
SOUDOBÉ DĚJINY

XXV / 1-2

ÚSTAV PRO SOUDOBÉ DĚJINY AV ČR, v. v. i.

Z POVĚŘENÍ ÚSTAVU PRO SOUDOBÉ DĚJINY SPOLU S REDAKČNÍM KRUHEM ŘÍDÍ

Oldřich Tůma a Milan Drápala

REDAKČNÍ KRUH:

Kateřina Čapková, Markéta Devátá, Milan Drápala, Daniela Kolenovská, Jiří Křestan,
Françoise Mayerová, Vítězslav Sommer, Jiří Suk, Oldřich Tůma, Jiří Vykoukal

REDAKČNÍ RADA:

Vojtech Čelko, Praha
Jürgen Danyel, Postupim
Eva Hahnová, Augustfehn
Miloš Havelka, Praha
Peter Heumos, Mnichov
Ivan Kamenec, Bratislava
Łukasz Kamiński, Varšava
Karel Kaplan, Praha
Jiří Knapík, Opava
Michal Kopeček, Praha
Pavel Kosatík, Praha
Jan Křen, Praha
Robert Kvaček, Praha
Martin Nodl, Praha
Alena Nosková, Praha
Derek Paton, Praha
Jiří Pešek, Praha
Vilém Prečan, Praha
Vít Smetana, Praha
Petr Šafařík, Praha

REDAKCE:

Milan Drápala (vedoucí redaktor)

Autorky a autoři

Kateřina Čapková (1973)

vědecká pracovnice a vedoucí pracovní skupiny pro inkluzivní dějiny Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze, zároveň přednáší na Newyorské univerzitě v Praze. Zabývá se historií 19. a 20. století se zaměřením na židovské dějiny ve střední a východní Evropě, náboženské a národnostní menšiny a problematiku uprchlíků a migrací. Publikovala monografii *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938* (Praha a Litomyšl 2005), která v přepracované podobě vyšla anglicky pod názvem *Czechs, German, Jews? National identity and the Jews of Bohemia* (New York a Oxford 2012) a znovu česky (Praha a Litomyšl 2013). Spolu s Michalem Franklem je autorkou monografie *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938* (Praha a Litomyšl 2008), která vyšla v německém překladu s titulem *Unsichere Zuflucht: Die Tschechoslowakei und ihre Flüchtlinge aus NS-Deutschland und Österreich 1933–1938* (Kolín nad Rýnem a Vídeň 2012).

Martin Čížek (1977)

jako historik externě přednáší v Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. Zabývá se dějinami dvacátého století se zaměřením na mezinárodní vztahy a vojenství. Vydal mimo jiné publikace *Nikomu vás nedáme... Vojensko-politické aspekty sovětské invaze do ČSSR v srpnu 1968* (Praha 2014) a *Letadla zrazeného nebe: Československá vojenská letadla v roce 1938* (Praha 2015).

Markéta Devátá (1968)

rusistka a historička, vědecká pracovnice a vedoucí pracovní skupiny pro dějiny paměti Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Zabývá se ideologizací společenskovedních oborů v Československu po roce 1945, dějinami vysokých škol ve dvacátém století, historií ruských a ukrajinských vědeckých institucí v meziválečném Československu a místy paměti spjatými s komunistickou minulostí v současné České republice. Vydala publikaci *Marxismus jako projekt nové společnosti: Dvě studie ke společenským vědám (1945–1969)* (Praha 2014) a spolu s Doubravkou Olšákovou, Vítězslavem Sommerem a Peterem Dinušem práci *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Praha 2010).

Marie V. Fousková (1980)

doktorandka v Ústavu politologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze, zabývá se předvolební komunikací zaměřenou na voličky v meziválečném Československu.

Adéla Gjuričová (1971)

vědecká pracovnice a vedoucí oddělení pro politické dějiny Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., v Praze, zabývá se především proměnami ideologického diskurzu české pravice po roce 1989 a jako vedoucí pracovní skupiny výzkumem československého parlamentarismu v období postkomunistické transformace. Je spoluautorkou čtvrtého svazku učebnice *České země v evropských dějinách*, zahrnujícího období od roku 1918 do roku 2004 (spolu s Jaroslavem Cuhrou, Jiřím Ellingerem a Vitem Smetanou, Praha – Litomyšl 2006) a kolektivní monografie *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (spolu s Michalem Kopečkem, Petrem Roubalem, Jiřím Sukem a Tomášem Zahradníčkem, Praha 2011).

Miloš Havelka (1944)

sociolog a filozof, profesor filozofie na Fakultě humanitních studií Univerzity Karlovy v Praze, přednáší také na Filozofické fakultě UK a pražském Institutu CEVRO. Byl dlouholetým šéfredaktorem *Sociologického časopisu* i jeho anglické verze *Czech Sociological Review*. Specializuje se na dějiny sociologie, filozofie a historiografie a na systematické problémy společenskovědního poznání. Je překladatelem a editorem děl Maxe Webera. Publikoval mimo jiné komentované antologie *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Praha 1995) a *Spor o smysl českých dějin*, sv. 2: *1938–1989. Posuny a akcenty české otázky* (Praha 2006) a monografii *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989* (Praha 2001). Soubor jeho studií vyšel pod názvem *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění* (Brno 2010).

Tomáš Hermann (1974)

historik a filozof, působí v Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i., a na Katedře filozofie a dějin přírodních věd Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, zároveň je vedoucím redaktorem časopisu *Dějiny věd a techniky*. Zabývá se intelektuálními dějinami 19. a 20. století v českém a středoevropském kontextu se zaměřením na vědy o životě, filozofii a historiografii. Publikoval studie týkající se české filozofie, recepce evolucionismu v českých zemích, ruské vědecké emigrace v Československu, filozofie v disentu nebo vztahů vědy a ideologie, mimo jiné monografii *Emanuel Rádl a české dějepisectví: Kritika českého dějepisectví ve sporu o smysl českých dějin* (Praha 2002), je editorem sborníku z konference *Emanuel Rádl: Vědec a filozof / Emanuel Rádl: Scientist and Philosopher* (spolu s Antonem Markošem, Praha 2004) a spolueditorem pětisvazkové publikace *Homines scientiarum: Třicet příběhů české vědy a filosofie* (Praha 2015).

Jan Klacek (1942)

ekonom, od roku 1966 dlouhodobě pracoval v Ekonomickém ústavu ČSAV a v letech 1990 až 1992 byl jeho ředitelem. Poté do roku 1998 působil jako ředitel Institutu ekonomie České národní banky a do roku 2000 jako generální ředitel a předseda představenstva Investiční a poštovní banky, později byl externím vědeckým pracovníkem Českého statistického úřadu. Kromě dalších odborných textů

je spoluautorem studií *Inflace, mzdy a trh: Makroekonomická analýza a prognostické scénáře* (s Václavem Klausem a Miroslavem Tomsem, Praha 1968), *Pracovní síla a modelování reprodukčního procesu: Experimentální studie, aplikace na československou ekonomiku* (s Miroslavem Tomsem, Praha 1976) a *Produkční funkce a modelování ekonomického růstu v ČSSR* (s Alenou Nešporovou, Praha 1983), byl vedoucím autorského kolektivu publikace *Makroekonomická analýza a prognostické scénáře* (Praha 1989).

Pavel Kolář (1974)

profesor východoevropských dějin na Univerzitě Kostnice (*Universität Konstanz*), kam přešel z Evropského univerzitního institutu (*European University Institute*) ve Florencii. Věnuje se moderním dějinám Německa a střední a východní Evropy, zejména dějinám historiografie, nacionalismu, státněsocialistických diktatur a fyzického násilí. Aktuálně se zabývá problematikou trestu smrti v pozdním socialismu a konceptem poststalinismu. Vedle řady studií, publikovaných většinou německy a anglicky, vydal dvousvazkovou monografii *Geschichtswissenschaft in Zentraleuropa: Die Universitäten Prag, Wien und Berlin um 1900* (Lipsko 2008) a monografii *Der Poststalinismus als Sinnwelt: Ideologie und Utopie nach 1956* (Kolín nad Rýnem 2016). Spolu s Michalem Pullmannem je autorem publikace *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu* (Praha 2016) a spoluvydavatelem publikace *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989* (Kolín nad Rýnem 2012).

David Kovařík (1972)

vědecký pracovník brněnské pobočky Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. Věnuje se českým a československým dějinám po roce 1945, se zaměřením na poválečný život v pohraničních oblastech a moderní dějiny Brna. Je autorem práce *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960: Demoliční akce v českém pohraničí se zřetelem k vývoji od roku 1945* (Brno 2006), spolu s Adrianem von Arburgem a Tomášem Dvořákem vydal publikaci *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945* (Brno 2010).

Václav Kupka (1944)

ekonom, dlouhodobě byl zaměstnán v Ekonomickém ústavu ČSAV, od roku 1984 pak jako analytik v Úřadu předsednictva vlády. V letech 1990 až 2000 byl postupně náměstkem na ministerstvech hospodářství, průmyslu a pro místní rozvoj. Poté působil jako asistent generálního ředitele Českomoravské záruční a rozvojové banky, analytik Českého statistického úřadu a učitel na Vysoké škole regionálního rozvoje v Praze. Kromě dalších odborných textů publikoval studii *Investice a ekonomický růst v ČSSR: Východiska modelování* (Praha 1983) a spolu s Václavem Klausem a Kamilem Janáčkem *Úvod do zkoumání inflace v československé ekonomice* (Praha 1969), byl členem autorského kolektivu pod vedením Josefa Goldmanna u knihy *Úvod do makroekonomické analýzy* (Praha 1978).

Bedřich Loewenstein (1929–2017)

do roku 1970 vědecký pracovník Historického ústavu ČSAV v Praze, v letech 1979 až 1994 profesor moderních dějin na Svobodné univerzitě v (Západním) Berlíně. Zabýval se vybranými tématy novodobých evropských, zvláště německých dějin od 18. století, především fašismem, občanskou společností, modernitou a ideou pokroku v evropském myšlení. Česky i německy publikoval soubory esejů *Projekt moderny: O duchu občanské společnosti a civilizace (Der Entwurf der Moderne: Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilisation)* (Praha 1995; Essen 1987) a *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie (Wir und die anderen: Historische und kultursoziologische Betrachtungen)* (Brno 1997; Drážďany 2003) a monografii *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje (Der Fortschrittsglaube: Geschichte einer europäischen Idee)* (Praha 2009; Göttingen 2008). Pouze česky vyšla knížka *Civilizace a fašismus: Studie z let 1969–1971* (Praha 2003) a *Občanská společnost a její krize: Eseje historické a filosofické* (Brno 2015), pouze německy například *Plädoyer für die Zivilisation* (Hamburk 1973).

Jiří Růžička (1979)

vědecký pracovník oddělení moderní české filosofie Filosofického ústavu AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dějinami marxismu, myšlením Michela Foucaulta a epistemologií humanitních věd, zvláště historiografie.

Milan Sovilj (1981)

srbský historik, odborný pracovník Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze. Zabývá se dějinami československo-jugoslávských vztahů a dějinami Jugoslávie. Vedle řady studií, publikovaných většinou v Srbsku, vydal monografie *U potrazi za nedostižným: Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne veze 1945–1949* (V pátrání po nedosažitelném: Jugoslávsko-československé kulturní styky v letech 1945–1949. Bělehrad 2012) a *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československa do okupace Království Jugoslávie* (Praha 2016).

Dalibor Státník (1962)

archivář, pracuje ve Státním oblastním archivu v Praze – Státním okresním archivu Mělník. Zabývá se dějinami odborů, sociálními a kulturněhistorickými souvislostmi dvacátého století (spisovatel Jaroslav Maria a jeho doba), regionálními dějinami Mělnicka v 19. a 20. století, náboženskými a národnostními poměry severovýchodního Slovenska. Vydal publikace *Sankční pracovní právo v padesátých letech* (Praha 1994), *Jan Palach a Československo 1948–1989: Doba a společnost ve fotografii* (Praha 2016) a *Květen 1945 na Mělnicku: České květnové povstání ve fotografii* (s Tomášem Jaklem, Praha 2011).

Karel Svoboda (1979)

odborný asistent na Katedře ruských a východoevropských dějin Institutu mezinárodních studií Fakulty sociálních věd Univerzity Karlovy v Praze. V současnosti se zabývá problematikou ekonomických nástrojů zahraniční politiky na příkladu

Ruské federace. Vedle odborných studií publikoval monografii *Autokrat a jeho doba: Rusko a revoluce v letech 1830–1831* (Praha 2016).

Michaela Tučková (1969)

historička, pracuje v Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., v Praze jako správkyně Sbírký soudobé dokumentace a podílí se zde na vytváření databáze softwarové aplikace Pamětní místa na komunistický režim. Věnuje se především osudům katolické církve po roce 1948. Je spoluautorkou životopisu skauta a politického vězně Eduarda Marka *Nebyl den jako druhý: Touhy a sny kluka ze Žižkova* (s Eduardem Markem, Praha 2018).

Dalibor Vácha (1980)

historik a spisovatel, obhájil doktorát v Historickém ústavu Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích, nyní učí na Střední zdravotnické škole a Vyšší odborné škole zdravotnické tamtéž. Zabývá se dějinami každodennosti, historií komiksu, a především myšlením a osudy československých legionářů v Rusku. Publikoval monografie *Bratrstvo: Všední a dramatické dny československých legií v Rusku 1914–1918* (Praha 2015) a *Ostrovy v bouři: Každodenní život československých legií v ruské občanské válce (1918–1920)* (Praha 2016), známému legionářskému generálovi, spisovateli a politikovi věnoval biografii *Srdce tak bohaté na život: Rudolf Medek a jeho doba* (Praha 2017). Vedle toho je autorem historických románů z legionářského života *Červenobílá* (Praha 2014, Literární cena Knižního klubu) a *Cestou* (Praha 2016), z druhé světové války *Hranice* (Praha 2015) a z Pražského povstání *Hoří už Praha?* (Praha 2017). Další část jeho prozaické tvorby spadá do žánrů fantasy, horroru a sci-fi.

Obsah

In memoriam Bedřicha Loewensteina

Tomáš Hermann	Středoevropský historik Bedřich Loewenstein	13
	„Já jsem nebyl moc odvážný člověk, ale někdy jsem tu svou zbabělost překonal“ <i>Bedřich Loewenstein v rozhovoru s Kateřinou Čapkovou</i>	23
Miloš Havelka	Evropský Středoevropan Bedřich Loewenstein	35
Bedřich Loewenstein	O „Moci bezmocných“ po čtyřiceti letech	52

Studie a eseje

Dalibor Vácha	Až půjdem po Václaváku... <i>Obraz návratu československých legionářů do vlasti v jejich vzpomínkách a autobiografických románech</i>	55
Marie V. Fousková	Za lepší život venkovské ženy <i>Obrazy občanského a politického aktérství žen v časopise „Zvěstování“ před obecními volbami roku 1919</i>	85
Jan Klacek – Václav Kupka	Renesance české ekonomie <i>Pražské jaro a Ekonomický ústav ČSAV</i>	109
Markéta Devátá	Studená válka v polovině <i>Projekt „Half a Century of Communist Cadre Training“</i>	147

Diskuse

Pavel Kolář	Přelom epoch, mýtus zlatého věku a chvála starých dobrých časů <i>K pojetí času a nostalgickým aspektům poststalinského komunismu</i>	175
-------------	---	-----

Jiří Růžička	Poststalinismus jako (ne)stalinský projekt modernity? <i>Možnosti konceptuálního uchopení intelektuálních „reformních“ diskurzů v období 1956–1968</i> 208
--------------	---

Recenze

Miloš Havelka	Ideologická kritika ideologické kritiky normalizace 229
Karel Svoboda	Kdo je pan Putin? <i>Nad českými překlady knih o dnešním Rusku</i> 244
David Kovařík	Poválečné proměny českého pohraničí z pohledu amerického historika 252
Martin Čížek	Národnostní složení československých jednotek za druhé světové války 258
Adéla Gjuričová	Nesnesitelná lehkost ženských práv? 264
Dalibor Státník	Industrializací za rovnoprávnost polských žen 270

Kronika

Michaela Tučková	Kořeny a tváře národního parlamentu <i>Konference o historii České národní rady</i> 275
Milan Sovilj	Socialismus na lavičce <i>Třetí mezinárodní vědecká konference v Pule o socialismu</i> 279
Milan Sovilj	„Čtěte dějiny“ <i>Záhřebský festival dějin „Kliofest“</i> 282

<i>Anotace</i>	285
----------------------	-----

<i>Abstracts</i>	292
------------------------	-----

Foto Bernd Ulrich

Bedřich Loewenstein (20. 6. 1929 Praha – 11. 5. 2017 Berlín)

Středoevropský historik Bedřich Loewenstein

Tomáš Hermann

„Našemu vnitřnímu hledání někdy dodávají definitivní směr vnější okolnosti.“¹ – „Věda je velký, abstraktní provoz, obrácený Saturn, jehož děti neustále požírají své rodiče, a současně žije i z individuálních pohnutek a lidských vlastností, ze ctižádosti, ale i poctivosti a konec konců samoúčelného ‘hledání pravdy’.“² – „Inu, každý musíme hledět korigovat daný nám duchovní charakter, ne však jej zfalšovat, a tak dožít do konce, jací jednou jsme.“³ Uvedené citace ve zkratce ilustrují neopominutelnou skutečnost, že jakkoli se život Bedřicha Loewensteina vyznačoval silnou diskontinuitou, souvisící s dějinnými událostmi dvacátého století, je pro jeho myšlení a dílo příznačná výrazná kontinuita problematiky, ve které podrobuje mnohostranné historické reflexi mimo jiné i svou osobní zkušenost a znalost prostředí, z něhož vyšel. Jak jeho bohatá vědecká esejistika, tak všechna jeho rozsáhlejší díla skrývají v sobě tyto osobně zakoušené motivace. Ačkoli nám bohužel nezanechal ucelené paměti či autobiografii, které by byly tak cenné (a žádali je po něm mnozí

- 1 LOEWENSTEIN, Bedřich: Historie má pomáhat žít: Golo Mann (1909–1994). In: *Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 6 (1994), s. 800–807, zde s. 800.
- 2 TÝŽ: Retrospektiva: Několik úvah k vlastním osmdesátinám. In: TÝŽ: *Občanská společnost a její krize: Eseje historické a filosofické*. Brno, Centrum pro studium dějin a kultury 2015, s. 423–443, zde s. 443. Tento Loewensteinův autobiografický text byl poprvé otištěn v revue *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 6, č. 2 (2009), s. 257–272.
- 3 Golo Mann v dopise Bedřichu Loewensteinovi 21.5.1966. Dopis je citován v příloze k článku Bedřicha Loewensteina „Historie má pomáhat žít“, kterou tvoří komentovaný výběr z korespondence mezi Loewensteinem a Golo Mannem z let 1966–1980 (*Soudobé dějiny*, roč. 1, č. 6 (1994), s. 808–816, zde s. 808).

z mladších kolegů), částečně je nahrazují četné vysvětlující předmluvy, doslovy, některé takto samostatně zaměřené eseje nebo rozhovory. Neokázale, ale s o to větší silou ukazují, že obvykle čtenářsky náročné a mnohvrstevnaté práce Bedřicha Loewensteina, tohoto „tichého, mírného a neustále zamyšleného člověka“,⁴ vždy ukrývají dramatické napětí. Jeho dílo tak ztělesňuje nietzscheovskou věčnou otázku po užitku a škodlivosti historie pro život: „Askeze ryzího historismu není mou metodou: naše otázky, životní zkušenosti a antipatie tvoří legitimní součást výkladu.“⁵ Ve stručném a jistě neúplném představení Loewensteinovy cesty bychom proto měli vidět, jak ono „konec konců samoučelné ‘hledání pravdy’“ má svůj rozměr společenský, veřejný a chce vždy odpovídat na živé a vážné otázky doby.⁶

Na počátku stojí „první šokový zážitek“⁷ způsobený nacismem a jeho důsledky. Bedřich Loewenstein se totiž narodil 29. června 1929 do pražské česko-německo-židovské rodiny a vyrůstal v takto kulturně mnohotvárném, sekularizovaném, liberálním a bilingvním prostředí. Svou národnost označoval později jako „středoevropskou“ a hovořil o své „pražské identitě“. Jeho otec Arnold Loewenstein (1882–1952), známý oční lékař a profesor oftalmologie na Německé univerzitě v Praze, emigroval v březnu 1939

4 MLYNÁRIK, Ján: *Ruzyňské meditace*. Praha, Ipeř 1999, s. 113.

5 LOEWENSTEIN, Bedřich: Předmluva k německému vydání (1987). In: TÝŽ: *Projekt moderny: O duchu občanské společnosti a civilizace*. Praha, OIKOYMENH 1995, s. 11.

6 V následujícím nástinu, zpracovaném na žádost redakce *Soudobých dějin*, se opírám o své dva dříve vydané biografické přehledy, jejichž části přejímám, avšak zrevidoval jsem je, upravil a doplnil: Loewenstein Bedřich, historik (historian). In: ŠTRBÁŇOVÁ, Soňa – KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Sto českých vědců v exilu: Encyklopedie významných vědců z řad pracovníků Československé akademie věd v emigraci*. Praha, Academia 2011, s. 377–381; HERMANN, Tomáš: Historik ve víru dějin a dlouhé století ve Vídě v pokrok. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 6, č. 2 (2009), s. 273–297. Uvedené číslo revue *Dějiny – Teorie – Kritika* obsahuje blok „Dějiny víry v pokrok? K osmdesátinám Bedřicha Loewensteina“ (s. 253–355), sestávající z příspěvků přednesených na kolokviu uspořádaném 16. července 2009 v Lannově vile v Praze. Nejdůležitějším literárním zdrojem je pro mě zde blok „Dokumenty a svědectví / Dokumente und Zeugnisse“ zahrnutý ve sborníku: PREČAN, Vilém – JANIŠOVÁ, Milena – ROESER, Matthias (ed.): *Překračování hranic aneb Zprostředkovatel Bedřich Loewenstein: Jubilejní spis k 70. narozeninám evropského historika / Grenzüberschreitungen oder Der Vermittler Bedřich Loewenstein: Festschrift zum 70. Geburtstag eines europäischen Historiker*. Praha – Brno, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR – Historický ústav AV ČR – Doplněk 1999, s. 266–359 (pro celkové zhodnocení viz zejména stať Františka Svátka „Překračování hranic: Zamyšlení nad životem a dílem českého a evropského intelektuála Bedřicha Loewensteina“, s. 352–359); dále viz např. předmluva Golo Manna v knize Bedřicha Loewensteina *Plädoyer für die Zivilisation* (Hamburg, Hoffmann und Campe 1973, s. 7–10); rozhovor Jana A. Duse a Tomáše Hájka s Bedřichem Loewensteinem v *Křesťanské revue*, roč. 59, č. 7 (1992), s. 206–209; příspěvky Bernda Ulricha a Viléma Prečana v knize Bedřicha Loewensteina *Wir und die anderen: Historische und kultursoziologische Betrachtungen* (Dresden, Thelem 2003, s. 431–434). Některé informace mi sdělil nebo upřesnil přímo Bedřich Loewenstein. Z archivních pramenů jsem použil zejména Archiv Akademie věd AV ČR (Praha), fond Historický ústav ČSAV, karton 101 (osobní svazek aspiranta Bedřicha Loewensteina, jenž zahrnuje materiály od Loewensteinovy žádosti o přijetí do Historického ústavu ČSAV až do konce jeho tamního působení v roce 1970) a karton 107 (Obhajoba kandidátské disertační práce prom. hist. B. L.).

7 LOEWENSTEIN, B.: Předmluva k německému vydání. In: TÝŽ: *Projekt moderny*, s. 10.

do Velké Británie, kde působil v ústavu očního lékařství univerzity v Glasgow, dva starší bratři, kteří odešli s otcem, sloužili v Anglii v československé zahraniční armádě. Bedřichovi a jeho matce gestapo již zabránilo odcestovat za otcem, matka byla během války nějaký čas vězněna na Pankráci, on z rasových důvodů vyloučen z gymnázia. Před transportem byl zachráněn záměnou dat narození a byl pouze totálně nasazen do továrny. Po osvobození se během roku 1945 starší bratři museli zasazovat o jejich vyjmutí z ochranné vazby a odsunu. Až poté znovu navštěvoval reálné gymnázium v Praze 7, kde odmaturoval v červnu 1949.⁸

Formující význam pro něho v této poválečné době mělo zejména křesťansky reformní studentské prostředí poválečné Akademické Ymky jako místo setkávání přemýšlivých mladých lidí, navazujících na její předválečnou tradici, a pod vlivem četby Tomáše Garrigua Masaryka a Emanuela Rádla začal od roku 1949 studovat obory filozofie a historie na tehdy Filozoficko-historické fakultě Karlovy univerzity. Ještě na gymnáziu mu vyšel první tištěný text, v únoru 1948 v posledním čísle Peroutkova *Dneška*,⁹ a mezi přáteli šířil další své strojopisné články i studentský časopis, tiskem vyšla v roce 1950 ještě jedna jeho recenze v *Křesťanské revue*. Jeho angažovanost, vycházející z atmosféry veřejných přednášek, diskusí a konferencí v „ymkařském“ prostředí, a odtud plynoucí otevřenost v debatách s mladými nadšenými svazáky a komunisty o socialistické orientaci však tvrdě narazily. V červnu 1951 byl na základě návrhu fakultní rady vyloučen ze studia pro údajně negativní poměr k „lidovědemokratickému“ zřízení a Sovětskému svazu, a to za výroky o korejské válce a názory na otázky vnitřní politiky. Proti vyloučení se odvolával k děkanovi se svým vysvětlením neúspěšně, a tak konkrétně pocítil nekompromisní důsledky bujícího stalinismu na univerzitní půdě.¹⁰ Nastoupil jako dělník na stavbě a posléze absolvoval dvouletou vojenskou službu. Od Loewensteina samého zároveň víme, že v době nástupu vojenské služby měl rozpracovány dva juvenilní rukopisy: *Příspěvky k novému humanismu* a *Věštcí, pionýři, proroci* („filozofie dějin psaná na koleni“, jak se vyjádřil).¹¹ Ačkoli neznáme jejich obsah, oba tituly jsou velmi příznačné pro témata poválečných diskusí a zároveň anticipují Loewensteinovy celoživotní myslitelské zájmy: „aspekt budoucnosti“, pod nímž stojí Loewensteinovo velké historické líčení v pozdním *opus magnum*, se odhaluje již v intenci mladistvého a nám blíže neznámého záměru.

Teprve po vojenské službě bylo Loewensteinovi umožněno na jeho žádost znovu nastoupit a od podzimu 1953 pokračovat ve studiu na základě výjimky udělené

8 Autobiograficky o rodinném zázemí v sociologických souvislostech srv. TÝŽ: Auf der Suche nach bürgerlicher Gesellschaft: Zwischen Schrumpfbürgertum und theoretischer Besinnung. In: HETTLING, Manfred – ULRICH, Bernd (ed.): *Bürgertum nach 1945*. Hamburg, Hamburger Edition 2005, s. 61–84.

9 T. G. Masaryk o politických stranách. In: *Dnešek*, roč. 2, č. 46 (19.2.1948), s. 717 n. Příspěvek není podepsaný.

10 Příslušné dokumenty k vyloučení z fakulty, zejména text Loewensteinova odvolání, jsou přetištěny jako faksimile a spolu s jejich německým překladem publikovány v knize *Překračování hranic*, s. 331–341.

11 LOEWENSTEIN, Bedřich: Kauza B. L.: (Auto)bibliografie. In: *Tamtéž*, s. 300.

ministerstvem školství. Po této vynucené přestávce mu však stejným rozhodnutím bylo povoleno studovat již pouze jednooborovou historii. Studium pak ukončil 18. června 1956 jako promovaný historik na základě diplomové práce *Počátky německého demokratického hnutí*, jejímž vedoucím byl Josef Polišenský. Získal poté místo redaktora časopisů *Dějepis ve škole* a *Zeměpis ve škole* ve Státním pedagogickém nakladatelství a začal připravovat články vycházející z diplomové práce. Následně se objevila možnost ucházet se o místo aspiranta v Historickém ústavu ČSAV, kam byl přijat od 1. října 1957 a kde postupoval jako odborný asistent (1. října 1960) a vědecký asistent (1. června 1961). Původní usměrňování ze strany školitele Františka Grause k práci o Johannu Gottfriedu von Herderovi Loewenstein změnil na rozšíření a prohloubení širokého spektra témat otevřených v diplomové práci. Téměř pětistránkovou kandidátskou disertační práci *Rané liberální a demokratické hnutí v Německu: Předpoklady, počátky, problematika (1789–1832)* obhájil 29. listopadu 1961 a získal titul kandidáta historických věd (oponenty byli Josef Polišenský a Karel Kosík). V době aspirantury se oženil s Marií Stryjovou (1931–1977), redaktorkou a českou spisovatelkou, repatriovanou roku 1947 z ukrajinské Volyně; narodily se jim dcery Miriam (* 1958; koreanistka na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy) a Šimona (* 1964; filozofka působící v Berlíně).

Vědeckým pracovníkem v Historickém ústavu pak zůstal Bedřich Loewenstein i jako nestraník až do roku 1970. Nejprve v různých periodikách publikoval části své kandidátské práce.¹² Původně značně nejisté postavení v ústavu se během šedesátých let postupně s obecným uvolňováním poměrů zlepšovalo a Loewenstein si získal renomé jako znalec moderního a současného německého myšlení. Kromě specializace na historiografii a určité otázky německých dějin, zejména na předbřeznový liberalismus, na zážitek první světové války či výmarský antidemokraticismus, se postupně zaměřoval na mezioborová zpracování historických a sociálních témat, obecnější problémy krize evropské civilizace a dále i na otázky filozoficko-metodologické. Většina dílčích i větších studií přitom směřovala k tématu zvláště německého vývoje (*Sonderweg*), psychologických, sociálních a ideologických předpokladů nacismu. Své studie a četné recenze publikoval v řadě odborných i kulturních periodik, zejména v *Československém časopisu historickém*, *Filosofickém časopisu*, *Dějínách a současnosti*, *Sociologickém časopisu*, *Orientaci*, *Tváři* a dalších. V roce 1965 absolvoval studijní pobyt v Mohuči jako stipendista Ústavu pro evropské dějiny (*Institut für europäische Geschichte*) a začal být opakovaně zván k přednáškám na několika západoněmeckých univerzitách. Z jedné z nich na Svobodné univerzitě (*Freie Universität*) v Západním Berlíně vznikla brožura *Irrationalismus und*

12 Viz zejména LOEWENSTEIN, Bedřich: K charakteru německého liberalismu 1830–31. In: *Československý časopis historický*, roč. 8, č. 6 (1960), s. 814–842; TÝŽ: Débuts et problèmes du mouvement démocratique naissant en Allemagne. In: *Historica: Les sciences historique en Tchécoslovaquie / Istoričeskiye nauki v Čechoslovakii / Historical Sciences in Czechoslovakia / Historische Wissenschaften in der Tschechoslowakei*, sv. 4. Praha, Academia – Ústav československých a světových dějin 1962, s. 38 n. K sérii souvisejících článků a studií, které následovaly, viz TÝŽ: Kauza B. L.: (Auto)bibliografie, s. 304–306.

Zivilisation, která vyšla ve Spolkové republice trojjazyčně.¹³ Podílel se také na přípravě výboru z děl autorů kritické teorie Frankfurtské školy a do češtiny přeložil statě Theodora W. Adorna a Jürgena Habermase.¹⁴ Jako „revizionistický intelektuál“ se Loewenstein stal partnerem pro mladší západní intelektuály a navázal tehdy kontakty s řadou historiků, například s Golo Mannem, Ernstem Noltem, Kurtem Sontheimerem, Eberhardem Jäckelem, Georgem Iggersem, Hansem Lembergem a dalšími. V tomto plodném a poměrně stabilním desetiletí se Bedřich Loewenstein etabloval jako neopomenutelný spolutvůrce soudobé české historiografie. Jeho postavení bylo ojedinělé nejen proto, že byl nepreferovaným nestraníkem ve struktuře humanitněvědních ústavů Československé akademie věd, ale také díky šíři jeho tehdejších studií a hluboké znalosti rozsáhlých oblastí soudobé historiografie. V období postupného uvolnění od dogmatického marxismu se podílel na otevírání nových obzorů, jeho pravidelné podrobné informování v desítkách zpráv a recenzí vzbuzovalo respekt v celé odborné obci, a proto již tehdy figuroval jako skutečný „zprostředkovatel“.

Léta takzvaného pražského jara a jeho následků 1968–1969 znamenala jakési první završení Loewensteinovy několikaleté souvislé práce, ale také její náhlé vynucené přerušování. Z širší autorových textů jmenujme zde ty hlavní a nejvýstižnější. Větší publikaci představuje popularizační monografie o kancléři Otto von Bismarkovi v edici Portrétů nakladatelství Svoboda, kterou vedl historik Josef Macek. V podstatě se jedná o esejistickou syntézu o německém liberalismu 19. století, široce přesahující biografickou rovinu do dějin politických idejí a ideologií.¹⁵ Myšlenkově svěží dech a vyzrálé nové pohledy tu mnohostranně překračovaly všechna očekávatelná schémata. Téma měly dále reflektovat navazující studie o bonapartismu, které ale už bohužel nevyšly. Naopak práce o českém politickém myšlení či válečném zážitku reprezentuje esej „Český pravicový radikalismus a první světová válka“ v zásadním sborníku české historiografie šedesátých let *Naše živá i mrtvá minulost* z roku 1968; analýza antidemokratických proudů byla působivým korektivem tehdejší euforie nad českým demokratismem.¹⁶ Spolupráci se zahraničními historiky pak završilo velké mezinárodní sympozium „Fašismus a Evropa“, které

13 TÝŽ: *Irrationalismus und Zivilisation / Irrationalism and civilisation / Irrationalisme et civilisation: Zu den ideologischen Voraussetzungen des Nationalsozialismus*. Braunschweig, Internationale Arbeitskreis Sonnenberg 1965; česká verze: TÝŽ: *Iracionismus a civilizace*. In: *Filosofický časopis*, roč. 14, č. 1 (1966), s. 45–60. Nejpodrobněji je pak stat' rozvedena v Loewensteinově knize *Plädoyer für die Zivilization*, s. 35–54.

14 ADORNO, Theodor W. – HABERMAS, Jürgen – FRIEDEBURG, Ludwig von: *Dialektika a sociologie: Výbor z prací představitelů tzv. frankfurtské školy*. Praha, Svoboda 1967. Podle sdělení Bedřicha Loewensteina byl ke spolupráci přizván, zejména kvůli nesnadnému překladu Adorna (von Friedeburga překládal Lubomír Holub). Sám sledoval tvorbu zejména Adorna a Maxe Horkheimera s respektem jako možnost nedogmatického pojetí marxismu, ale neinklinoval a nehlásil se k nim.

15 LOEWENSTEIN, Bedřich: *Otto von Bismarck*. Praha, Svoboda 1968.

16 TÝŽ: *Český pravicový radikalismus a první světová válka*. In: GRAUS, František (ed.): *Naše živá i mrtvá minulost: 8 esejí o českých dějinách*. Praha, Svoboda 1968, s. 158–184 (roku 1970 esej vyšla i italsky); dále srv. LOEWENSTEIN, Bedřich: *Německý válečný zážitek a iracionální*

Bedřich Loewenstein sám připravoval od roku 1967 a uskutečnilo se v Praze v Lanově vile ve dnech 28. a 29. srpna 1969. Loewensteinův hlavní (stejnojmenný) referát symposia zahrnuje osmdesát stran z dvousvazkového konferenčního protokolu, který po vytištění však již nesměl být distribuován.¹⁷ Ještě po vyloučení z Historického ústavu text doplňoval a František Červinka chtěl na jeho základě Loewensteina habilitovat, k tomu ale také již nedošlo. V roce 1969 Loewenstein odmítl nabídku profesury v americkém Buffalu, neboť se svou vlastí se cítil natolik spjatý, že novým podmínkám chtěl prací vzdorovat na domácí půdě. Rozhodnutím konkurzní komise z 22. dubna 1970 mu ale nebyla prodloužena smlouva a v rámci „reorganizace“ byl z Historického ústavu s řadou ostatních kolegů propuštěn. Vytisštěný soubor jeho studií pod berďajevským titulem *Středověk dvacátého století* byl až na pár kusů stažen a zničen.¹⁸ V předmluvě tehdy vysvětlil svůj záměr jako pokus o vzájemný dialog mezi živými otázkami současnosti a minulosti a mezi domácími a světovými trendy: „Hlubším společným tématem těchto několika studií o nacismu a jeho předpokladech je tedy vesměs otázka civilizace a barbarství ve 20. století: otázka ohrožení lidství (a lidstva) silami ‘nového středověku’ (termínu užívám z nedostatku přiléhavějšího). Tyto otázky sice překračují tradiční pole řemeslné historiografie, přitom však nepřestávají být otázkami historickými v nejvlastnějším smyslu. Bohužel překračují také hranice ryze akademických rozprav.“¹⁹ Následoval zákaz jakéhokoli dalšího publikování. Tím byla krom jiného zmařena možnost plánované syntézy mnohaletého zkoumání předpokladů nacismu v Německu, jejich paralel a civilizačních evropských souvislostí.

Období od propuštění z Historického ústavu do konce roku 1978 bylo pro Bedřicha Loewensteina a jeho práci opět osobně velice tíživé, avšak zároveň nejen pro něho nakonec nečekaně velmi významné. Od podzimu 1970 byl zaměstnán jako tlumočnick a překladatel obchodního zastoupení, od roku 1973 pak velvyslanectví Spolkové republiky Německo. Po několika počátečních let to bylo bez povolení československých úřadů. V období takzvané východní politiky Willyho Brandta a navazování diplomatických styků s východoevropskými zeměmi však stál Loewenstein pod ochranou svých zaměstnavatelů a vlády v Bonnu (prostřednictvím

kritika civilizace: Trend od světové války k fašismu v ideologické a kulturně sociologické perspektivě. In: *Československý časopis historický*, roč. 14, č. 4 (1966), s. 521–547.

17 TÝŽ: Faschismus und Europa. In: *Faschismus a Evropa / Fascism and Europe: Mezinárodní symposium. Praha, 28.–29. srpna 1969*, sv. 1. Praha, Historický ústav ČSAV 1970, s. 209–289. Text ve stavu z roku 1971 byl vydán teprve nedávno: TÝŽ: *Civilizace a fašismus: Studie z let 1969–1971*. (Sešity Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR, sv. 37.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2003. Dále srv. autorovu zprávu o kolokviu, psanou pro *Československý časopis historický* a tehdy již neotištěnou: TÝŽ: *Faschismus a Evropa: Glosy k mezinárodnímu symposiu / Der Faschismus und Europa: Glosse zum internationalen Symposium*. In: PREČAN, V. – JANIŠOVÁ, M. – ROESER, M. (ed.): *Překračování hranic*, s. 342–351.

18 LOEWENSTEIN, Bedřich: *Středověk dvacátého století: Několik úvah nad fašismem a jeho předpoklady*. Praha, Česká socialistická akademie – Horizont 1970. Jeden z mála dochovaných svazků se nachází ve fondu *libri prohibiti* základní knihovny Akademie věd ČR pod signaturou XC 2284.

19 *Tamtéž*, s. 6 n.

některých západoněmeckých kolegů). Jeho pozice za takzvané normalizace byla tedy dosti výjimečná, ačkoli byl Státní bezpečností od léta 1970 po celou dobu sledován, vyslýchán, různorodě šikanován a bezúspěšně opakovaně kontaktován. Přesto dokázal své pozice za velmi konspirativních podmínek úspěšně využívat. Díky přístupu k diplomatické kurýrní poště vytvořil jedno z důležitých spojení mezi domácím disentem a zahraničím pro předávání knih, korespondence a mnohých dalších materiálů. Spoluorganizoval sbírku pro rodinu vězněného kolegy historika Jana Tesaře, zajistil například převoz celého archivu Karla Kaplana anebo spoluini-cioval známá *Acta persecutionis*, informaci pro západní odbornou veřejnost o perzekuci domácích historiků.²⁰ Pro předchartovní dobu je to ohromná a dosud v celém rozměru ne zcela doceněná zásluha velkého dosahu, po Chartě 77 se pak význam spojení, které do svého odchodu zajišťoval, ještě znásobil. Loewensteinův případ je důležitým kamenem v mozaice cest české historiografie a neoficiální, nezávislé tvorby této doby.²¹ Ve vlastní odborné práci mohl pokračovat pouze soukromě, i tak vznikala série samizdatových esejí a studií, v nichž nyní převážně obracel pozornost k problematice moderní civilizace a občanské společnosti. Část z nich, jejichž jádro tvořil nový rozvrh o normativním pojetí civilizace, vyšla roku 1973 v Německu zásluhou Kurta Sontheimera a Golo Manna pod titulem *Plädoyer für die Zivilisation*.²² Nabídka profesury na Svobodné univerzitě v Západním Berlíně pak představovala novou šanci vrátit se korektně ke své profesi a mít možnost ještě navázat na vlastní přerušené dílo. Rozhodl se ji využít po mnohaletém permanentním tlaku úřadů a po tragickém skonu své ženy v roce 1977. Žádost o povolení k vycestování byla několikrát zamítnuta, až je získal s tím, že jeho návrat je nežádoucí. Odcestoval v lednu 1979.

V letech 1979 až 1994 pak v Berlíně působil jako profesor novějších dějin 19. a 20. století a zakotvil tak v německé moderní historiografii. Přednášel a publikoval o době předbřeznové, národních hnutích 19. století, utopickém socialismu,

20 *Acta persecutionis: A Document from Czechoslovakia. Presented to the 14th international Congress of Historical Sciences*. San Francisco, b. n. 1975.

21 Srv. zejména autorovo vlastní poutavé a informačně cenné vyličení této doby: LOEWENSTEIN, Bedřich: Útržkovité vzpomínky zprostředkovatele. In: MANDLER, Emanuel (ed.): *Dvě desetiletí před listopadem 89: Sborník*. Praha, Maxdorf 1993, s. 45–55. Dále srv. příspěvky Jana Křena „Pěkná a nepěkná vzpomínka na Bedřicha Loewensteina“ a Eberharda Jäckela „Acta liberationis“ Prag, 21. Februar 1992“ v publikaci *Překračování hranic*, s. 266–270 a 271–298. Součástí Křenova textu je prohlášení skupiny českých historiků k manipulativnímu uvádění seznamu agentů Státní bezpečnosti, publikované původně v *Literárních novínách* 20. srpna 1992, ve kterém se ostře ohradili vůči nespravedlivému pošpinění jména Bedřicha Loewensteina (s. 268–270). K Jäckelovu textu je připojena dokumentární příloha týkající se perzekuce československých historiků a přípravy publikace *Acta persecutionis*.

22 Viz pozn. 6. Svazek s předmluvou Golo Manna (s. 7–10) tvoří tři hlavní části: první o „slepých uličkách“ civilizace, tj. o civilizačních procesech racionalizace, jejích mezerách a recidivách romantiky jako pramene iracionalizací; druhá část představuje nejpodrobnější rozpracování původní přednášky o vlastním problému iracionalismu a civilizace; třetí, nejdelší část sleduje tradici normativního pojetí civilizace od osvícenství a koncept pokroku na pozadí původu a formování antiliberalismu v „německé ideologii“.

první světové válce, mírových projektech a komparaci revolucí, rakouských a českých dějinách, dějinách osvícenství či ekonomických teoriích 17. a 18. století. Druhý vrchol v Loewensteinově díle pak nastal na přelomu osmdesátých a devadesátých let, když své dřívější dílčí práce, prohloubené několikaletým novým studiem, syntetizoval ve dvou navazujících knihách: *Der Entwurf der Moderne* a *Problemfelder der Moderne*.²³ V těch nacházíme jeho dlouhodobá témata, která mají původ v šedesátých letech a v začátcích „normalizace“, na další úrovni souvislého zpracování. Několik let mu trvalo, aby své studie psané původně v dost omezených podmínkách pro samizdat konfrontoval s novou západní literaturou pro první uvedený svazek. V druhém jmenovaném svazku na pozadí sociálních dějin idejí rozvinul politicko-teoretickou část, tíhnoucí k otázce civilizace a násilí. Nové posuny v Loewensteinových orientacích pak představují studie o symbolice a historické antropologii, tedy již primárně interdisciplinárně založená zkoumání sociálních a psychologických témat. Roku 1988 Loewenstein také založil berlínské kolokvium pro historii a psychologii, z něhož vydal sborník *Geschichte und Psychologie*.²⁴ Vhled do „normalizační“ atmosféry za oponou prostředkoval v cyklu článků na stránkách deníku *Frankfurter Allgemeine Zeitung* a v rozsáhlejších populárních dějinách Prahy.²⁵ Závěrečné přání v původním vydání, aby se Praha jednoho dne zase stala centrem kulturní produktivity a svobodnějšího života, bylo podle Loewensteinova vyjádření zapřísaháním něčeho, v co už tehdy přestal věřit.

Listopad 1989 přinesl do tohoto druhého vrcholu novou možnost částečného návratu a nové reintegrace do českého prostředí. Přechodně Loewenstein přednášel na Univerzitě Karlově, i když podle jeho vyjádření by si byl přál tuto činnost zde intenzivnější, ale nedostal již k tomu příležitost. Začal publikovat v širokém spektru domácích odborných periodik a sborníků, vydal i nové samostatné publikace, jako například *O nacionalismu a revolucích* nebo reprezentativní soubor statí z let 1985 až 1995 pod titulem *My a ti druzí*.²⁶ Loewensteinovy texty s obzvláštními, neotřelými formulacemi témat zněly vzdáleně a nesrovnatelně s ostatním, co v množství mnohaletých publikačních dluhů i nových prací tehdy vycházelo. I díky tomu leccos z Loewensteinových prací zůstává pro nás stále nedoceněno a otevřeno. Devadesátá léta přinesla i nová témata a Loewenstein je uplatňoval převážně jako esejista a vědecký publicista. Postupně se stále více vracel i k problematice českých dějin a kultury, i když jeho hlavní působiště zůstalo již v Německu, kde spolupracoval

23 LOEWENSTEIN, Bedřich: *Der Entwurf der Moderne: Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilisation*. Essen, Reimar Hobbing 1987 (česky: *Projekt moderny: O duchu občanské společnosti a civilizace*. Praha, OIKOYMENH 1995); TÝŽ: *Problemfelder der Moderne: Elemente politischer Kultur*. Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1990.

24 TÝŽ (ed.): *Geschichte und Psychologie: Annäherungsversuche*. Pfaffenweiler, Centaurus 1992.

25 BÖHM, Fritz [LOEWENSTEIN, Bedřich]: *6mal Prag*. München, Piper 1988 a 1990. Kniha vznikla na objednávku, ale autor ji pojal jako směs vyprávění, subjektivních soudů a úvah (jedna kapitola například nese název „Od Josefa Švejka k Josefu Stalinovi“).

26 LOEWENSTEIN, Bedřich: *O nacionalismu a revolucích*. Praha, Lidové noviny 1991; TÝŽ: *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno, Doplněk 1997 (německy: *Wir und die anderen* – viz pozn. 6).

Bedřich Loewenstein 16. července 2009 na kolokviu „Dějiny víry v pokrok“, které uspořádal Kabinet dějin vědy ÚSD AV ČR v Praze v Lannově vile u příležitosti jeho osmdesátých narozenin. Vlevo sociolog Jiří Musil, vpravo Loewensteinova starší dcera, koreanistka Miriam (foto Akademie věd ČR)

zejména s mnichovským ústavem Collegium Carolinum (jeho každoroční bohemistická setkání v Bad Wiessee, spolupráce s časopisem *Bohemia* a podobně) a kde zase neúnavně referoval a prostředkoval o české domácí produkci. Pozdější studie z posledního dvacetiletí tvorby zahrnuje další velký soubor *Občanská společnost a její krize* z roku 2015.²⁷

Po ukončení aktivní profesury se Bedřich Loewenstein z Berlína přestěhoval se svou druhou ženou do klidného prostředí v německých Francích. Nevyržel zde však příliš dlouho a po nabídce jednoho německého nakladatelství uspořádat čítanku o „ideji pokroku“ odhodlal se nově promyslet toto staré téma, které spojovalo a integrovalo jeho myslitelská východiska poválečné doby s celoživotní prací a zkušeností. Po asi desetiletém dalším studiu se tak dostavil pomyslný třetí vrchol v Loewensteinově díle. Soustředil se na spektrum kulturněhistorických, filozofických a sociálních témat, která tvoří spojnicí jeho badatelských zájmů od mládí, aby je završil ve spise *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje*.²⁸ Tato kniha představuje

²⁷ Viz pozn. 2.

²⁸ TÝŽ: *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje*. Praha, OIKOYMENH 2009 (původně německy: *Der Fortschrittsglaube: Geschichte einer europäischen Idee*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2008).

velkou syntézu Loewensteinova historického a filozofického uvažování, odkrývá mnoho pozapomenutých autorů a souvislostí v dějinách evropského myšlení a podává skutečný počet z jeho životního díla.

Po tom, co sám prožil v nacistické i stalinské epoše, věnoval Bedřich Loewenstein usilovné mnoholeté bádání zejména německým dějinám 19. století, a to s výsledky, které mu zajistily respekt doma i mezi zahraničními badateli. V šedesátých letech v návaznosti na to prostředkoval a také spoluvytvářel nové přístupy ke zkoumání ideových, psychologických a sociálních předpokladů nacismu; byl klíčovou osobou pro komparativní mezinárodní výzkum i pro první spolupráci mezi českou a (západoněmeckou) historiografií na tomto poli a rovněž pro mezioborový dialog o krizích dvacátého století. Loewenstein je historikem, který dlouhodobě a intenzivně prostředkoval pohledy na řešení důležitých novověkých témat oboustranně mezi českou a německou historiografií. Posuny k obecnějším otázkám krizí dvacátého století, moderny a modernity, občanské společnosti, evropského nacionalismu a normativního pojetí evropské civilizace, se v jeho historickém díle pojí s integrací výsledků dalších vědních disciplín, které si rovněž do značné míry osvojil: sociologie, sociální psychologie, antropologie, dějin myšlení a kultury, filozofie, ekonomie a politologie. Hutný vědecko-esejistický styl, opírající se o neobvyklý literárně-pramenný tezaurus, dodává jeho pracím osobitou tvářnost, která se sice nikdy netěšila široké popularitě, ale vždy vedla k původním a oceňovaným výsledkům.

Osobnost a dílo Bedřicha Loewensteina si budou ještě zasluhovat podrobnější studium, reflexe a analýzy též vzhledem k jejich důležitým politickým a společenským souvislostem. Pro odkaz jeho odborných prací platí nutně, že patří zčásti již jen k dějinám historiografie v dobových podmínkách, kdy vznikaly. Stále se v nich ale ozývá i cosi trvalého, otevřeného a vyzývajícího k novému promyšlení. Přesvědčil jsem se vícekrát, že má smysl se k mnohým textům Bedřicha Loewensteina vracet a číst je znovu. Není tak obvyklé, aby nějaké specializované historické práce dokázaly opakovaně promlouvat vždy nově, stále inspirativně nebo naléhavě. Je to díky jejich filozofickému náboji, životní opravdovosti autora, jeho badatelské poctivosti, nadhledu, skryté ironii, oddanosti těžké látce, ve které však čtenář může snadno ztratit sílu a schopnost se orientovat, a též snad něčím více. Loewenstein jako autor totiž nechce čtenáři život usnadňovat ani ho bavit a poznání svět zjednodušovat, nýbrž ukazovat jeho komplikovanost, nezměrnost a neuzavřenost jeho rizik.

„Já jsem nebyl moc odvážný člověk, ale někdy jsem tu svoji zbabělost překonal“

*Bedřich Loewenstein v rozhovoru s Kateřinou Čapkovou**

Říkal jste, že původně Vaše rodina pochází od Plzně.

Otec už ne, ale dědeček a pradědeček žili v Touškově u Plzně, a nevím přesně, kdy se odebrali odtud do Karlových Varů. Můj otec je narozený 1882, už v Karlových Varech. Čili někdy v sedmdesátých letech pravděpodobně.

Dědeček si tam otevřel obchod?

Já říkám obchod na korze. Zřejmě to bylo rukavičkářství a dámské kabely. Takový módní artikl, co si tak lidi kupovali, když byli v lázních.

A měl několik synů, z nichž jeden byl Váš otec.

Ano. Ti šli studovat do Vídně, respektive do Vídně a do Prahy a ještě nevím kam všude. Vídeňský strýček [Ernst Löwenstein] byl asistentem u Roberta Kocha a byl bakteriolog. Myslím, že byl známej. A ten stačil uprchnout z Rakouska v březnu 1938. Dostali se do Ameriky a byli tam v San Francisku. V roce 1950 tam zemřel.¹ A můj otec [Arnold Löwenstein] šel do Prahy a byl profesor [oftalmologie] na Německé univerzitě. Měl také svou soukromou praxi na Vinohradech. Byl svou podstatou rakousko-německý Žid, ačkoli on s tím židovstvím nechtěl mít nic společného, nic mu to neznamenal.

* Rozhovor byl natočen v červenci 2013 v Loewensteinově bytě v Berlíně. Přepis pořídila Markéta Krommelová.

1 Ernst Löwenstein (1878–1950) se v roce 1915 habilitoval na vídeňské univerzitě a proslavil se jako bakteriolog. Objevil základ očkovací látky proti tetanu a záškrtu a také testovací látku, která se dodnes používá ke stanovení diagnózy tuberkulózy a je známá pod názvem *Löwenstein-Kultur*. Ve Spojených státech přednášel na Kalifornské univerzitě v Berkeley.

Takže ani velké svátky se neslavily?

Vůbec ne, vůbec ne. Už jeho otec, ten co byl v Karlových Varech, ten rukavičkář, tak ten byl předseda karlovarských přátel Volné myšlenky a Spolku přátel žehu. Jinými slovy, byl ateista. Když jsem po válce po otci chtěl nějakou teologickou nebo náboženskou literaturu, tak on mně to opatřil a říkal, „nu, nic proti mystice nemám“. (*smích*) Což znamená, že byl tolerantní, ale pro něho to bylo něco překonaného. Pro něho byl autoritou asi starěj [Ernst] Haeckel nebo takoví ti darwinisti kolem roku 1900, kdy studoval. Mezi jeho pacienty patřil i [Jaroslav] Kvapil, díky čemuž jsme měli volné lístky do lože v Národním divadle. Dalším pacientem byl pan [Vojta] Merten, takže i na jeho představení jsme chodili, ale méně.

Vy jste měl ještě staršího bratra...

Dva.

Vaše máma byla z Vídně?

Ne, to byla první manželka mého otce. Ta umřela 1928. A nechala tady ty dva starší moje bratry, ti jsou narození 1919 a 1924. Takže byli ještě malí, a pak si můj otec vzal moji maminku, která nebyla Židovka, byla katolička, no a pak jsem se 1929 narodil já. No a tak jsme byli pak holt tři, ale musím říct, že jsme nějak strašně spolu nedělali, víte? Byli jsme vždy po pěti letech.

Vašemu otci se podařilo dostat do exilu?

Až teprve deset dní po německé okupaci. Myslím kolem 25. března. Ačkoli pamatuju, že jsme hned 15. března večer šli na Hlavní nádraží s kufry a chtěli jsme odjet jen tak, prostě na blind. No a ten vlak do Paříže nejel, byl zrušený. Tak jsme se vrátili do bytu, a mezitím otec dostal stipendium v Glasgow. S tím stipendiem pak v Glasgow zůstal. Ale protože matka nebyla ohrožená, tak ona zůstala v Praze, likvidovala byt, a já jsem pak už nechodil do školy, protože jsme se chystali vyjet. Plánovali jsme vyjet v květnu. Ale mezitím se situace zhoršila. Gestapo maminku neustále předvolávalo, furt a znovu a znovu, „nechte se rozvést“ a „to je ohrožení“, a tak. Ona se pak rozhodla, že pojedeme s falešnými pasy, ale to nechtěla riskovat se mnou, kdyby nějak na to přišli, a tak mě dala do nějakého seznamu, myslím že kvakerů nebo koho, na dětský transport [tzv. *Kindertransport*]. No, znáte ty dětské transporty. Ten transport měl jet někdy v srpnu... Ten transport furt odkládali, odkládali, až měl jet 3. září. A mezitím vypukla válka a už jsme uvízlí s třemi kufry u známých. Byt byl zlikvidovaný, všechno bylo pryč. Takže jsme pak zůstali a já jsem pak zase začal chodit do školy a maminka si našla zaměstnání, a tak jsme pak tu válku nějak přežili. Ale já jsem byl míšenec prvního stupně.

Takže jste mohl chodit do školy?

No já jsem chodil do školy do roku dvaadvaceticet. Pak jsem nějak nesměl. A v roce 1944 jsem byl totálně nasazený v továrně. Bylo mi necelých patnáct let a musel jsem rok pracovat v továrně. Dělal jsem u soustruhu. Byla to arizovaná továrna, nebo továrnička. Myslím, že se jmenovala Langhans; jo, Langhans, ale nevím jistě už.

To bych nepřísahal. A ta ulice vede ze Štěpánský dolů do Vodičkovy. Teď nevím, jak se jmenuje. Taková... trochu se kroutí...

Je to Školská?

Školská. Správně. Tak tam byla továrnička, bylo to v přízemí jednoho normálního obytného domu a byly to možná tři, čtyři místnosti, a tam stály soustruhy. Rozřezával jsem nějaké bakelitové roury, to jsem se naučil, ale to je oblbující, to děláte osm hodin nebo devět hodin denně.

A dostával jste za to nějakou výplatu?

No jistě, byl jsem pomocný dělník. Chodil jsem po antikvariátech, kupoval jsem si knihy. Víte, to mně nikdo neřekl, proč je tolik zajímavých a krásných knih v antikvariátech. Víte, to jsem se neptal. Teď dodatečně mi to je trapný, že jsem takhle blbě si to neuvědomoval.

Mně to taky došlo až teď, teprve až jak jste se nad tím pozastavil.

Likvidované židovské knihovny. Stejně jako po válce byly německé, antikvariáty byly plné krásných německých knih, a potom holt v padesátých letech to byla zas česká buržoazie. Když likvidovali ty velké byty. Kdo tenkrát měl peníze, tak si mohl pořídit lacino různé krásné věci. A já jsem za války si také v antikvariátu kupoval knížky. Zaplatil jsem za ně, ale ten původ! To vždycky zazlívám své mamince, že se mnou nemluvila o těchhle věcech. Bála se a chtěla přežít. A byla taková trochu... její filozofie byla holt přikrčit se, nenápadně a přežít.

A Vaším bratrům se podařilo utéct?

Jo, ti už byli v anglických školách, už koncem roku 1938, někdy v prosinci odjel jeden a pak někdy v lednu odjel druhý. Starší Walter už byl na univerzitě, on už v Praze měl asi tři semestry medicíny. A on pak přešel na chemii a stal se z něho chemik.

Oba dva pak nastoupili do vojska.

Ten starší byl čtyři roky v armádě a ten druhý, Tomáš, dva. Přičemž Tomáš byl u letectva. Dva roky ho cvičili na Bahamských ostrovech. Pak byl *flight sergeant* a dostal ještě vyznamenání, a přitom jeho jediný vojenský let byl v dubnu 1945 nad Norskem. A potom ho demobilizovali a v Praze mu uznali studium fyziky z Anglie, takže on měl ještě pár zkoušek a byl doktor fyziky, teda RNDr. A ještě pak se dal ke komunistům a ještě se stal ředitelem nějakého toho závodu Tesla-vývoj. Do roku 1968 prokoukl, a pak už jsme spolu normálně mluvili.

Druhý bratr emigroval?

Taky je to legrace. Tak on byl chemik, jak jsem řekl, a když ho demobilizovali, tak šel do Stalinových závodů v Záluží u Mostu. A hned taky se stal vedoucím oddělení, nebo přinejmenším dostal nějakou laboratoř. To ještě neměl žádnou praxi, a tak se to učil od nějakého německého odborníka, který tam zůstal. A víte, co dělali? Oni dělali tu německou výrobu benzínu z hnědého uhlí. To, co Němcům, nebo

nacistům, umožnilo vést válku až do konce. Byly to Leunawerke, jejichž druhý, sesterský závod je, nebo byl, v Záluží. No a jednou mu tam něco vybuchlo, nevím co, a utrhl mu to kus prstu. A protože věděl z války, že Angličani mají velké zkušenosti s transplantacemi, tak otec mu řekl, „přijď sem, já tady znám někoho, kdo to umí“, tak ho sešili v Anglii. Pak se vrátil a oni ho zavolali jako anglického špiona. Ale to nebylo v roce 1948, už v roce 1947! Takže on čtyři roky sloužil, a dokonce byl při obléhání Dunkerque a byl zraněný. No a pak ho tady zavřeli. A moje maminka orodovala, šla za ministrem spravedlnosti, to byl pan [Prokop] Drtina tenkrát, a tak ho pustili po nějakém čase. Kamarád z vojny byl Mikuláš Landa, původně tedy Landau, a ten byl na ÚV KSČ.² Ten se za něho zaručil, že je to v pořádku, že Walter je tedy bordelář, ale žádný špion. A tak ho pustili a on šel pak do Bratislavy a byl ve Slovnaftu v Bratislavě. A pak byl únor osmačtyřicet a on se rozhodl tedy odejít. Takže zas anekdota. Měl ještě z války pistoli a maminka mu povídá, „prosím tě, tu pistoli, tu zahod, nebo už jsi ji odevzdal, nebo co s ní?“. „Dávno, dávno jsem ji odevzdal. Tu jsem hodil do Dunaje,“ nebo něco takového řekl. A teď se stalo toto: myslím, že to bylo koncem 1948, nebo tak nějak kolem. Šel tam, jak je Petržalka, na druhý straně Bratislavy, a našel si tam jedno místo, který ještě nebylo střežený, nebo málo. No tak tam šel a byl asi dvě stě metrů od hranic, když najednou na něj někdo vykřikl, „stůj a ukaž průkaz!“ No tak co měl dělat? Tak hrabal se po průkazu a vytáhl na něj pistoli, na toho hraničáře, a řekl, „přejdou tady v každém případě, ale když budeš rozumnej, nikdo se o tom nedozví. Teď mi dáš tu svoji flintu a já ti ji položím na hranicích a zůstane to mezi náma.“ No, naštěstí ten měl rozum... Tak on to tak udělal, a jak byl na hranicích, tak mu tam položil všechno a uháněl do Rakouska. No a pak se dostal do Anglie. A ještě žije pořád, ačkoliv už má čtyřicet let.

Vy když si vzpomínáte na válku, tak třeba v té škole, bylo to téma, že jste ze smíšeného manželství?

No jistě. Já jsem byl položid, musel jsem se hlásit pořád. Což člověk by se mohl propadnout, víte?

Jak hlásit?

No na začátku, kdo je tady položid. Před třídou.

A kolik vás takhle bylo ve třídě?

Myslím, že tři. Každý rok na začátku roku. A myslím, že na začátku školního roku 1942, že mě pozval třídní a řekl, „míšenci měli zůstat doma“. A já jsem se samozřejmě zhroutil. Najednou svět jako by... já jsem to nějak moc prožíval, víte?

2 Mikuláš Landa (1911–1994) byl komunistický činitel, v roce 1950 se stal vedoucím tajemníkem Krajského výboru KSČ v Ústí nad Labem. Záhy byl však odvolán, následujícího roku zatčen a v lednu 1954 v procesu se skupinou funkcionářů stranického aparátu v čele s Marií Švermovou odsouzen na dvacet let odnětí svobody za údajnou velezradu. Propuštěn byl na amnestii v roce 1960.

Vždyť to byla přirozená reakce.

Jo, ale to se mi pak stalo třikrát v životě, že mě odněkud vyhazovali, takže jsem už měl trénink. Když mě vyhazovali z [Historického] ústavu v roce 1969, tak třeba můj kamarád Zdeněk Šolle, ten, co dělal dělnické hnutí, říkal: „Vždyť to mi nemůžou udělat, já jsem laureát státní ceny,“ a já nevím co ještě, „člen korespondent, to mně nemůžete udělat.“ Mohli udělat, no! Mně pan [Oldřich] Říha³ řekl, „musím Vám sdělit, že Vaše žádost v konkurzu ... že jste neuspěl“. Já jsem řekl, no tak co dál. A to je vše, to je vše. On mi podal ruku, já jsem ji nevzal, otočil jsem se a zabouchl jsem za sebou dveřmi. Nechtěl jsem si s ním ani jen tak formálně podat ruku. A oni tam brečeli a byli z toho zhroutení. Ale já už jsem měl trénink. Mezitím mě ještě v roce 1950 vyhodili z [Filozoficko-historické] fakulty [Univerzity Karlovy].

Vás vyhodili z jakého studia?

Od roku 1949 jsem studoval filozofii a historii. To jsme ještě věci docela otevřeně diskutovali, až jsem řekl, že nejsem marxista, ale že jako pro socialismus jsem, pro boj za mír samozřejmě taky. Tenkrát pro mne byl velkou autoritou [Josef Lukl] Hromádka. Já jsem ho ještě zažil, to byla dost impozantní figura. A tak jsme diskutovali, až jednou, když byla korejská válka, tak mě požádali o referát. No, tak jsem jim řekl, že teda podle mě je to útok Severu na Jih, a ne obráceně, a že my když jsme podepsali stockholmskou mírovou výzvu,⁴ že nemůžeme podporovat třetí světovou válku nebo vývoz revoluce na bodácích, to je jaksí nemarxistický. A tak oni začali sbírat podpisy, aby třídní nepřítel byl vyloučen ze studia, páč za dělnický prachy aby takovejhle člověk studoval... No to byli někteří, kteří později udělali docela zajímavou kariéru, jako Karel Bartošek nebo [Karel] Pichlík. Tenkrát byli takoví ti hlavní svazáci, velice rázní, a ti se tenkrát o to postarali, že jsem byl vyloučen a že jsem skončil v roce 1950 na stavbě. A od roku 1951 jsem pak byl dva roky na vojně. Tak na vojně jsem pak si podal žádost o pokračování ve studiu, dostal jsem výborný posudek, jaký jsem nový člověk a tak, a na stráží [v pohraničí], na Šumavě. S tím jsem šel k nějaké komisi, která se kvůli tomu vytvořila, vyptávali se mě na různé věci, a pak s velkým váháním mně dovolili po skončení vojny zase studovat, ale jenom historii.

3 Oldřich Říha (1911–1974) byl marxistický historik, který se zabýval především hospodářskými a sociálními dějinami. Před válkou byl členem Historické skupiny, v roce 1949 byl jmenován profesorem na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy a jeho kariéra vyvrcholila v roce 1970, kdy se stal ředitelem Ústavu československých a světových dějin ČSAV. Na přelomu 60. a 70. let se podílel na čístkách mezi historiky na Filozofické fakultě UK a v Historickém ústavu ČSAV.

4 Stockholmskou výzvu přijal Stálý výbor Světového kongresu obránců míru na svém zasedání dne 19. března 1950 ve Stockholmu. Výzva požadovala bezpodmínečný zákaz jaderných zbraní, byla koncipována jako mezinárodní petiční akce a adresována parlamentům celého světa. V Československu probíhala podpisová kampaň v květnu 1950 a připojila se k ní naprostá většina dospělých obyvatel.

Bedřich Loewenstein jako voják základní prezenční služby, kterou absolvoval v letech 1951–1953 (foto v osobním archivu Tomáše Hermann)

Mohla bych se ještě vrátit k té době těsně po válce? Vaše maminka mluvila německy, že?

Ano, ten problém byl holt ten, že předtím jsem byl položid a potom jsem byl poloněmec. Maminka byla učitelská dcera z Budějovic, ale z německé rodiny. V pětáctýřicátém přišla ta Revoluční garda...

Do Vašeho bytu?

Do bytu, ano. No a ptali se, co a jak. Vlastně moc se neptali. „Tak co jste? Jste Němci. Norimberský zákony už neplatí. Žádný položid, tak jste teď Němec.“ Pak se vrátili oba bratři, tak tím pádem jsme pak z toho byli vyňati. Ale předtím jsme byli oba v nebezpečí – nejdřív nás vyhodili z bytu, pak jsme museli jít k sedlákovi pracovat. A pak měl být odsun. Takže to byl dost nepříjemný zážitek.

A za války jste měli kontakt s Vaším otcem?

Kontakt měli přes Švýcarsko. A to byl nějaký známý oční lékař, já nevím kde, v Curychu myslím, kam psávali tak jednou za rok po-

zdrav, pohled. „Máme se dobře a jsme zdraví,“ a tak dále, „pozdravujte přátele.“ A to samé posílal zase otec taky do Švýcarska ze Skotska. No a pak přišel do Prahy zase pozdrav ze Švýcarska, „naším známým se vede dobře a pozdravují vás“. Na základě toho byla maminka dokonce předvolána ke gestapu a tam ji drželi, a pak ji dokonce zatkli a ona seděla pár týdnů na Pankráci. Ale pak se za ni zaručil jeden německý profesor, a tak ji z toho vytáhl. Já už ani nevím, jak jsem ty dny přežil. Já už nevím, u koho jsem byl, tak jsem to úplně zapomněl. A jestli jsem byl doma... Myslím, že ne... asi se o mě někdo postaral. To jsem úplně vytěsnil. Kupodivu já teď opravdu nevím, zapomněl jsem to totálně, ačkoli jinak nemám špatnou paměť. Pak byla doma, ale všechny její věci byly zkonfiskované.

Vy jste po válce vycestoval za Vaším tátou?

Ano, v roce 1947, to už jsem mezitím zase začal chodit do školy. V roce 1947 jsem tam v létě byl dva měsíce, ne celou dobu s ním. Já jsem jezdil sám autostopem po Anglii a Skotsku. Taky jsme měli pár známých, a ti mě zvali. A byli hodně takoví otevření a skromní, takže jsem potom byl hrozný anglofil.

A při studiích se Vám už nějak rýsovalo, co byste pak rád dělal?

Víte, já jsem byl dost takový nezralý, po všech stránkách. Nesmělý, a taky nejistý, a taky jsem měl pocit, že odevšad mě vyhazují a já si nejsem jistý, jestli to, co si myslím, nebo co umím, jestli to je vlastně správný. Takový jsem byl ještě ve dvaceti,

víte? A pak jsem byl na té vojně dva roky, a to ještě ze mě vytloukli zbytek, co jsem měl z toho ymkařství a toho masarykovství a ty všechny věci, co jsem měl načtené a měl jsem určité přesvědčení. A teď jsem si říkal, no tak všechno je k ničemu, ten komunismus je tu asi navždycky, nebo aspoň nadlouho. Tak ne že bych byl oportunista, ale přece jenom jsem si říkal, co vlastně mám v tom režimu dělat? Jedině dělat odborníka, specialistu na něco, nekoukat vpravo ani vlevo, jakkoli mi to bylo zhloubi duše cizí, být specialista. To opravdu člověk byl „zkažený“ Masarykem a Rádem, chtěl být intelektuálem, odpovědný. No ale nic jiného člověku nezbývalo. Na fakultě nebylo nic pořádného, nic, co by mě bavilo. Akorát [Josef] Polišenský byl dobrý. Nebyl nijak výrazný, ale on byl liberál. On byl jako houba, všechno nasál do sebe. A věděl kde, v kterém archivu leží to a to. Nijak vám nedal žádný návod nebo nějaké údaje, ale on vám řekl, „podívejte se, tam v té Mladé Boleslavi je ten a ten archiv, a tam se podívejte na to a to. No, pak člověk přijde s nějakou prací... Nedal vám návod, jak to zpracovat nebo jak to formulovat. To bylo fakt dobré, nechal vás dělat. Byli jsme u něho s [Robertem] Kvačkem, [Miroslavem] Hrochem, [Dušanem] Třeštíkem a já.

Tak to byl tedy silný ročník!

A já jsem byl skamaráděný akorát s Hrochem. (*smích*) No, pak jsme se rozešli v roce 1968. On byl naprostý oportunista a spolupracoval taky [se Státní bezpečností]. A šel dál, než slušný člověk měl a mohl. Tak jsme se přestali stýkat. Dokonce jsem na něho dlouho byl velice nasranej. Druhý takový výtečník byl Jiří Kořalka. S ním jsem seděl taky v Historickém ústavu později. A on taky nebyl špatný, ale byl tak hrozný oportunista už tenkrát. Já jsem si o Kořalkovi nikdy nedělal iluze. Když někoho kritizovali, tak člověk věděl, že když je někdo kritizovaný, tak je tabu. Kdežto on, když někdo ležel na zemi, tak měl fyzickou potřebu si do něj taky kopnout, víte? A když přišla ta normalizace, tak on se nejdřív snažil, byl předseda ROH v ústavu, a tak nám všem podepisoval ten vyhazov. (*smích*) No, ale pak ho vyhodili taky – byl myslím jeden čas v Táboře, v tom muzeu husitském. To už ale spolupracoval, byl velice pilný a podával na nás hlášení. Také jedině on a Hroch směli v sedmdesátých a osmdesátých letech jezdit ven.

Můžu se zeptat, v těch padesátých, šedesátých letech, přimělo Vás něco uvažovat o sobě jako člověku z židovské rodiny?

No, tak to jsem vždycky věděl, že jsem zčásti Žid. Ale co se týče dalších lidí, nijak v mém vztahu nehrálo roli, zda jsou, či nejsou Židé. Když to náhodou byli taky Židi, tak tam spíš bylo vědomí nějaké společné zkušenosti, řekl bych, čili jak jsme nepatřili ani tam, ani tam, ale fakt je, že jsem nikdy nějaký vědomý Žid nebyl. Židovská tradice mi nic neznamenala. Já jsem dodatečně objevil mnoho motivů, které mi jsou blízké. Chtěli to poutnictví, to, že [je třeba] jít dopředu a neohlížet se dozadu, tak to měl sice i Hromádka, ale je to židovský motiv, abrahámovský nebo mojžíšovský. A mnoho takových věcí. Nesloužit těm modlám. Ani ne tak, že by to byla zbožnost, ale negativně. Negativní nesloužit, nedělat... nezabsolutizovat si nic pozemského. Taky to je židovský motiv. A mnoho a mnoho ještě dalších, já bych

mohl pokračovat, ale tak to jsem dodatečně objevil, ale ne že bych někdy nějak studoval nějaký náznak židovství nebo co.

Jedno z Vašich důležitých témat je kritika nacionalismu.

Pro mne byl nacionalismus vždycky velice dvojznačný, byl to běh hrozící pádem do barbarství. (*smích*) A řekněme spíš taková slepá ulička vývojová. To jsem relativně brzy začal takhle formulovat. Ale mně trvalo dlouho, než jsem si našel něco svého, o čem bych byl přesvědčený. Jak jsem říkal, já jsem se vyvíjel dost pomalu a tak možná ve čtyřicítce jsem to pak věděl. Možná trochu dřív už, ale pak definitivně, když jsem v padesátce [v roce 1979] přišel do [Západního] Berlína. Všechno, co jsem napsal před rokem tak 1963, to bych moc nechválil. Liberalizace přišla až později. Pamatuji se sice, že už v roce 1963 byl *ĐaS* dost nekonformní. Já jsem například napsal článek o hnědém kultu, už v roce 1962. Hnědý kult, každý věděl, že nejde jenom o hnědý kult Hitlera, ale že jde taky o ten kult nový. No, tak takhle mezi řádky se furt psávalo, a trochu narážky a trochu být drzý. A taky pak *ĐaS* zavřeli, dosadili novou redakci, a už jsme tam pak přestali psát, v roce 1965.⁵

S tím je zase spojená anekdota. Já jsem měl připravený ještě, ostrý dost, článek o židovském vtipu. Bylo to v podstatě o knize Salcie Landmann, asi znáte, ne?⁶

Ano.

A tu jsem měl tenkrát, už jsem si ji někde koupil, nebo mi ji někdo přivezl, a mně se to líbilo jako historický pramen pro sociologii židovského vtipu. A tak jsem o tom napsal článek do *ĐaSu*. Mezitím ten *ĐaS* zglajchšaltovali, dali tam nové vedení, my jsme tam přestali psát. A teď jdu po ulici a potkám Emanuela Mandlera. Emanuel Mandler byl tenkrát členem redakce *Tváře*. A říkal, „no tak když teda máš tady článek, dej ho sem, vytisknem ho ve *Tváři*“. No, já jsem řekl, „vlastně proč ne“? Navíc *Tvář* byla taková nonkonformní... Můj článek o židovském vtipu tam vyšel v roce 1965.⁷ Ideologické oddělení ÚV z toho bylo špatné; *Tvář*, a teď dokonce pracovník Historického ústavu píše pro *Tvář*. Pozval si mě Josef Macek, ředitel [Historického ústavu]. Povídá, „no, hele, tak co?“. A já jsem mu říkal, „no, tak to vzniklo, já nejsem žádný od *Tváře*, já jsem jim dal jeden článek, který jsem chtěl vlastně dát do *ĐaSu*“, a tak dále. No, on začal povídat: „Nechtěl bys odejít“ – nebo nevím, jestli mně tykal – „odejít do Filozofického ústavu? Stejně mám dojem, že ty Vaše zájmy jsou spíš filozofické. Jak se tady cítíte?“ „Já se tady cítím velice dobře a mám tady přátele a téma, ten nacismus, ten mě velice baví a dělám to rád.“ „No, tak

5 Na jaře 1965 byla z rozhodnutí ideologického oddělení a sekretariátu ÚV KSČ vyměněna redakční rada a redakce časopisu *Dějiny a současnost*, v čele se šéfredaktorem Zdeňkem Šiklem, a politicky konformizován jeho obsah. Na jaře 1968 se pak situace v časopise vrátila k původnímu stavu, než bylo v následujícím roce jeho vydávání z politických důvodů zastaveno.

6 Salcia Landmannová (1911–2002) byla švýcarská spisovatelka, narozená v židovské rodině v Haliči. Její kniha *Der jüdische Witz: Soziologie und Sammlung* poprvé vyšla v roce 1960, stala se bestsellerem a byla přeložena do mnoha jazyků.

7 Viz LOEWENSTEIN, Bedřich: Mimo jistotu a moc. In: *Tvář*, roč. 2, č. 6 (1965), s. 31–36.

dobře, tak zůstaňte.“ On byl Macek takový srdečný. On sice seděl v ÚV KSČ, on seděl v parlamentu, on seděl v předsednictví Akademie [věd], a tak dále, ředitel Historického ústavu, a já nevím, co ještě všechno. Každý rok ještě napsal novou knihu. To všechno stačil. Milenky měl furt nějaké, renesanční člověk! Já mu tak počítám k dobru, že on nebyl jenom aparátník, ale on v tu chvíli byl srdečný a řekl, „no dobře“, a mohl jsem zůstat.

Ještě i po válce jste byl aktivní v Akademické Ymce, ne?

Ano, a na jeden seminář pořádaný Ymkou chodil i [Jan] Patočka. Takže jsme tenkrát chodili všichni na Patočku, v pátém poschodí [v ulici] Na Poříčí. On myslím směl tenkrát ještě přednášet na fakultě, ale už dosluhoval, a pak ho vyloučili. Ale to bylo v roce 1950 a to ještě mohl. No a pak on dělal něco, co bylo zcela v Československu mimo. Dělal seminář o politickém myšlení! A jmenovalo se to Kritika liberalismu. No, ta kritika liberalismu, to jistě bylo spíš teda trochu navenek, dělali jsme holt referáty o Hobbesovi a o Rousseauovi a já nevím o kom ještě. No a já jsem se přihlásil drze na Rousseaua, ačkoli jsem měl o něm načteno hrozně málo. Tak jsem věděl, co o něm píše Rádl v *Dějínách filosofie*, ale ne moc víc. A když jsem pak teda měl mít ten referát, tak jsem se začal omlouvat, že jsem to nestihl docela a že... Tak mě Patočka přerušil a říkal, „pane kolego, to posoudíme sami“. To pak se stalo okřídleným slovem, když jsem se začal někde omlouvat, tak mi říkali, „pane kolego, to posoudíme sami“. (*smích*)

Vy jste se s Patočkou stýkal pak ještě i na začátku sedmdesátých let?

No, chodili jsme za ním, chodili jsme za ním. Od konce roku 1969 jsem pracoval na obchodním zastupitelství a velvyslanectví⁸ a nosil jsem mu knihy, který mu posílali, kurýrní poštou různé věci, i nějaký svoje věci jsem mu nosil. A on byl docela rád, když jsem za ním chodil.

Komu všemu jste ještě nosil z velvyslanectví poštu nebo vzkazy?

No tak například Daně Němcové, s tou jsme se stýkali už dávno, nebo... [Ladislavu] Hejdánkovi taky, ale hlavně Vilému Prečanovi, ještě než odešel [do SRN]. To já už teď nedám dohromady. No ale celkem to byly stovky. A nedělal jsem to bez rizika, kdyby mě někdo po cestě z velvyslanectví zastavil, tak jsem šel do basy... A [Pavlu] Kohoutovi jsem také nosil nějaké věci ven, a potom ten historik, co píše jednu knihu za druhou o komunismu.

8 V letech 1969–1978 pracoval Bedřich Loewenstein jako tlumočník a překladatel, nejprve na obchodním zastupitelství a po navázání diplomatických styků v roce 1973 na ambasádě Spolkové republiky Německo v Praze. Když v roce 1978 získal pozvání na profesorské místo na Svobodné univerzitě v Západním Berlíně, několikrát se marně pokoušel vycestovat. Podařilo se mu to v lednu 1979. Vycestoval se svou mladší dcerou (starší byla v té době již plnoletá a v Československu zůstala). Jeho manželka, spisovatelka Marie Stryjová zemřela v roce 1977.

Kaplan? Karel Kaplan?

Kaplan, jo! Tomu jsem propašoval celý archiv. To mi jednou přinesl Milan Otáhal takovou brašnu. Nejdřív se mě ptal: „Hele, já tu mám nějaký věci pro Kaplana“ – Kaplan už byl venku⁹ – „bylo by možno dostat to na vyslanectví?“ „No samozřejmě!“ Já myslel, že je to pár lejster v jedné tašce, nebo tak. No a ona to byla takováhle brašna. Těžká, aspoň tak deset kilo. Přivezl mi to autem, to bylo u průjezdu. My jsme měli takový průjezd starý. Tak tam jsem to vyložil, vytáhl jsem to nahoru, zamkl jsem to u mě ve svém kamrlíku, potom jsem se na to koukal, no bože můj. Tak jsem to asi týden, každý den pár kilo, vlekl v brašně, teda ve své aktovce, tam jsem to zamkl, měl jsem takovou plechovou skříň, která se dala zamknout. No a pak kulturní atašé, nebo tiskový atašé,¹⁰ ten to potom vzal do auta a odvezl do Weidenau, tam to předával, oni to pak poslali do Mnichova asi. No ale ten kus od nás – my jsme bydleli v Jirchářích – od Jirchářů na Malou Stranu, to bylo na mně... Tak jsem to tam dotahal, no a myslíte, že mně Kaplan někdy řekl, „to je fajn, žes to udělal“? Ne! Nikdy neřekl ani slovo. (*smích*)

To je děsný.

A přitom to musel vědět, že to šlo přese mě. To nebylo bez rizika. Přiznávám, že jsem měl někdy... neříkám strach, ale...

Obavy určitě, ne?

No jistě! No, taky jsem nebyl sám, měl jsem dvě děti a nemocnou ženu,¹¹ a tak kdyby mě sebrali, tak kdo by se o ně postaral?

To jste byl odvážný.

No, tak nechci se přeceňovat, já jsem nebyl moc odvážný člověk, ale někdy jsem tu svoji zbabělost překonal.

Vy vždycky umenšujete svoji roli.

No tak já že bych byl jako hrdina, nejsem, nejsem žádný, vůbec... Vytanula mi teď taková scéna. V roce 1950, to jsem byl ještě na fakultě, tenkrát byla korejská válka. Kvůli ní mne vlastně tenkrát vyhazovali. No a nejdřív, jak známo, zaútočili ti severní

9 Karel Kaplan legálně vycestoval do Spolkové republiky Německo v roce 1976.

10 Jednalo se pravděpodobně o tiskového referenta velvyslanectví SRN Hartmuta Wagnera, který v rámci svého referátu (a podle diplomatických možností) měl na starosti styk s disentem a podílel se takto na jeho komunikaci se zahraničím. Viz PREČAN, Vilém: Léta velkého zázraku. In: PREČAN, Vilém – UHDE, Milan (ed.): *Ve službách společné věci: Wolfgang Scheur a Praha 1981–1989 / Im Dienst der gemeinsamen Sache: Wolfgang Scheur und Prag, 1981–1989*. Brno – Praha, Atlantis – Československé dokumentační středisko 2001, s. 212.

11 Marie Stryjová byla nemocná již v době, kdy se vdávala. Její zdravotní stav se postupem času stále zhoršoval a v roce 1977 spáchala sebevraždu. Z literárního díla Marie Stryjové vyšly za jejího života časopisecky jen některé povídky. Knižně byly publikovány její povídky z Volyně, odkud pocházela, péčí Vladimíra Binara až v roce 1982 (*Nad rovinou*. Praha, Mladá fronta) a další dvě knihy až po pádu komunismu (Mlč. Benešov, Eman 2006; *Pokojík*. Benešov, Eman 2009).

Bedřich Loewenstein 3. května 1975 ve Voršilské ulici v Praze 1, jak ho během intenzivního sledování zachytil fotoaparát příslušníka Státní bezpečnosti. Vlevo jeho blízký přítel Kurt Sontheimer (1928–2005), profesor politických věd na mnichovské univerzitě a uznávaný odborník na dějiny německé politiky a politické kultury ve dvacátém století (foto Archiv bezpečnostních složek, Praha, fond Správa sledování SNB – svazky: arch. č. SL-3920 MV, krycí název „Lýkovec“)

Korejci a obsadili asi tři čtvrtiny Jižní Koreje, že. A potom Američani v protiútoky je odřízli a zajali tu severokorejskou armádu, která byla na jihu. A tak tam ještě přetnuli ten poloostrov, a potom postupovali na sever a v tu chvíli zasáhla Čína a poslala tam své dobrovolnické vojsko. No a to byl důvod, proč se na filozofické fakultě, ve velké posluchárně, svolala valná hromada, nebo já nevím, celofakultní shromáždění. Tam bylo prostě úplně nabito, seděli na schodech, a vepředu, nevím už kdo, děkan nebo kdo, nebo předseda strany, prohlásil: „Soudruzi, soudružky, mám pro vás radostný ohlášení, že od této chvíle čínští dobrovolníci na straně severokorejského lidu ženou americké imperialisty do moře.“ A v tu chvíli všichni vstali a freneticky tleskali, deset minut nejmíň.

To je strašný.

Deset minut tleskali, a „hurá, ať žije soudruh Stalin a Mao Ce-tung“, a tak dále. A já jsem v tu chvíli seděl a zůstal sedět. No, pak jsem si říkal, to jsem teda...

Jste dobřej.

No ale já jsem to vydržel tak možná pět minut sedět, a pak jsem taky vstal. (*smích*) To byl takovej tlak, víte? Morálně. Vydržel jsem docela dlouho sedět, ale pak i já jsem vstal, netleskal jsem, ale i tak jsem se aspoň trochu přidal.

Tak to už je spíš davové šílenství.

Je to davové šílenství. Opravdu, je to masová psychologie, taková neuvěřitelná. To už dneska málokdo se k tomu přizná, že tenkrát takhle freneticky tleskal... A pak je důležitý ten morální rozpad – kvůli strachu a vzájemnému osočování a udavačství. Moje zkušenost byla hlavně ta poúnorová – lidé tak hrozně rychle kapitulovali. Ale fakticky po únoru najednou všichni, ale tak rychle, vyklízeli všechny pozice! Vezměte moji třídu na reálném gymnáziu: oni všichni v té poválečné době byli nársoc [stoupenci Československé strany národněsocialistické]. Velice explicitně antikomunisté. A mně se posmívali, že jsem – já jsem byl sociální demokrat už tenkrát – tak že jsem podnájemník u komunistů, víte? A potom, co se stalo v létě osmačtyřicet... Vrátili se z prázdnin a všichni byli v SČM. Rodiče jim řekli, „když chceš studovat, tak do svazu mládeže“. A ti všichni najednou pak z toho udělali z nouze ctnost, a „ty seš blbec, že tam nejdeš“. No a tak dál. Tak to jenom říkám, jak rychle... žádná morální substance tam nebyla. Nic, jen pragmatická úvaha.

To je děsivý.

Je důležitý, myslím, to, co se mi furt vracelo, teda po únoru a potom zase po srpnu osmašedesát: ti lidi hrozně rychle kapitulovali. Od té doby člověk nedůvěřuje v takovou tu morální strukturu, že nějak funguje opravdu. No a taky nějaký svědomí a odvaha taky jít proti proudu a nějakým způsobem se angažovat.

Evropský Středoevropan Bedřich Loewenstein

Miloš Havelka

Každý silný dojem ukazuje člověku život ze své vlastní strany a svět se pak dostává do nového osvětlení: tím, že se takové události opakují a navzájem propojují, ustavuje se naše naladění vůči světu. Pro hloubavé a afektivní povahy pak celý život dostává své zabarvení a svůj výklad z jednoho postoje. Vznikají univerzální nálady, které se mění v závislosti na tom, jak život člověku odhaluje stále nové stránky.
Wilhelm Dilthey¹

Antropologie dějin

Slova, která v komprimované podobě vyjadřují základní filozoficko-teoretickou pozici historika Bedřicha Loewensteina, pocházejí z jeho úvah o českých dějinách a národní identitě z roku 1988: „Dějiny nejsou a nemohou být ... národní galerií světců a héroů, nýbrž [jsou] dějinami omylných, slabých, často zlých a hloupých

1 DILTHEY, Wilhelm: *Gesammelte Schriften*, sv. 2: *Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation*. Leipzig – Berlin, B. G. Teubner 1923.

lidí, jako je máme dnes a denně kolem sebe. Dějiny jejich omylů, selhání, utrpení, proměn jejich životních podmínek jistě nepřispějí ke kultu čistého a neposkvrněného národa, zato však k pochopení toho, co je člověk, jaké jsou jeho meze a schopnosti, které jsou slepé uličky i schůdnější stezky, jaká jsou pravidla civilizovaného života...“ Tak Loewenstein psal v exilovém *Svědectví*² v době živých diskusí o pojetí českých dějin,³ navazujících na vydání dokumentu Charty 77 „Právo na dějiny“.⁴

Jako východisko a nejzákladnější vrstva Loewensteinova zájmu o dějiny se zde programově otevřelo hledisko antropologie dějin; a člověk, individuuum, aktér, subjekt a osobnost, s jejich chováním a orientací, rozhodováním a jednáním, se ukázali principiálněji než jen v historických podobách svého života, jak je zachycuje historická antropologie.

Šlo o perspektivu, která byla nepochybně vázaná osobní zkušeností. K jaké jiné instanci než k univerzální lidskosti se mohl odvolávat historik připomínající, že „data mého života se ... zhruba kryjí s událostmi katastrofického 20. století, nejen se symbolickou hospodářskou krizí na začátku a na konci. Když mi bylo deset, zažil jsem německé tanky v Praze, v šestnácti a znovu ve čtyřiceti sovětské – vždy se závažnými následky. Když jsem se v padesáti stěhoval do Berlína, přistál ve stejnou dobu ajatolláh Chomejní v Teheránu – s asi nesrovnatelnými důsledky. Nechci se však zabývat tím, co z těch velkých dějin konkrétně vyplývalo pro můj malý příběh, ani jaké nesměrodatné postoje jsem sám zaujímal vůči ‘aktům světového ducha’, jde ... jen o celkovou bilanci velkých problémů a omylů mé generace: ty však byly vlastním pozadím a výzvou pro mé uvažování.“⁵ Více než o nějakou sublimaci osobních zážitků zde tedy šlo o spontánní vymezování nejširšího možného horizontu historického zájmu.

V určitém smyslu (a na jedné určité úrovni) byly pro Bedřicha Loewensteina lidská přirozenost a základní emoce v různých dobách a na různých místech vždy v zásadě stejné⁶ (strach, důstojnost, závist, empatie, bolest, racionalita a účelnost, solidarita, sobectví, ctižádost, snaha ovládat a sklon k násilí a podobně), i když na jiných historických a kulturních úrovních to samozřejmě neplatí bez výjimky.

2 LOEWENSTEIN, Bedřich: České dějiny a národní identita. In: *Svědectví*, roč. 21, č. 83–84 (1988), s. 567–575, zde s. 573.

3 Viz samizdatový sborník *Pojetí českých dějin*, sv. 2. Praha 1987.

4 Viz CÍSAŘOVSKÁ, Blanka – PREČAN, Vilém (ed.): *Charta 77: Dokumenty 1977–1989*, sv. 2: 1984–1989. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2007, s. 625–633, D280: Právo na dějiny. (Dokument č. 11/84); srv. také další texty této diskuse, mj. stanovisko čtyř historiků (Miloše Hájka, Hany Mejdrové, Jaroslava Opata a Milana Otáhalu) k „Právu na dějiny“ (*tamtéž*, s. 659–661, D287, dokument č. 16/84). Viz také HAVELKA, Miloš (ed.): *Spor o smysl českých dějin*, sv. 2: 1938–1989. *Akcenty a posuny české otázky*. Praha, Torst 2006, s. 362–508.

5 LOEWENSTEIN, Bedřich: Retrospektiva: Několik úvah k vlastním osmdesátinám. In: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 6, č. 2 (2009), s. 63–78, zde s. 73.

6 Srv. k tomu podrobněji BURKE, Peter: Collective Psychology and Social Change: Achievements and Problems. In: LOEWENSTEIN, Bedřich (ed.): *Geschichte und Psychologie: Annäherungsversuche*. Pfaffenweiler, Centaurus 1992, s. 20–37; podobně viz BURKE, Peter: Stärken und Schwächen der Mentalitätsgeschichte. In: RAULFF, Ulrich (ed.): *Mentalitäten-Geschichte*. [West-]Berlin, Wagenbach 1987, s. 30.

„Jednodušeji se dá sotva vyjádřit,“ připojuje Loewenstein své kulturněantropologické *equilibrium*, „že si sice naše sociokulturní rozdíly uvědomujeme, že bychom je ale neměli dramatizovat.“⁷

Jako jedno ze základních odůvodnění této perspektivy by mohla sloužit také slova Tomáše Garrigua Masaryka, jehož dílu Bedřich Loewenstein věnoval po celý život velkou pozornost, i když se projevila jen v menších studiích: „Kdo nerozumí současnému společenskému životu, ten nerozumí starším a starým společností, neboť 'lidé jsou to, čím vždy byli'.“⁸

I když se Bedřich Loewenstein nikdy – pokud vím – neodvolával na *Novou vědu* Giambattisty Vica, strukturní analogii jeho vlastního antropologického přesvědčení k Vicově chápání předpokladů porozumění minulosti nelze přehlédnout. Tezi, že historickým jevům a artefaktům můžeme rozumět jen do té míry, s níž rozumíme člověku, který je vytvořil (a kterému rozumíme v první řadě proto, že byl v zásadě stejný jako my), by Loewenstein nepochybně přijal. Pro Vica to ovšem také znamenalo: právě pokud a do jaké míry rozumíme nám samým, našim přednostem i nedostatkům. Neboť jen tak se může v plné síle vyjasňovat odpověď na otázky „proč“ a „jak“. „Přirozenost věcí není nic jiného,“ tvrdil totiž Vico, „nežli že se věci rodí v určité době a určitým způsobem, a kdykoli jsou tu tytéž skryté podmínky, věci se rodí tak a ne jinak.“⁹

Obousměrnost vztahu *My a ti druzí* – jak zní název jedné z Loewensteinových publikací¹⁰ – se proto měla týkat nejen skupin nebo etnik, národů a nacionalismů, ale i osob a osobností, individuí a bližních, způsobů jejich koexistence, jejich soužití a sdílení událostí. A nešlo jen o pochopení distancí a diferencí, ale především o specifickou úroveň konstrukcí identity, nebo alespoň o podobnosti ve vztazích. Pouze ze znalostí nás samých totiž můžeme poznávat „ty druhé“ a rozumět jim, jejich jinakost a omezenost jsou jen jinou formou omezenosti a jinakosti naší. Což pro Loewensteina ovšem rozhodně neznamenalo, že by se něco mělo omlouvat. Je to diferencující, méně exploatované východisko jak pro možné historické komparace, tak pro hlubší pochopení „sdílených dějin“ (*shared history*): „České dějiny nebyly jen dějinami českého etnika, nýbrž stálého soužití, vzájemného pronikání se sousedy, přejímání forem života, myšlení, kultury, techniky, ekonomie. Je absurdní chtít izolovat jeden národ z evropské soustavy 'spojitých nádob'; o to absurdnější v národnostně smíšených Čechách, v kosmopolitní Praze.“¹¹

7 LOEWENSTEIN, B.: České dějiny a národní identita, s. 574.

8 MASARYK, Tomáš Garrigue: *Pokus o konkrétní logiku: Třídění a soustava věd*. Praha, Masarykův ústav AV ČR – Ústav TGM 2001, s. 119.

9 VICO, Giambattista: *Základy nové vědy o společné přirozenosti národů*. Přeložil Martin Quotidian. Praha, Academia 1991, s. 103.

10 LOEWENSTEIN, Bedřich: *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie*. Brno, Doplněk 1997.

11 LOEWENSTEIN, B.: České dějiny a národní identita, s. 573 n.

Historik a jeho situovanost

Životy lidí se samozřejmě neodehrávají ve vzduchoprázdnu, ale v prostředí přeplněném nejrůznějšími historicky proměnlivými a systémově působícími duchovními, ideovými, politickými, technickými a dalšími výtvy a institucemi, které se prosazují s různou intenzitou a různým směrem, které ale svou plnou realitu získávají až poté, kdy na ně lidé přistoupí, kdy jim podlehnou, uvěří jim a ztotožní se s nimi, kdy začnou na jejich základě rozhodovat a jednat. Individualizované historické „konstelace“ a „figurace“¹² lidských vlastností, sociálních vztahů a „historických sil“, a samozřejmě také jejich odlišné hierarchie v odlišných „situacích“ vývoje, pak kladou zvláštní nároky na porozumění lidským orientacím, které se v jejich rámci utvářejí.

Právě to Loewensteinovi dovolilo otevřít třeba onu dimenzi problematiky nacionalismu, již pouhá deskripce fází jeho vzestupu nebo i strukturálně-funkcionalistická teorie jeho zdrojů¹³ (jak ji známe například od Ernsta Gellnera) zachycuje jen velmi obtížně: psychologickou motivační intenzitu nacionalismu, jeho politicky manipulativní sílu i jeho přežívání ve společenských podmínkách, které učinily pro Loewensteina jak nacionalismus, tak jeho kognitivní a morální nároky v moderním evropském světě strukturně nepotřebnými.

Schopnosti a ctižádosti, sebestřednost a egoismus, politické a hospodářské zájmy a potřeby, vztah k ostatním aktérům a subjektům, omyly i nepředvídatost se tak nutně dostávají do silného napětí s působením organizující a nosné, často samočinné a setrvačné síly hospodářských příčin a systémových daností, které lze využívat nebo i zneužívat. Hodnotové a hospodářské „příčiny“ však od sebe nelze zcela oddělovat. Důsledkem je otevřenost dějin, ve které to, co se zdá nahodilé, se může stát nutností, a zároveň to, co se zdá nevyhnutelné, se může proměňovat nahodilými vlivy.

Vývoj podobných motivů v přístupu k historickým skutečnostem po Vicovi zjišťovali a sociální a historické důsledky této dodnes působící noetické perspektivy věd o člověku formulovali v sociologicky komprimované podobě ve dvacátých letech minulého století manželé Thomasovi v knize *Dítě v Americe*. Jejich teze „jestliže lidé

12 Pojem historické a sociální „konstelace“ zavedl Karl Mannheim pro zachycení dialektických antinomií, působících posilujícím nebo neutralizujícím způsobem v údobích historických obrátů a změn. „Figuracemi“ rozuměl německo-britský kulturní sociolog Norbert Elias historicky pozorovatelné individuální souvislosti mezi nezávislými a závislými proměnnými, které určitý sociální systém připravují a posléze stabilizují pro jeho určité nové funkce a které umožňují genetický výklad dominujících důsledků z často nepatrných příčin. (Srv. k tomu: HAVELKA, Miloš: Několik úvah a tezí o původu, stavu a možnostech historické sociologie. In: TÝŽ: *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2010, s. 5–84, zde s. 47–53.)

13 Srv. k tomu např. GELLNER, Ernst: *Národy a nacionalismus*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 1993 (původní anglické vydání 1988); TÝŽ: *Encounters with Nationalism*. Oxford, Oxford University Press 1994.

chápu nějakou situaci jako reálnou, pak to má i reálné následky“,¹⁴ relativizovala a relativizuje zdánlivě substanciální platnost jak sociálních výtvorů předchozího vývoje, tak okamžitých projektů; zároveň ale přirozeně vede k badatelské otázce, jakým způsobem, z jakých materiálních příčin i jakými duchovními motivy ono „pochopení“, nebo dokonce „podlehnutí“ v určité historické konstelaci vzniká a jak sedimentuje v jednáních individuí.

V českém prostředí, poměrně jednostranně zaměřeném na národní a politické dějiny, často nesené jen hodnoticími soudy, Bedřich Loewenstein podobnými badatelskými intencemi reprezentoval nepříliš hojně zastoupený pohled „duchovněd“ v silném slova smyslu – jako věd o výtvorech individuálního a kolektivního lidského ducha (jako jsou stát, právo, národ, filozofie, umění, vědecké objevy a literatura, teologie atp., a zejména politika a ideologie) a jako věd o historických formách těchto výtvorů a jejich působení. Pro Loewensteina „fašismus“ nebyl – jako pro hlavní proud domácí historiografie – „jen fašismem, a ‘Evropa’ nebyla jen Evropou krize třicátých let“,¹⁵ a spíše než vlastní praxe nacismu ho proto zajímaly způsoby jeho figurace, jeho situovanost, obecnější kořeny (iracionalismus, „slepé uličky“ naší civilizace, lidské iluze, antiliberální ideologie atp.) a také možné strukturní analogie s přítomností: což se řadě jeho současníků mohlo zdát mnoho, nebo naopak málo.

Minulost v přítomnosti?!

Na této folii se pohyboval i Loewensteinův zájem o „bonapartismus“ jako zvláštní symbiózu osobnosti, jejího charismatu, schopností i sebestřednosti, a utváření režimu moci, z těchto daností vyrůstajícího a na nich závislého, charakteristického odpoutáváním politického systému od společnosti a osamostatňováním samoúčelné, někdy i samočinné diktatury. Skrytě, jen v podtextu knížky o Otto von Bismarckovi¹⁶ lze tak číst o předpokladech a vzniku moderních diktatur, a také o takzvaném kultu osobnosti, jehož prvoplánové a nesystémové kritiky převládaly v době vydání této knihy. „Bonapartismus“ jako zvláštní forma výkonu moci, ve své osobnostní vazbě odlišná od pouhé diktatury (která bývá nanejvýš skupinová), od totalitarismu (který je ve své samočinnosti anonymní) a „hierokracie“ (která je „náboženská“), Loewensteina zajímal po celý život. Jeho větší rukopis „o roli bonapartistického modelu (‘francouzské výzvy’) v německých dějinách od Napoleona po Bismarcka“ zůstal nevydán. „Bylo to ‘psáno do mraků’, či spíše do zásuvky a na základě jen dílčí znalosti literatury, což je dlouhodobě pro vědecký text smrtelné,“ poznamenal k tomu při oslavách osmdesátin autor.¹⁷

14 THOMAS, William Isaac – THOMAS, Dorothy Swaine: *The Child in America: Behavioral Problems and Programs*. New York, A. A. Knopf 1928, s. 572. Podobně viz také RAULFF, Ulrich: *Clio in den Dünsten: Über Geschichte und Gerüchte*. In: LOEWENSTEIN, B. (ed.): *Geschichte und Psychologie*, s. 99–115, zde 101 n.

15 Srv. k tomu LOEWENSTEIN, B.: *Retrospektiva*, s. 65 (viz pozn. 4).

16 TÝŽ: *Otto von Bismarck*. Praha, Svoboda 1968.

17 TÝŽ: *Retrospektiva*, s. 66.

Také první Loewensteinovy vědecké projekty – i když zprvu spíše shodou okolností – stály mimo tradiční český historický obzor. Týkaly se původně německého liberalismu a radikalismu první poloviny 19. století, později předpokladů nacismu a takzvaného německého *Sonderwegu*. Loewenstein se tak v Historickém ústavu ČSAV v šedesátých letech stal „odborníkem na novější německé dějiny“, zčásti i pro širší veřejnost.

Teorie a historická individua

Základní historická imaginace Bedřicha Loewensteina byla – jak už jsem naznačil – antropologická¹⁸ a historicko-psychologická v nejširším smyslu slova.¹⁹ Vycházela ze sféry politických a sociálních dějin, nejzřetelněji vyjadřujících aktivity individuí i skupin, a z dějin idejí,²⁰ které umožňují porozumět inspiracím a motivům jednotlivých jednání, a také mezím jejich možností, nikdy však v politických nebo pouze sociálních dějinách neustrnula.

Loewensteinovým cílem byl transdisciplinární pohled na skutečný nebo představovaný význam individuí a jejich přesvědčení, a současně zjištění jejich vlivu na způsoby chování a interakce ve skupinách, na vznik nadindividuálních struktur a na utváření sociálních systémů, které pro něho nikdy nemohly být jen „autopoietické“ (ve smyslu Niklase Luhmanna).²¹ A to včetně způsobů prožívání a interpretace skutečnosti jako zvláštních motivujících sil.

Nejzřetelněji se to asi dá doložit z Loewensteinova úvodu k jeho málo čtenému sborníku *Dějiny a psychologie*, což byla vlastně první větší publikace, kterou sepsal po odchodu na Svobodnou univerzitu do Západního Berlína. Zde jsou dějiny definovány jako „integrující věda, to znamená, že mají co do činění s lidskými motivy, strachy, přáními, agresemi, právě tak jako s formami lidského vědomí, s vůdčími obrazy kultury, vzorci chování a subjektivně poznamenanými představami hodnot. Mnoho z toho nám může připadat cizí a sotva následováníhodné.“²²

18 Této charakteristice je třeba správně rozumět. Loewenstein sice pozorně sledoval práce z oblasti „historické antropologie“, jeho stanovisko je však přesnější ukazovat jako „antropologii dějin“.

19 Loewensteinova historická psychologie ovšem nenavazovala na tradiční psychohistorické zkoumání příčin a motivů jako něčeho zafixovaného v nátlacích rodiny, nýbrž spíše na eliasovské podněty paralelnosti socio- a psychogenetických civilizačních procesů, v nichž se společenské tlaky proměňují v sebeovládání.

20 „Dějiny idejí“ mu byly zvláštní sférou vývoje lidského ducha a zároveň nástrojem, který umožňuje, aby se to, co nás orientuje, legitimuje a motivuje, sice ukazovalo jen jako lidský výtvor z minulosti, ale zároveň také jako něco, co udržuje minulost (a budoucnost) v dimenzích přítomnosti a otevřenosti nejrozumnějším způsobem.

21 V Luhmannově teorii pojem *autopoiesis* označuje tu vlastnost systémů, že se samy, ze své vlastní logiky a vnitřními silami („samočinně“) reorganizují a přizpůsobují novým konstelacím vnějších tlaků, že mohou „nezávisle“ vytvářet subsystémy, případně měnit hierarchii těchto subsystémů.

22 LOEWENSTEIN, B.: Einführung. In: TÝŽ (ed.): *Geschichte und Psychologie*, s. 7 n.

Odtud by asi bylo také možné vykládat Loewensteinův zvláštní vztah k historio-graphickým teoriím, který byl vlastně asymetrický k jeho široce vzdělanému zájmu o zprostředkování a působení idejí, hodnot, institucí a představ v lidském jednání a rozhodování. Teorie jej zajímaly především co do jejich realizací a výsledků v konkrétních dílech historiků. Jak naznačují zejména některé Loewensteinovy kritické recenze historických a politologických prací, vycházející nejčastěji v mnichovské *Bohemii*, o badatelském významu teorií jako takových měl jisté pochybnosti zejména tam, kde jejich provoz vytlačoval historickou látku, již měly teorie vlastně vysvětlovat, kde se vzdalovaly od historických aktérů nebo oslabovala konkrétnost jejich působení a kde se „historické“ stávalo jen „abstraktním“ rámcem. Rozhodně necítil potřebu teorie rozvíjet, jen je se širokým rozhledem a znalostmi pragmaticky využíval. Může se zdát také zajímavé, že se nikdy nepokusil o dodatečnou teoreticko-metodologickou rekonstrukci vlastního přístupu, případně o formulaci vlastní teoretické folie při vysvětlování příčin, které nacházel ve svých zkoumáních historických jevů.

Ukazuje se to už v Loewensteinově způsobu identifikace a orientace badatelských problémů: nakonec směřovaly k zachycování změn lidského chování, pocitů a afektů v dlouhodobém civilizačním procesu, ve kterém dochází k proměně „vnější“ disciplinace (ze strany centrálních orgánů státu, jeho monopolu moci a řízení, předepsaných norem atd.) v disciplinaci „zevnitř“ (v internalizaci norem, ve vstřícnosti nebo podléhání „autoritě“, v poslušnosti či podobách nezájmu atd.). Zde Loewenstein samostatně rozvíjel a směrem k ideji pokroku extrapoloval některé motivy *Procesu civilizace* Norberta Eliase,²³ zejména jeho pojetí civilizace jako neplánovaného, dlouhodobě se strukturujícího procesu, charakteristického vytěsňováním elementárních životních dějů (utrpení, bídy, bolesti, osobní závislosti a v neposlední řadě i odkladem smrti). Tyto motivy aktualizoval svými výklady vývoje jako situace konkurence (a konkurence jako síly socializace), a také komplementárnosti procesů disciplinace a emancipace.

Komplementárnost disciplinace a emancipace

Procesy dlouhodobé proměny afektů a pudů, změny standardů chování jednotlivců i skupin byly pro Bedřicha Loewensteina přirozeně propleteny s určitými dobovými změnami ve struktuře lidské společnosti a státu. Souvisely pro něho s diferenciací jejich funkcí, jak jsou podmiňovány socioekonomickým vývojem, současně ale závislé na míře uznání a ochotě se s nimi identifikovat.

Proto se mu ukazovala důležitou ona historicky jedinečná vnitřní spjatost mezi strukturami, aktéry a událostmi, mezi prosazujícím se státním monopolem moci, vnitřní disciplinací lidského chování, svobodou moderního člověka, rozvojem racionálního hospodaření a infrastrukturními tlaky organizace výroby, kterou je od 19. století možné obecně odkrývat v souvislostech „konkurence“ (boje, soutěže,

23 ELIAS, Norbert: *O procesu civilizace: Sociogenetická a psychogenetická zkoumání*, sv. 1–2. Praha, Argo 2006 a 2007.

šancí, sebeprosazování atd.) a „vzájemných závislostí“ (solidarity, rovnosti, spolupráce, empatie, dělby práce atd.). Loewenstein si sice uvědomoval význam metafor Maxe Webera o „ocelové kleci“ kapitalistické ekonomiky (a tlaků hospodářství vůbec), jež podle německého sociologa uzavírá individua do vnitřních zákonitostí systému, podrobuje je jeho nutnostem a poukazuje na obecnou dominanci principů účelové racionality; s ohledem na svá východiska měl však mnohem diferencovanější pohled na člověka a jeho možnosti: podrobování mu nemuselo znamenat (jako Weberovi) jen smíření s daným stavem, ale třeba také jeho kultivaci nebo i změnu. Proto také často zdůrazňovaná, údajně osudová a nepřeklenutelná moderní antinomie „etiky na základě přesvědčení“ (*Gesinnungsethik*) a „etiky na základě odpovědnosti“ (*Verantwortungsethik*), opakovaně se navracející v diskusích o morální dimenzi politiky, pro něho nebyla konstitutivní silou výkladu skutečnosti, ale jen osobnostní výzvou.

Kondicionování svobody „zkázňováním“ člověka a jeho projevů je pak možné na jedné straně pochopit jako předpoklad kalkulovatelnosti veškerého jednání, protože disciplinování a kultivování, zjemňování života, domestikace pudů a kontrola emocí a afektů, poslušnost, loajalita a étos, a koneckonců i vytlačování tradičních lidových zvyků a lidové kultury zde znamenají nutnou homogenizaci života. Na druhé straně to všechno může být zároveň nahlédnuto jako jeden z důležitých předpokladů vzniku a fungování moderní občanské společnosti. Kalvínské zkázňování života prostřednictvím „nitrosvětské askeze“ bylo sice zaměřeno proti neplodnému a nehospodárnému hédonismu, stimulovalo však kapitalistické jednání, které svou orientací na opakovaný zisk se zároveň stalo zdrojem zvláštní odpovědnosti jednotlivých lidských jednání. Předpokladem takového opakování je totiž úspěšnost jednání, a ta je závislá na dodržení určitých standardů. Dokonce i lidská práva, politickou korektnost, multikulturnost a podobně lze nahlédnout jako zvláštní formu předchozího zkázňujícího sebeovládnutí, jako prosazení občanských ctností, které jsou zároveň ctnostmi sekularizovanými: odpovědnosti a přesnosti, sebekontroly a tolerance, vstřícnosti a komunikace, kompetence a neokázalé věčnosti.

Jinak řečeno: Bedřicha Loewensteina zajímala vnitřní souvislost mezi prosazujícím se státním monopolem moci a vnitřní disciplinací lidského chování, a ve sféře ekonomiky napětí mezi svobodou moderního individua a nutností dodržovat určitá (dohodnutá) pravidla.

Jakkoli se ony dva segmenty sociálního života – konkurence v nejširším smyslu a vzájemná sociální závislost – mohou navzájem omezovat nebo neutralizovat, historicky se vždy rozvíjely ve vzájemných vztazích obousměrných kompenzací, zakládajících vývojovou dynamiku, která je pro situaci konkurence vlastní, neboť konkurence je situací boje a překonávání. Je ale také funkcí dosažené kultury řešení konfliktů a nalézání rovnováhy. Podle Loewensteina může konkurence dlouhodobě působit jen proto, že její účastníci jsou ve svém jednání svobodní, i když nikoli zcela nezávislí: nikdo nemůže myslet a jednat bez ohledu na druhé a na jejich uznání nebo odmítnutí vlastních jednání. Uznání zájmů a potřeb „těch druhých“ je předpokladem uznání zájmů a potřeb našich. Jednotliví aktéři dynamiky vývoje

jsou do jeho konkrétní podoby i dalšího průběhu s ostatními účastníky vevázáni, s nimi propleteni a jimi omezováni. Způsoby institucionalizace našeho života a formy jeho disciplinace byly pro Loewensteina jen druhou stranou historického prosazování individuality, růstu svobody a nezávislosti; dokonce se většinou zdá, že je v modernizačních procesech viděl jako navzájem se kompenzující faktory,²⁴ a takto vlastně jako záruku obyvatelnosti našeho světa.

Nominalismus a „možné dějiny“?!

Na historickém procesu byla pro Loewensteina neustálou výzvou jeho otevřenost, a to jak do přítomnosti a budoucnosti, tak také – pokud jde o historiografii – otevřenost do minulosti, k možnostem alternativních výkladů. Ani ne tak z hlediska nějaké prestižní soutěže „kdo má pravdu“, ale z důvodů uznání odlišnosti zájmů a hledisek, konstituujících odlišná témata, konstruujících nové pojmy a umožňujících jiné podoby odborné i politické komunikace.

V tom Bedřich Loewenstein nepochybně následoval historický a sociologický konstruktivismus podobně nominalistického Maxe Webera, zdůrazňujícího, že „dějiny věd o sociálním životě ... jsou a zůstanou neustálým střídáním mezi pokusem o myšlenkové uspořádání faktů prostřednictvím pojmotvorby, mezi rozkladem takto získaných myšlenkových obrazů rozšířením a posunem vědeckého horizontu a mezi vytvořením nových pojmů na takto změněném základě“.²⁵

To znamená, že otevřenost Loewensteinova přístupu zesilovalo přesvědčení, že na dějinách nejzajímavější není pouze to, co se skutečně stalo, ale také, nebo dokonce především to, co se stát mohlo, co vyzývá k novému výkladu, k hledání souvislostí, co se vymyká sedimentovanému (a předsudečnému) obrazu událostí, co se přehlíží, zapomíná, podceňuje, anebo naopak přeceňuje, co se s ohledem na síly, které působily v pozadí, mohlo přihodit zcela nebo poněkud jinak, a proč. A také přesvědčení, že podobné účely se jinde prosazovaly z nejrůznějších příčin odlišně. Jen tak se dá totiž porozumět, jak na „proměškané příležitosti následují nové proměškané příležitosti“ a proč „po jednostranných mocenských rozhodnutích přicházejí nová mocenská rozhodnutí“.²⁶ Jen takto vyložené dějiny totiž mohou (aktivně) přesahovat do přítomnosti a stávat se „životním pomocníkem“ ve starém smyslu *historia magistra vitae*. A také jen proto mohou být dějiny praktickým

24 Zde není bohužel místo na to, abychom ukázali zvláštní obsah Loewensteinova chápání „vývojových kompenzací“ jako pokusu *sui generis* o překonání Hegelovy a Marxovy jednosměrně vzestupné dialektiky dějin. Loewenstein vyzvedal trvale se obnovující procesy „zprostředkování“ (tj. nikoli „překonání“) a řešení vývojových protikladů, v nichž se původ setkává stále znovu s budoucností, tradice s modernitou, nové se starým a v nichž se v diskontinuitách ukazují kontinuity.

25 WEBER, Max: „Objektivita“ sociálněvědního a sociálněpolitického poznání. In: TÝŽ: *Metodologie, sociologie, politika*. Ed. a překlad Miloš Havelka. Praha, OIKOYMENH 1998, s. 57.

26 LOEWENSTEIN, Bedřich: *Víra v pokrok: Dějiny jedné ideje*. Praha, OIKOYMENH 2009, s. 266.

závazkem – nikoli ve smyslu nějaké monokauzality, ale z důvodů našeho osudového zasazení do jejich přítomnosti.

Vědoslovným základem Loewensteinova přístupu k historickým útvarům, které pro něho nakonec vždy byly jen reifikací lidské víry v platnost a užitečnost určitých idejí, hodnot a přesvědčení, byl proto dost radikální pojmový nominalismus, přesvědčený, že pojmy jsou jen konvence, nanejvýš konstrukce, posvěcované svou badatelskou produktivitou. Měla se tak problematizovat a neutralizovat rozšířená realisticko-esencialistická představa, že kolektivní pojmy jako „národ“, „kultura“, „společnost“, „tradice“, „spravedlnost“, „pokrok“ a podobně mají samostatnou, nadindividuální, nebo i nadčasovou existenci, že trvale a nezměnitelně působí za jevy a že jsou něčím více než jen lidmi vytvořenými a dobově podmíněnými „výmysly“, ať už historicky (tradicemi), nebo systémově institucionalizovanými. Takzvaná fakta nemluví sama za sebe, vyžadují, aby se historicky „situovala“, nebo dokonce kulturně a historicky „rekonstruovala“, aby se ukazovala jak ve svých původních danostech, tak ve svých současných inspiracích. Je třeba se k nim vztahovat sice zodpovědně, ale zároveň svobodně, často proti veřejnému mínění a proti vládnoucímu „duchu doby“. Proto si Bedřich Loewenstein také tolik cenil postojů politiků, jako byli T. G. Masaryk a Václav Havel, historiků jako Golo Mann, teologů jako Emanuel Rádl, filozofů jako Jan Patočka a Ladislav Hejdlánek či politologů jako Kurt Sontheimer, kteří byli ochotni trvat na svých pozicích, i když se ostatním zdály nepřijatelné, provokativní, sporné, svéhlavé nebo i pobuřující. Zvláštní, otevřený a nejednoznačný (pro mnohé možná překvapivý) vztah měl k Ernstu Noltemu, který se zúčastnil dnes už legendární pražské konference o fašismu v roce 1969, jehož některých prací si vážil (například jeho komparace fašistických hnutí nebo knihy o marxismu a industriální revoluci)²⁷ a který nakonec napomohl Loewensteinovu přechodu do (Západního) Berlína.

Veřejností, ale i odborným publikem málo pochopené nominalistické založení používaných pojmů dávalo Loewensteinovu přístupu k dějinám zvláštní nadhled a velkorysost, neboť umožňovalo produktivní pochopení „jinakosti“ a směřovalo k ukazování různých možností, jak si je lidé pamatovali, jak se události „sdílely“ a jak se vyhodnocovaly jejich dobové tlaky. Nominalismus vlastně zvláštním způsobem otevíral možnosti komparace historicky jedinečných a neopakovatelných událostí, nejen v čase, ale i na různých místech.

Víra v pokrok, moderna a antinomie jejich vývoje

Už samotný název Loewensteinovy poslední knihy *Víra v pokrok* signalizuje něco, co někteří čeští čtenáři přehlédli: totiž že se v ní nejedná o ideologii „pokroku“ ani o bezprostřední výklad jeho materiálních podob v dějinách (ať už faktických, nebo zdánlivých), ani o úvahy nad samotnou ideou pokroku (o vnitřní skladbě jeho nosných složek, případně o poznání jeho původu a proměn), nýbrž o to, co

²⁷ Viz NOLTE, Ernst: *Fašismus ve své epoše*. Praha, Argo 1999; TÝŽ: *Marxismus und industrielle Revolution*. Stuttgart, Klett-Cotta 1983.

se stalo s lidmi a jaké důsledky mělo, když v pokrok uvěřili. (A totéž, chce se dodat, lze extrapolovat s ohledem na důsledky, kdy většina uvěřila v komunismus, v nacionální socialismus, a třeba i v „trh bez přívlastků“.)

Vývoj ideje pokroku, její pochopení a proměny jejího sociálního a kulturního prosazování²⁸ byly Loewensteinovi stejně zajímavé jako její schopnost otevírat určité historické figurace modernizačním tlakům, jež dnes považujeme za samozřejmé, nebo dokonce nutné. *Víra v pokrok* se stala nadpisem shrnujícím určitý typ pohledu na události a jejich proměny – pro Loewensteina znamenala především výzvu k odhalování způsobů, jak byla tato idea vnímána a jak utvářela skutečnosti; v nejširším smyslu sloužila pro označení konkrétních motivací historických změn evropského novověku.

Jinak řečeno, šlo o to ukazovat, jak se reálné proměny hospodářského i státně-politického života – a také způsoby, kterými se tyto změny sociálně a kulturně domestikovaly – ustavovaly v základní orientující hodnotu, jak utvářely lidské soužití i každodennost a jaké to mělo v dalším vývoji důsledky pro společnost, politiku i kulturu. A také o to, jak se představa pokroku usazovala a projevovala v různých sociálních prostředích, jaké mechanismy spouštěla, jak se stávala součástí přesvědčení individuí, skupin nebo tříd, vědeckých škol, sociálních hnutí nebo politických stran, jejichž vzestup stimulovala, jak se institucionalizovala v životě státu a působila na jeho jednotlivé složky a segmenty. Ale i naopak: jaký vliv to vše mělo zpětně na změny tvaru a podoby řádu světa a onoho na první pohled důvěryhodného posledního horizontu života, k němuž se lidé domnívali směřovat. V této souvislosti lze asi konstatovat, že Loewensteinovy práce zasahují také do oblasti výzkumu utváření a praktického působení diskurzů, do formulací epistemických dispozitivů a zároveň jsou nepřímou kritikou vědeckost předstírajících ideologií.

Analytického předchůdce k *Víře v pokrok* představuje Loewensteinův starší *Projekt moderny*,²⁹ stavějící se v době svého vydání proti tehdy ještě vládnoucímu

28 „Víra v pokrok“ pro Loewensteina vyrostla právě tak z potřeby ovládat (mocensky) společnost jako ze snahy podrobovat si sféru přírody (a vytvářet „druhou přírodu“). „Pokrok“ pro něj nebyl žádnou substancí dějin, ale byl závislý na lidské ochotě a lidských dispozicích uvěřit v jeho sílu, účelnost a často i samočinnost. Konkrétní projevy víry v pokrok pak Loewensteinovi umožňovaly vyložit, jak odlišně se pokrok v různých civilizačních, národních, kulturních a náboženských prostředích prosazoval a proč se tak dělo s různou intenzitou a rychlostí. Vystupňovanou podobu víry v pokrok pro něj představovaly vnější i vnitřní manipulace s člověkem a přírodou prostřednictvím vědy a techniky, ústící do sociálních utopií, jak byl přesvědčen: „Obyvatelé Morovy Utopie jsou ‘na základě svého vědeckého školení’ nadáni pro ‘technické vynálezy, které slouží ulehčování a pohodlí života’. (...) Občané Slunečního státu se na základě pokročilého lékařství dožívají víc než sta let... A obyvatelé Nové Atlantidy znají mikroskopy, letadla, stroje a syntetické potraviny...” (Citováno podle: LOEWENSTEIN, B.: *Víra v pokrok*, s. 121, pozn. 5.) Podobně horovali pro techniku a její sociální možnosti Charles Fourier i Henri de Saint-Simon. Nehledě na socialistické heslo „poručíme větru dešti“.

29 TÝŽ: *Projekt moderny: O duchu občanské společnosti a civilizace*. Praha, OIKOYMENH 2000 (původní německé vydání 1990). Důležitým doplňkem k tomu je Loewensteinova

ideologickému pohledu marxismu-leninismu.³⁰ Loewenstein se zde věnoval zejména těm pojmům, jevům a problémům, které považoval pro naši dobu za nosné, případně za charakteristické: původu liberalismu a občanské společnosti, zjednodušování lidských zájmů a potřeb a jejich komplementární diferenciaci, nacionalismu, revolucím, chudobě, subjektivnímu činiteli v dějinách, a také odhalování argumentace jejich odpůrců.

Centrální postavení, do kterého se „víra v pokrok“ od počátku 18. století posouvala jako nosný a strukturotvorný element pozdně novověkého a moderního vývoje, je ovšem co do následků možné vnímat poměrně nejednoznačně. A nešlo jen o to, že se – jak Loewenstein často opakoval aforismus Richarda Henryho Tawneyho – „vy-možnosti jednoho věku jednou stávají okovy věku pozdějšího“, případně o to, co si (v jiné souvislosti) povzdechl Stendhal: „Kdo nemá ducha svého věku, ten trpí jeho bolestmi.“

Vědomí nejednoznačnosti, ba přímo vnitřní „rozdvojenosti“ víry v pokrok se mi zdá obecnějším rysem Loewensteinových výkladů. Šlo o princip, kterým se pro něho po dlouhou dobu paradoxně udržovala a udržuje jednota proměňujícího se světa (i jeho možnosti), i když třeba jen tak, že spojuje původ s budoucností a paměť minulého nabízí jako měřítko dosaženého.

„Rozdvojenost“ pokroku, viditelná prostřednictvím vlastně neodstranitelných antinomií moderního života (tradice a modernity, subjektivity a objektivitu, legality a legitimacy, ducha a hmoty, práva a svědomí, individua a společnosti, svobody a nutnosti, organizace a každodennosti, kultury a techniky a podobně), uchovává vědomí jeho působících sil a ve svých neustálých snahách o vzájemnou kompenzaci pro Loewensteina vlastně stále znovu utvářela a utváří základní podobu terénu lidských snah o emancipaci.

V těchto souvislostech byla pro Loewensteina civilizace³¹ nejen shrnutím dosažené úrovně vědy a techniky, forem kultury a způsobu života, ale především nejobecnějším rámcem pro řešení vztahů mezi disciplinací a svobodou individua, mezi solidaritou a vlastním zájmem, mezi privátní a veřejnou sférou, mezi způsoby panství a formami moci, a také obrazem zvnitřnění hodnot a orientací, které odtud vyplývaly. Navzájem vztaženy jsou v ní civilnost, občanská společnost (*civil society*) a civilizovanost jako určité podoby nejširších charakteristik života: „V našem chápání je civilizované zachovat např. konvenci o válečných zajatcích, civilizovaná je kontrola moci, všeo-

do češtiny nepřeložená práce *Problemfelder der Moderne: Elemente politischer Kultur* (Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1990).

30 Loewensteinovo vnímání marxismu ovšem nebylo prvoplánové ani zjednodušující. Potvrzuje, že jeho zájem o konkrétnost problémů a možnosti jejich identifikace pro něho byly vždy důležitější než ideologická schémata: „Marxismus sám o sobě představoval a představuje pozitivní noetickou šanci realistické sociologie a historiografie, tedy korektury ryze ideově a personálně pojatého obrazu dějin; navíc má v sobě univerzalistický, racionální a emancipační impuls.“ (TÝŽ: *Retrospektiva*, s. 65 – viz pozn. 4.)

31 Fundamentující výklad tohoto konceptu pro Loewensteina se nedávno pokusil rozklíčovat Jan Calta ve studii „Civilizační teorie Bedřicha Loewensteina“ in: *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 13, č. 2 (2016), s. 252–285.

becná školní povinnost, úcta k ženám a ochrana práv slabých, ale také určitá úroveň zdravotní péče. Navrhuji jako funkční definici (vždy křehkou) rovnováhu mezi jednotlivými oblastmi života: životem soukromým a veřejným, rovinou techniky a etiky, vědy a kultury v užším smyslu, dále mezi kritickou otevřeností a spolehlivostí našich hodnotových představ a pravidel hry: vědomí souvislosti mezi minulostí, přítomností a budoucností, ale také svobodou od tradice. Život ze dne na den, bez paměti a vědomí důsledků našeho jednání nelze pokládat za civilizovaný. Světu, který vidoucímá očima kráčí do katastrofy, chybí civilizační rovnováha.³²

Pohled na civilizovanost a civilizační procesy měl pro Loewensteina ještě jeden, transnacionální a v mnohém i humanistický, hodnotový a k univerzálnímu lidství směřující aspekt, probíhající napříč národní, státní i kulturní sférou. A jako takový mohl sloužit nejen coby východisko pravidel mezistátní i mezinárodní komunikace, ale také coby základ pro kulturu řešení konfliktů: názorových, politických i sociálních. Měl prolamovat jak hlediska čistě nacionální a nacionalistická, tak i omezení národní kulturou, náboženstvím a tradicemi. To samozřejmě nemělo znamenat nějakou bagatelizaci jejich významu a postavení v životě lidí, ale spíše připomenutí, že jsou zároveň proměnnými obecnějšího procesu, případně že jejich tendence k uzavírání a sebestřednosti může být dvojsečná a neproduktivní.

Procesy změny a vývoj lidského civilizování ovšem neměly pro Loewensteina teleologický charakter, byly nenaplánovatelné, nelineární a jen dlouhodobě se strukturující. Sedimentovaly v událostech a z důvodů předchozích rozhodnutí lidí se proměňovaly v historické, civilizační nebo kulturní danosti. Zde Bedřich Loewenstein jako by vycházel až od následků jednání, od jejich posledního „větvení“, a směřoval k jeho často individuálním nebo i nahodilým příčinám, které pro něho byly zajímavé mimo jiné proto, že o sobě mohly ústít do jiných linií změn. Nicméně zjištěný směr následností a strukturu historických událostí lze podle něho zkoumat, zobrazovat a použít jak pro situování výkladů minulosti, tak pro kritiku přítomnosti, a nakonec i pro analýzy současných a prognózu nejbližších fází společenského vývoje. Na druhé straně si Loewenstein uvědomoval a přesvědčivě ukazoval odvrácenou stranu těchto historicko-sociálních jevů (manipulace, zmasovění, nacionalismus, odcizení, netolerance, násilí), což vedlo některé autory k jednostrannému výkladu jeho díla jako dějin „jiné moderny. Té horší.“³³ Zdá se mi ovšem, že se zde vyzvedá pouze jeden, sice důležitý, ale vlastně jen doprovodný aspekt Loewensteinova historického zájmu. On sám byl naopak k modernitě a osvícenství principiálně vstřícný. Byly pro něho závazkem i problémovým polem konkurencí, předpokladem permanentních změn života a také žádoucí formou dočasných sedimentací řádu společnosti, ve které se navzájem kompenzují výsledky rozhodování a jednání jednotlivců a skupin i jejich vedlejší, často nechtěné následky.

32 LOEWENSTEIN, Bedřich: *Glosy ze zápisníku: Minimyšlenky v abecedním pořadí*. Praha, SLON 2012, s. 33.

33 HLAVAČKA, Milan: Historik jiné moderny. Té horší. In: *Lidové noviny*, příloha *Orientace* (24.6.2017), s. 22 (IV).

Například v kapitole o „nových mocnostech“ novověku knihy *Víra v pokrok*, zabývající se vztahy disciplinace svobody a produktivity ekonomiky, Loewenstein vypracoval antinomické pojetí vzniku a vývoje moderního světa, v němž se „víra v pokrok“ zdá být právě tak orientující formou sociálního života, jako se stala důvodem problematické nejednoznačnosti vlastních výtvorů. A vzájemná hra těchto podob a projevů „víry v pokrok“ se může zdát vždy neukončenou. Já sám jsem ale při četbě knihy podobné poukazy chápal optimisticky, jako kritické vyklízení prostoru pro nové, vývojově i ideologicky méně sebevědomé, neokázalé a více občansky sebereflexivní motivace nových změn.

Bedřich Loewenstein nikdy nemohl přistoupit na kulturní kritiky osvícenství, jak je reprezentovala třeba *Dialektika osvícenství* Theodora W. Adorna a Maxe Horkheimera z roku 1946, která se ukazováním rozporů osvícenského myšlení a následného vývoje snažila prokázat, že se původní snahy o racionalitu, osvobození a emancipaci člověka údajně zvrhly ve svůj opak a vyústily do stále hlubšího zotročování subjektu a do masakrů dvacátého století. A ještě menší pochopení měl pro kulturní kritiky novověku spenglerovského typu (*Zánik Západu*) či pro Heideggerovu „zapomenutost bytí“ a odmítnutí modernity jako pouhého „věku obrazu světa“. Podobně jednostranné a ke kompenzacím vývoje nedůvěřivé se mu mohly zdát také Houellebecqovy romány, knihy Martina Walsera, environmentalistické iluze o možnostech návratu k přírodě a také postmoderní dekonstrukce čehokoli bez historického situování svého předmětu. Dekonstrukce pro něho nebyla ideologicky kompromitujícím výkonem, ale jen možností hlubšího připomenutí nejednoznačností a proměnlivosti vývoje.

Rozum, jehož živlem pro něho moderna byla, Loewenstein vyzvedal jako médium smysluplné komunikace a předpoklad řešení konfliktů; stejně tak toleranci jako princip přístupu k „těm druhým“, respektive demokracii a liberálnost jako důležité, nesa-
možřejmě, ale výrazně pozitivní rámce života individuí – a to právě vzdor některým vybočením vývoje, která jejich prosazování mohla doprovázet a která jen zvýrazňují nutnost racionální argumentace, odpovědnosti v jednání a konsenzu v řešeních.

Evropanství a civilizovanost jako řešení?

Nadhled a velkorysost ve vztahu k dějinám u Loewensteina měly svůj základ a odůvodnění v tom, co bych nazval Loewensteinovým „evropanstvím“, snahou pozvednout se nad jen nacionalistická nebo ideologická hlediska, a co velice těsně souviselo s jeho důrazně orientujícím a integrativním chápáním civilizace a její otevřenosti. Dějiny v tomto jeho chápání „nejsou početní úkon, žádná vymoženost nebo hegemonie není na věčné časy; není na dosah Burckhardtův cíl ‘být moudrý navždy’, nebo i jen Fukuyamův předpoklad konce dosavadních dějin ve smyslu všeobecného prosazení západních hodnot. Byl jsem a jsem rozhodným stoupencem evropské cesty spolupráce a charty práv jako konečně nalezeného léku na choroby totalitarismu, národního sobectví, provincialismu a vzájemného nevražení. EU jistě nemá patentní klíč ke všem problémům, ale je to záchranná síť pro deviantní provazolece. Mezi Evropany není v mnoha otázkách shody o dalším postupu, a hlavně

nevíme, co budou demagogové za rok nebo dva kázat krizí zmateným masám: košile jak známo je bližší než kabát a o světové souvislosti nebo o poučení z evropských dějin se zajímá jen menšina. *Nota bene* Evropa přestala být prestižním centrem a nepochybnou normou světové civilizace; někteří pesimisté se dokonce obávají budoucnosti Evropy jako turistického parku pro návštěvníky z Dálného východu. Nelze zcela vyloučit, že narcismus některých samolibých populistů povolí pokušení těžít z oslabení USA a vydají se na nové 'sonderwegy'.³⁴

Loewensteinovo evropanství bylo odborně zajišťováno silně komparativně temperovaným pohledem na dějiny novověku (v Německu byl považován spíše za historika 18. století), a zejména 19. a 20. století, se všemi jejich přednostmi i deficity, přežívajícími vlivy i skrytými kontinuitami. Vlastní (a možná i generační) zkušenost dějin zde ovšem byla stejně důležitá, protože produktivnější než jen iluzorní snaha o nezaujatost popisů; Loewensteinův historický optimismus, který zde vstupoval do hry, byl ovšem jen osobní.

Oproti ideji Střední Evropy, tak důležité pro jeho generační druhy v Čechách (Karel Kosík, Milan Kundera) i jinde (György Konrád, Jenő Szűcs, Claudio Magris, Frank Bolt, Erhard Busek a další), která se mu ve dvacátém století zdála mizet úměrně k politizaci a k faktické nacionalizaci tohoto prostoru, „evropanství“ pro Loewensteina znamenalo trvalé civilizační *a priori*, dané prožitkem jedinečnosti vlastního původu i průběhu biografie, a bylo stimulováno jeho širokou vzdělaností. Především mu ale otevíralo možnosti jednotícího pohledu na podobnosti a difference života národů a jejich příslušníků i na způsoby sdílení civilizačních trendů. Evropa mu byla rámcem civilizace a „evropskost“ hodnotou i regulující ideou zároveň, umožňující sjednocovat to, co partikularita historického vývoje odlučovala. Odtud asi plyne Loewensteinovo přesvědčení, že orientaci na demokracii, osvícenství, diskusi a svobodomyslnost, které přinesla evropská civilizace, je třeba dále rozvíjet a podporovat prosazováním „sekundárních ctností“, jako je slušnost, respekt (neponižovat, neurážet, umožnit „zachovat si tvář“), stud a svědomí, zodpovědnost a intelektuální počestnost, tolerance, empatie, zdvořilost, *fair play* a podobně. Jsou důležité pro každé vyjednávání a pro každou kulturu řešení konfliktů. V určitých okamžicích se mohou stát prostředky distance od *statu quo* a moderní život by bez nich byl sice možný, ale rozhodně ne příjemný. Ideálním místem vlády těchto ctností mu byla „občanská společnost“ (*civil society*) Adama Fergussona, sloužící jako regulativ pro společnost jen „komerční“ (*commercial society*), orientovanou na zisk, svými rozhodnutími jen účelovou, a většinou i krátkozrakou.³⁵

Koexistence středoevropských daností Loewensteinova života – evangelicky asimilované židovství otcevy rodiny, vídeňské němečtví jeho matky a češství prostředí, v němž se až do své emigrace pohyboval –, která se na první pohled zdá vnitřně obtížně sjednotitelná, naopak jako by zpevňovala „transcendentální“ povahu evropskosti

34 LOEWENSTEIN, B.: Retrospektiva, s. 74.

35 LOEWENSTEIN, Bedřich: Adam Fergusson: An Essay on the History of Civil Society (1767). In: STAMMEN, Theo – RIESCHER, Gisela – HOFMANN, Wilhelm (ed.): *Hauptwerke der politischen Theorie*. Stuttgart, Kröner 1997, s. 143–147.

jeho pohledu. Stala se mu předpokladem i podmínkou přístupu jak k současným událostem, tak k výkladům minulosti, a ony nejednoznačnosti původu dovolovala důstojně žít. Intelektuálně to vedlo k hledání jiných možností výkladu událostí než jen tradičně národních nebo tradičně politických, ať už v „levé“, nebo „pravé“ perspektivě. Loewensteinovo „evropanství“ a „středoevropanství“ se dostávalo do vzájemného vztahu nebo i napětí tam, kde potřeba nadhledu neutralizovala to, co je jen empirické, případně transcendovala hodnocení, která byla jen partikulární.

Výrazem synergie původu, vědění a poznání se stala neochota (a zároveň i zvůle) daná, vnucovaná nemožnost) přihlásit se a podlehnout jen jedné identitě, jen jedné nacionalitě nebo jen jedné ideologii a jejím hlediskům;³⁶ ta pak ještě silněji působila při vytváření nadhledu nad přednostmi i nedostatky každé z nich.³⁷ Sice jak Loewenstein píše, „člověk je vždy nějak determinován, původem a sociálním prostředím, ale já jsem jednoznačně a samozřejmě nikam nepatřil. Nijak jsem nekoketoval s rolí vykořeněného či vlka-samotáře a párkrát v životě jsem se snažil někde zakotvit, v letech 1948–1950 v Akademické Ymce Na Poříčí, v 60. letech v tehdejší české historické obci; v srpnových dnech jsem se citově zcela ztotožňoval s národním osudem. Mé zabydlovací pokusy však pokaždé skončily nevládným vnějším zásahem.“³⁸ Asi právě proto jsou ovšem Loewensteinovy texty tak distancované, a zaujaté zároveň.

Tím vybočovaly a vybočují. Nejen z dobového *mainstreamu* bádání, ale také z petrifikovaných systémů hodnocení i z potenciálních aktivismů. Šlo o jinak založenou objektivitu než jen v okouzlení daty a prameny. Se stejným diltheyovským vcítěním mohl proto Bedřich Loewenstein psát o německém liberalismu, o osvícenství a víře v pokrok jako o nacionalismu, o vládě symbolů a revolucích, o násilí v dějinách a třeba i o židovské anekdotě jako historickém prameni, nebo o českých duchovních a politických dějinách; a také ironicky glosovat politické iluze a znovuvynořování některých starých konceptů.

Struktury a události, teorie a narace, respektive historické systémy a historická individua pro Bedřicha Loewensteina nikdy nebyly jen diskutovaným teoreticko-metodologickým protikladem. Měly se rozplétat směrem k jednotlivinám a jednotlivcům, k jejich životům a prožívání, a také směrem k nenacionalisticky pojatému působení národů. V současné historiografii to jistě není perspektiva osamělá nebo

36 „...nepřidal jsem se k žádné skupině, vědecké ani politické, případně emigrační, a necítím se ani ‘česko-německým historikem’, na kterého mne pokřtil Jan Křen. Čili zas jsem nějak přesahoval všechna vymezení; rubriky ‘filozofické’ či ‘mezioborové’ historie, do nichž mne strkali, byly jen nálepkami z rozpaků, které vyjadřovaly můj nepoměr k zavedenému pořádku, včetně představ o tom, čím se má zabývat historik, čím filozof, čím politolog atd. Moje autorská poloha, jimi málo ovlivněná, stále kmitala někde mezi mikro- a makrohistorií, vyprávějíci moralistikou v perspektivě konkrétních lidí a abstrakcí s cílem ‘teorie středního dosahu’ jako svým nikdy nedosaženým horizontem.“ (LOEWENSTEIN, B.: Retrospektiva, s. 68.)

37 Bedřich Loewenstein stál asi nejbližší tomu, co se dnes označuje jako „levicový liberalismus“, osobně otevřený diskusi a aktivitám do obou směrů za podmínky, že nebudou ohroženy svoboda a důstojnost individua.

38 Tamtéž, s. 64.

výlučná. V jednotlivých statích Bedřicha Loewensteina však dostala badatelsky přesvědčivou a interpretačně inspirující podobu.

Práce na přípravě tohoto textu byla podpořena z programu Univerzity Karlovy „Progres Q20: Kultura a společnost“.

Recenze

O „Moci bezmocných“ po čtyřiceti letech *

Bedřich Loewenstein

SUK, Jiří – ANDĚLOVÁ, Kristina (ed.): *Jednoho dne se v našem zelináři cosi vzbouří: Eseje o Moci bezmocných*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i. 2016, 309 stran, ISBN 978-80-7285-200-0.

Havlův slavný esej o moci bezmocných z podzimu 1978 je v současnosti přeložen do dvaadvaceti jazyků, mimo jiné do arabštiny, perštiny nebo ázerbajdžánštiny, a je v mnoha autoritářských zemích vnímán jako vysoce aktuální. Pro Havla tehdy následovalo čtyřapůlroční vězení, ale na rozdíl od zahraničí – nejen polského – si jeho esej v Československu bezprostředně sotva vydobyl nějakou pozornost a také v disentu byl kritizován jako příliš odtažitý, případně „intelektuálský“, beroucí jen malý zřetel na každodenní život, stejně jako za svou údajně rovnocennou distanci od Západu a komunistického systému.¹ Později bylo trojnásobnému politickému vězni zase vyčítáno, že se svým „nepolitickým“ pohledem míjel se změněnou situací ve východním bloku osmdesátých let a že se ještě na podzim 1989 nechtěl ve skutečnosti jednoduše vrátit k obvyklému stranickému systému, a také že si pak

* Recenze původně vyšla německy v mnichovském časopise *Bohemia*, roč. 57, č. 1 (2017), s. 250 n. Redakce *Soudobých dějin* doplnila název a odkazy na zmiňované statě v poznámkách.

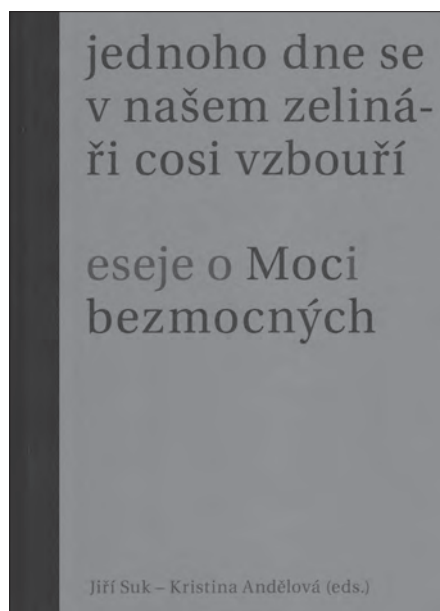
1 Viz PITHART, Petr: Havlova samototalita: Ale proč tak dlouho přežívala? (s. 165–180, zde s. 169 n.).

jako prezident udržoval odstup od reál-politického dění.

Je ovšem nepřístojné tvrdit, že Havlův požadavek „života v pravdě“ z roku 1978, burcující zelináře z jeho pohodlného přizpůsobení posttotalitnímu systému, s moralizujícím sebeospravedlněním disentu zabránil vzniku skutečné opozice. Přinejmenším však existuje nezpochybnitelná souvislost mezi Havlovým zdánlivě nepolitickým způsobem vidění v disentu a pokojnou „sametovou revolucí“ z roku 1989 – jak to uznávají editoři knihy ve svém epilogu² – ale také s následující „bezmocí mocných“ (Timothy Garton Ash), tedy vítězů z roku 1989, vzhledem k problémům postkomunistické transformace. Havlův požadavek „života v pravdě“ je paradoxně ve společnosti matoucích informačních toků a mnohotvárných stanovisek neméně

aktuální, než když šlo o to říci „Ne“ ritualizovaným lžím posttotalitarismu. Polský politolog Kacper Szulecki, přednášející na univerzitě v Oslu, potvrzuje v tomto kontextu normativní sílu faktického také v pluralitní společnosti, stejně jako nejistotu hesla o vítězství pravdy, zvláště v politice.³ Mladší filozof Petr Hlaváček rozumí Havlovu textu právě jako apelu k plnohodnotnému občanství, jako výzvě zapomenout na výmluvy na vlastní bezmoc a převzít politickou odpovědnost.⁴

Havlův esej přirozeně nebyl žádným strohým politickovědním pojednáním o skutečnosti „reálného socialismu“ roku 1978 ani prostým politickým programem, nýbrž mnohohrstevnatým a význačným textem s širokým problémovým spektrem – zejména pokud usiloval o kritiku moderního odcizení, jež nezapřela vliv Martina Heideggera: v diskusích šedesátých let byla téměř všudypřítomná. Havlova politická praxe byla ale také po roce 1989 často vskutku velmi vzdálená pouhému reálpolitickému „umění možného“: za své ztroskotání ve více ohledech snad „vděčila“ také existenčnímu chápání politiky, takříkajíc orientaci na „umění nemožného“. Brněnský církevní historik Jiří Hanuš dává k úvaze, že Havel svým důrazem na předpolitickou politiku jako praktikovanou mravnost dělal „z nouze ctnost“⁵ – ačkoli v jeho analýze

2 SUK, Jiří – ANDĚLOVÁ, Kristina: Moc bezmocných a další havlovské paradoxy v proudu času (s. 267–284, zde s. 276).

3 SZULECKI, Kacper: Jak je obtížné žít v pravdě (s. 109–118, zde s. 111).

4 HLAVÁČEK, Petr: Moc? Bezmocných? Na okraj jedné havlovské politické meditace (s. 73–78, zde s. 76).

5 HANUŠ, Jiří: Václav Havel jako utopický myslitel (s. 181–190, zde s. 182).

nebyla vůbec obsažena radikální perspektiva zániku panujících struktur. Tradiční stranický stát byl pro „utopického myslitele“ tehdy ale jen možným provizoriem.

„Zelinářský sborník“ obsahuje třicet různorodých příspěvků, od vzpomínek na bytové semináře v pozdním socialismu přes rozbor Havlova filozofického pojmosloví až k aktualizujícím úvahám o šancích autentického života v autoritářských, respektive manipulovaných společnostech současnosti. Sociolog práva Jiří Příbáš, přednášející na univerzitě v Cardiffu, vidí Havlovu ideu existenciální revoluce právě jako protiklad k dnešní „kontrarevoluci“, která ze strachu a nenávisti vůči otevřené liberální společnosti a všeobecným občanským právům proklamuje nacionální uzavřenost, redukci politiky na moc a elementární potřeby, respektive státu na firmu.⁶ Jiní autoři, jako Miloš Havelka nebo Lenka Karfíková, ve svých statích problematizují Havlovy termíny,⁷ například předpolitický pojem „život“ jako korektiv a protějšek posttotalitárního zmatení; „život“ může klidně plynout v rytmu každodenního „obstarávání“, které si Havel ošklivil jako redukci smyslu.

Sborník poskytuje důležitý příspěvek k dnes často marginalizovaným dějinám „autototalitního“ pozdního socialismu, stejně jako v neposlední řadě důkaz o aktuálnosti Havlova myšlení.

Z němčiny přeložil Milan Drápala

6 PŘIBÁŠ, Jiří: Odporovat strachu: Disent a existenciální revoluce na prahu 21. století (s. 129–140, zde s. 131).

7 HAVELKA, Miloš: Moc bezmocných jako politická výzva a jako analytický prostředek (s. 141–158); KARFÍKOVÁ, Lenka: Intence života: Filosofická východiska Havlovy Moci bezmocných (s. 101–108).

Až půjdem po Václaváku...¹

Obraz návratu československých legionářů do vlasti v jejich vzpomínkách a autobiografických románech

Dalibor Vácha

13. června 1920 jsme vstoupili na rodnou půdu, a to v pohraniční stanici Dvořišti, v jižním cípu Čech. Byla to pro nás, vojáky ze Sibíře, posvátná a nezapomenutelná chvíle. Byl to krásný letní den, sváteční, byla neděle. Příroda byla, jako by byla slavnostně naladěna a ve svátečním hávu. Nad žírnými lány jižních Čech se klenula blankytně modrá obloha, nezkalená jedinou chmurou, ani jediným mráčkem. Slunce mile hrálo, jako by vědělo, že přicházíme z chladné a drsné Sibíře, že toužíme po hřejivém teple...

Metoděj Pleský²

Ve snech jsem slychal nářek zraněných i s nešťastným učitelem Pištěkem, kterého jsem měl tak rád a jemuž jsem se pokoušel znovu marně pomoci. Nejhorší byly sny o bodákových útocích ... kdy jeden za druhým

1 „Až půjdem po Václaváku! šeptali si kluci v mokrých borispolských zemljankách...” (VLASÁK, Rudolf: Naši kluci doma. In: TÝŽ: Houpačky na magistrále: Humoresky z Ruska i z vlasti. Praha – Čáslav, Za svobodu 1927, s. 337.)

2 PLESKÝ, Metoděj: *Velezrádci*, sv. 5: *Na Sibíři. Vzpomínky ze světové války 1918–1920*. Praha, L. Mazáč 1938, s. 242.

*s vyvalenýma očima a otevřenými ústy probodnut padal
bezmocně ve smrtelném chrapotu k zemi. (...) A jako
schválně pronásledoval mě občas příšerný obraz, jak jeden
voják, nemoha vytáhnout z těla nepřítelova svůj bodák,
stoupne si na umírajícího a tak vši silou vyrve bodák
i s kusy lidského, ještě živého masa, z něhož kape teplá
krev. Při takových snech jsem se rozčilením často probouzel,
ale co to bylo platné, když jsem za chvíli usnul a strašný
sen pokračoval dál! (...) První měsíce po návratu z války
jsem „bojoval“ s nepřítelem někdy i třikrát za týden. (...)
V jedenáctém roce svého pobytu ve vlasti jsem již úplně
uklidněn, přece však ještě několikrát do roka se mi
ve spánku objevují válečné hrůzy.*
Karel Svoboda³

Obě citace použité jako motta tohoto článku jsou ukázkami z dlouhé řady vzpomínek, které lze najít k tématu návratu československých dobrovolců z Ruska do vlasti. Reprezentují ovšem svým emocionálním vyzněním protikladné typy takových vzpomínkových textů, mezi nimiž se legionářské reflexe většinou odvíjely.

Úvodní poznámky

Převážná většina československých vojáků se z Ruska vracela do osvobozené vlasti v průběhu let 1919 a 1920. Paradoxně tak dorazili domů až po propuštěných zajatcích, kteří na Sibiři a jinde odmítali do československých jednotek vstoupit. A pochopitelně, přeživší bývalí vojáci rakousko-uherské armády už byli těž dávno doma. Ironií osudu se tak naplnily předpovědi některých škarohlídů, kteří při náboru do československých jednotek v Rusku značně zpochybňovali důvody k převlečení do ruské uniformy. První transporty takzvaných invalidů a přestárlých legionářů se dokonce setkávaly s nechápavým překvapením domácích obyvatel, kteří se podívovali, jací to „zajatci“ se zase vracejí z Ruska.⁴

Tato studie se z větší části nezabývá osudem jednotlivců (nebo malých skupinek), kteří se do Československa dostali jinak než v rámci organizovaných transportů. Jejím cílem je předestřít a analyzovat vlastní obraz návratu do vlasti u mužů, kteří nastoupili ve Vladivostoku na zaoceánské parníky, aby po kratší či delší cestě vystoupili

3 SVOBODA, Karel: *S vichřicí do dvou světadílů: Dokumentární historie ruského legionáře*. Praha, Professional Publishing 2006, s. 206 (1. vydání Vyškov, F. Obzina 1931).

4 „Jacípak zajatci? Copak československý voják, který bojoval v Zborova, Bachmače a na Sibiři, je nákej zajatec? To si nás nepleťte s ‘také Čechy’, kteří se vrátili do Austrie nebo dřepí v zajetí podnes, ač mohli být již stokrát mezi námi. Jsme českoslovenští vojáci nebo ruští legionáři, jak nás nazvali tady, a titulem zajatec se nám nikdo nezavděčí.“ (ZEMEK, Oldřich: *Světovým požárem: Paměti*. Praha, Ústřední legionácké nakladatelství 1929, s. 477.)

z vlaků na území státu, jenž pomáhali vybojovat. Rozhodně se nejedná o faktografickou studii s touhou přesně časově zařadit příjezd každého jednotlivého transportu a rozebrat jeho složení z hlediska jednotek a zbraní, případně stanovit, do jakých posádek jednotky byly odveleny a podobně.

Zvolená pramenná základna, kterou tvoří vzpomínky dobrovolců, případně jejich beletrizované memoáry, dovoluje analyzovat pouze pozdější náhledy vojáků na jejich první chvíle v Československu, zároveň ale nabízí možnost ukázat stereotypy spojené s více či méně literárním popisem této události. Z legionářských sebereflexí zprostředkovaně promlouvá skupinový prožitek prvních hodin, dnů či týdnů, maximálně měsíců ve vlasti, časový odstup ovšem do nich vnášel vědomí následujících dějů. Do obrazu vlastního návratu do vlasti se tak promítlo mnoho dalších faktorů, které různými způsoby transponovaly původní prožitek a zamlžily jeho „autenticitu“ (ať už je toto produktivní utváření paměti ve sledovaných textech přiznané, či nikoli), na druhé straně to však pomáhá rekonstruovat podoby, jak zpětně nahlíželi dobrovolci sami na sebe a své válečné zkušenosti, a také nepřímou osvětlit procesy začleňování dobrovolců do mírové společnosti.

Nelze přitom často rozhodnout, nakolik si vzpomínky pisatele uchovávají původní zabarvení a do jaké míry jsou zasaženy dobovými stereotypními obrazy nedávné minulosti. To by snad bylo možné v některých případech vysledovat konfrontací s archivními materiály či prameny soukromé povahy, jako jsou nevydané deníky a korespondence. Jak je zřejmé z následujícího výkladu, mnohé popisy s sebou nesou neustále se opakující představy, často i identické slovní obraty. Otázkou pak zůstává, zda se jedná o (spíše vědomé) převzetí určitého způsobu vyjadřování jako šablony umožňující vřadit vlastní zkušenost do obecnějšího rámce, nebo o (spíše podvědomé) použití takovéto rétoriky k vystižení přibližně podobných vlastních myšlenek.⁵

Prameny a literatura

Pramenná základna k problematice československých legií je vlastně nepřeborná, jak už to u moderních dějin bývá. Následující studie se z hlediska zdrojů nijak nevy-
myká z autorova výzkumu legií posledních několika let.⁶ Byla vytvořena na základě

5 Drobná poznámka terminologická: zatímco vojáci československého vojska na Rusi sami sebe označovali jako „dobrovolce“, československé prostředí doma jim přisoudilo označení „legionáři“. Původ domácího označení je zjevný, odkazuje na rotu Nazdar ve francouzské Cizinecké legii. Původně byli ruští dobrovolci rozčleni označením „legionáři“ (Cizineckou legii vnímali značně negativně), ale postupem času si na ně zvykli. V předkládané studii jsou používány výrazy „legionář“, „dobrovolce“, „československý voják“ jako vzájemně zaměnitelná synonyma bez jakékoliv další konotace. Podobně je nutné zdůraznit, že termín „nacionalismus“ je v textu užíván zcela neutrálně, bez pozitivního či negativního zabarvení.

6 Viz zejména VÁCHA, Dalibor: *Bratrstvo: Všední a dramatické dny československých legií v Rusku*. Praha, EPOCH 2015; TÝŽ: *Ostrovy v bouři: Každodenní život československých legií v ruské občanské válce (1918–1920)*. Praha, EPOCH 2016. V obou knihách se nalézá rozsáhlá bibliografie, obsahující převážnou většinu literárních pramenů použitých i v této studii.

souboru pramenů osobních, převážně vydaných (nejčastěji vzpomínky) a rozsáhlé sbírky románů spadajících do takzvané legionářské literatury (tedy románů a dalších beletristických textů tvořených legionáři o legionářích). Specifický pramen v tomto souboru tvoří časopis *Sibiřská 5*, který navazoval na tradici frontových časopisů vycházejících téměř po celou dobu pobytu vojáků na ruském území a na lodích cestou do vlasti.

K legionářským literátům patřili kromě nejznámější trojice Josef Kopta, František Langer a Rudolf Medek mnozí další, jejichž jména dávno upadla v zapomenutí. Byli to například Pavel Fink, Adolf Zeman, Metoděj Pleský, Václav Valenta-Alfa nebo pro tuto studii důležitý „psavec“ Rudolf Vlasák. A to zmiňuji jen ty, kteří vydali více než jednu knihu. Jejich texty jsou ovšem mnohdy pro výzkum důležitější než díla Medkova, Langerova nebo Koptova, jejichž ambice měly více umělecký charakter. Někdy se jen obtížně rozhoduje, zda to či ono dílo je spíše románem, či beletrizovanými vzpomínkami, z hlediska výzkumu legionářské mentality nebo každodennosti je však podobná kategorizace bezpředmětná.

Za legionářskou literaturu lze považovat každý literární útvar, který byl napsán o legionářích autorem s osobní zkušeností služby v československém vojsku na Rusi (případně ve Francii, Itálii, Srbsku či kdekoli jinde). Z hlediska záměru této statě se práce s autobiograficky laděnými romány nebo povídkami zásadně neliší od nakládání například s memoáry; v každém případě je nutné provést pečlivou kritiku pramene a mít po celou dobu na vědomí možná omezení plynoucí ze sebestylizace pisatele, jeho autocenzury nebo využívání ukotvených literárních stereotypů. Kupříkladu trpký román *Veteráni republiky*, který napsal italský legionář Jan Václav Rosůlek o ruských dobrovolcích navrátilcích se do vlasti, je doslova katalogem nejrůznějších stereotypů spojených s mírovým životem v nově vzniklé republice.⁷

Hranice mezi textem, který můžeme nazvat vzpomínkovým, a tím, který lze označit za beletrizované memoáry, je ve většině zkoumaných případů velmi úzká a mnohdy nezřetelná. Pomáhají snad prvky vnější, například označení díla za „román“, či naopak za „vzpomínky z války“, uvedené v tiráži, ale zejména příklady druhého typu můžeme také obratem většinou zařadit mezi romány. Použití přímé řeči zde také není v žádném případě výsadou beletrie. Lepším vodítkem je zřejmě osoba vypravěče. Ich formu sice užívá vedle pamětí i řada románů, přesto může sloužit tento výrazový prostředek asi jako nejspolehlivější žánrové kritérium. Na jeho základě je možné při troše opatrnosti rozdělit pramennou základnu na beletrizované vzpomínky a na memoáry jako takové.

Literatura k tématu československého ozbrojeného nebo politického zahraničního odboje za první světové války je poměrně široká, ale pohříchu zaměřená převážně faktograficky. Z modernějších prací je rozhodně nutné připomenout *Anabázi* Roberta Saka, studie Karla Pichlíka a jeho spolupracovníků nebo Jana Galandauera a Jiřího

Pokud budeme uvažovat o legionářských románech, jedná se o téměř vyčerpávající výčet titulů vyšlých v meziválečném období.

7 ROSŮLEK, Jan Václav: *Veteráni republiky*. Praha, Sfinx B. Janda 1930.

Je potřeba trochu dramatu: energií nabitá přehlídka československých dobrovolců po návratu do vlasti. Druhý důstojník před mužstvem má na hlavě kozáckou šašku, což byl jeden z velmi ceněných suvenýrů dovezených z Ruska do vlasti (všechny použité dobové fotografie pocházejí ze soukromého archivu sekretáře Československé obce legionářské Jiřího Charfreitaga)

Fidlera.⁸ Exilový historik Victor Miroslav Fic vnesl do českého pohledu větší rozmanitost pramenů (zejména zahraničních) a pokusil se pravděpodobně nejpečlivěji zasadit problematiku československých legií do mezinárodního kontextu.⁹ Kromě knižních titulů existuje o něco rozsáhlejší časopisecká produkce zkoumající drobnější výseky z historie legií.¹⁰ Nutno připomenout, že zatímco devadesátá léta minulého století s sebou přinesla krátkodechý zájem o československé legie mezi historiky i laickou veřejností, o deset až dvacet let později je toto téma odsunuto stranou, ač dosud nebylo dostatečně probádáno. Přístup historiků v posledních několika málo

8 SAK, Robert: *Anabáze: Drama československých legionářů v Rusku (1914–1920)*. Jinočany, H & H 1996; PICHLÍK, Karel – KLÍPA, Bohumír – ZABLOUDILOVÁ, Jitka: *Českoslovenští legionáři (1914–1920)*. Praha, Mladá fronta 1996; GALANDAUER, Jan: *Bitva u Zborova*. Praha, Havran 2002; FIDLER, Jiří: *Generálové legionáři*. Brno, Jota 1999; TÝŽ: *Zborov 1917*. Brno, Jota 2003.

9 FIC, Victor Miroslav: *Československé legie v Rusku a boj za vznik Československa 1914–1918*, sv. 1–4. Praha – Brno, Academia – Stilus 2006–2014.

10 Viz např. KUTÍLKOVÁ, Dagmar: K problematice stejnokrojů československé jednotky v Rusku v letech 1914–1917. In: *Historie a vojenství*, roč. 50, č. 4 (2001), s. 796–815; LOCHMAN, Daniel: Chajlarský incident aneb Čechoslováci a Japonci na Sibiři. In: *Tamtéž*, roč. 58, č. 4 (2009), s. 47–53; ZABLOUDILOVÁ, Jitka: Příspěvek k tematice propagandy v čs. vojsku v Rusku v letech 1914–1920. In: *Tamtéž*, roč. 49, č. 1 (2000), s. 56–66.

letech přitom vyhlíží, jako by se domnívali, že na československých legiích už není co zkoumat. V tom možná také spočívá jeden z důvodů, proč práce Jaroslava Papouška, Josefa Kudely, a především Františka Šteidla (ale i dalších autorů), kteří se pokoušeli o první historiografické zhodnocení role legií ještě v průběhu dvacetiletí první Československé republiky, jsou – pro někoho možná s podivem – v mnohém dosud nepřekonané.¹¹

K tématu samotného návratu legií do vlasti neexistuje zřejmě žádný relevantní historiografický text, který by důkladněji analyzoval okamžiky překročení státních hranic a prvních dnů či týdnů pobytu legionářů na území republiky. Kniha *Československo a legionáři* historika Jana Michla se pochopitelně zabývá meziválečným obdobím v celkovém záběru, stejně jako několik dalších vědeckých studií Ivana Šedivého, Karla Straky nebo Jana Galandauera.¹² To platí též o pracích, které pojednávají o některých význačných legionářských osobnostech a jejich činnosti za první republiky.¹³

Při moderním historickém výzkumu není možné opominout metodologické a jiné inspirace cizojazyčné odborné literatury. V daném případě to platí zejména o anglosaské historiografii, jejíž přístup k vojenským dějinám se zdá být v posledních dvou desítkách let zřejmě nejinspirativnější. V tomto kontextu lze zmínit jména jako Jeremy Black, Richard Holmes, Stephen Fritz a další.¹⁴ Moderní anglosaská historiografie využívá mnohdy podobnou pramennou základnu, která je předmětem rozboru i v předkládané studii; rozhodně se přitom nevyhýbá beletrii ani poezii, o čemž svědčí neuvadající popularita průkopnické práce *Velká válka a moderní paměť* Paula Fussella, který objevným způsobem načrtl obraz první světové války (viděné anglickýma

11 Viz např. PAPOUŠEK, Jaroslav: *Rusko a československé legie v letech 1914–1918*. Praha, Slovenský ústav 1932; KUDELA, Josef: *Přehled vývoje čsl. revolučního hnutí na Rusi: Do odchodu čsl. armádního sboru z Ukrajiny*. Praha, Památník odboje 1923; ŠTEIDLER, František: *Československé hnutí na Rusi: Informační přehled*. Praha, Památník odboje 1921; TÝŽ: *Naše vystoupení v Rusku v r. 1918*. Praha, Památník odboje 1923.

12 MICHL, Jan: *Legionáři a Československo*. Praha, Naše vojsko 2009; TÝŽ: *Legionářské organizace v Československu (1920–1938)*. In: *Historie a vojenství*, roč. 56, č. 4 (2007), s. 4–23; ŠEDIVÝ, Ivan: *Legionářská republika: K systému legionářského zákonodárství a sociální péče v meziválečné ČSR*. In: *Tamtéž*, roč. 51, č. 1 (2002), s. 158–184; STRAKA, Karel: *Památník osvobození (1929–1939) a jeho předchůdci*. In: *Tamtéž*, roč. 58, č. 3 (2009), s. 32–64; GALANDAUER, Jan: *Nenaplněné poslání legionářského panteonu na Vítkově: Od Mnichova k „Vítěznému únoru“*. In: *Tamtéž*, roč. 61, č. 3 (2012), s. 45–55.

13 ZABLOUDILOVÁ, Jitka – HOFMAN, Petr: *Rudolf Medek*. In: *Tamtéž*, roč. 43, č. 6 (1994), s. 133–157.

14 FRITZ, Stephen: *Frontsoldaten: The German Soldier in World War II*. Lexington, University of Kentucky Press 1995; HOLMES, Richard: *Obrazy války: Chování člověka v bitvě*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011; BLACK, Jeremy: *Rethinking Military History*. London, Routledge 2004; srv. TOWNSHEND, Charles (ed.): *Historie moderní války*. Praha, Mladá fronta 2007; BEN-ZE'EV, Efrat – GINIO, Ruth – WINTER, Jay: *Shadows of War: A Social History of Silence in the Twentieth Century*. New York, Cambridge University Press 2010. Z hlediska velkých historických syntéz možno zmínit práce: FERGUSON, Niall: *Válka světa: Dějiny věku nenávisti*. Praha, Academia 2008; STEVENSON, David: *1914–1918: The History of the First World War*. London, Penguin UK 2005.

Rozjásané tváře Pražanů a Pražanek kontrastují s vážnými obličejí pochodujících dobrovolců. Jsou konečně doma, možná tomu sami úplně nevěří. Sen o pochodu Prahou se však splnil jen některým

očima na západní frontě) v krásné literatuře, a zejména v básnickém zpracování.¹⁵ Zapomenout v této souvislosti nelze ani na dějiny každodennosti první světové války z pera Neila M. Heymana.¹⁶

Obecně vzato, téma bezprostředního návratu do vlasti (týkalo se přitom většiny vojáků a válek ve dvacátém století) není v české ani světové historiografii příliš obvyklé. Existují studie zkoumající následky válečných konfliktů na psychiku člověka v delším trvání, nicméně samotný okamžik překročení hranic domova a první hodiny či dny na domácí půdě zůstávají poměrně v ústraní. Také proto vznikl následující text.

Studie navazuje tematicky, chronologicky i metodologickým pojetím na autorovy texty „Cesta do vlasti“, kde byla analyzována z hlediska dějin každodennosti cesta legionářů do vlasti po světových mořích, a „Itálie očima legionářů“, v níž byla popsána zkušenost legionářů vracejících se z Ruska do vlasti přes italské přístavy (Neapol,

15 FUSSELL, Paul: *The Great War and Modern Memory*. New York, Oxford University Press 1975.

16 HEYMAN, Neil M.: *Daily Life During World War I*. Westport (Connecticut), Greenwood 2002; k tématu této studie se vztahuje zejména kapitola „The Armistice and Demobilisation“, s. 253–264.

a zejména Terst).¹⁷ Jedná se o další krok na cestě k poznání fenoménu legionářství, které zásadně (skrže své představitele, ideologii i „mytologii“) ovlivnilo dějiny Československa nejen v první polovině dvacátého století.

Konečně doma... Radost, nebo zklamání?

Úvodní motto ze vzpomínkové knihy Metoděje Pleského má dvě roviny. První dvě věty napsal autor pro své pětidílné memoáry nazvané *Velezrádci*, zatímco ve zbytku úryvku citoval starší vlastní text z *Dějin 4. střeleckého pluku*.¹⁸ Jedná se o typický záznam o návratu do vlasti, který má v sobě nemalý ideologický náboj a je zásadně idealizován. Podobné vyjadřování je určeno pro „velký“ narativ – pro plukovní dějiny, pro prestižní publikace, pro oficiální historii. Tím však uvažování autora nad návratem nekončí. Jak je typické pro „malý“ narativ, určený obyčejnému čtenáři, a zejména bývalým spolubojovníkům, idealismus okamžiku návratu vzápětí střídá vystřízlivění z každodenní reality: „Mám-li se přiznat, musím říci, že poměry v republice nás nenadchly. Nenašli jsme národ jednotný, svorný, jak jsme si to naivně představovali. Zastihli jsme lid rozdělený na politické strany, které se navzájem potýkaly, zrovna tak jak to bylo před válkou, za neblahého Rakouska. A neradostno bylo i v legionářském táboře. A již tehdy! I tam nesvornost, i tam boj jedněch proti druhým. Sotva jsme přijeli do Hradce a do Josefova, už jsme byli ‘obšťastněni’ haldou letáků, v nichž ‘Svaz’ zval ke vstupu do jedné, ‘Družina’ do jiné organizace. O jedné organizaci říkali, že je hodně levá, o druhé zase, že je pravá.“¹⁹ Následující část článku je věnována do jisté míry idealizovanému pohledu na první chvíle ruských dobrovolců v Československu, neopomíjí ale ani opačný náhled.

Překročení hranic a přivítání

Stereotypním obrazem překročení hranic vlasti jsou drsné mužské tváře pokryté slzami dojetí. Ostatně, pláč se v osobních pramenech nebo autobiografických románech dobrovolců objevuje poměrně často. Vytváří tak napětí mezi brutalitou války a citovou angažovaností jednotlivce. Rudolf Vlasák v jedné ze svých mnoha knih oslovuje přímo čtenáře: „No, řekněte i vy čtenářové-legionáři: Že vám v tu chvíli, kdy jste stanuli na hranicích, nebylo dobře? A když vám hráli, nebo jste si zpívali hymnu, že i vám ta

17 VÁCHA, Dalibor: Cesta do vlasti: Českoslovenští legionáři na světových oceánech 1919–1920. In: *Historie a vojenství*, roč. 62, č. 3 (2013), s. 4–23; TÝŽ: Itálie očima legionářů: Italská zkušenost ruských legionářů. In: RAUCHOVÁ, Jitka – JIROUŠEK, Bohumil (ed.): *Věda, kultura a politika v československo-italských vztazích 1918–1951*. České Budějovice, Jihočeské muzeum v Českých Budějovicích 2012, s. 59–76.

18 PLESKÝ, Metoděj: *Dějiny 4. střeleckého pluku Prokopa Velikého 1917–1920*. Praha, Methoděj Pleský 1927.

19 TÝŽ: *Velezrádci*, sv. 5, s. 243. Svaz československých legionářů a Družina československých legionářů byly dvě z největších legionářských organizací v meziválečném Československu.

Vojáci se nevraceli domů pouze v létě, tento snímek předvádí zimní uniformy. Touha dobrovolců vyniknout drobnými doplňky nebo originálními kousky se nenechala spoutat ani vojenskou uniformou, jak o tom svědčí různé „modely“ pokrývek hlavy

slzička skanula na líci? Nestyďte se za ni! Vojáku sice slza nesluší. Ale což i ti staří, ostřílení kozáci neplakali, když spatřili tu spoušť ve své zemi?“²⁰

Vlasák využívá paralely s drsnými, „ostřílenými“ kozáky, kteří pro mnoho dobrovolců (a jiných čtenářů) byli vzorem mužnosti, aby ukázal, že pláč může být v extrémních případech vlastní i mužům-vojákům. Jedná se o zvláštní paralelu – těžko říci, zda autorem domyšlenou, neboť dává do souvislosti Čechoslováky vracející se do vlasti s kozáky ronícími slzy nad rozpadajícím se Ruskem. Bez ohledu na původní záměr tímto způsobem rozkrývá dvě situace, v nichž je „povoleno“ plakat i mužům: návrat do vlasti (absolutní štěstí, splnění snu) a ztráta vlasti (absolutní deprese, zhroucení snu). Jestliže Matěj Němec naopak ve vzpomínkách pláč nijak nezdůrazňoval, jen tím dokazoval, že se nejednalo o něco neobvyklého: „Jakmile strojvůdce zastavil vlak v polích, ihned vše vystupuje z vlaku, plukovní hudba hraje hymnu, a všichni s pohnutím a radostí již stojíme na rodné půdě. Někteří z nás se objímají, jiní pláčí a v pokleku líbají zem. Jsme doma!“²¹

20 VLASÁK, Rudolf: Šimon svatý. In: TÝŽ: *Veselá anabase brášky číslo X*. Praha, Za svobodu 1927, s. 259 n.

21 NĚMEC, Matěj: *Návraty ke svobodě*. Praha, Naše vojsko 1994, s. 136.

Karel Svoboda zřejmě neplakal při překročení hranic, ale až při koncipování dopisu rodině cestou Československem. Jeho slzy nebyly podmíněny vlasteneckým citem: „Několikrát jsem při psaní dopisu zaslzel; kdo neprožil tolikaleté odloučení, nedovede ani pochopit ty myšlenky, které se jedna za druhou kmitaly a nedaly ani spát. Vždyť jsem ani nevěděl, jsou-li všichni moji drazí živi a zdraví!“²² Že měl Svoboda slzy v očích o několik týdnů později při setkání s rodiči, netřeba dodávat.²³ František Prudil dorazil domů taktéž po pěti letech odloučení: „...nemohl jsem, zaslzel jsem, musel jsem odejít k oknu, aby neviděli mé slzy...“²⁴ Matěje Němce dojalo přivítání v Kroměříži, kam mířil jeho pluk jako mírová posádka. Přivítal je tam zemský vojenský velitel generál Alois Podhajský, posádková kapela a místní obyvatelé včetně dětí: „Koho by to nedojalo? Byl jsem dojat i já.“²⁵ Transport Karla Fibicha promíchal při přejezdu hranic radost a slzy: po dojetí při prvním dotyku s rodnou zemí „rozjásaní až k rozpustilosti nasedáme do vlaku“.²⁶ Dojetí často vzbuzovaly tóny národní hymny, která byla hrána (pokud v transportu cestovala kapela) nebo zpívána při prvním setkáním s vlastí.²⁷ K slzy ronícím legionářům můžeme dodat, že důstojník Vitalij Vais při setkání s matkou byl tak přemožen city, že ani plakat nemohl.²⁸

Stereotyp city ovládaných legionářů s jistým pohrdáním odmítá dobrovolc a milovník všeho japonského Anta (Antonín) Hartman: „Nemyslete však, že jsme první zastávky použili k tomu, abychom s pláčem líbali znovu spatřenou půdu. Nikoliv. Sibiřští legionáři nejsou tak romantičtí. Vyhrnuli jsme se všichni z vagonů, ale jedinou myšlenkou naší bylo, nedostane-li se v nádražní restauraci něco pro zahřátí. Vzali jsme zavděk vlažným čajem, někteří z nás nepohrdli ani sklenicí piva, třebaže dnešní pivo sotva koho zahřeje...“²⁹ A pak hledat, kde je pravda... Že by někde uprostřed mezi nekritickým emotivním idealismem a pivo kritizujícím skepticismem? Poklidně proběhlo těžké překročení československých hranic u vlaku, v němž cestoval dobrovolc později se skrývající pod zkratkou Jožka M.: „Ráno v srpnu 1920 přijeli

22 SVOBODA, K.: *S vichřicí do dvou světadílů*, s. 203 (viz pozn. 3).

23 *Tamtéž*, s. 204.

24 BRŮNA, Otakar – JURMAN, Oldřich (ed.): *Deník Františka Prudila z ruské fronty s prologem Oldřicha Jurmana a závěrečnou esejí Otakara Brůny o sváru mozku a srdce*. Praha, Lucie 1990, s. 70.

25 NĚMEC, M.: *Návraty ke svobodě*, s. 138.

26 FIBICH, Karel: *Povstalci*, sv. 5: *Vladivostok–ČSR*. Praha, Osvětový odbor Družiny dobrovolců čsl. zahraničního vojska 1938, s. 172.

27 Viz CECHMAJSTR, Arnošt: *Z cesty 1. pluku Jana Husi do vlasti: Z mého deníku*. In: ZEMAN, Adolf (ed.): *Cestami odboje*, sv. 5: *Jak žily a kudy táhly československé legie*. Praha, Pokrok 1928, s. 175.

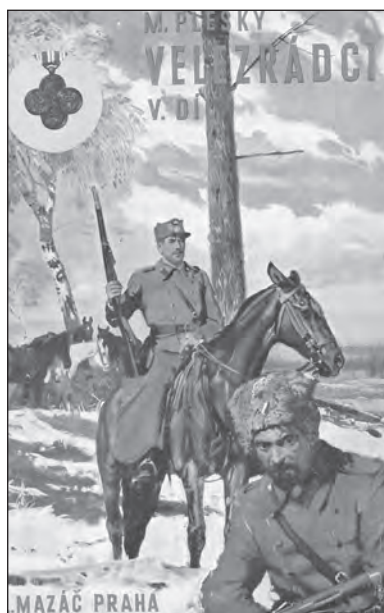
28 VAIS, Vitalij: *BOS: Bojovníci – Oběti – Spekulanty*, sv. 4. Praha, J. Elstner 1938, s. 241. Podobné pohnutí líčí i další navrátilci z Rusi: „Moje setkání s Mařenkou po těch dlouhých válečných letech bylo tak srdečné a milé, že jsme nemohli oba ani promluvit. Mařenka plakala.“ (KLIMENT, Josef: *Zápisky legionářovy: Ze života a bojů na Rusi ve světové válce v letech 1914–1919*. Středokluky, Zdeněk Susa 2005, s. 156.) „Asi ve dvě hodiny odpoledne jsme zaklepalí na dveře chaloupky, v níž měla moje maminka svůj výminek. Nastal okamžik radostného shledání. Všichni jsme měli v očích slzy radosti.“ (OPLETAL, Bedřich: *Zápisky z velké války: Anabáze hanáckého medika 1914–1920*. Ed. Viktor Šlajchrt. Praha – Litomyšl, Paseka 1998, s. 132.)

29 HARTMAN, Anta: *Cestou ze Sibiře: Dojmy československého legionáře*. Praha, Zora 1920, s. 140.

jsme na hranice republiky. Rychle na první stanici jsem vyběhl z vagonu a koukal po bratřích. Nic... Hoši si klidně zapalovali cigarety a jen poznámky 'Kluci, už jsme teda tady!' mně připomněly, že jsme na té vytoužené půdě, a ne někde na stanici v Sibiři.³⁰ Na pivo mimochodem nezapomněli ani vojáci transportu, v němž se nacházel voják Josef Chuchel. Tento transport přistál v německém Cuxhavenu, tudíž jeho cesta vedla přes Magdeburg, Domažlice (vojáci slzeli při pohledu na družičky v typických chodských krojích) a přes Plzeň, kde na nádraží vojákům rozdávali pivo přímo od plzeňského pivovaru.³¹

Další prožívanou emocí byl strach, dalším duševním stavem deprese. Zejména invalidé měli před sebou nejistou budoucnost. Jejich cíl – návrat do svobodné vlasti – byl dosažen, ale otevírala se před nimi celá netušená kapitola, která mnohé dělala již během nekonečných rozhovorů na Sibiři a na lodích cestou do Evropy. „Měli jsme podivný strach. Jak je to doma? Shledáme-li se se všemi? Vždyť jsme byli takovými božími tuláky po kolik let. A co budeme dělat my s přelámanými hnáty a potrhávanými nervy?“³²

Strach z budoucnosti a zklamání ze současnosti spojuje československé veterány první světové a ruské občanské války s mnohými dalšími veterány různých moderních válečných konfliktů. Historik Stephen G. Fritz se intenzivně zabýval válečným prožitkem německých vojáků za druhé světové války (převážně těch, kteří bojovali na východní frontě) a v souladu s nimi pojmenoval charakteristický náhled na válku jako *the lost years*. Rozměr války jako ztracených let se v československých legionářských pramenech často neobjevuje, jejich protagonisté přece vnímali sami sebe jako hrdiny a své činy jako hodné obdivu; přesto je neradostný náhled domů se navrátilivších mužů na budoucnost téměř identický.³³

Poslední díl legionářské pentalogie Metoděje Pleského Velezrádci s obálkou Zdeňka Buriana (© Jiří Hochman)

30 M., Jožka: První moje dojmy ve vlasti. In: *Sibiřská 5*, roč. 1, č. 3 (1925), s. 2.

31 Výňatek z válečných vzpomínek Josefa Chuchla z Vrcova. In: CTIBOROVÁ, Miroslava a kol. (ed.): *Za naši samostatnost: Českoslovenští legionáři – rodáci a občané okresu České Budějovice*. České Budějovice, Jelmo 2000, s. 84.

32 HUŠÁK, Jindřich: Jedni z prvních vracející se domů. In: ZEMAN, A. (ed.): *Cestami odboje*, sv. 5, s. 165.

33 FRITZ, S.: *Frontsoldaten*, s. 219–232 (viz pozn. 14); srv. HOLMES, R.: *Obrazy války*, s. 350 (viz pozn. 14).

V případném srovnání mezi vítězi (Čechoslováky z první světové války) a poraženými (německými vojáky z druhé světové války) se vedle rozdílů nalézá pochopitelně i společná plocha – uvědomění rozsahu, nakolik byly jejich životy zasaženy válkou, a to nejen v podobě zmrzačení či jiného fyzického postižení.³⁴ Trauma ztracených let se neskrývalo v porážce nacismu, nýbrž v přerušení civilních životů vojáků (ať už osobních, nebo profesních). Fritz přitom správně připomíná, že mnoho mužů šlo do války tak mladých (což pro legionáře platilo také), že vlastně nikdy neměli šanci žádný skutečný „civilní“ život začít.

Jiný vojenský historik Richard Holmes zdůraznil, že nejistota se týkala nejen civilistů, ale i těch, kteří v armádě zůstali jako profesionálové.³⁵ Pro legionáře to platí dvojnásob; kapitáni, majoři a plukovníci i generálové, kteří v Rusku veleli rozsáhlým úsekům (stačí si vzpomenout na Radolu Gajdu a jeho angažmá jako jednoho z hlavních velitelů kolčakovského sibiřského vojska), se nyní cítili spoutáni mnohem menším Československem, nedobrymi platovými podmínkami, bydlením na posádkách a mnohem nižším společenským statutem, než jaký jim podle vlastního mínění příslušel. Není překvapivé, že výše uvedené momenty (strach z návratu, obtížné profesní a sociální zařazení atd.) popisuje i americká historička Jennifer D. Keenová, která se zaměřila na americké vojáky vracející se z první světové války (převážně z Francie) a s úspěchem analyzovala též některé veřejné aktivity amerických veteránů, jako bylo zakládání vlastních zájmových organizací nebo masové prosazování úlev pro jejich členy.³⁶ Podobné pocity a problémy amerických vojáků popisuje také historik Thomas Childers v knize *Voják vracející se z války*.³⁷ Lze dodat, že v daném tematickém kontextu je zvláště obtížné analyzovat například obrazy amerických veteránů války z Vietnamu, do nichž se ideologie a politika promítaly ještě silněji, než tomu bylo u jiných válečných konfliktů, včetně novodobých vojenských tažení proti teroru.³⁸

Pouze budoucí důkladný výzkum založený na solidních metodologických předpokladech odhalí, nakolik byly životy legionářských veteránů v mnoha aspektech (rozvodovost, získání a udržení práce, pokračování v předválečné kariéře, dosažení vyššího vzdělání atd.) zasaženy jejich válečnými zkušenostmi a prožitky. Richard Holmes o jiných (a vlastně stejných) veteránech napsal: „Návrat do civilního

34 FRITZ, S.: *Frontsoldaten*, s. 219–232; srv. BIESS, Frank: *Homecomings: Returning POWs and the Legacies of Defeat in Postwar Germany*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2009.

35 HOLMES, R.: *Obrazy války*, s. 350.

36 KEENE, Jennifer D.: *Doughboys, the Great War and the Remaking of America*. Baltimore – London, Johns Hopkins University Press 2001, viz zejména podkapitola „Veterans and the Army“ (s. 154–160) a kapitoly „War Memories: Reexamining the Social Contract“ (s. 161–178) a „Yanks Are Starving Everywhere: The Bonus March“ (s. 179–204).

37 CHILDERS, Thomas: *Soldier from the War Returning: The Greatest Generation's Troubled Homecoming from World War II*. New York, Mariner Books 2010.

38 K návratu z vietnamské války viz např. GREENE, Bob: *Homecoming: When the Soldiers Returned from Vietnam*. New York, G. P. Putnam's Sons 1989; LEMBCKE, Jerry: *The Spitting Image: Myth, Memory, and the Legacy of Vietnam*. New York, New York University Press 2000. V prvním případě se jedná o sbírku publicistických komentářů, ve druhém případě o odbornou práci.

života je přinejlepším nepříjemný a přinejhorším nemožný. Několik málo mužů si na drsný válečný život zvykne natolik, že již pro ně neexistuje nic jiného...³⁹ Tato sonda zkoumající sebereflexi návratu československých legionářů citovaný výrok jen potvrzuje.⁴⁰

Součástí přivítání na větších nádražích bývala i řeč přednesená nějakým více či méně významným činovníkem. Proslov obvykle legionáře příliš neuchvátil, mnohdy ani nezaujal. Téměř vždy se stal terčem jejich vtipů, jako v Českých Budějovicích, kde jeden z řečníků označil legionáře za „národní svatě“.⁴¹ Ovace od vojáků nesklidili ani řečníci v Hradci Králové: „Na hradeckém náměstí bylo zase hodně slavnostních řečí, na které jsme si nikdy doopravdy nezvykli.“⁴² Přesto tamní uvítání bývalo vždy pro vojáky srdečné a rádi na ně vzpomínali.⁴³ Matěje Němce a jeho transport v Českých Budějovicích přivítal velmi stručný řečník: „Tu na vedlejším nástupišti vystupuje voják se státní vlajkou a za ním asi dvacet hudebníků. Ihned také začínají hymnu. Velím ‘k počtě zbraň’, po odchodu hudebníků se objevuje vysoký československý generál, před Šokorovem salutuje a hlásí: ‘Bylo mi ministrem národní obrany uloženo, abych vás přivítal. Vítám vás do vlasti!’ Zasalutoval a odešel...“⁴⁴ Nepříjemný dojem z příliš strohého uvítání v Českých Budějovicích byl pro Němcův transport záhy vynahrazen. Prezident republiky Tomáš Garrigue Masaryk se s vojáky pozdravil ve stanici Planá nad Lužnicí, kde přes nepříznivé deštivé počasí provedl improvizovanou přehlídku,

39 HOLMES, R.: *Obrazy války*, s. 348.

40 Zcela jistě by stálo za to věnovat bližší pozornost například psychologickým a psychiatrickým problémům legionářských veteránů v první Československé republice. V anglosaské literatuře existuje několik vojenskohistorických či psychohistorických studií, které by bylo možno vzít jako metodologickou inspiraci. Nejprehlednější publikací k tomuto tématu je práce Bena Shepharda *A War of Nerves: Soldiers and Psychiatrists in the Twentieth Century* (Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2001). Srv. WINTER, Jay: *Remembering War: The Great War Between Historical Memory and History in the Twentieth Century*. New Haven – London, Yale University Press 2006, zejména s. 52–78; TÝŽ: *Shell-Shock and the Cultural History of the Great War*. In: SHEFFIELD, Gary (ed.): *War Studies Reader: From the Seventeenth Century to the Present Day and Beyond*. New York, Bloomsbury Academic 2010, s. 201–207; HUNT, Nigel C.: *Memory, War and Trauma*. New York, Cambridge University Press 2010.

41 Vděku se nedočkal: „Kluci! Všechno mně jde do hlavy, jen ti svatí ne! Ten pán si to buď spletl anebo slyšel, že si potrpíme na houpání a chtěl nás zhoupnout také. Nechce asi, abychom z toho vyšli, poněvadž nás budou houpat doma, jako nás houpali v Rusku! (...) Přece řekl, že jsme národní svatí. A to si, mládenci, na mou duši nemohu představit a myslím, že to ani nepůjde provést, abychom těmi svatými skutečně byli. (...) Moj ty Hospodin! Já si neumím představit ten kalendář!“ (VLASÁK, R.: *Šimon svatý*, s. 262 n. – viz pozn. 20.)

42 SVOBODA, K.: *S vichřicí do dvou světadílů*, s. 203 (viz pozn. 3).

43 Viz VANĚK, Antonín: *Domů se 4. plukem Prokopa Velikého*. In: ZEMAN, A. (ed.): *Cestami odboje*, sv. 5, s. 196 (viz pozn. 27).

44 Němcova vzpomínka pokračovala: „V rozpacích se díváme jeden na druhého. Dva tisíce vojáků očekávalo (sic) poněkud jiná slova. ‘Uděláme si uvítání sami!’ rozhodl Šokorov. Zavelel jsem tedy k ‘poctě zbraň’ a podal předepsané hlášení. Generál obešel nastoupené jednotky, s každým praporem se pozdravil a pak jako generální inspektor všechny uvítal na rodné půdě. Následoval slavnostní pochod a nepříznivý dojem z oficiálního uvítání se trochu zmírnil.“ (NĚMEC, M.: *Návraty ke svobodě*, s. 136 – viz pozn. 21.)

pronesl krátkou řeč a pohovořil s několika legionáři. Setkání s prezidentem Osvoboditelem bylo velkým zážitkem, nejen pro budoucího generála Matěje Němce: „Pan prezident se svou chotí stál na nástupišti s obnaženou hlavou. Když se přiblížil konec vlaku, hlásil jsem odchod a naskočil do posledního vagonu. Dodnes vidím, jak tam pan prezident stál, dokud vše nezmizelo ve tmě...“⁴⁵ Historik Jan Michl uvádí, že tento transport byl jedním z pouhých dvou, jimž se dostalo podobné cti osobního uvítání hlavou republiky.⁴⁶

Zjevně důležitou roli hraje ve vzpomínkách legionářů počasí. Přejezd hranice buď doprovází nádherné slunečné počasí, nebo se vojáci radují nečasu navzdory. Případně je nehezké počasí použito k dokreslení ponuré nálady některých navrátilivších se transportů. Ideální obraz krásného počasí a poklidné atmosféry při překročení hranic je k nalezení v autobiografickém cestopise Adolfa Zemana *Československá odyssea*. Objevuje se tam „syť zelená louka zalitá zlatem slunce“, vojáci se jako děti druží okolo svého generála. Zeman zdůrazňuje neskutečnost, nadpozemskost celého prožitku: „Jako tajemný, neuvěřitelný sen zdá se nám to vše.“ Současně mu do téměř pastorální atmosféry zapadá „velebná melodie naší národní hymny, která působí na mě jako modlitba dětských let“. (Kapela prý tehdy nezapomněla ani na slovenskou hymnu; otázkou jen zůstává, o jaký nápěv a text šlo. Pravděpodobně to byla píseň „Nad Tatrú sa blýska“, přestože o jejím „oficiálním“ poslání na Sibiři mnoho zpráv není.) „Je nám divno v duších,“ píše Němec o pocitech svých i ostatních „brášek“. Je však zjevné, že jeho vyprávění je značně stylizováno, aby se přiblížilo ideálu návratu národ milujících hrdinů do vlasti, kterou pomohli osvobodit.⁴⁷

Legionáři nepřijížděli do vlasti s klapkami na očích, ba právě naopak. Jejich pozorovatelský talent, který se třibil v Rusku a posléze v přístavech kolem celého světa, se neotupil přejezdem československých hranic. Rudolf Vlasák dokládá, jak si vojáci na budějovickém nádraží všimli nejen místních dívek v krojích v uvítacím výboru, ale současně také reklamy tamější továrny Hardmuth. Jejich reakce byla předvídatelná: „‘Koukejte, Hardmuth tu panuje stále!’ pravil jeden bratr. ‘Weimanové, Petschekové asi také!’ řekl druhý.“⁴⁸ Možno podotknout, že muži z vlaku popisovaného Vlasákem křičeli při vjezdu do města: „Budějovice! Párkovice!“ ve zjevné narážce na takzvanou párkovou aféru z roku 1905, se kterou byl Hardmuth mimochodem spojen.⁴⁹ Na aféru vzbuzující pozornost se mezi legionáři nezapomnělo ani v pozdějších letech. Je spíše zajímavostí, že spolek Pražské děti 28. p. p. s odbočkou v Českých Budějovicích

45 Tamtéž, s. 138.

46 MICHL, J.: *Legionáři a Československo*, s. 24 (viz pozn. 12).

47 ZEMAN, Adolf: *Československá odyssea: Dojmy čsl. novináře-dobrovolce z cesty na lodi President Grant z Vladivostoku do vlasti*. Praha, Nakladatelství Otto 1920, s. 316 n.

48 VLASÁK, R.: *Šimon svatý*, s. 261.

49 Viz rubrika „Různé“ in: *Sibiřská* 5, roč. 1, č. 2 (1925), s. 16. V roce 1905 v Českých Budějovicích probíhaly nepokoje týkající se zavedení rovného hlasovacího práva. Starosta Josef Taschek a průmyslník Franz Hardmuth iniciovali odvolání jednotek posádky 28. pěšího pluku z města z důvodu jejich nespolehlivosti. Starosta poslal vojákům jako dárek párky, což muži odmítli, a aféru ještě dlouhá léta připomínal posměšný pozdrav „Tě párek!“.

pořádal v červenci 1925 zájezd do jihočeské metropole za účelem setkání vojáků bývalého 28. pěšího pluku a připomenutí aféry.

Do matičky Prahy

Jak to vůbec dopadlo s tolik vzývaným vítězným pochodem ku Praze a po Václavském náměstí?⁵⁰ Celkem nedobře. Ne všechny pluky si vychutnaly ovace hlavního města. Mnohé jednotky byly od Prahy odkloněny, některým byla Praha zakázána, neboť byly považovány za příliš „bolševické“.⁵¹ Vlaky 4. střeleckého pluku pokračovaly od hranic rovnou do Hradce Králové a Josefova, důvodem prý byly dopravní a jiné problémy před sokolským sletem a jeho hlavním programem.⁵² Ešelon 5. střeleckého pluku měly být vyloženy v Českých Budějovicích, muži však protestovali a musel je uklidnit až přivolaný generální inspektor armády Svatopluk Machar, po jehož domluvě vojáci vlaky opravdu opustili.⁵³ Katarze národních hrdinů před očima národa se prostě pro všechny nekonala. „...okolnost, že nepojedeme do Prahy, nás mate,“ vystihl Karel Fibich rozpačitou náladu svých spolubojovníků v Budějovicích (zpočátku tam byla umístěna takzvaná rozptylovací stanice), když se dozvěděli, že do hlavního města už nebudou pokračovat.⁵⁴ První transporty invalidů sice často do Prahy dorazily, čekalo je tam slavnostní uvítání (například za přítomnosti ministra obrany Václava Klofáče), ale o přehlídce na Václavském náměstí mohli jen snít. A když už některé transporty přece jen po Václavském náměstí prošly, realita se snu ani vzdáleně nepodobala, jak to zdůraznil například Rudolf Vlasák.⁵⁵ Z pamětí Oldřicha Zemka, který s jedním takovým transportem dorazil, vyvěrá zklamání a melancholie z šedých pražských ulic (Vršovic a Karlína).⁵⁶ Jeho ponurou náladu rozjasnila až samostatná návštěva historického středu města, kdy uvažoval nad minulostí vzdálenou i tou nedávnou.⁵⁷

50 „Byli jsme velkými idealisty. Co to bylo plánů a nadějí, zejména v šestnáctém roce, jak slavně vstupíme na půdu milé vlasti, jak radostný pláč se bude ozývat po českých a moravských vesnicích, přes které potáhneme ke zlaté matičce Praze!“ (M., Jožka: První moje dojmy ve vlasti, s. 2 – viz pozn. 30.)

51 „Do Prahy jsme nejeli... No jo, my jsme byli něco jiného, my jsme byli, jak nás nazval Bohdan Pavlů v Rusku po irkutském vystoupení, bolševiky. V Praze by se od nás nakazili, vždyt jsme byli internováni, beze zbraně dosloužili tak skvělou, slibnou ideu Tatíčka Masaryka, osvobodit náš český lid od útrap Habsburka, Němce ... byli jsme zrádci ... ani do matičky Prahy nás nepustili.“ (BRŮNA, O. – JURMAN, O. (ed.): *Deník Františka Prudila z ruské fronty...*, s. 70 – viz pozn. 24.)

52 Viz VANĚK, A.: *Domů se 4. plukem Prokopa Velikého*, s. 196.

53 Viz ROSŮLEK, J. V.: *Veteráni republiky*, s. 6 n. (viz pozn. 7).

54 FIBICH, K.: *Povstalci*, sv. 5, s. 173 (viz pozn. 26).

55 VLASÁK, R.: *Naši kluci doma*, s. 337 (viz pozn. 1).

56 „Byli jsme dopraveni auty do karlínské záložní nemocnice. Byl jsem v Praze poprvé a škatulovitě, pusté činžáky pochmurného Karlína nezapůsobily na mne dojmem příznivým.“ (ZEMEK, O.: *Světovým požárem*, s. 478 – viz pozn. 4.) Podobně to cítil Sergej Řehounek z jiného transportu s podobnou trasou: „...večer jsme v Praze, v naší zlaté Praze, o níž jsme tolik mluvili, na níž jsme se tolik těšili a která nás tolik zklamala svým přijetím...“ (ŘEHOUNEK, Sergej: *Na lodi Archer*. In: ZEMAN, A. (ed.): *Cestami odboje*, sv. 5, s. 157.)

57 „A když jsem stanul u zlaté kapličky nad Vltavou a jako přikováň zíral na jedinečné hradčanské panorama, kamenný pomník tragické velikosti našich dějin, pochopil jsem plně,

Dočkal se vůbec někdo vysněného slavnostního přivítání v Praze? Odpověď je velmi opatrné ano. V každém případě se týká toho nejstaršího a nejslavnějšího legionářského sboru, 1. střeleckého pluku Mistra Jana Husi. Jeho příjezdu a uvítání se účastnilo mnoho významných osob: „Na nádraží stála čestná rota 22. pěšího pluku se dvěma posádkovými hudbami. Prezident republiky pro churavost byl zastoupen br. ministrem dr. Benešem. K uvítání dostavil se ministerský předseda Tusar, ministr národní obrany V. Klofáč, náčelník hlavního štábu gen. Pellé, generální inspektor Machar, ministři Habrman, Houdek a Sonntág (*sic*), zástupcové města Prahy, ČOS, DTJ, deputace pluků a důstojnických sborů.“⁵⁸ Po nadšeném uvítání na hlavním nádraží se vojáci pochodem přesunuli na Staroměstské náměstí: „Krátko po jedenácté hodině stanuli jsme na památném Staroměstském rynku před pomníkem Mistra Jana Husi, jehož jméno jsme nesli se slávou světem. Před pomníkem byli shromážděni členové vlády, Národního shromáždění, zástupci cizích států a žurnalisté...“⁵⁹

Filozoficky vnímal příjezd do hlavního města hrdina legionářského románu *Smrti k životu*, jenž se nezabýval ničím jiným než dvěma otázkami osobními: „Co teď? Co budu dělat?“ a třemi otázkami obecnějšího charakteru: „otázkou náboženskou, národnostní a sociální“.⁶⁰ Rozjímání autora knihy (pochopitelně ruského legionáře) Josefa Novotného nad smyslem života, války a vůbec lidské existence v natolik vypjaté době se proplétá celým příběhem. Bylo něco podobného možné? Proč ne. Mnozí legionáři popírají nadšenou veselost spolubojovníků při projíždění českých krajů a zdůrazňují vážné úvahy nad různými problémy. A my víme, že v těpluskách na Sibiři se za dlouhých dnů a večerů řešilo prakticky všechno, od žen a jídla po filozofické nebo národnostní otázky. Hloubání dobrovolců nad národem, jeho či vlastní budoucností nebylo výjimečné. Dalo by se dokonce říci, že bylo spíše pravidlem. Nicméně mnohem uvěřitelnějším způsobem popsal uvažování nad věcmi příštími jiný legionář, Ferdinand Pražský v románu *Vítězství*: „Mašek viděl nadšení i radost tisíců – ale neprožíval ji s sebou jako ostatní bratři. Nemohl. Byl příliš zaujat sám sebou, lekaje se hodin nejbližší příštích.“⁶¹ Ledenický legionář Jan Čížkovský byl hned po příchodu do vlasti znechucený dle jeho názoru nemravnou

proč právě tento pohled se stal nejdrazším symbolem našeho bratrstva. Pak jsem se odebral na Staroměstské náměstí, vzpomněl u šerých zdí starobylé radnice na dílo habsburské pomsty roku 1621 i na popravy bratrů v letech právě minulých...“ (ZEMEK, O.: *Světovým požárem*, s. 479.)

58 CECHMAJSTR, Arnošt: Příchod 1. pluku do Prahy. In: ZEMAN, A. (ed.): *Cestami odboje*, sv. 5, s. 351. ČOS – Československá obec sokolská; DTJ – Dělnické tělovýchovné jednoty. Správné jméno ministra financí v Tusarově vládě bylo Kuneš Sonntag.

59 Tamtéž, s. 351. Obrazová dokumentace k této události je zachycena v publikaci *K vítězné svobodě 1914–1918–1928*. Praha, Památník odboje 1928, s. 427.

60 NOVOTNÝ, Josef: *Smrti k životu: Kronika přerodu sibiřského legionáře*. Praha, Grosman a Svoboda 1921, s. 160.

61 PRAŽSKÝ-SLAVKOVSKÝ, F. I. [PRAŽSKÝ, Ferdinand]: *Vítězství: Román ze života ruského legionáře*. Praha, K. Smolík 1934, s. 256.

Splněný sen! Sevřené řady hrdinů ze Sibiře pochodují okolo Národního muzea. Pro mnohé (i mezi diváky) zážitek na celý život. Legionáři se do Prahy budou ještě organizovaně vracet při různých oslavách, a hlavně při legionářských slavnostních sjezdech

politickou agitací (zřejmě v novinách), konkrétně výpady národních demokratů proti socialistům.⁶²

Téměř kodifikované „správné“ obrazy návratu legií do vlasti obsahuje publikace *Za domovinu* (hlavním redaktorem byl ve dvacátých letech zdánlivě všudypřítomný Rudolf Medek), určená československé mládeži. Objevují se tam všechny stereotypy, o nichž bylo pojednáno výše. V básni Jaroslava Máchy vítají děti svého otce vracějícího se z legií, čeká ho osiřelá pekařská dílna, přesto jeho srdce zůstává s padlými bratry u Zborova:

Zbytečně se, děti, ptáte,
kde je jeho srdce zlaté.
Tělo zde – a srdce chová
mohyla tam u Zborova!⁶³

62 Úryvky z deníku ruského legionáře Jana Čížkovského z Ledenic. In: CTIBOROVÁ, M. a kol. (ed.): *Za naši samostatnost*, s. 78 (viz pozn. 31).

63 MÁCHA, Jaroslav: Srdce legionářovo. In: MEDEK, Rudolf (ed.): *Za domovinu: Legionáři československé mládeži*. Praha, Vojtěch Šeba 1934, s. 258.

Hned v následujícím příběhu se čtenáři setkávají s Jeníkem Vašicou, dvanáctiletým chlapcem, který na Staroměstském náměstí hledá mezi vojáky 1. pluku svého otce-legionáře. Povídka ukazuje legionáře jako hrdiny, dokonalé po duševní, morální i fyzické stránce, interpretuje pochod Prahou jako jejich zaslouženou odměnu a současně předvádí jistou odcizenost. Jeden z přihlížejících přehlídku komentuje: „Francouzští a italští legionáři byli veselejší, když jsme je tu před dvěma lety vítali.“⁶⁴ A nebyl by to Rudolf Medek (autor povídky), aby neodhalil čtenáři i Jeníkovi, že otec Jan Vašica zemřel hrdinně u Zborova (kde jinde?) a nikdy se nevrátí. Smrt hrdinova však nemá přinášet pouze smutek, ale více odhodlání a vlastenectví – vždyť Jeník (již odrostlejší) o několik let později vítá příjezd ostatků neznámého vojína od Zborova a představuje si, že jeho padlý otec je právě tímto zborovským neznámým vojínem.

Loučení s vojskem

Před návratem k rodinám se legionáři museli rozloučit se svými kamarády a spolubojovníky, s nimiž strávili tolik času. Bylo to možná stejně emotivní jako setkání s rodinami. Pro některé skončil vojenský život brzy, odcházeli po několika dnech v kasárnách na měsíční (případně šestitýdenní nebo tříměsíční) dovolenou a záhy byli demobilizováni. Karel Svoboda odkládal vojenskou uniformu beze všeho sentimentu: „Každý, kdo mohl, rád opouštěl kasárna. V civilu jsme měli volnost a svobodu, která nás okouzlovala. Svobodný stav občanský byl pro nás jakýmsi lékem, jenž nám měl přinést klid po tolikaletém zabíjení a bludném putování po světě. Chtěli jsme zapomenout na všechny útrapy a zklamání, jichž jsme byli obětmi a jež nám pobyt v cizině tak otrávil.“⁶⁵ Jeho popis nočních můr z úvodu tohoto článku však dokládá, jak zásadně ho válečná zkušenost poznamenala po duševní stránce.

Zřejmě nejemotivnějším momentem deníku Františka Prudila není vstup do legií, popis nějakého vítězství na Sibiři, dokonce ani okamžik překročení československých hranic, ale chvíle, kdy se loučil se spolubojovníky, s nimiž strávil minulé roky, v dobrém i zlém. Dojetí zřejmě ani neskryval, jak to učinil později při setkání s rodinou: „Loučení se nedá vypisovat, bylo ohromné, dojemné. Kluci se objímali, slzeli, no bodejt, když tolik roků spolu byli všichni jak bratři opravdoví, jeden druhému důvěřoval, těch veselých časů někdy, toho zase utrpení, zklamání, museli jsme vzájemně nést všichni společně.“⁶⁶ Loučení Karla Fibicha a jeho kamarádů s vojenskou uniformou v Českých Budějovicích bylo mnohem veselejší: „Dlouho do noci očekávají vojenské kavalce své spolunocležníky. Loučíme se s vojnou i s kamarády. Restaurace ‘U Slovanů’ je nabita k rozvalení a zachvívá se veselým rykem, zvětšovaným zpěvními vložkami. Nedá se domyslit, kolik masa prasklo na všechny porce ‘vepřo-knedlo-zélo’, kolik sudů plzeňského proteklo pípami výčepního stolu. Vyprahlé vnitřnosti dožadovaly se také svého

64 MEDEK, Rudolf: Jeník Vašica. In: *Tamtéž*, s. 259–272, cit. s. 262.

65 SVOBODA, K.: *S víchřicí do dvou světadílů*, s. 204 (viz pozn. 3).

66 BRŮNA, O. – JURMAN, O. (ed.): *Deník Františka Prudila z ruské fronty...*, s. 70 (viz pozn. 24).

‘pomazání’, jehož jim válka tak dlouho odpírala.“⁶⁷ Takový Rudolf Raše se ale jen rozloučil s kamarády, nasedl do automobilu a vyrazil domů. Jeho příjezd byl asi natolik prost všech emocí a patosu, že „ještě dnes mi žena vytýká, že prý jsem přijel, jako bych se byl vrátil z výletu do Krče“.⁶⁸ Další legionář František Macoun byl při popisu této životní epizody více než stručný a věcný: „Dne 18. září 1920 se 4 korunami a půlkou chleba, které jsem při demobilizaci v Jičíně obdržel, vydal jsem se na cestu – do nového boje za živobytí.“⁶⁹

Konečně v rodném kraji, u rodiny...

Návraty válečných veteránů byly vždy obtížné. Českoslovenští legionáři se vraceli z fronty mnohdy i dva roky, zatímco válka pro ty, k nimž přicházeli, už dávno skončila. Jak se cítili, když po letech přijeli do rodné vesnice, do rodného města, stáli na prahu domova a byli jen vteřiny od náruče nejbližších? Co jim probíhalo hlavou? Vzpomínali? Báli se? S jakými pocity klepali na dveře, zvonili na zvonek, brali za kliku? Nechtěli se sebrat, otočit na patě a vrátit se do středu legionářského bratrstva, které jim nahrazovalo rodinu, ale rozpadávalo se s každou minutou pobytu ve vlasti?

Literární postava dobrovolce Maška z již zmíněného románu *Vítězství* by mohla ilustrovat, jak zřejmě vypadaly některé návraty z Rusi domů: „I on byl zaražen a nemohl se vpraviti do situace. Všecko mu připadalo tak cizí, vzdálené, studené a bylo tolik odlišné od těch představ, jež si kdysi v duchu vyluzoval. A přece je to tatáž kuchyně, kde se s Věruškou loučil naposledy, je to ona – jeho žena, je to i jeho Jiříček! Nic v okolí se nezměnilo, jediné čas, a ještě cosi neznámého postavilo mezi ně vysokou hráz, která je od sebe dělila.“⁷⁰ Zmiňovanou „vysokou hrází“ bylo podezření z ženiny nevěry, což byla jedna z věcí, která vojáky z Ruska děsila. Nevěra, rozpadlá manželství, úmrtí v rodině. A nemá asi smysl dodávat, že ani oni z Ruska nepřijížděli s čistým štítem. Legionář Mašek nakonec vítězí sám nad sebou, nad pomluvami a žárlivostí – slovo „vítězství“ v názvu románu, jehož je hlavním hrdinou, neodkazuje jen k „velkým dějinám“ (ustavení svobodného státu), ale hlavně znamená vítězství v osobním a rodinném životě.

67 FIBICH, K.: *Povstanci*, sv. 5, s. 174 (viz pozn. 26).

68 IKA [RAŠE, Rudolf]: *Shrabky: Vzpomínky a feuilletony*. Praha, Pokrok 1929, s. 148.

69 MACOUN, František: Úryvky mých pamětí. In: STAŠKA, František (ed.): *Legionáři Sobotek*. Sobotka, Nadace rodného domu Fráni Šrámka 1998, s. 45. Studie vojenského historika Richarda Holmese ukazuje, že výše zmíněné pocity jsou společné vojákům mnoha válečných konfliktů, například britským parašutistům, kteří bojovali proti Argentincům na Falklandských ostrovech, nebo veteránům první i druhé světové války (HOLMES, R.: *Obrazy války*, s. 345 n.).

70 PRAŽSKÝ-SLAVKOVSKÝ, F. I.: *Vítězství*, s. 258.

Někteří navrátilci dokonce své obavy zveršovali; v následujícím příkladu plynou chmury z toho, že si dotyčný s sebou přiváží „zlatíčko“, ruskou manželku:

Rozkoš manželského ráje
pomalounku cestou taje,
zbylo-li cos ještě po ní.
Na myslí se mraky honí,
zda tam doma matka – táta
nezavrou před nimi vrata.⁷¹

Již zmíněný Karel Svoboda zachytil ve svých pamětech moment, jenž se stával obvyklým instrumentem popisu návratu domů – setkání s rodinou, jejíž členové se navzájem téměř nepoznávali. Líčí, jak „se důstojník mé roty Kalaš sešel se svým bratrem. Po několikaletém odloučení se bratři nepoznali; vždyť důstojník viděl svého bratra naposledy jako chlapce, a nyní před ním stál vzrostlý muž.“⁷² Měnili se nejen lidé, ale i příroda. Karel Fibich vzpomíná, jak se šel projít po zahradě svých rodičů a užasl, o kolik za téměř pět dlouhých let vyrostly stromy; utrl si hrušky i jablka a pochvaloval si jejich chuť, chuť domova. Návrat do vlasti z války mu připadal jako sen, stejně jako mnohým dalším veteránům. Sen, u něhož se báli, že se ho nikdy nedožijí.⁷³

Kolik emocí a zároveň cestovatelského prožitku legionářů se skrývá v jednoduché větě, kterou pronesl společník podplukovníka Vitalije Vaise, když spolu cestovali vlakem přes Tábor na Prahu: „...nahýbá se z okna a říká, že na Kamčatce není tak krásně.“⁷⁴ U Vaise se objevují také stromy jako symbol změny, tentokrát v obráceném gardu než u Fibicha; starodávný košatý topol na jejich zahradě je poražen.⁷⁵ Veteráni tak možná nevědomky ilustrují vlastní vnímání délky svého odloučení od domova; byli tak dlouho pryč, až sama příroda se změnila. Současné by se to dalo vykládat jako symbol přetržení pouta s domovem: zatímco oni byli pryč, stromy rostly nebo mizely, nehledě na osudy a životy dobrovolců. Stesk v obou vzpomínkách je téměř hmatatelný.

Suvenýry z Ruska

Vzpomínky se často vracely k tomu, co si legionáři přiváželi z Ruska do vlasti, a nechyběl jim ironický tón. Fámy o tom, že s sebou vezou zlatý ruský poklad, vykonaly své. Mnozí domácí se údajně divili, když dobrovolci netahali z batohů

71 Š.: Bráška se zlatíčkem. In: ZEMAN, A. (ed.): *Cestami odboje*, sv. 5, s. 244 (viz pozn. 27).

72 SVOBODA, K.: *S vichřicí do dvou světadílů*, s. 202.

73 „Všechno mi připadalo jako překrásný sen, který jsem nestačil svými city obejmout, sen, z něhož jsem si nepřál vůbec procitnout... A přece musel se rozplynout jako pára. Bylo zapotřebí se vzpamatovat a nalézt přechod přes propast doby, kterou způsobila v životě válka. Navázat počátek roku 1915 s koncem roku 1919. Kolik nitek bylo přetrženo!“ (FIBICH, K.: *Povstalci*, sv. 5, s. 181.)

74 VAIS, V.: *BOS*, sv. 4, s. 238 (viz pozn. 28).

75 *Tamtéž*, s. 241.

Masaryk byl pro dobrovolce postavou téměř mytickou. Asi jen málokdo z nich před válkou četl jeho knihy a znal hlouběji jeho názory, pro většinu však minimálně na počátku dvacátých let ztělesňoval jako zakladatel státu neotřesitelnou morální autoritu. Také on se mezi legionáři cítil jako „mezi svými“ – zde při přehlídce na Loretánském náměstí v Praze

hroudy zlata, a dobrovolci se zase podívovali nad tím, jak domácí na údajné zlato přišli. Všechno přiostrhovala bájivost některých legionářů, případně jejich smysl pro humor. Rudolf Vlasák psal o legionáři, který si s sebou přivezl z Ruska manželku, a jeho sousedé se domnívali, že spolu s ní ještě pytel plný zlata.⁷⁶ Vlasák připomínal – stále stejný příběh – nevděk, nyní spojovaný se závistí: „Část českých lidí brzo zapomněla obětí, které legionáři přinesli pro věc vlasti. Jedni úmyslně, druzí z nevědomosti, ale všichni se škodolibostí jali se legionářům vyčítati i ten šat, v němž se vrátili... Část lidí vybábila si pravé pohádky o bohatství. Mluvílo se o množství peněz, milionářích, celých kusech zlata...“⁷⁷

Mnohdy však muži skutečně vezli velká zavazadla, v nichž se ukrývaly vzpomínkové artefakty na ruské tažení, suvenýry z cesty kolem světa nebo prostě jen předměty, o nichž se na cestách domnívali, že v Čechách jsou nedostatkovým zbožím (tabák, látky a podobně). Václav Valenta-Alfa s parodickým úsměvem popisoval příjezd fiktivního dobrovolce Francka Tichého do rodného kraje, kdy „hned při prvním kroku na rodnou půdu musil se Francek zlobit. Místo objímání musil hned

⁷⁶ VLASÁK, R.: Poklad z Ruska. In: TÝŽ: *Veselá anabase brášky číslo X*, s. 292–306 (viz pozn. 20).

⁷⁷ Tamtéž, s. 299.

tátovi vyhubovat, co mu to jen mohlo napadnout vzít si jen korbu, proč že nevzal žebříňák? Kam složí teď ty všechny svoje drobnosti?“⁷⁸ Co vlastně si Francek s sebou z války přivezl? „A nesl si náš milý soused krásných věcí: plstěné pimy s krásnými růžovými malbami, tahací harmoniku, ovčí kožich-pološubku, čajník, samovar, vojenský kotlík na jídlo, dvě deky svázané řemenem, slamník památný, na němž prodělal celou slavnou anabázi a projel napříč Sibiří, zakřivenou kozáckou šavli, čerkeský handžár, pytel bomb na bílení doma a několik pytlíků slunečnicových semínek na louskání, bedničku machorky, a co jiných krásných věcí nesl! Věřte, nemám-li po ruce přesný seznam, nemohu v té hromadě věcí vše pouhýma dvěma očima postřehnouti, a i kdybych postřehl, co by to bylo platno, když by sotva celá tato kniha stačila na seznam všech těch věcí!“⁷⁹ Budiž řečeno, že Francek Tichý z citované povídky s sebou nepřinesl jen nepřeborné množství předmětů, ale také neuvěřitelné historky, například o strašlivých mrazech na Sibiři.⁸⁰

Vyrovňávání ideálů s realitou

Úvodem citovaný Metoděj Pleský se nedlouho po umístění 4. střeleckého pluku Prokopa Holého v posádce v Hradci Králové a Josefově podílel na vytvoření výzvy, která dobře ilustruje náladu mezi veterány ocitnuvšími se v důvěrně známém prostředí. V prostředí, které se již na druhý pohled jeví zcela nepochopitelné a v příkrém nesouladu s realitou vysněnou v Rusku. Prohlášení 4. střeleckého pluku určené vládě Československé republiky a národu nese všechny prvky legionářského kriticismu, a proto si zaslouží být z větší části ocitováno: „Po našem příjezdu do vlasti shledali jsme poměry v Československé republice v úplném rozporu s tou touhou a představou po sjednocené práci a poctivé snaze všech stran o všeobecné blaho československého lidu, jakou jsme si vysnili v dlouholetém odloučení v cizině a za niž tisíce legionářů prolévalo (*sic*) krev. Vidíme, že národ žije ve znamení stranických vášní a nesmiřitelných politických bojů, tedy v tom, v čem se zmítá již po několik let bratrský národ ruský a čeho jsme byli očitými svědky. Výsledek naší rozháranosti se jeví především na Slovensku a my vidíme, že slovenský lid každý den víc a více se nám odcizuje. Legionáři se setkávají dnes s nevďekem a neporozuměním a stávají se terčem útoků jednotlivců i stran, které, nepřinesše pro vlast

78 VALENTA-ALFA, Václav: Francek Tichý vypráví svým rodákům o Sibiři. In: TÝŽ: *Sibiřské jedovatosti*. Brno, Moravský legionář 1935, s. 129.

79 Tamtéž, s. 130 n.

80 „Tam, kamaráde, je zima, že už ji počítají jen na grádusy, a když začne ta pravá sibiřská, bývá až šestaosmdesát grádusů pod nulou. V takových mrazech všechno zmrzne – mlíko kravám ve vemenech, ptáci přimrzají k mrakům, vařící voda na kamnech je jako rampouch, plamen nepálí, protože je zmrzlý na roh, oči zamrznou, že máš na nich tabulky, jako bys měl brejle. Vyleješ-li z okna hrnec vody, voda cestou na zem zmrzne a zůstane trčet do třetího poschodí rampouch, že po něm můžeš slézt jako po tyči k zemi. Kdybys v takovém mraze šmátl si rukou na nos, udrolí se ti v prstech jako kus tvarohu. Přimrznout nohama a hlavou k pelesti, to už není docela nic divného.“ (Tamtéž, s. 136.)

Po přehlídkách, po ovacích (jako zde v Olomouci) vojáci zmizeli v kasárnách. Někteří republiky sloužili v uniformách dál, jiní se vrátili k předválečným povoláním. Všechny čekal zcela jiný svět, než který opouštěli, když odjížděli před lety do války

obětí, vrhají na bojovníky za svobodu a lepší příští národa hanu a špínu pomluv a chtějí dokonce si osobovat rozhodující právo o legionářích, kteří bez rozdílu politických stran měli jen jednu ideu: 'Svobodu a blaho národa'.⁸¹

Zajímavé je přirovnání situace v republice k ruským poměrům, které se jinak v legionářských textech příliš často neobjevuje. Navíc (jak zaznívá dále v prohlášení citovaném v poznámce) pisatelé vyčleňují z „legionářů“ všechny kromě sebe samých – legionářů ruských. Šlo zpočátku o obecnější problém v legionářských organizacích, které se rozdělovaly nejen podle politické příslušnosti, ale také podle „národnosti“ (tedy země působení). Je důležité dodat, že vojáci si do vlasti přenesli velmi citlivé vnímání délky své služby v zahraniční armádě. Ti, kteří přišli do vojska

81 Pokračování: „V důsledcích toho prohlašujeme: Souhlasíme plně s prohlášením bratří 1., 2. a 3. pluku I. střel[ecké] divize a zavazujeme se k svorné a konsolidované spolupráci. V zájmu jednotného postupu všech legionářů žádáme co nejdříve svolání sjezdu ruských legií, jehož cílem bude paralyzování protichůdných snah 'Svazu' a 'Družiny' a sjednocení všech legionářů k společné práci pro blaho celého národa. Protestujeme rozhodně, aby si kterákoliv politická strana osobovala právo na legionáře, neboť legionáři bojovali za celý národ a jemu též patří. Věrní ideám toho, jenž nás vedl k svobodě a vítězství, slibujeme, že neochvějně budeme státi za naším milovaným prezidentem Masarykem a budeme mu pomáhati k vytvoření takové republiky, o jakou jsme s ním usilovali.“ (Citováno podle: PLESKÝ, M.: *Velezrádci*, sv. 5, s. 244 – viz pozn. 2.)

později (ať už z jakýchkoliv důvodů), byli vždy do jisté míry vysmívání veterány České družiny, případně veterány od Zborova.

Rezoluce vojáků čtvrtého pluku navazovala na širší iniciativu části veteránů, kteří hodlali dodržovat apolitičnost v legionářském organismu ve vlasti, což ale pochopitelně nečinili ani v předchozích letech na druhém konci světa. Někteří delegáti prvních tří pluků první divize (a následně i čtvrtého pluku) chtěli dát najevo nespokojenost se stávající situací (hlavně s politickými třenicemi), jejich iniciativa však neměla velký dosah ani takový ohlas, jak si sami představovali. Touha po apolitičnosti legionářských sdružení se odráží též ve stanovách a veřejných projevech Československé obce legionářské v následujících letech, bylo to ale spíše zbožné přání než realita.

Jindy civilně se vyjadřující Rudolf Vlasák vložil do úst jedné své románové postavy dosti patetickou promluvu, která zrcadlila některá emotivní legionářská vyjádření: „Ano, bratře, stmívá se nad tou naší matičkou, stmívá! Zdá se mi, že to krásné slunce svobody má skvrny. Nemůžeme se na ně dívat začouzeným sklem, ale cítíme je na sobě a v hospodářském životě našeho lidu, našeho státu. Prožíváme, bratři, i teď ještě velikou dobu národního vývoje a konsolidace. Máme ukázat tvůrčí sílu. K tomu je třeba energie. Je pravda, máme jí dost, ale zdá se mi, že jí příliš plýtváme pro malichernosti. Korupce, sobectví, pokles morálky! To jsou, bratři, stíny dnešní veliké doby. Zaplašme je, jako v Rusku!“⁸² Lze s úspěchem pochybovat, že by se jakýkoliv legionář vyjadřoval k soudobým problémům v prosté rozmluvě s přáteli třeba v hospodě stejně vypjatým způsobem, přesto kontrast mezi ideálem a realitou, korupce a sobectví byly tématem většiny legionářských stesků.

Na druhou stranu po návratu do vlasti dávali legionáři často průchod spíše zoufalství než odhodlání (třebaže šlo mnohdy také o zpětnou projekci pisatelů). Dobrovolc Jarolím Fiala bezpochyby vystihl náladu mnoha spolubojovníků, když si zapsal do deníku: „Nevím, jak to přijde, tak jak jsme se hrozně těšili na drahý domov, tak dožili jsme se zklamání. A myslím, že kdyby nám byli řekli, kdo chce zpět do Ruska, že by většina šla bez rozpaků. Tak jsme si osvobozenou vlast nepředstavovali. Dle nářku a stížností obyvatelstva vžilo se u nás darebáctví a keřaství, jako snad nikde jinde... Jsem doma! A stojím zde úplně bez prostředků, bez zaměstnání. Taková je odměna většiny z nás, kteří jsme se obětovali pro blaho druhých.“⁸³ V záznamu ve Fialově deníku se objevuje prvek rusofilství, tak důležitý pro pochopení samotného fenoménu legionářství. Převrácení obrazu bylo dokonáno: zatímco v Rusku se muži dovolávali Čech, v Čechách se dovolávali Ruska.

Typická je vzpomínka legionáře Jožky M. srovnávající uvítání ve vlasti s přivítáním v Jekatěrinburku, poté co jej dobrovolci osvobodili z rukou bolševiků: „Hned jsme jeli k cíli (ku Praze ale ne), ke Kroměříži. Tam uvítání dosti slabé, většinou představitelé korporací. Lid – myslím prostý lid – nepřišel. Vzpomněl jsem si zase

82 VLASÁK, Rudolf: *Stíny velké doby: Román z legií*. Praha, Za svobodu 1930, s. 344.

83 Z deníku legionáře Jarolíma Fialy. In: PSÍKOVÁ, Jiřina a kol (ed.): *Českoslovenští legionáři: Rodáci a občané okresu Jindřichův Hradec*. Jindřichův Hradec, Okresní úřad Jindřichův Hradec – Státní okresní archiv Jindřichův Hradec 2001, s. 28.

na Rusko, jak u Jekatěrinburku nás celé obce vítaly s ikonami a pohostily chlebem a solí.“⁸⁴

Sergej Řehounek si po příjezdu s transportem invalidů do Prahy sarkasticky povzdechl: „Kdyby hoši na Sibiři viděli tu lásku, jíž jsme zde zahrnuti, byli by klidnější a nespěchali tolik s odjezdem.“ A dodal: „Tak mne napadá, jak mohli jsme najít pochopení u carského Ruska – u drobného ruského člověka jsme je našli – když nenalzáme ho u svých lidí, pro které jsme konec konců snášeli všechny ty slasti a strasti vojenského života v cizině...“⁸⁵ Spišovatel Václav Kaplický vzpomínal na spolu-bojovníka sedícího v Terstu u svých zavazadel a popíjejícího červené víno, jak k němu vedl trpkou řeč: „Venco, kdyby tady tak byly dvě koleje a jedna z nich šla do Prahy a druhá do Ruska, na mou duši: kufr s tím vším kořením poslal bych do Prahy a sám bych jel rovnou – do Ruska.“⁸⁶

Rozporné pocity k oběma „vlastem“ vytvářejí rozsáhlý a vrcholně komplikovaný prostor, v němž se vyvíjela podstatná část kolektivní mentality této sociální skupiny. Rusofilství bylo bezpochyby pouhou součástí českého nacionalismu legionářů. Možná se nabízí nijak přehnaně odvážná hypotéza, že intenzita jejich lásky k Rusku či Čechám (Československu) byla nepřímou úměrnou geografické blízkosti k jedné či druhé zemi v danou chvíli, jak to odpovídalo idealizaci domova i „bratrské slovanské velmoci“. Stejně pocity, jen snad trochu vyostřenější, vyjadřuje anonymní báseň s výmluvným názvem „Vám“, otištěná v legionářském časopise *Sibiřská 5*. Za ocitování stojí alespoň její první sloka:

Čekali jste na nás?
Věřili jste v nás?
My víme, co nás bolí.
Nebáli jsme se nikoho
a vlastního národa se bojíme.
Byli jsme ozbrojeni
a doma nám svázali ruce.
Rozstrkali nás po jednom, po dvou,

Poslední díl legionářské pentalogie Karla Fibicha Povstalci s obálkou Aloise Ladislava Salače.

84 M., Jožka: První moje dojmy ve vlasti, s. 2 (viz pozn. 30).

85 ŘEHOUNEK, S.: Na lodi Archer, s. 158 (viz pozn. 56).

86 KAPLICKÝ, Václav: Návrat. In: ZEMAN, A. (ed.): *Cestami odboje*, sv. 5, s. 187 (viz pozn. 27).

zacpali ústa
 a nadávají: nenažranci!
 Ale! I filmová epocha má svůj konec
 a pes, když ho dlouho kopou,
 chňapne po noze.
 Od nás čest dosud nikdo nekoupil
 a vděčit za to, co jsme udělali,
 nemusíme nikomu.

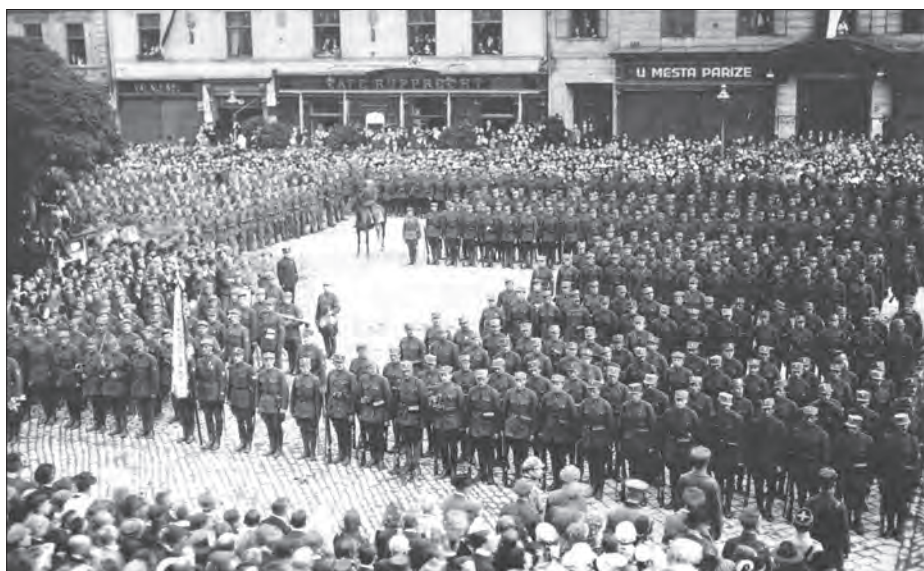
Zajímavý je ještě úplný konec skladby, psané na konci července 1925, kde se autor vrací k legionářskému mesianismu a obrazu legionářů jako těch, kteří mají vést zásadní změny v české (československé) společnosti:

Čekali jste na nás?
 Věřili jste v nás?
 Právě jsme vyrazili, připojte se!⁸⁷

Dobrovolci byli částí veřejnosti (a novináři) vnímáni nejen jako „svatí“, ale hlavně jako „spasitelé“. Jejich příchod měl narovnat množství problémů v mladé republice, i když oni sami si s sebou přinášeli problémy nové a vznikaly kolem nich mnohé třenice a potíže. Karel Svoboda to okomentoval velmi střízlivě, s přihlédnutím k oběma zúčastněným stranám: „Po návratu legionářů z ciziny očekávali mnozí, že dáme republiku v leccěms do pořádku. Zklamali se v nás, zklamali jsme se i my v nich. Vždyť jsme přijeli z Ruska vyčerpaní, naše nervy toužily po klidu, po odpočinku, proto jsme utíkali do ústraní a nijak nedychtili po veřejné činnosti.“⁸⁸ Povídka „Z těplušky do těplušky“, která Rudolfo Vlasákovi dala název i pro celou sbírku textů o legionářích po návratu do vlasti, charakterizuje několik typických stereotypních obrazů. Prvním je pochopitelně jejich zklamání z Československa, druhým nedocenení v očích domova, a v neposlední řadě pak i tíživá sociální situace, která vede několik postav povídky k rozhodnutí usídlit se v prázdných vlakových vagonech na nádraží (proto název „Z těplušky do těplušky“). *Těpluška* zde hraje roli symbolu něčeho lepšího, zdravějšího, legionářského bratrství a při zpětném

87 J.: Vám. In: *Sibiřská 5*, roč. 1, č. 4 (1925), s. 2.

88 SVOBODA, K.: *S vichřicí do dvou světadílů*, s. 205. Srv. dojem deziluze z jiné vzpomínky: „Po stanicích cestou, a zvláště v Č[eských] Budějovicích máme příležitost poslouchati úsudky domácích lidí a zaráží nás chlad, s jakým mluví o republice a vládě. Z jejich řečí poznáváme, že od nás ještě cosi očekávají, a to podle nich pořádek ve státě, jak si jej každý podle svého postavení a politické příslušnosti představuje. Jest to první naše zklamání při příchodu do vlasti, aby následovalo mnoho a mnoho dalších v době pozdější a aby přišly doby, že když tito první vojáci ještě ani neexistujícího státu nedali zaprodati svoje ideály, svoje přesvědčení politické špíně, se jim dokonce i spílalo.“ (KOHÁK, Josef: *Lodí „Silesia“*. In: ZEMAN, A. (ed.): *Cestami odboje*, sv. 5, s. 179.)

Na město Olomouc měli legionáři většinou dobré vzpomínky. Tamní obyvatelé jim obvykle připravili tak vřelé uvítání (jako zde na Horním náměstí), že téměř i zapomněli na neuskutečněný pochod Prahou.

pohledu nekomplikovaných životů ve válečném Rusku, kdy vrcholem „ruskosti“ se stal samovar na čestném místě uprostřed odstaveného vagonu.⁸⁹

Dalším reprodukováným stereotypem ze života dobrovolce ve vlasti, odrážejícím údajně problematické přijetí v domácím prostředí, je jeho marná snaha sehnat jakékoliv zaměstnání. Tyto pokusy se mnohokrát ocitly v hledáčku legionářských satiriků a humoristů, jejich humor však nepostrádá jistý podtón hořkosti a zhrzenosti. Bylo by nutno podniknout mnohem komplexnější výzkum, z letmých sond se ale zdá, že situace legionářů jako sociální skupiny při jejich profesním uplatnění nebyla tak tragická, jak sami někdy sugerovali. Je pravdou, že pro legionáře bylo sice „rezervováno“ poměrně hodně pracovních pozic ve státní správě, přesto nebylo jednoduché je získat. Důvodem mohla být například chybějící kvalifikace uchazečů-veteránů, což hyperbolou paroduje opět Rudolf Vlasák: „Kdesi ptali se mne, jestli jsem katolík, jinde zda jsem fotbalista, a co hraju, tam zase, jestli umím spravovat telefony a zalévat zahrádky, zde opět, jestli umím krmit svině a pěstovat poštovní holuby. Krátce, všude něco, co já neznal. Teď už mám plnou bednu naučné literatury o krmení prasat, chytání ryb, pěstění domácích psů, společníka atd. Pak se

⁸⁹ VLASÁK, Rudolf: Z těplušky do těplušky. In: TÝŽ: *Z těplušky do těplušky a jiné houpačky*. Praha, Pokrok 1929, s. 45–56.

chodím dívat, jak se krmí. I paličky jsem si udělal a tluču ženě na plecháč. Ale to vše nestačí, vždy tu je něco, co neumím. A proto jsem bez místa.“⁹⁰

Údajná poválečná bída legionářů o práci funguje jako stereotypní obraz zejména právě u Rudolfa Vlasáka. Podobným způsobem zdůraznil rozpor mezi slíbenými místy ve státní správě pro legionáře a skutečností v povídce „Jak přijímali k policii...“⁹¹ Otázkou pro další podrobný výzkum zůstává, nakolik je tento stereotyp založen na reálných počtech nezaměstnaných legionářů a nakolik pouze na jejich (případně neodůvodněných) stížnostech. Existuje skupina románů (například Koptova *Třetí rota doma* nebo *Smějte se s bláznem*, Rosůlkovi *Veteráni republiky*), v nichž je neveselý meziválečný život dobrovolců popsán podrobněji.⁹²

Rudolf Vlasák se pokusil shrnout také některé negativní náhledy „civilistů“ na veterány: „Ono není všechno zlato, co se svítí! Ono bude mezi těmi legionáři hodně lumpů. Člověk není nikdy dost opatrný! Dobře my! My na nic nedáme! Člověk ty flance zná! Samá vlast, samý národ a hnedle by z nich člověk byl marod!“⁹³ Charakterizuje tak – možná nevědomky – to, co legionáři mnohdy vnímali jako citelný problém vlastní existence. Ve Vlasákově příběhu o návštěvě několika navrátilivších se dobrovolců v restauraci U Fleků v Praze se střetávají zkreslené představy domácích obyvatel o legionářích se skutečností unavených vojáků. Všechno končí hádkou a téměř rvačkou, poté co negativně vykreslený „domácí tlustý vlastenec“ obviní dobrovolce z nedostatečného slavofilství a zároveň si dělá legraci z jejich mluvy přesycené rusismy.⁹⁴ Podobně Jaroslav Fingl odkrývá „lidové mínění“ o legionářích promluvou několika „babek“ na pražském nádraží: „Náký pořádný lidi, nevezou si ani žádnou Rusku.“⁹⁵ Údajná morální zkaženost československých legionářů (v očích domácího obyvatelstva), symbolizovaná pohlavními chorobami a ruskými manželkami nebo družkami, by stála za pečlivější sondu. To platí ostatně o celkovém obraze ruských legionářů v československém myšlenkovém světě na počátku dvacátých let minulého století.

Nad častými stesky legionářů na vyprázdněnost velkých ideálů (vlast, národ) ve srovnání s očekáváním si lze klást otázku, zda tyto ideje byly skutečně tím jediným, nebo alespoň nejsilnějším motorem jejich konání v Rusku. Stejně tak můžeme poukázat na touhu legionářů vytvořit si vlastní obraz ideálních válečníků, což opět tvrdě naráželo na realitu. Tento pocit „zklamání z národa“ je zpracován i v básni sugestivně nazvané „Vděkem národ dluhy splácí...“, v jejímž závěru autor (opět anonymní) uklidňuje domácího čtenáře, že legionáři už dlouho nebudou „okupovat“ veřejný prostor:

90 TÝŽ: O místo. In: TÝŽ: *Veselá anabase brásky číslo X*, s. 290 (viz pozn. 20); srv. TÝŽ: *Naši kluci doma*, s. 396–420 (viz pozn. 1).

91 TÝŽ: Jak přijímali k policii... In: TÝŽ: *Z těplušky do těplušky a jiné houpačky*, s. 7–28.

92 KOPTA, Josef: *Třetí rota doma*, sv. 1–2. Praha, Čin 1935; TÝŽ: *Smějte se s bláznem*. Praha, Melantrich 1939; ROSŮLEK, J. V.: *Veteráni republiky* (viz pozn. 7).

93 VLASÁK, Rudolf: *Zrádce?? Román ze života legionářského*. Praha, Za svobodu 1929, s. 349.

94 TÝŽ: *Naši kluci doma*, s. 375.

95 FINGL, Jaroslav: V karanténě na Filipínách. In: ZEMAN, A. (ed.): *Cestami odboje*, sv. 5, s. 185.

Vojáci na této přehlídce mají na sobě parádní uniformy nejmodernějšího střihu z japonského sukna, z Japonska pocházejí i pušky Arisaka v rukou dobrovolců. Japonsko pro legionáře na Sibiři znamenalo spojení se světem a dovozce životně důležitých potřeb včetně léků a protetických končetin

Každý z nás drží pevně svou masku
 národu posílá dojemnou zkazku:
 „Mějte strpení, zanechte vření,
 mřem rychle, a přec jsme jen do...
 vymření.⁹⁶

Nabízí se srovnání s písní „Republiko, nebuď na mě zlá!“ (údajně se měla zpívat podle nápěvu písně „Ženo, ženo, nebuď na mě zlá!“), z níž cituji dvě závěrečné sloky:

Dneska po té velké štrapáci
 máme z toho jenom legraci
 a tak dále doba míjí,
 praví bratři v Rusku hníjí –
 nám tu zbyli páni bratranci.

Proto nebuď, Republiko, zlá,
 že zůstanu Sibirjakem já,
 že si dneska rvu jen vlasy
 a vzpomínám na ty časy,
 kdy si každý mohl říci: „Já.“⁹⁷

96 -ova: Vděkem národ dluhy splácí... In: *Sibiřská 5*, roč. 1, č. 4 (1925), s. 5.

97 ČERNOHORSKÝ, V.: Republiko, nebuď na mě zlá. In: *Tamtéž* (červenec 1925), s. 15.

Závěrem

Předložená studie se pokusila nastínit základní tendence a momenty v zobrazování příjezdu československých dobrovolců z války do vlasti na základě jejich vlastních vzpomínek, autobiografických románů a jiné literární tvorby. Není přitom snadné se vymanit z negativního náhledu na mladou Československou republiku a její poválečnou společnost, jaký se objevuje v převážné většině legionářských textů. Hyperkritičnost legionářů je však již dobře známá a pochopitelná z jejich předchozího působení v Rusku. Rusko na jednu stranu milovali, a na druhou stranu zatracovali. Jak plyne z předešlého výkladu, stereotyp Ruska jako vzoru k nahlížení Československa se s jejich návratem domů neztratil. V Rusku to zase fungovalo právě naopak, Čechy byly vždy měřítkem všeho ruského.

Tato studie by chtěla být jen drobnou přehrou nutného dalšího výzkumu, jenž by měl zahrnovat rozsáhlé sondy do zákonodárství, sociální reality nebo umění první Československé republiky (zejména z pohledu „nelegionářů“). Pouze tak bude možné vytvořit plastický obraz pozice legionářů (a její reflexe i sebereflexe) v meziválečném období. Metodologickou otázkou přitom zůstává, nakolik sevřenou sociální skupinu legionáři v mírovém Československu tvořili, zda legionářská zkušenost nebyla jediným pojítkem mezi nimi. A tato otázka možná bude stát u zrodu celé monografie, která by mohla doplnit a snad i prohloubit poznatky výše uvedené knihy Jana Michla *Legionáři a Československo*.⁹⁸

98 Viz pozn. 12. Vedle legionářů je ovšem nutné soustředit se také na „druhou stranu“ válečného konfliktu, v němž šlo o československou samostatnost, tedy na – početně převažující – muže sloužící v rakousko-uherské armádě. K důležitým publikacím z poslední doby zde patří monografie Jiřího Hutečky *Muži proti ohni: Motivace, morálka a mužnost českých vojáků Velké války 1914–1918* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2016).

Za lepší život venkovské ženy

Obrazy občanského a politického aktérství žen v časopise „Zvěstování“ před obecními volbami roku 1919

Marie V. Fousková

Obecní volby dne 15. června 1919 byly výjimečnou událostí hned z několika hledisek. Šlo o vůbec první volby vypsané na území nově vzniklé Československé republiky, jejich výsledek byl impulzem ke změně vlády a v neposlední řadě představovaly také první příležitost, kdy mohly ženy přistoupit k volební urně v masovém měřítku a za stejných podmínek jako muži. Byly tedy významným momentem nejen v procesu ustavování nového státu, ale i při formování nového statusu žen jako voliček a občanek nové republiky.¹

Změny v postavení žen v nové republice předznamenala již Washingtonská deklarace pasáží postulující, že ženy budou v novém státě „postaveny politicky, sociálně a kulturně na roveň mužům“.² Tato pasáž odráží dlouhodobé feministické postoje Tomáše Garrigua Masaryka, jehož vliv byl jistě významným faktorem v prosazování představy, že s novou demokratickou republikou je samozřejmě spojeno i politické

1 Blíže k těmto volbám viz KÁRNÍK, Zdeněk: Volby na jaře 1920: Československo na cestě od národněrevoluční diktatury k parlamentní demokracii. In: PECKA, Jindřich (ed.): *Acta contemporanea: K pětadesátinám Viléma Prečana*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 1998, s. 95–131.

2 Prohlášení nezávislosti československého národa jeho prozatímní vládou československou – tzv. Washingtonská deklarace z 16. října 1918. In: GRONSKÝ, Ján (ed.): *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa*, sv. 1: 1914–1945. Praha, Karolinum 2005, s. 35–37, zde s. 37.

zrovnoprávnění žen.³ V Revolučním národním shromáždění, jehož kooptované členy nominovaly jednotlivé politické strany, tedy zasedly i ženy. Z celkového počtu 256 poslanců⁴ jich však bylo jen osm: po dvou poslankyních za sociální demokracii, české národní socialisty i agrární stranu, jedna žena za národní demokracii a jedna (Alice Masaryková) jako členka Slovenského klubu. Jedinou stranou, která do revolučního parlamentu nevyslala žádnou ženu, zůstala Československá strana lidová.⁵

Politické zrovnoprávnění žen ve formě aktivního i pasivního volebního práva bylo v nové republice všeobecně očekáváno a v lednu 1919 Revoluční národní shromáždění schválilo volební řád do obcí, který toto právo skutečně dával i ženám.⁶ V téže době byly také ženám otevřeny všechny vysoké školy včetně práv a techniky (s výjimkou teologie)⁷ a očekávalo se i brzké zrušení celibátu učitelek; příslušný „proticelibátní“ zákon byl schválen v červenci 1919.⁸ Další závažnou úpravou potenciálně zasahující do života mnoha žen bylo uzákonění rozluky manželství v květnu 1919. To však, jak přesvědčivě ukazuje americká historička Melissa Feinbergová, nebylo primárně motivováno snahou podpořit emancipaci žen, ale spíše potřebou symbolicky vymezit kulturní i politickou nezávislost nového státu na katolické církvi, a přeneseně tak i na bývalé monarchii.⁹ Formálně politickou úpravu statusu žen jako občanek završila nová ústava z února 1920, která v paragrafu 106 zrušila „výsady pohlaví, rodu a povolání“,¹⁰ a poté první parlamentní volby v dubnu 1920, kterých se ženy účastnily jako voličky i jako kandidátky za stejných zákonných podmínek jako muži.

3 K Masarykovu myšlení o „ženské otázce“ viz např. GORDON SKILLING, Hubert: T. G. Masaryk: A Radical Feminist. In: *Cross Currents: A Yearbook of Central European Culture*, č. 10. New Haven (Connecticut), Yale University Press 1991, s. 195–212; FEINBERG, Melissa: *Elusive Equality: Gender, Citizenship and the Limits of Democracy in Czechoslovakia, 1918–1950*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press 2006, s. 13–20; MALÍNSKÁ, Jana: *Do politiky prý žena nesmí – Proč? Vzdělání a postavení žen v české společnosti v 19. a na počátku 20. století*. Praha, Sociologické nakladatelství 2005, s. 79–103.

4 V březnu 1919 se počet poslanců RNS zvýšil na 270 (viz KÁRNÍK, Zdeněk: *České země v éře První republiky*, sv. 1: *Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*. Praha, Libri 2000, s. 63 n.).

5 Srv. MUSILOVÁ, Dana: *Z ženského pohledu: Poslankyně a senátorky Národního shromáždění Československé republiky 1918–1939*. České Budějovice – Hradec Králové, Veduta 2007, s. 51 n.

6 Zákon č. 75/1919 Sb. z 31. ledna 1919 (srv. KÁRNÍK, Z.: *České země v éře První republiky*, sv. 1, s. 70).

7 Viz BAHENSKÁ, Marie – HECZKOVÁ, Libuše – MUSILOVÁ, Dana: *Iluze spásy: České feministické myšlení 19. a 20. století*. České Budějovice, Veduta 2011, s. 169.

8 Viz TYTĚŽ: *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná: O ženské práci*. České Budějovice, Veduta 2017, s. 210–213.

9 FEINBERG, M.: *Elusive Equality*, s. 43–50.

10 Ústavní listina Československé republiky: Zákon č. 121/1920 Sb. z. a. n. ze dne 29. února 1920, kterým se uvozuje Ústavní listina Československé republiky. In: GRONSKÝ, J.: *Komentované dokumenty k ústavním dějinám Československa*, sv. 1, s. 71–106, zde s. 99.

Revoluční euforie a rychlé dosažení formálně politických práv vedly dokonce některé feministické spolky k tomu, aby se samy rozpustily (Spolek akademicky vzdělaných žen) nebo pozastavily svou činnost (Pokroková organizace moravských žen) v přesvědčení, že jejich úkol již skončil, a jejich další existence je tak zbytečná.¹¹ Brzy se však ukázalo, že ústavní záruky jsou jedna věc, jejich uvádění do žité praxe však věc jiná: v meziválečné Československé republice přetrvávaly mnohé diskriminační praktiky a zákonné nerovnosti.¹²

Vraťme se však zpět do revolučního jara 1919. Na rozdíl od sousedního Rakouska či Německa se politické zrovnoprávnění žen v Československu setkávalo s poměrně širokou podporou, zejména vzhledem k tomu, že nový demokratický stát, s nímž bylo spojeno, naplňoval české národní aspirace.¹³ Politické strany napříč stranickým spektrem tedy volební právo žen uvítaly. Jeho zavedení ovšem znamenalo výraznou změnu jejich potenciálního elektorátu: nyní strany musely v rámci předvolební kampaně oslovit nejen voliče, ale i voličky. Význam volebního práva žen navíc zvyšovalo veřejné povědomí o výrazné početní nerovnováze mezi muži a ženami v populaci: v dobovém tisku se často setkáváme s poukazy na to, že „volby rozhodnou ženy“.¹⁴ Ve snaze na novou situaci zareagovat začala řada politických stran vydávat tisk zaměřený na ženy v podobě politických ženských časopisů. Od ledna 1919 tak nově vycházely sociálnědemokratické *Ženské noviny*, agrární *Zvěstování* a časopis *Žena*, vydávaný českou zemskou organizací Československé strany lidové. V polovině května 1919 se k nim přidala i *Moravská žena*, vydávaná moravským křídlem lidové strany, a národnědemokratický týdeník *Nová síla*.

Stranický tisk byl vedle letáků, plakátů a veřejných voličských schůzí hlavním komunikačním kanálem, jehož prostřednictvím politické strany oslovovaly voliče a voličky. Prvorepublikové politické strany vydávaly širokou paletu tisku sahající od deníků a večerníků (často v několika lokálních mutacích) přes časopisy zaměřené na různé profesní skupiny až k časopisům pro děti a mládež. V rozporu s dnešním ideálem žurnalistické objektivity a na rozdíl od dobového takzvaného bezbarvého (tj. nestranického) tisku stranický tisk otevřeně hájil a zprostředkoval politiku, názory a zájmy dané strany.¹⁵

Politické časopisy pro ženy, zejména v tomto přelomovém období, představují významný veřejný prostor, v němž se jednotlivé strany vyrovnávaly s novým politickým statutem žen a přímo či nepřímo artikulovaly obraz své cílové voličky: její povahy,

11 Srv. BUREŠOVÁ, Jana: *Proměny společenského postavení českých žen v první polovině 20. století*. Olomouc, Katedra historie Filozofické fakulty Univerzity Palackého 2001, s. 134; BAHENSKÁ, M. – HECZKOVÁ, L. – MUSILOVÁ, D.: *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná*, s. 193.

12 Blíže k „ženské otázce“ v meziválečné ČSR viz např. v tomto textu citované práce Melissy Feinbergové, Jany Burešové, Dany Musilové, Marie Bahenské a Libuše Heczkové.

13 Viz FEINBERG, M.: *Elusive Equality*, s. 30–34 a 41 n.

14 PROKEŠ, Ant.: *Ženské hnutí v cizině*. In: *Zvěstování*, roč. 1, č. 20 (23.5.1919), s. 4.

15 Viz KŘEČEK, Jan: *Politická komunikace: Od res publica po public relations*. Praha, Grada 2013, s. 80–82 a 86; BEDNAŘÍK, Petr – JIRÁK, Jan – KÖPPLOVÁ, Barbara: *Dějiny českých médií od počátku do současnosti*. Praha, Grada 2011, s. 159–161.

zájmů, identity a společenské role. Stranický ženský tisk tak byl nepominutelným účastníkem formování poválečného veřejného diskurzu o ženách jakožto občankách.

Následující řádky se věnují agrárnímu ženskému časopisu *Zvěstování* v období před obecními volbami v červnu 1919, a to se zřetelem k tomu, jaký obraz ženy jako občanky a politické aktérky na jeho stránkách nalezneme a jak redakce a přispěvatelé časopisu rozuměli politickému zrovnoprávnění, zájmům a identitě venkovských žen. Vodítkem při zkoumání textů mi byl postup historické analýzy diskurzu formulovaný Achimem Landwehrem;¹⁶ v průběhu analýzy jsem rovněž využila techniku ručního kódování pomocí vynořujících se tematických kategorií.¹⁷ Klíčová je pro studii analytická kategorie genderu, která označuje konstruovanost rolí a charakteristik přisuzovaných v určité době a společnosti mužům a ženám.¹⁸ K časopisu přistupuji při vědomí jeho agitační, persvazivní funkce. Stránky dobového tisku nám totiž z podstaty věci nemohou zprostředkovat bezproblémový vhled do mentality a života žen, ale naopak vždy jen určitý obraz vytvářený s jistým záměrem, v tomto případě agitačním.¹⁹ Textovou analýzu nejen proto průběžně zasazují do příslušného situačního, sociálně-politického, mediálního a institučního kontextu.²⁰

Pro účely této studie podrobně sleduji nejprve lednová čísla časopisu z roku 1919, abych zachytila jeho rané profilování a úvodní reflexi nové společenské situace, do níž *Zvěstování* vstupovalo: vznik nové samostatné republiky a zrovnoprávnění žen. Dále se zaměřuji na čísla vydávaná od března 1919, kdy byly vypsaný obecní volby, až do jejich uskutečnění dne 15. června 1919. Byť byly volby vypsaný až v březnu, můžeme říci, že celá první polovina roku 1919 se odehrávala ve znamení jejich očekávání a probíhala během ní předvolební agitace. Pro osvětlení širšího kontextu tiskové kampaně agrární strany sleduji i její hlavní tiskové tribuny, noviny *Venkov* a *Večer* v období jednoho měsíce před volbami.

16 LANDWEHR, Achim: *Historische Diskursanalyse*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2008.

17 Viz HENDL, Jan: *Kvalitativní výzkum: Základní teorie, metody a aplikace*. Praha, Portál 2012, s. 246–252 a 379 n.

18 K pojmu „gender“ a jeho využití v historii viz SCOTT, Joan Wallach: *Gender: A Useful Category of Historical Analysis*. In: TÁŽ (ed.): *Feminism and History*. Oxford – New York, Oxford University Press 1996, s. 152–180; viz také RATAJOVÁ, Jana: *Gender history jako alternativní koncept dějin*. In: ČADKOVÁ, Kateřina – LENDEROVÁ, Milena – STRÁNÍKOVÁ, Jana (ed.): *Dějiny žen aneb Evropská žena od středověku do 20. století v zajištění historiografie*. Pardubice, Univerzita Pardubice 2006, s. 33–40.

19 Srv. BARTOŠ, Josef: *Noviny jako historický pramen*. In: MAREK, Pavel (ed.): *Tisk a politické strany: Sborník referátů připravených pro nerealizovanou konferenci „Tisk, jeho místo a role v dějinách a současnosti politických stran na území českých zemí a Československa v letech 1860–2000“ v Olomouci ve dnech 24.–25. října 2000*. Olomouc, Katedra politologie a evropských studií Filozofické fakulty Univerzity Palackého – Moneta – FM 2001, s. 7–33; ORSÁG, Petr: *Mediální text jako historický pramen: Možnosti a limity interpretace*. In: BOČÁK, Michal – RUSNÁK, Juraj (ed.): *Média a text*, sv. 2 [online]. Prešov, Prešovská univerzita 2008, s. 133–142. [Cit. 2018-03-09]. Dostupné z: <http://www.pulib.sk/web/kniznica/elpub/dokument/Bocak1/subor/17.pdf>.

20 LANDWEHR, A.: *Historische Diskursanalyse*, s. 105–110.

Agrární strana a časopis „Zvěstování“

Agrární strana²¹ se po vyhlášení republiky brzy prezentovala jako strana respektující a podporující zrovnoprávnění žen: do Revolučního národního shromáždění nominovala dvě poslankyně (Annu Chlebounovou a Ludmilu Zatloukalovou-Coufalovou), v programu z dubna 1919 přivítala občanské zrovnoprávnění žen²² a ještě na sklonku roku 1918 Antonín Švehla podpořil založení ženského časopisu *Zvěstování* i stranické ženské organizace – Československého odboru pro zájmy venkovských žen.²³ Rok 1919 byl tedy obdobím, kdy se ženský odbor formoval a začínal budovat síť místních poboček.

Časopis *Zvěstování* vycházel od 10. ledna 1919 jako týdeník o rozsahu osmi stran a s podtitulem *List ženy československé*. Vydávaly jej agrární Českomoravské podniky tiskařské a vydavatelské v Praze²⁴ pod redakcí Růženy Svobodové, přední spisovatelky a jedné z nejvýraznějších osobností charitativní organizace České srdce.²⁵ *Zvěstování* se prezentovalo jako časopis venkovských žen, hájilo politiku agrární strany a (ač se k tomu podtitulem nehlásilo) fungovalo jako tiskový orgán nového Československého odboru pro zájmy venkovských žen, jehož činnosti byla věnována pravidelná rubrika „Věstník“ i řada článků mimo tuto rubriku.

Deklarovaným cílem časopisu *Zvěstování* bylo ženy vzdělávat a vést je k občanskému, duševnímu a kulturnímu rozvoji. Politické „ujasnění“,“²⁶ které časopis chtěl ženám zprostředkovat, samozřejmě v praxi zahrnovalo obhajobu politiky agrární strany a obranu před agitací stran konkurenčních, zejména sociální demokracie a strany lidové. Ač se jednalo o časopis stranický, snažil se tak nepůsobit prvoplánově a udržoval si až na výjimky poměrně neútočný tón. Pozoruhodná je spolupráce s Annou Vetterovou-Bečvářovou, která do *Zvěstování* přispívala pravidelnými články

- 21 Strana se od roku 1919 oficiálně přejmenovala na Republikánskou stranu československého venkova, v roce 1922 pak na Republikánskou stranu zemědělského a malorolnického lidu (blíže viz HARNA, Josef: Republikánská strana. In: MALÍŘ, Jiří – MAREK, Pavel a kol.: *Politické strany: Vývoj politických stran a hnutí v českých zemích a Československu 1861–2004*, sv. 1: *Období 1861–1938*. Brno, Doplněk 2004, s. 553–591).
- 22 Návrh programu Republikánské strany československého venkova, 29. dubna 1919. In: HARNA, Josef – LACINA, Vlastislav (ed.): *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*. Praha, Historický ústav AV ČR 2007, s. 101–109, zde s. 104.
- 23 BUREŠOVÁ, Jana: Československý odbor pro zájmy venkovských žen při agrární straně a směry jeho působení na společnost v období první Československé republiky. In: RAŠTICOVÁ, Blanka (ed.): *Agrární strany ve vládních a samosprávných strukturách mezi světovými válkami*. (Studie Slovákckého muzea, č. 13.) Uherské Hradiště, Slovákcké muzeum 2008, s. 157–160.
- 24 Blíže viz ROKOSKÝ, Jaroslav: K dějinám Noviny, tiskařského a vydavatelského družstva: Příspěvek k vývoji agrárního tisku. In: MAREK, P. (ed.): *Tisk a politické strany*, s. 17–33.
- 25 České srdce vzniklo v říjnu 1917 z iniciativy Antonína Švehly na pomoc hladovějícímu obyvatelstvu měst, zejména Prahy. Agrární strana organizaci úzce podporovala a ve svém tisku propagovala, Růžena Svobodová působila jako vedoucí dětského odboru Českého srdce. (Blíže viz LENDEROVÁ, Milena – HALÍŘOVÁ, Martina – JIRÁNEK, Tomáš: *Vše pro dítě! Válečné dětství 1914–1918*. Praha – Litomyšl, Paseka 2015, s. 135–141.)
- 26 Viz úvodník bez názvu, podepsaný Růženou Svobodovou, v prvním čísle *Zvěstování* z 10. ledna 1919, s. 1.

1. číslo 1. Praha, 10. ledna 1919. Ročník I

ZVĚSTOVÁNÍ

OSTŘEDNÍ SLOVANSKÁ
KNIHOVNA A OTAŘ
Č. 2 V PRAZE
VYDAVATELSTVÍ PRAŽSKÉ
A VYDAVATELSTVÍ V PRAZE

1. číslo 1. 32

Redakce: Hl. Řádku Svoboda. — Redakce: Praha, Pod Bruskou 3. — Administrace: Praha, Hybernská 20. — Předplatit: čtrnáctě 3 K

Nevětší tohla člověka je tohla po štěstí. Není třeba stýdět se za to. Žít šťastně je naší povinností a životní cesta každého z nás má být cestou k ráji. Ovšem otázka je, jaký june si dovedl obrátit obráz svého ráje a jakého štěstí přejeme si dosáhnout? Obráz našeho ráje je arcidlem duše naší.

Dítě představuje si svůj ráj jako cukrářský krám, jiné jako zahradu plnou květin, jiné jako skříň s knížkami. Dítě málo kdy myslí, co by tam bylo pro druhé, myslí jen na to, co by tam našlo pro sebe, neboť dítě a člověk bez duševního života jsou soběti.

Touhy ženiny lze srovnat po tom, kolik je v nich mateřského, to jest kolik je v nich lásky k druhému, kolik je v nich nadšobného, to jest kolik je v nich péče a starosti o blaho vlastní rodiny, o blaho všeobecné, o štěstí celého národa!

Náš národ vytvořil si ze své touhy, ze své síly a ze svého utrpění život nejvyšší, t. j. život svobodný.

Ano, svoboda byla nyní dána všem mužům a všem ženám stejnou měrou!

Všim, my ženy, k čemu nám byla dána? Dovedeme ji užít? Vah! jako nástrahu k životu šťastnému a ke štěstí všeobecnému?

Pochopíme, že nám byla dána nejprve k tomu, abychom denně tvořily a zdokonalovaly svou duši, abychom denně snažily se o povznesení svých duší.

Matka, která buduje svou duši, je přitná sama k sobě, usiluje jen o dobré a zamítá všechno nízké a sobecké, a buduje tím duši svých dětí — část duše svého národa.

Je třeba, aby ženy vychovávaly se neustále, po celý život, aby připravovaly ve svých duších občerstvení synům a dcerám svým.

Základ života národního je zdravý, vzorný, šlechetný rodina.

Je třeba, aby svobodná žena svobodného národa usilovala o svoji očistu, o svoje prohloubení a vzrocnění. Českým ženám byla dána neočekávaným darem svoboda politická. Dozraje se jim na ráz všech práv, o něž bylo a jest bolovati tisíce peticemi, rozbízení i odbojem ženám zemí nepokojnějších a na něž byla jiné (snad jen kromě Austrálie) vyplývající energie celých pokolení.

Česká žena smí být dnes nejen voličkou, ale jest i dovoleno účastnit se vlády, být poslankyní ve sněmu republiky, spravovatí okres a obec.

Očím ženiny je třeba nového světa. Bude ji vyvinouti soudnost, nestrannost, pochopení pro lidi nejlepších vlastností, pro lidi nadané, probuzené, pro ty, kteří jsou nepovolnění, aby vedli zájmy občanů, pro lidi spravedlivé, poctivé, aby mohli být jim svědkem blaha mnohých duší.

Práva politická zastihnou snad mnohá ženy uchystány k samostatné, veřejné práci. Ale pro většinu žen je to dar překvapivý. Jsou ženy, které se bojí veřejného života. Ačkoli je povzbudila, povíla jim, co o tom soudí a před padesáti lety napsal velký anglický spisovatel Ruskin:

Všeobecné mluveno mluví nás, že povinnosti matky jsou veřejné a ženiny soukromé. Ale tam docela není! Muž má osobní dílo nebo povinnost, vztahující se k jeho vlastnímu domovu a veřejné dílo nebo povinnost, jest je rozlišením povinností prvých a vznikne se k němu. Tak také žena má osobní dílo nebo povinnost, vztahující se k jejímu vlastnímu domovu, a veřejné dílo a povinnost, jest je rozlišením povinností o nich.

Dílo možno pro jeho vlastní domov zříditi, jak bylo řečeno, v tom, aby zabezpečoval jeho udržení, pokrok a obranu, kdežto ženě náleží starati se o jeho řád, čistotu a příjemnost.

Rozlište obě tyto funkce: Matčina povinnost jako člena občerství jest šťastnosti se v řízení, upravnání a obrácení státu. Ženina povinnost jako člena občerství jest šťastnosti se v řízení, upravnání a krásné ozdobě státu.

Cím je muž a vlastní bránu, obráncem jejím, jest i třeba proti úradce a lapu, tam také v nenašití má muž být u brány svých země, zanechávaje svůj domov, jest i třeba, i lupit, aby konal svoji důležitější práci onde.

A stejným způsobem musí také žena tím, čím je vnitř svit brány jako stěd pořádku, balsm útěchy a zrcadlo krásy, být mimo svoje brány, kde řád je mnohem nesnadnější, třeba zručnější, milosrdnost zručnější!

Tento časopis chce být ženě přítelem, ukazatelem na nových cestách svobodného života. Chce ji vésti ke vzdělání, k sebezdokonalování, neboť jen osvoobil-li se vnitřně lidem, může být osvobozena celá společnost. Chce být ženě vůdcem, zvěstovatelem nových prav, nového lidového nebeského života, chce ji vésti ke spravedlivosti, sociální, k samostatnosti, k děť ke každé duši. Chce ji učiniti politicky, chce ji uvědomiti povinnosti rodinné, zdravotní, sociální, výchovatecké, mravní a veřejné, chce ji vykládati o lidech příkladných, o ženách vzorných, o těch, jimž je třeba péče, lásky a spravedlnosti, o dítěti a matce, o lidech, o manželství a o přátelství, o čistosti a pravdivosti, o školách a záhradách, o pěkných světlech a veselých slavnostech, o knížkách, výtavách, o hudbě a divadle, o krásném domově, o lásce k práci, o nalhávostech cizího světa, o cestování a o ženě v životě veřejném.

Tento list nechce ženám lichotit! Chce je vésti k jeho vlastnímu životu, chce je učiti, jak se mají uplatnit a jako učiti ze svých schopností, chce být zvěstováním nového, vyššího, svobodného a šťastného života, cestou k ráji národnímu.

Růžena Svoboda.

F. X. ŠALDA:

Láska k zemi a její smysl.

Jeden z krásných přínasků dneška, které sibihi pro zřitek, jest láska k zemi nové probrané a nadané novým uvědoměním. Všechno vzrůstá ve násost touze k zemi, k půdě, k práci: poesie i umění, věda i filosofie, myšlenka společenského opravce i sen duchovního dioníka. Země stává se znova — jako bylo ve středověku, ale lišm způsobem — soum všem našemu myšlení i sen záleží z ní jako z neviditelné podklaty, který dotýká její rozlezu určitosti a síly, a vzrůst se do ní jako pták do hnízda. Půda není nám již hmotou, půda stala se duševníu hmotou touhou, láskou, snem, vědomostí, náboženstvím. Vzniklo nové čtení a nové hodnocení Země.

Tento nový návrat k zemi jest něco podstatně jiného než byl Rousseauův návrat k ní v osmáctém století. Rousseau čítil i jako přírodu, jako cosi divokého a nespoutaného a nepoužitelného, jako cosi všeska pousta trhaného; my naopak čtíme ji jako kulturu a, jest-li to, k němuž se jako k zemi, k zemi a lásku. Půda není již jako hmotu, jako daná svrchnost; půda začíná se lidem, jako daná svrchnost.

Čtiti nyní, půde začíná se rozvíjet nyní jako tomu, čím skutečně jest; jako odrazu předků a odkazu nejen hmotnému, nýbrž především mravnímu; a mravní odkaz což tímto jest to než povinnost a úkol?

Země to jest nám dnes práce a láska ve sdílných výchovných pokolení a rodu před námi, občerství v práci a ornici a odkázaná nám došitím jedním proto, abychom li o co si rozmoženo u odvezdali svým potomkům.

Láska k půdě jako lástivá a polomná jest povodlavi mrtvých živým a nenarozeným, jest náda a řád, který vřže všechno do lidu v jediný řetěz a v jediný řetěz a

10. ledna 1919 vyšlo první číslo týdeníku Zvěstování, jímž agrární strana chtěla oslovit ženské publikum, a především své potenciální voličky na venkově (repro Knihovna Antonína Švehly, Praha)

na témata zahraniční politiky a ženské emancipace, ač byla sama členkou národní demokracie a od května 1919 dokonce redigovala vlastní národnědemokratický ženský časopis *Nová síla*.²⁷

Tematické zaměření časopisu *Zvěstování* bylo poměrně široké. Týdeník podával pravidelný přehled zpráv z domácí i zahraniční politiky, jimž byla věnována zvláštní rubrika. Publikoval též zprávy z velkých stranických sjezdů a o činnosti Československého odboru pro zájmy venkovských žen. *Zvěstování* věnovalo značný prostor úvahovým článkům o zrovnoprávnění žen, úloze žen ve společnosti a rodině, úvahám o životě venkovských žen a o venkově vůbec (zvláště v protikladu k městu). Do tematického profilu jednotlivých čísel samozřejmě zasahovaly významné soudobé události, například drahotní bouře, spor o Těšínsko či válka o Slovensko. Časopis rovněž informoval o novinkách v postavení žen v zahraničí a činnosti zahraničních ženských organizací. Věnoval také značnou pozornost aktivitám Českého srdce a jejich podpoře. Otiskoval články věnované sociální práci a vzdělávání, které byly (především v souvislosti s dětmi) zjevně považovány za oblast, jež by měla čtenářky jako ženy zajímat. Publikoval řadu článků o výchově a zdraví dětí a z podnětu čtenářek od června 1919 zavedl i drobnou hospodyňskou rubriku, poskytující rady do domácnosti. *Zvěstování* dále věnovalo nevelký prostor i knižním a divadelním recenzím a básním a jako většina dobového ženského tisku otiskovalo román na pokračování. Do časopisu přispívali i někteří literární přátelé z okruhu Růženy Svobodové, například Božena Benešová.

Obraz cílové čtenářky na stránkách „Zvěstování“

Aby redakce časopisu mohla své publikum nějak oslovit, musela si samozřejmě vytvořit určitý obraz cílové čtenářky, její povahy, hodnot a zájmů, který se pak odrážel ve výběru témat a jejich zpracování. Deklarovaným cílem *Zvěstování* však bylo také ženy vychovávat a kulturně povznášet, takže tento obraz byl jistě zároveň idealizovaný a normativní: mezi představou o tom, jaké čtenářky byly, a o tom, jaké měly být, nelze vždy narysovat jednoznačnou hranici.

Venkovská žena byla na stránkách *Zvěstování* vykreslována primárně jako pracovitá a obětavá. Jakožto žena měla mít blízko k citu, soucitu a k duchovnímu či náboženskému rozměru života. Jakožto venkovanka údajně také žila v souladu s přírodou, k níž díky svému ženství měla mít ještě blíže než venkovský muž. Samozřejmě a významnou součástí jejího života a identity bylo mateřství. Venkovská žena byla také prezentována jako „pramen“ národa,²⁸ a to jak fyzicky svým mateřstvím, tak kulturně jako představitelka národního „svěrázu“.²⁹ Jak vidíme,

27 K osobnosti Anny Vetterové-Bečvářové viz MUSILOVÁ, D.: *Z ženského pohledu*, s. 117 n. (viz pozn. 5).

28 VÁVRA, Jiří: Ženy, na něž zapomněl zákon o práci osmihodinné. In: *Zvěstování*, roč. 1, č. 1 (10.1.1919), s. 6.

29 ROMANOVSKÁ, Kateřina [VRANÝ, Josef]: O ženách, které jsou nejlépe připraveny na nová politická práva. In: *Tamtéž*, s. 3.

časopis pracoval s neproblematizovanou diferenční koncepcí feminity, přičemž tento obraz dobře odpovídal dobovému normativnímu konstruktu ženství.³⁰ Pojil se však k němu navíc další výrazný aspekt: identita venkovanky na stránkách *Zvěstování* nebyla založena pouze v mateřství a péči (byť to bylo její významnou součástí), ale i v práci a ekonomické roli rolnické hospodyně.

V souladu s širšími tendencemi agrární kampaně bylo cílem *Zvěstování* oslovit všechny venkovské zemědělské ženy bez rozdílu třídy. Lze však říci, že podobu časopisu utvářely zejména městské intelektuálky, jakou byla i Růžena Svobodová, a zámožnější rolnické ženy, čemuž odpovídá i inzerce v časopise otiskovaná (typicky pražské prodejny zaměřené na bohatší ženskou klientelu). Vedle obrazu sebevědomé selské hospodyně ovšem v týdeníku stojí i obraz trpící chudé venkovské ženy. Ženy chudé jsou však častěji sociálním tématem, o němž se hovoří, než někým, kdo by na vytváření diskurzu o venkovské ženě na stránkách časopisu aktivně participoval.

(Venkovské) ženy a jejich zrovnoprávnění

S potřebou nějak vysvětlit či obhájit zrovnoprávnění žen se v časopise *Zvěstování* setkáváme průběžně, zejména v úvodnících, úvahách a v přetištěných veřejných přednáškách. Bylo koncipováno dvěma hlavními způsoby, které lze na základě formulací z klíčových textů označit jako „neočekávaný dar“ a „uzrálý plod“.

Způsob první je nejvýrazněji patrný hned v úvodníku vůbec prvního čísla časopisu, jehož autorkou byla šéfredaktorka Růžena Svobodová: „Českým ženám byla dána neočekávaným darem svoboda politická. Dostane se jim naráz všech práv, o něž bylo a jest bojovati tisíci peticemi, schůzemi a odbojem ženám zemí nejpokročilejších. (...) Práva politická zastihnou snad mnohé ženy uchystány k samostatné, veřejné práci. Ale pro většinu žen je to dar překvapující.“³¹ Svobodová v tomto textu koncipuje zrovnoprávnění žen jako „dar“, který ženy zastihuje překvapeně a nepřipraveně. Využívá tohoto konstruktů k tomu, aby postulovala potřebu vzdělání a „uvědomění“ žen, a nabízí nově vznikající časopis *Zvěstování* jako jejich prostředek a nástroj. Rámec „neočekávaného daru“ se ovšem nadále v časopise ukazuje jako spíše marginální. Ve sledovaném období se s ním setkáme pouze v jednom dalším textu, v němž opět slouží jako „odraziště“ k vyjádření obav o to, zda jsou ženy k výkonu svých nových práv dostatečně zralé, a k apelu na to, aby se začaly o veřejné záležitosti zajímat.³² Je-li zrovnoprávnění žen darem, je namístě se zeptat, kdo jej ženám daroval. Na stránkách *Zvěstování* se opakovaně vyskytuje figura zobrazující zrovnoprávnění žen jako výsledek a doklad demokratičnosti českého

30 Viz LENDEROVÁ, Milena a kol.: *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2009, s. 36–50; dále viz např. BAHENSKÁ, M. – HECZKOVÁ, L. – MUSILOVÁ, D.: *Iluze spásy*, s. 33–49 (viz pozn. 7).

31 Úvodník bez názvu ve *Zvěstování* z 10.1.1919.

32 LISCOVÁ, Míla: Politické uvědomění a práce žen. In: *Tamtéž*, č. 18 (9.5.1919), s. 5.

národa v protikladu vůči rakousko-uherské monarchii,³³ stejně tak se však objevuje i prosté konstatování, že přiznání politických práv ženám je prostě výsledkem širších celoevropských společenských změn – revoluční „vlny“ zachvátivší Evropu.³⁴

První číslo časopisu vedle úvodníku Růženy Svobodové otisklo i text, v němž bylo politické zrovnoprávnění žen představeno zcela odlišně, a sice jako „uzrálý plod“ práce, píle a schopností žen, které jsou na novou situaci plně připraveny: „Naše ženy přijímají nové volební právo tak, jako žnec klade na řady uzrálý klas. Padá-li našim ženám do klína nové politické právo, pak padá tam uzrálý plod, na jehož vzrůstu a zrání pracovala celá ženská pokolení.“³⁵ Na otázku, *kterým* ženám a *jaké* práci konkrétně článek připisuje zásluhu na získání volebního práva, lze odpovědět snadno: nepřekvapí, že se jedná právě o ženy venkovské, zemědělské, agrární. S důrazem na zvláštní zásluhy žen venkovských se v časopise nadále setkáváme opakovaně.

Onou prací „celých ženských pokolení“ však ve výše citovaném textu není myšlen boj za ženská práva a vzdělání, jak by snad dnešní čtenáře mohlo napadnout, ale především práce žen v hospodářství. Podobně jako v tisku konkurenčních politických stran se i v časopise *Zvěstování* opakovaně setkáváme s argumenty založenými na schopnosti žen během války zastat mužské role živitele a reprezentanta domácnosti, tentokrát ve vesnickém prostředí: „...že [žena] tato práva má, že postavena jest na kolbiště veřejného života vedle muže, jest výslednicí toho, že tak skvěle obstála v těch titánských úkolech na bedra její vložených za nepřítomnosti našich mužů po dobu světové války v našich hospodářstvích i v naší veřejnosti – to právo si úplně zasloužila.“³⁶ Vzhledem k válečné zásobovací krizi nabývala „živitelská“ úloha zemědělských žen kritického veřejného významu, což některé texty neváhaly zdůrazňovat tvrzením, že právě zemědělské ženy svou prací za války „uživily národ“.³⁷

K důrazu na válečnou zkušenost se ve *Zvěstování* dále přidává specifická argumentační linie zdůrazňující zvláštní povahu venkovských žen, které jejich životní situace i bez ohledu na válku údajně nejlépe vybavila dovednostmi a vlastnostmi nutnými k účasti na veřejném životě. Texty a pasáže tohoto typu vyzdvihují postavení venkovských žen jako produktivních ekonomických akterek a z něj vyvozují jejich údajné sebevědomí a samostatnost. Představují tyto ženy jako spolumajitelky statků, které mají na udržení hospodářství rovnou zásluhu s muži, a občas přecházejí až k vytváření obrazu svébytné tradice venkovských žen, jež jsou ve svých rolích matek a hospodyň vykreslovány nejen jako udržovatelky fyzického bytí národa,

33 Viz VETTEROVÁ-BEČVÁŘOVÁ, Anna: Vítězství zasloužené. In: *Tamtéž*, č. 4 (31.1.1919), s. 3 n.; LISCOVÁ, M.: Politické uvědomění a práce žen.

34 Viz BERANOVÁ-CHEJNICKÁ, Anna: Venkovská žena a politika. In: *Tamtéž*, č. 15 (18.4.1919), s. 6.

35 ROMANOVSKÁ, K.: O ženách, které jsou nejlépe připraveny na nová politická práva.

36 CHLEBOUNOVÁ, Anna: Uvědomění ženy venkovské. In: *Tamtéž*, č. 9 (7.3.1919), s. 2 n.

37 Viz např. LISCOVÁ, Míla: Žena v samosprávě obecní, I. In: *Tamtéž*, č. 22 (6.6.1919), s. 1; SVOBODOVÁ, Růžena: Šťastný začátek nového žití. In: *Tamtéž*, č. 18 (9.5.1919), s. 3.

ale i samotné jeho kulturní podstaty: jazyka, tradic a lidového umění.³⁸ Při bližším ohledání se však ukáže, že tento obraz sebevědomé venkovské ženy vychází zejména z životní situace žen selských, a i zde realitu poněkud přikrašluje.³⁹ Za podpisem Kateřiny Romanovské, „autorky“ nejvýraznějších textů tohoto typu, se ostatně pravděpodobně skrývá agrární politik, spisovatel a redaktor *Večera* Josef Vraný (jednalo se o jeden z jeho mnoha literárních pseudonymů).

Obraz venkovské ženy připravené na politiku v časopise narušují také zmínky o ženách odmítajících svá nová práva a neochotných se politicky angažovat (vstupovat do agrárních odborů pro zájmy venkovských žen či je zakládat): „Bohužel, setkáváme se mnohdy s neporozuměním venkovských žen pro veřejný život a netečnost a nevšímavostí, věříme však, že časem i ony porozumí, jak vznešený jest náš cíl, že chceme vybudovati venkovské ženě život lepší, život snadnější, aby nebyla více takovou Popelkou, jakou byla v době předválečné.“⁴⁰ Zmínky o „neporozumění venkovských žen“ se v časopise objevují zejména v jarních měsících (od konce dubna) 1919. Je pravděpodobné, že jejich nárůst souvisí s pokračující snahou agrární strany rozšiřovat síť ženských odborů a jejich činnost, stejně jako se stupňující se volební kampaní.

Ženy odmítající politické angažmá bývají většinou charakterizovány jako ženy chudé, a zejména (ač ne výlučně) starší. Některé příspěvky dokonce vykreslují jistý generační střet mezi staršími ženami a mladšími aktivistkami,⁴¹ přičemž je jistě relevantní fakt, že Československý odbor pro zájmy venkovských žen personálně navazoval na organizace agrárního dorostu.⁴² Jako hlavní důvody nechuti žen angažovat se v agrárních odborech bývá zmiňováno pracovní přetížení, nedostatek vzdělání a neochota překračovat dlouhodobě vymezené genderové hranice: „Nový život v republice je jim něčím novým, nebývalým. Naše venkovská žena nedovede se tak rychle vpraviti do nových poměrů. ‘Vždyť to jakživo nebylo, aby se ženské pletly mezi muže!’“⁴³ Jak uvidíme dále, tuto neochotu k překreslení genderových hranic sdílelo i nemálo venkovských mužů, kteří na rozdíl od agrárního stranického vedení k zakládání ženských organizací strany nepřístupovali vždy zcela vstřícně.

V návaznosti na tyto pocítované nedostatky časopis občas reflektuje obavy z politicky nesamostatné ženy, která bez kritické reflexe a v zajetí emocí podléhá politickým agitátorům. Tento obraz, dobově většinou evokovaný obraty jako „volební materiál“ či „hlasovací dav“, bývá na stránkách *Zvěstování* spojen i se „zemědělským“ přirovnáním podobných nesamostatných žen ke stádu ovcí – avšak pouze proto, aby

38 Viz např. ROMANOVSKÁ, K.: O ženách, které jsou nejlépe připraveny na nová politická práva; ŠTECHOVÁ, Marie: Skrytá moudrost našeho venkova. In: *Tamtéž*, č. 10 (14.3.1919), s. 1.

39 K postavení venkovských žen na přelomu 19. a 20. století srv. BAHENSKÁ, M. – HECZKOVÁ, L. – MUSILOVÁ, D.: *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná*, s. 86–97 (viz pozn. 8).

40 Viz rubrika Dopisy. In: *Zvěstování*, roč. 1, č. 22 (6.6.1919), s. 7.

41 HEJTMANOVÁ, M.: K veřejné činnosti venkovských žen. In: *Tamtéž*, č. 21 (30.5.1919), s. 6.

42 JIRSÍKOVÁ, F.: Referát o organizaci venkovských žen. In: *Tamtéž*, č. 18 (9.5.1919), s. 4.

43 Dopis učitelky. In: *Tamtéž*, č. 16 (25.4.1919), s. 7.

byly takové obavy z politické nekompetence žen vzápětí vyvráceny.⁴⁴ Opakovaně je sice zmiňována potřeba vzdělání venkovských žen, na stránkách *Zvěstování* však nenalezneme texty, které by sdílely pochybnosti o správnosti politického zrovnoprávnění žen. Okrajově také v časopise probleskuje a vzápětí je odmítnuta obava, že vzdělání nutné pro politickou angažovanost odcizí venkovské ženy, zejména dívky, venkovu.⁴⁵

Obrazy politické aktivity a politických zájmů žen

Časopis *Zvěstování* ve sledovaném období otiskoval řadu textů formulujících představy o vhodných podobách politické aktivity žen. Některé z nich, převážně z pera intelektuálek a spisovatelek, jako byla Růžena Svobodová či Anna Vetterová-Bečvářová, koncipují politickou aktivitu žen způsobem, jež můžeme nazvat „rozšířená domácnost“. Vykreslují totiž paralelu mezi činností žen v rodině a jejich veřejným působením v obci a ve státě: „Žena bude mysliti, velkou odpovědnou účastí, starati se o větší domácnost, o obec, o školu, o sociální péči, o ulehčení práce novodobými vynálezy, o pořádek v okrese, v kraji, ve státě, o výchovu svou, svých dětí, všech dětí celé budoucnosti.“⁴⁶ Normativní pečovatelská a vychovatelská role ženy v rodině se v tomto rámci přelévá i do světa veřejné a politické činnosti, přičemž je stát zobrazován jako jakási rozšířená rodina či domácnost, ve které muži i ženy zastávají odlišné, leč komplementární úlohy: „Chceme i v parlamentě plniti úkol ženy, který se zdarem plníme v rodině: tišiti nesváry, povzbuzovati v čas potřeby a starati se o to, aby naše děti zbytečně netrpěly.“⁴⁷ Představa ženy, která „tiší nesváry“ v obci a národě, však mohla být i překážkou stranické mobilizace žen a jejich aktivní participace na volební kampani. Obavy žen, které „z ušlechtilých důvodů si nepřejí politických stran“, rozhání Růžena Svobodová opět přirovnáním rodiny a obce, respektive národa: „Jako není dětí v rodině o jedné povaze, o jediném chtění, nemůže býti ani jediného zájmu, jediného vůle ve státě. (...) Zlo začíná tehdy, právě jako v rodině, když ... se chová strana jako hýčkaný jedináček.“⁴⁸ Úlohou ženy v této koncepci bylo působit v politice vychovatelsky a kultivovat ji.

Ženy měly v tomto rámci do politiky dodávat jakýsi svébytný „ženský přínos“ spočívající v transferu hodnot, dovedností a zkušeností, jichž nabyly v soukromé sféře rodiny, do prostoru politiky a veřejné činnosti vůbec. Jak je z výše uvedených citátů zřejmé, vymezoval tento rámec ženám v politice zejména oblasti sociální péče, školství a zdravotnictví, podřizoval je silnému étosu nesobecké práce pro

44 BERANOVÁ-CHEJNICKÁ, A.: Venkovská žena a politika; CHLEBOUNOVÁ, Anna: S kým půjdeme? In: *Tamtéž*, č. 20 (23.5.1919), s. 6 n.; ROMANOVSKÁ, Kateřina [VRANÝ, Josef]: Po smutných dnech v Čechách a na Moravě – teče na Slovensku zase krev našich mužů a synů. In: *Tamtéž*, č. 22 (6.6.1919), s. 1 n.

45 Viz např. JIRSÍKOVÁ, F.: Naše snahy. In: *Tamtéž*, č. 2 (17.1.1919), s. 8.

46 SVOBODOVÁ, R.: Šťastný začátek nového žití.

47 VETTEROVÁ-BEČVÁŘOVÁ, A.: Vítězství zasloužené.

48 SVOBODOVÁ, R.: Nebojte se slova politika! In: *Tamtéž*, č. 22 (6.6.1919), s. 2.

blaho celku a činil je zvláště zodpovědnými za mravní kultivaci společnosti. Je však třeba si všimnout toho, že zároveň otevíral možnosti, jak formulovat některé konkrétní sociální zájmy žen jako cíl, jehož prosazení mohlo a mělo být pro ženy-politicky legitimním a vhodným úkolem, slučitelným s „tradiční“ ženskou rolí. Kupříkladu výše citovaný článek Růženy Svobodové „Nebojte se slova politika!“ dále podává výčet oblastí zvláště vhodných pro aktivitu žen-politických: kromě veřejné hygieny, zdravotnictví a zaopatření ve stáří zmiňuje i zavedení mateřského pojištění a ochrany matek a kojenců, zřízení „vzorných a čistounkých jeslí“ a útulen pro děti pracujících matek, a také založení či zkvalitnění škol poskytujících kvalitní přípravu pro některá ženská povolání (služebné, zdravotní sestry, hospodyně).⁴⁹

Rámec „rozšířené domácnosti“ umožňoval zobrazit politické aktérství žen, včetně prosazování některých jejich sociálních zájmů, jako kompatibilní s dobovým normativním konstruktem ženství, a tak byl používán především k dosažení dvou hlavních komunikačních cílů: přiblížit čtenářkám i případným čtenářům politickou činnost jako něco, čeho se ženy nemusí bát a k čemu jsou kvalifikované, a ujistit je, že nová politická role žen není hrozbou pro stávající genderový řád: „Ženě není třeba báti se politiky! Vrozenou bystrostí pochopí rychle, že její práce politická bude předně zase mateřská a rodinná, jenomže v širokém slova smyslu.“⁵⁰ Využívání tohoto rámce ovšem nikterak nebylo výlučnou záležitostí agrárního tisku. S obdobnou argumentací sledující podobné cíle se setkáváme nejen v politickém tisku dobových stranických konkurentů,⁵¹ ale především již v předválečných diskurzích ženského emancipačního hnutí.⁵²

Řada dalších textů, jejichž autorky a autoři vycházeli spíše z prostředí venkovského agrárního hnutí, explicitní paralelu státu a domácnosti či rodiny nevykresluje. I ony však ženám převážně doporučují oblasti sociálních otázek, školství a mravní kultivace společnosti, přičemž zdůrazňují pocíťované konkrétní sociální problémy venkova a venkovských žen. Setkáme se tak s názorem, že ženy by měly v politice zakročit proti alkoholismu, který ničí jejich rodiny.⁵³ Dále by měly pečovat o nápravu „nepěkných jevů“ ve venkovském životě, jakými bylo například nešetrné zacházení s výměnkáři, špatná chudinská péče, některé problémy spojené s manželstvím a reprodukcí (sňatky pro peníze, příbuzenské sňatky, příliš časná manželství, nemanželské mateřství). K řešení vybízely také nedostatek jeslí, které by ulehčily

49 Tamtéž.

50 Tamtéž.

51 Srv. FOUSKOVÁ, Marie: Žena a politika v sociálně demokratickém a národně demokratickém ženském tisku před obecními volbami roku 1919. In: BOMBA, Lukáš – SMREK, Martin – SOKOLA, IVAN (ed.): *Fenoméni moci a sociálně nerovnosti: Zborník příspěvků z 1. ročníka konferencie pre doktorandov, doktorandky a mladú vedeckú obec*. Bratislava, Univerzita Komenského 2015, s. 185–197.

52 GELNAROVÁ, Jitka: „Matka Praha“ a „dcery její“: Diskuse o ženském volebním právu do obce pražské v občanském a dělnickém ženském hnutí mezi lety 1906 a 1909. In: *Střed/Centre*, roč. 3, č. 2 (2011), s. 34–58.

53 PALKOVSKÁ, Anna: Slovo valašské ženy k svobodným ženám naší republiky. In: *Zvěstování*, roč. 1, č. 21 (30.5.1919), s. 6; MATULA, Antonín: Utlačovati bližního je hřích, ale nebojovati o své je sebevraždou! In: *Tamtéž*, č. 10 (14.3.1919), s. 2 n.

Spisovatelka Růžena Svobodová (1868–1920) se zapojila také do charitativních aktivit ve spolku České srdce a do ženského hnutí. V roce 1918 založila a redigovala časopis Lípa, v následujícím roce se stala šéfredaktorkou týdeníku Zvěstování (foto Literární archiv Památníku národního písemnictví, Praha)

situaci chudších venkovských žen, jež musely z domácnosti odcházet za výdělkem.⁵⁴ Opakovaně se ve *Zvěstování* psalo o přetížení a přepracování venkovských žen, zejména těch chudších, kterým nezbýval žádný volný čas na to, aby se mohly zajímat o veřejné záležitosti nebo se vzdělávat. Zřídka se ovšem setkáme i s názory, které nakonec v praxi vymezují veřejnou činnost žen zase především jako činnost manželky a matky rodiny, jež výchovou dětí a udržováním rodinných svazků udržuje obec i stát: „...zrodí-li a vychová republika řadu zdravých a zdatných občánek a občanek, tím dovrcholí své poslání – to bude politika, proti které nebude dělat obstrukci ani agrárník, ani socialista!“⁵⁵ Ačkoli je citovaný text výjimečný v tom, že vlastně o jiné politické činnosti ženy příliš nemluví, zůstává mateřství na stránkách *Zvěstování* nejdůležitější vlasteneckou povinností ženy, na kterou kvůli veřejnému životu nesmí zapomínat.

54 CHLEBOUNOVÁ, Anna: Uvědomění ženy venkovské. In: *Tamtéž*, č. 10 (14.3.1919), s. 5 (šlo o pokračování článku z předešlého čísla); LOUCKÁ-ČEPOVÁ, M.: Sociální věstník: Zřizujte jesle a dětské útulky. In: *Tamtéž*, č. 22 (6.6.1919), s. 4 n.

55 BERANOVÁ-CHEJNICKÁ, A.: Venkovská žena a politika.

Politické aktivity a zájmy žen podle představ ženského odboru agrární strany

Časopis *Zvěstování* průběžně otiskoval články, které sumarizovaly dosavadní činnost a rozvoj Československého odboru pro zájmy venkovských žen, a zejména formulovaly hlavní cíle a požadavky této organizace.⁵⁶ Jejich autorkou byla místo-předsedkyně odboru Františka Jirsíková-Prokešová, která také redigovala „odborovou“ rubriku „Věstník“. Zájmy venkovských žen, jak je zde Jirsíková předkládala a předpokládala, můžeme rozdělit zhruba do tří skupin. Zaprvé se jedná o zájmy související s právy, autonomií a zastoupením žen: odbor se chtěl zasazovat o to, aby práva žen byla dodržována v praxi, chtěl ženy „vychovávat k samostatnému politickému nazírání“ (tj. nezávislému na mužích), a zejména hodlal sloužit jako prostor k tomu, aby ženy mohly ve vzájemné diskusi své zájmy nerušeně a samostatně formulovat: „otázky speciálně ženské, neb ženy a rodiny se dotýkající, mezi sebou prodebatovati a pak návrhy na příslušných místech činiti.“⁵⁷ Jirsíková dále psala o hospodářských zájmech venkovských žen, a zejména požadovala jejich zastoupení „ve všech spolcích a korporacích strany, kupříkladu ve spolcích hospodářských, i v družstvech a v Ústřední jednotě atd. Chceme, aby [žena] sdílela výhody všech těch zřízení a působila i na rozkvět zemědělství.“⁵⁸ Tento požadavek měl jistě praktický význam pro bezprostřední ekonomické zájmy řady zemědělských žen. Družstevní a peněžní organizace agrární strany zprostředkovávaly svým členům nezanedbatelné ekonomické výhody, které byly také mocným motivátorem k loajalitě vůči straně.⁵⁹ Zatřetí Jirsíková předkládala záměr ženského odboru věnovat se blíže nespecifikované sociální práci a působit k rozšíření a zkvalitnění hospodářských škol pro venkovské dívky.

Místní ženské odbory se ve svých obcích měly věnovat především vzdělávání, sociální práci a činnosti „hospodářské, zejm. družstevní, která by přispěla k hosp. posílení ženy v zemědělství i k usnadnění její práce“.⁶⁰ O aktivitách místních odborů poskytuje cenné informace rubrika „Věstník“, především oddíl „Z našich schůzí“. Podle zpráv otištěných v první polovině roku 1919 v časopise se místní odbory skutečně nejčastěji věnovaly vzdělávací činnosti v podobě přednášek, které většinou kromě osvěty plnily významnou funkci agitační (mnohdy se jednalo přímo o agitační politické přednášky, zejména v aktuálním předvolebním období). V mnohých obcích se však pořádaly i přednášky o literatuře, výchově dětí a škole, vedení domácnosti a hospodářské osvětě a podobně. Další častou aktivitou místních ženských odborů bylo pořádání besídek, mnohdy spojených s diskusemi nad články

56 JIRSÍKOVÁ, F.: Naše snahy; TÁŽ: Význam odboru pro zájmy venkovských žen. In: *Tamtéž*, č. 13 (4.4.1919), s. 6; TÁŽ: Referát o organizaci venkovských žen. In: *Tamtéž*, č. 18 (9.5.1919), s. 4.

57 TÁŽ: Referát o organizaci venkovských žen.

58 *Tamtéž*.

59 Srv. HARNA, J.: Republikánská strana (viz pozn. 21); HARNA, Josef – RAŠTICOVÁ, Blanka (ed.): *Agrární strana a její zájmové, družstevní a peněžní organizace*. (Studie Slovákckého muzea, č. 15.) Uherské Hradiště, Slovákcké muzeum 2010.

60 JIRSÍKOVÁ, F.: Referát o organizaci venkovských žen.

otištěnými ve *Zvěstování* (časopis sám čtenářky k zakládání podobných diskusních kroužků vyzýval).⁶¹ Mnohé odbory také zakládaly místní knihovny či na vesnici zajišťovaly společenské akce, jako divadla či recitační a písňové večírky, jinde zase založily skupiny věnující se pěstování lidového umění (výšivky, písňe a podobně). V některých vsích odbory zřídily jesle, či alespoň měly jejich založení do budoucna v plánu. Občas také ve zprávách otištěných v časopise nalezneme přání založit obecní pekárny, prádelny či jiné svépomocné družstevní organizace, které by ženám usnadňovaly život. V některých obcích se odbory věnovaly i aktivitám spojeným se zvelebováním veřejného prostoru, zejména sázení stromů.⁶²

Na tomto výčtu záměrů a aktivit agrárních ženských odborů je patrné, že zájmem žen měla být jak kultivace obce a blaho celku, tak práce na usnadnění a obohacení jejich každodenních životů, přičemž se oba aspekty měly prolínat. V porevoluční atmosféře se samozřejmě v tisku nejen ženském, ale i „běžném“ kladl důraz na práci pro blaho republiky a snaha skloubit zájmy žen se zájmy národa a státu byla rozšířenou strategií. Činnost žen v agrárních odborech je však ve *Zvěstování* představována (a mnohdy i zároveň obhajována) nejen jako příspěvek k práci pro blaho národa či dětí, ale i jako prostředek a příležitost k ulehčení a duševnímu obohacení života žen.

Ženy ve straně, v parlamentu a na kandidátkách

Konkrétní představy o tom, jakým způsobem zájmy venkovských žen prosazovat, se však z příspěvků Československého odboru pro zájmy venkovských žen ani z jiných textů v časopise před obecními volbami v červnu 1919 vyčíst nedají. Františka Jirsíková-Prokešová postulovala záměr v rámci ženského odboru kopírovat stranickou strukturu a zakládat samostatné ženské složky při agrární straně na úrovni místní, okresní i celostátní.⁶³ Deklarovala také záměr působit v oblasti „sociální péče“ prostřednictvím zastoupení v obecních zastupitelstvech.⁶⁴

Zvěstování však nevěnovalo velkou pozornost tomu, kolik žen bylo v obecních volbách agrární stranou kandidováno, a kandidatury žen v obecních volbách nebyly v časopise využívány jako prostředek volební mobilizace žen. Pouze jeden poměrně nevýrazný článek se zabýval kandidátkou pražskou, jejíž druhé místo obsadila šéfredaktorka listu Růžena Svobodová, a kandidátkou Královských Vinohrad.⁶⁵

61 Viz rubrika „Věstník“ ve *Zvěstování*, roč. 1, č. 10 (14.3.1919), s. 7.

62 Časopis podporoval sázení tzv. stromů svobody na památku padlých vojáků a vzniku samostatného státu i ke „zkrášlení“ země. Svým vlastním způsobem se této výzvy chopily agrární ženy v Dražní u Manětína v západních Čechách, které zasadily „dva ořechy před chudobinac na památku ženské svobody“ (viz Zprávy o schůzích: Z Dražně u Manětína. In: *Tamtéž*, č. 21 (23.5.1919), s. 7).

63 JIRSÍKOVÁ, F.: Referát o organizaci venkovských žen.

64 *Tamtéž*.

65 ROMANOVSKÁ, Kateřina [VRANÝ, Josef]: Ženy při kandidátních listinách Republikánské strany při pražských volbách. In: *Tamtéž*, č. 23 (13.6.1919), s. 6.

Kromě Růženy Svobodové byly ženy na pražské a vinohradské kandidátce obsazeny na nevolitelných místech; agrární strana ostatně v Praze ani na Vinohradech nedosáhla žádných výrazných volebních výsledků a Růžena Svobodová tak v pražském zastupitelstvu nezasedla.⁶⁶ Ani bezprostředně po volbách ve *Zvěstování* nevyšly bilanční články, které by se nějak zaobíraly početním zastoupením agrárních žen či žen vůbec v nově zvolených obecních zastupitelstvech.

Jako jeden z předpokladů prosazení požadavků ženského odboru zmiňovala Jirsíková i zastoupení žen v parlamentu, avšak opět jen velmi vágně.⁶⁷ Představy o politické činnosti poslankyň celkově nebyly v časopise příliš rozpracovány. I vzhledem k nastávajícím obecním volbám se zdejší komentáře do poloviny roku 1919 soustředily především na činnost žen v obci, pokud vůbec nějak politické působíště ženy konkretizovaly. V několika textech okrajově narazíme na příklady vhodných témat, na něž by se poslankyně měly podle autorek zaměřit. Opět je tu na prvním místě řeč o sociální péči, s jejíž pomocí údajně mohou ženy předcházet sociálním bouřím, a tak udržovat smír ve společnosti, o boji proti alkoholu či prosazování praktických systémových opatření k ulehčení práce žen v domácnosti.⁶⁸ Činnost poslankyň, které již zasedaly v Revolučním národním shromáždění, však časopis nesledoval.

Venkovští muži, manželství a politické aktérství žen

Vznik samostatné ženské organizace, byť s podporou stranického vedení, se mezi mužskými členy agrární strany nesetkal pouze s kladnými ohlasy. V článku z dubna 1919 obhajuje Jirsíková existenci samostatné ženské organizace odlišnými zkušenostmi a mentalitou žen, plynoucími z dosavadních odlišných „podmínek politického vývoje“. Důraz klade zejména na potřebu vytvořit pro ženy, jak již o tom byla řeč, jakýsi „bezpečný“ prostor, kde by se nebály vyjadřovat své názory a diskutovat o ženských otázkách: „Kdo myslíš, že k samostatné politické výchově nebylo by třeba našeho odboru, podívej se do politických schůzí. Kdo je tam hlavním činitelem? Muž mluví, muž dává návrhy, muž debatuje. Velmi často jsou tam ženy sice přítomny tělem, ale ne duší. Jakou oproti tomu duševní čilost ukazuje žena ve schůzi ženského odboru, kde samy mezi sebou o svých úkolech si povídají!“⁶⁹ V několika dalších textech, včetně dopisů čtenářek a zpráv z místních odborů, se setkáme s otevřeně kritickými zmínkami o nechuti, či přímo odporu mužů

66 Viz ŠVEC, Michal: *Komunální politika ve Velké Praze*. Praha, Karolinum 2013, s. 14–16; srv. též *Večer* (16.6.1919), s. 1.

67 JIRSÍKOVÁ, F.: Význam odboru pro zájmy venkovských žen.

68 SVOBODOVÁ, R.: Nebojte se slova politika!; PALKOVSKÁ, A.: Slovo valašské ženy k svobodným ženám naší republiky; dále viz komentář redakce k článku Karla Pelanta „Nesnadná otázka“ ve *Zvěstování*, roč. 1, č. 3 (24.1.1919), s. 7.

69 JIRSÍKOVÁ, F.: Význam odboru pro zájmy venkovských žen.

vůči zakládání místních ženských agrárních odborů v obcích.⁷⁰ „Jen mužové v naší organizaci měli by nás více v našich snahách podporovati,“ postesky si například členky ženského odboru z Dražně u Manětína.⁷¹ Některé projevy poslankyně Anny Chlebounové dokonce zpochybňují narativ o demokratickém českém národě, kterému ve zrovnoprávnění žen bránil jen rakouský útisk. Autorka tak v souvislosti se snahami předválečného ženského hnutí o dosažení volebního práva hovoří o tehdejší „houževnatém odporu veřejnosti“: „Naši muži tak energicky si vyhrazovali všechno to veřejné působení pro sebe, že byli přímo nervosní, míchala-li se některá ta všetečnější nebo výřečnější žena třeba jen do obecních záležitostí. Vážení přátelé! Já mám své zkušenosti.“⁷²

Na stránkách *Zvěstování* je reflektována (a odmítána) i obava mužů z toho, že ženy opustí svou úlohu manželek, matek a hospodyň, a dojde tak k jakémusi „převrácení“ genderového řádu. „Ono posmívání, které nyní velmi často slyšíme, že ženy budou nyní vésti politiku a muži domácnost, že budou práti, žehliti, vařiti, děti opatrovati, krávy dojiti atd., není namístě, to muži dělali nebudou, to budou dělali zase jen ženy, a kdyby to i dělali muži, za týden byste slyšeli, jaká jest to důležitá práce vésti domácnost, ale opakují, nestane se tak, a doba je příliš vážná, než aby se měla součinnost ženy vedle muže ve veřejném životě – odbývat humorem a vtipem,“ vyvracela podobné obavy opět Anna Chlebounová.⁷³ Pisatelky článků poměrně často ujišťovaly, že venkovská žena zůstane i nadále především hospodyní, manželkou a matkou, obvykle však v kombinaci s požadavkem, aby muži politickou a veřejnou

Anna Chlebounová (1878–1946) se po vzniku republiky stala jednou z prvních osmi československých poslankyň. Za agrární stranu byla zvolena také o dva roky později do Národního shromáždění a v roce 1925 svůj mandát obhájila. V roce 1929 uspěla ve volbách do Senátu a křeslo si udržela do roku 1936 (foto Archiv Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, fond Poslanci a senátoři Národního a Federálního shromáždění)

70 Viz např. TÁŽ: Referát o organizaci venkovských žen; Zprávy o schůzích. In: *Tamtéž*, č. 17 (2.5.1919), s. 7.

71 Zprávy o schůzích: Z Dražně u Manětína.

72 Řeč paní posl. Chlebounové na sjezdu Republikánské strany českosl. venkova. In: *Tamtéž*, č. 18 (9.5.1919), s. 2; srv. CHLEBOUNOVÁ, Anna: S kým půjdete? In: *Tamtéž*, č. 19 (16.5.1919), s. 5–7; BERANOVÁ-CHEJNICKÁ, A.: Venkovská žena a politika.

73 CHLEBOUNOVÁ, A.: Uvědomění ženy venkovské. In: *Tamtéž*, č. 10 (14.3.1919), s. 5.

činnost žen více podporovali. Podobně se opakují i ujištění, že ženy v politice nepůjdou proti mužům, ale „vedle nich“.⁷⁴

Tato ujištění se však na stránkách *Zvěstování* poměrně často pojí s ostrou kritikou chování venkovských mužů vůči ženám, zejména ve sféře manželství a rodiny, přičemž jsou zdůrazňovány dopady tohoto „soukromého“ mužského chování na veřejnou činnost žen. V časopise se opakovaně kriticky hovoří o neochotě manželů respektovat, že i žena má právo na volný čas ke vzdělávání, veřejné činnosti a duševnímu rozvoji vůbec: „Muži při svém zaměstnání dovedou si vždycky uvolnit chvíli, již věnují četbě nebo hovoru se svými druhy. A právě tito muži, kteří si dovedou za každou cenu získati chvíli duševního zážitku, přecasto bránívají ženám v četbě, pokládajíce ji pro ně za nevhodné zaměstnání nebo za zahálku.“⁷⁵ Autorkami těchto textů, upozorňujících na pracovní přetíženost venkovských žen, jejich podřízenou pozici v manželství a nedostatek uznání pro jejich práci ze strany manželů, jsou téměř výlučně ženy. Ve dvou textech se dokonce objevily zmínky o fyzickém násilí mužů na manželkách.⁷⁶ Tato kritika je přitom spojena s požadavkem, či přímo se samozřejmým očekáváním, že politické zrovnoprávnění žen přinese změnu i v soukromé sféře rodiny, jejímž výsledkem bude nový, egalitární model manželství, ve kterém si muž a žena budou rovnocennými partnery, byť budou v rodině i hospodářství nadále zastávat odlišné role: „Muž bude se musiti rozloučiti s vědomím jakéhosi panství nad svou ženou, což ovšem mnohým asi mílo nebude. Inteligentní, pokroková žena nechce a nebude poddanou ženou, ale chce a bude milující družkou svého muže, přítelkyní, se kterou se bude muž raditi, a ne poroučeti.“⁷⁷

Požadavek rovnosti v manželství je na stránkách *Zvěstování* prezentován nejen jako samozřejmě očekávaný důsledek politického zrovnoprávnění žen, ale i jako nutný předpoklad toho, aby ženy mohly svých nových práv efektivně využít – aby mohly získat ono stále skloňované „vzdělání“ a mohly se vůbec veřejného života fyzicky účastnit. Jako asi nejvýraznější příklad tu může sloužit výše zmíněný článek věnovaný problému domácího násilí. Jeho autorka formuluje požadavek, aby bylo násilí mužů na manželkách efektivně trestáno, aby muži ženám v případě potřeby pomáhali v práci, své manželky respektovali a dohlédli na své děti, pokud žena bude potřebovat jít na schůzi. Teprve změna v soukromé sféře rodiny podle autorky způsobí a vůbec umožní skutečnou změnu v životě veřejném: „Když takto se přerodí život rodinný ... kdy muž vymění své postavení neomezeného pána v rodině za šlechtěného druha a ochránce své ženy a dobrého spoluvychovatele svých dětí – tu i v životě veřejném budou obě pohlaví stejně ceněnými jednotkami, byť každá v jiném, sobě přiměřeném oboru. Tu teprve ženy zatouží po sebevzdělání a sebeuplatnění a samy dovedou řádně oceniti dobro, jež jim i celému národu přinese udělení hlasovacího práva obojímu pohlaví.“⁷⁸ Ačkoli bylo podle autorky

74 Viz např. LISCOVÁ, M.: Politické uvědomění a práce žen.

75 FORTLOVÁ, A.: Venkovanka. In: *Tamtéž*, č. 10 (14.3.1919), s. 5 n.

76 Viz LOUCKÁ-ČEPOVÁ, M.: Úprava cesty pro všechny ženy. In: *Tamtéž*, č. 17 (2.5.1919), s. 1 n.; FORTLOVÁ, A.: Venkovanka.

77 BRZYBOHATÁ, M.: Co chceme. In: *Tamtéž*, č. 18 (9.5.1919), s. 6.

78 LOUCKÁ-ČEPOVÁ, M.: Úprava cesty pro všechny ženy.

tohoto textu politické zrovnoprávnění žen krokem správným a nezbytným, samo o sobě ke skutečné společenské změně nestačilo.

Naléhavost problému postavení venkovské ženy v manželství dokresluje i skutečnost, že se mu na sjezdu agrárního dorostu v květnu 1919 věnoval i předseda strany Antonín Švehla. Ve svém projevu hovořil o nutnosti vybudovat v nové republice i nový, rovnoprávnější rodinný život, založený na respektu vůči ženě jako mužově rovné spolupracovnici v rodině i domácnosti. S požadavkem na změnu chování se však neobracel na přítomné mladé muže, ale opět jen na ženy, kterým ukládal úkol takovou změnu od mužů vyžadovat. Tím radikálně požadavku na reformu rodinného života sám ulamoval ostrůvku, když z odpovědnosti za její provedení vyvazoval muže a připisoval ji opět pouze samotným ženám.⁷⁹

Předvolební agitace na stránkách „Zvěstování“

Předvolební kampaň na jaře 1919 se odehrávala v kontextu pokračující zásobovací krize. Na konci května proběhla republikou poslední vlna hladových bouří, které propukaly nejen v Praze, ale i na venkově.⁸⁰ Vzhledem k tomu, že zemědělci, zvláště sedláci, byli jedním z terčů lidového hněvu, odrážejí mnohé texty ve *Zvěstování* pocit ohrožení a křivdy.⁸¹ Podpůrné sbírky pro České srdce, zejména program přijímání chudých podvyživených pražských dětí do venkovských rodin, tak měly i významný propagační rozměr, protože ukazovaly venkovské zemědělce jako lidi soucitné a štedré.

Zvěstování si většinou snažilo udržet kultivovaný tón, povznesený nad útoky na stranické konkurenty, a agitační motivy tak na jeho stránkách měly obvykle spíše nepřímý a defenzivní ráz. Časopis zejména pěstoval pocit sounáležitosti s venkovem, snažil se posilovat venkovanství jako primární složku identity svých čtenářek a vykreslovat morální výlučnost venkova, spojovaného s přírodou a národem, v protikladu k údajně zkaženému a od přírody odtrženému městu.⁸² Ostrou předvolební agitaci proti konkurenčním stranám nalezneme za první půlrok existence týdeníku ve čtyřech, respektive pěti textech,⁸³ zaměřených především proti sociální demokracii a méně výrazně i proti straně lidové.

79 Zemské sdružení dorostu Republikánské strany československého venkova. In: *Venkov* (17.5.1919), s. 1 n.

80 Blíže viz KÁRNÍK, Z.: *České země v éře První republiky*, s. 49–62 (viz pozn. 4).

81 O proměně vztahu města a venkova v době válečného nedostatku potravin viz KUČERA, Rudolf: *Život na příděl: Válečná každodennost a politiky dělnické třídy v českých zemích 1914–1918*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2013, s. 35–37. Pro obraz sedláků a selek v socialistických *Ženských novinách* viz FOUSKOVÁ, Marie: Ku předu, ženy! Reprezentace feminity na stránkách *Ženských novin* před obecními volbami 1919. In: *Střed/Centre*, roč. 5, č. 2 (2013), s. 30–56.

82 Viz např. ŠTECHOVÁ, Marie: Skrytá moudrost našeho venkova. In: *Zvěstování*, roč. 1, č. 10 (14. 3. 1919), s. 1 n.

83 ROMANOVSKÁ, Kateřina [VRANÝ, Josef]: Proč naše hnutí a naše strana má nejlepší právo nazývat se „Republikánskou“? In: *Tamtéž*, č. 18 (9.5.1919), s. 1; JIRSÍKOVÁ, F.:

Sociální demokracie je v těchto člancích líčena jako prvek venkovu cizorodý, hrozící rozvratem společenským i mravním. Nejsilnějším příkladem této strategie je otištěná agitační přednáška Anny Chlebounové, v níž byla sociální demokracie označena za „stranu průmyslovou“, která chce „zničit zemědělce“, ⁸⁴ a stojí tak proti hospodářským zájmům všech venkovanů, bez ohledu na jejich socioekonomický status. Politický význam třídních rozdílů na venkově je v této optice bagatelizován a straně agrární, která je prezentována nejen jako zastánkyně hospodářských zájmů venkova, ale i jako garant stability mravního a společenského řádu, je připisován výlučný nárok hovořit za venkovské obyvatelstvo jako celek. Obhajobu existence odlišných politických stran v národě tak na stránkách *Zvěstování* doplňuje důrazný požadavek politické jednoty venkova pod záštitou agrární strany.

K varování před sociální demokracií, znamenající údajnou hrozbu násilí a rozvrácení společenského řádu, posloužily také proběhnuvší hladové bouře: „Pod zámkou boje proti lichvě uspořádány vpády do vesnic. Mnoho našich družek bylo vyvlečeno ze světnic od dětí – a vedeny byly pod šibenice, aby slíbily, že nebudou vystupovati proti určité politické straně. Osobní svoboda i nedotknutelnost ženy byly tu přerušeny nejhroznějším způsobem.“ ⁸⁵ Citovaný text zpracovává téma hladových bouří podobně jako agrární noviny *Venkov a Večer*, ⁸⁶ avšak ohrožení společenského řádu vztahuje specificky k samotnému fyzickému bezpečí žen. O tom, že „přísahat pod šibenicemi“ museli také muži, tu není zmínka, zato se však v kontextu bojů o Slovensko připomínají násilnosti – údajně páchané i na ženách – armádou revolučního Maďarska. Podobnou úlohu hrají i zprávy o údajné „komunizaci žen“ v oblastech ovládaných bolševiky, které v té době probíhaly světovým tiskem a dostaly se i na stránky *Zvěstování*. ⁸⁷ Volba sociální demokracie, která údajně „rozsévá sváry, nenávist a třídní boj“, ⁸⁸ měla být pro čtenářku nepřijatelná i z hlediska samotné její genderové identity, respektive postulovaného ideálu normativní feminity. Předvolební článek Františky Jirsíkové-Prokešové čtenářky přímo varuje, že žena, která by takovou stranu volila, by se nutně „zpronevěřila svému ženství“, ⁸⁹ tedy normativní představě o ženě tišící sváry a konflikty ve společnosti.

Agitace proti lidové straně měla ve *Zvěstování* komparativně marginální prostor, věnovaný zejména obhajobě manželské rozluky, kterou lidová strana prezentovala jako ohrožení ženy a rodiny. Asi nejostřejší výstup proti lidové straně nalezneme

K obecním volbám! In: *Tamtéž*, č. 22 (6.6.1919), s. 6; CHLEBOUNOVÁ, A.: S kým půjdete? (viz pozn. 72); TÁŽ: S kým půjdete? (viz pozn. 44); ROMANOVSKÁ, K.: Po smutných dnech v Čechách a na Moravě – teče na Slovensku zase krev našich mužů a synů.

84 CHLEBOUNOVÁ, A.: S kým půjdete?

85 ROMANOVSKÁ, K.: Po smutných dnech v Čechách a na Moravě – teče na Slovensku zase krev našich mužů a synů..

86 Jeho autorem je ostatně opět pravděpodobně redaktor *Večera* Josef Vraný.

87 Viz VETTEROVÁ-BEČVÁŘOVÁ, Anna: Co je ve světě nového? In: *Tamtéž*, č. 17 (2.5.1919), s. 1; dále viz PROKEŠ, Ant.: Ženské hnutí v cizině. In: *Tamtéž*, č. 20 (23.5.1919), s. 4.

88 JIRSÍKOVÁ, F.: K obecním volbám! Srv. též ROMANOVSKÁ, K.: Ženy při kandidátních listinách Republikánské strany při pražských volbách.

89 JIRSÍKOVÁ, F.: K obecním volbám!

opět v předvolebním projevu Anny Chlebounové, která ji charakterizovala jako „stranu zpátečnickou, jejíž vůdcové přicházejí sice na venkov se slovy lásky, avšak ve skutečnosti snaží se venkovský lid rozeštvati a pak jej ovládnouti“, a navíc ji obvinila ze záměru obnovit rakouskou monarchii.⁹⁰ Jinak však je patrná spíše opatrná snaha neurazit ve *Zvěstování* předpokládaný náboženský cit čtenářek.

Redakce týdeníku sice zjevně počítala s religiozitou svých čtenářek, avšak neotiskovala články, které by se daly označit za katolické či s katolicismem sympatizující.⁹¹ Pozoruhodné je občasné využívání nábožensky laděného jazyka k angažování čtenářek pro věc agrarismu, které počíná již samotným názvem časopisu.⁹² Časopis se pokoušel předpokládaný zájem svých čtenářek o duchovní otázky uspokojit také průběžným otiskováním úvah, které mnohdy používaly náboženský jazyk a řešily otázky duchovní a etické orientace v životě, avšak nehlásily se mnohdy výslovně ke křesťanství.⁹³

„Ženská otázka“ nehraje v článcích namířených proti konkurenčním stranám jako motivátor k volbě agrárníků prakticky žádnou roli: agrární strana není ve *Zvěstování* představována jako hlasitý zastánce ženských práv a konkurenční strany nejsou obviňovány z odporu vůči ženské emancipaci. Platí to i pro agitaci namířenou proti straně lidové, což dává smysl vzhledem k tomu, že mnohé venkovské ženy se na svá nová politická práva zjevně dívaly přinejmenším s jistým podezřením. Primárním motivem k loajalitě čtenářek vůči agrární straně měla být identita *venkovanky*, identifikace s venkovem a hospodářská závislost na zemědělství. Významnými faktory tu jsou hospodářské zájmy venkova, společenská stabilita a bezpečnost státu.

Společným motivem analyzovaných agitačních textů je obraz lidovce i socialisty jako cizorodých prvků, které na venkov vstupují (či do něj přímo „pořádají vpády“) zvenčí. Tyto texty tak v časopise pomáhají konstruovat obraz politicky i kulturně homogenního českého venkova, zastupovaného agrární stranou, do něž jsou údajně náboženské či třídní konflikty pouze uměle zanášeny z měst. Vedle tohoto dominantního obrazu se však v časopise zároveň vynořují marginální pasáže odhalující existenci politického a třídního napětí a konfliktu v rámci venkova. Ilustrativní je dopis jedné z pracovnic místních ženských odborů agrární strany, popisující vyostřenou předvolební situaci: „Horečka volební v průmyslovém našem kraji působí

90 Ani obviňování z přisluhování monarchii, ani odsuzování náboženského „tmářství“ nebylo v poválečné atmosféře „kulturního boje“ proti katolické církvi příliš neobvyklé (srv. PEHR, Michal – ŠEBEK, Jaroslav: *Československo a Svatý stolec: Od nepřátelství ke spolupráci (1918–1928)*. Praha, Masarykův ústav a Archiv AV ČR 2012, s. 13–23).

91 Opakovaně, a nejen v předvolebním období, se zde naopak setkáme s výkladem husitství jako významné a pozitivní součásti české národní identity – což ostatně odpovídá i širšímu agrárnímu ideovému rámci.

92 Viz např. HANUŠOVÁ, A.: *Zvěstování*. In: *Zvěstování*, roč. 1, č. 15 (18.4.1919), s. 4; BERA-NOVÁ-CHEJNICKÁ, A.: *Venkovská žena a politika*.

93 Vycházela zde například série úvah z pera Pavly Moudré, inspirovaných spíše jejím teozofickým hledáním. Ilustrativní je reakce katolického časopisu *Žena* z února 1919: „Náboženské citění svých venkovských čtenářek chce ovšem [*Zvěstování*] regulovat po svém: cosi jako náběhy k 'české církvi', jinde cosi ještě jiného, co nelze ani definovat: cosi jako koketerie s náboženstvím.“ (Ženská hlídka. In: *Žena*, roč. 1, č. 4 (27.2.1919), nestránkováno.)

jako jed. (...) Ty naše vesničky možno přirovnati k vosím hnízdům, k nimž těžko jest se přiblížiti.“⁹⁴ Je výmluvné, že autorka dopisu zde sama sebe nereflektovaně situuje jako někoho, kdo do venkovských „vesniček“ přichází zvnějšku.

Závěrem

Výše popsaný obraz politicky angažované venkovské ženy vyrůstá z širšího rámce agrární ideologie⁹⁵ (vztah venkov–město, mytologie půdy, požadavek politické jednoty venkova v agrární straně atd.) a poměrně dobře do něj zapadá. Stejně tak nemá daleko k dobovému ideálnímu obrazu političky, jak jej popsala Dana Musilová:⁹⁶ vyznačuje ji důraz na práci pro blaho obce, úsilí o mravní kultivaci společnosti, zájem o sociální otázky a potřeby žen a dětí. Na stránkách *Zvěstování* jsou však tyto charakteristiky spojovány i s artikulovaným zájmem o rozvoj vlastní osobnosti a o praktické zlepšení a ulehčení života venkovských žen, a to jak z hlediska ekonomického, tak z hlediska jejich statusu v manželství a společnosti vůbec.

Zmínky o odporu a nechuti některých venkovských mužů ke vzniku agrárních ženských odborů, které ve *Zvěstování* nalezneme, pravděpodobně do značné míry odrážely určitou konzervativnost venkovského prostředí a také fakt, že agrární strana politické organizaci žen před válkou nevěnovala výraznější pozornost. Většina významných českých politických stran začala mít o členství žen ve svých řadách zájem již na sklonku 19. století, v souvislosti s nástupem fenoménu masových stran, byť pro ženy zůstávalo obtížné se uvnitř stran prosadit na mocenské pozice. S největším náskokem se stranické organizaci žen otevřela sociální demokracie a národní socialisté, dále pak strana pokroková a Národní strana svobodomyšlná (předváleční mladočeši, poválečná národní demokracie). Vpředvečer války měly zmiňované strany již své ženské organizace či ženské sekce, sociální demokracie vydávala i ženský politický časopis (*Ženský list*).⁹⁷ Výjimkou byly české katolické strany, které volební právo a politickou činnost žen odmítaly, takže angažované katoličky se organizovaly mimo politické strany, ve spolcích zaměřených především charitativně. Přesto se katolické ženské hnutí po válce dovedlo velmi rychle adaptovat a během dvacátých let vytvořilo silnou ženskou organizaci, spolupracující s lidovou stranou.⁹⁸

Česká agrární strana, založená roku 1899, na rozdíl od stran katolických nepatřila k odpůrcům volebního práva žen, avšak ani k jeho velkým zastáncům. Její

94 Dopis B. V. In: *Zvěstování*, roč. 1, č. 22 (6.6.1919), s. 7.

95 Srv. HARNA, J.: Republikánská strana, s. 556 (viz pozn. 21); ROKOSKÝ, Jaroslav: Agrární strana. In: MALÍŘ, J. – MAREK, P. a kol.: *Politické strany*, sv. 1, s. 413–441, zde s. 417 n. (viz pozn. 21).

96 MUSILOVÁ, D.: *Z ženského pohledu*, s. 31 (viz pozn. 5).

97 *Tamtéž*, s. 19–23.

98 Srv. BUREŠOVÁ, Jana: *Proměny společenského postavení českých žen v 1. polovině 20. století*. Olomouc, Vydavatelství Univerzity Palackého 2001.

předválečný program z roku 1903 k otázce politického zrovnoprávnění žen mlčí.⁹⁹ Stranické organizaci žen byla před válkou věnována pozornost pouze v rámci agrárního dorostu,¹⁰⁰ o nějž se také poválečný Československý odbor pro zájmy venkovských žen v počátcích personálně opíral. Agrární strana tedy po válce své ženské organizace teprve budovala, zatímco její straničtí konkurenti již měli vybudované struktury, na nichž mohli stavět, a současně se již začali „sžívat“ s existencí vlastních ženských organizací či sekcí.

Kritika venkovských mužů, s níž se na stránkách *Zvěstování* setkáváme, se však netýká pouze odporu některých z nich vůči politické aktivizaci žen, ale přelévá se do sféry manželství a rodiny. Rozchod s patriarchální koncepcí manželství ve *Zvěstování* je samozřejmě odrazem pomalu se rozvíjejícího širšího společenského posunu od modelu manželství, v němž žena byla na muži závislá, měla o něj pečovat a nesnažit se ho „přerůst“ (tento ideál byl ve své době často ilustrován obrazem ženy jako břečťanu, který se vinul kolem statného dubu-muže),¹⁰¹ k egalitárnímu modelu manželství rovnocenných partnerů, dvou „stromů, které společně směřují za světlem“.¹⁰² Autorky přispívající do *Zvěstování* si sice chtěly zachovat role a aktivity manželky, matky a venkovské hospodyně, ale vyžadovaly právo na volný čas, rovnost a respekt vůči své osobě a své práci. Kritika postavení ženy v manželství je v některých textech spojena s upozorněním na provázanost soukromé a veřejné sféry, a je tedy implicitně postulována jako politické téma: beze změn ve sféře soukromé žena nemůže platně využívat svých nových práv ve sféře veřejné. Nároky narušující genderovou dělbu práce v rodině (například požadavek, aby muži v případech potřeby pečovali o děti) se však v časopise objevují jen velmi výjimečně.

Ve venkovském hospodářství (statku) byla rodina stále výrobní jednotkou. Údržba statku se neobešla bez součinnosti „mužských“ a „ženských“ činností, a práce selky byla tradičně nejen nepostradatelná, ale také produktivní.¹⁰³ K tomuto obrazu produktivní ekonomické role selské ženy se také některé texty ve *Zvěstování* vrací a stavějí na něm sebevědomí venkovské ženy. Jak však ukazuje Marie Bahenská se spoluautorkami, v druhé polovině 19. století bylo mnoho produktivní ženské práce vyvedeno z venkovské domácnosti do komerční sféry, což mělo v kombinaci s přetrvávajícími konzervativními představami o mužské nadřazenosti za následek i pokles statusu venkovských žen.¹⁰⁴ Otevírá se tedy otázka, nakolik obraz sebevědomé

99 Program České strany agrární: Schválen na sjezdu zástupců strany z Království českého 18. ledna 1903. In: HARNÁ, J. – LACINA, V. (ed.): *Politické programy českého a slovenského agrárního hnutí 1899–1938*, s. 45–71 (viz pozn. 22).

100 Viz ROKOSKÝ, J.: Agrární strana, s. 419.

101 Viz ABRAMSOVÁ, Lynn: *Zrození moderní ženy: Evropa 1789–1918*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2005, s. 77.

102 Viz BOCKOVÁ, Gisela: *Ženy v evropských dějinách od středověku do současnosti*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2007, s. 166.

103 Viz HORSKÁ, Pavla: *Naše prababičky feministky*. Praha, Lidové noviny 1999, s. 24; LENDE-ROVÁ, M. a kol.: *Žena v českých zemích od středověku do 20. století*, s. 305 n. (viz pozn. 30).

104 BAHENSKÁ, M. – HECZKOVÁ, L. – MUSILOVÁ, D.: *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná*, s. 86 n. (viz pozn. 8).

selské ženy odrážel realitu a nakolik se ji texty ve *Zvěstování* spíše snažily vyvářet, a tak ženám dodávat sebedůvěru. Je zjevné, že časopis se přinejmenším částečně snažil hlas sebevědomé selské ženy nasimulovat: jednou z „autorek“, jež tento obraz ve *Zvěstování* vytvářejí, je ve skutečnosti pravděpodobně agrární novinář a spisovatel Josef Vraný, píšící pod pseudonymem Kateřina Romanovská (z jehož pera si však kritiku patriarchálního manželství nepřečteme).

V této souvislosti by bylo zajímavým předmětem dalšího výzkumu, do jaké míry měla ve venkovském prostředí vliv válečná valorizace a „zvědečtění“ domácích prací, které ve své monografii o dělnické třídě za první světové války popisuje Rudolf Kučera,¹⁰⁵ a také obecná válečná zkušenost žen, které na venkově na rozdíl od měst nebyly natolik konfrontovány s nouzí a sociálním sestupem. (V časopise se také příliš neakcentovalo ženské válečné utrpení, vyjma samozřejmě strachu o muže a syny.) Během trvání republiky se kolem *Zvěstování* a Československého odboru pro zájmy venkovských žen postupně zformuje nový proud venkovského feminismu, spojený především se jmény Ludmily Zatloukalové-Coufalové či Anny Mrskošové, které obě byly již v roce 1919 členkami výkonného výboru ženského odboru.¹⁰⁶

Na stránkách *Zvěstování* se ve sledovaném období ovšem nesetkáme s kritikou agrární strany jako takové. Časopis se přirozeně snažil vytvářet pozitivní obraz své strany (a zejména Antonína Švehly) jako zastávce venkova, a tedy i venkovských žen. Prosazení specificky ženských zájmů bylo však v optice časopisu primárně úkolem a zodpovědností samotných žen, kterým samostatná stranická ženská organizace měla poskytovat bezpečný ženský prostor pro artikulaci těchto zájmů. Je však otázkou, nakolik ženám umožňovala posunout se v řešení „jejich“ otázek za rámec spolkového aktivismu a svépomoci.

Studie byla zpracována s podporou Grantové agentury Univerzity Karlovy v rámci projektu č. 1484214 „Boj o ženu! Jak politické strany v první ČSR oslovovaly a mobilizovaly voličky“.

105 KUČERA, R.: *Život na příděl*, s. 69–100 (viz pozn. 81); srv. např. HÁLKOVÁ, M.: Hlídka hospodyňská: Jak vařit. In: *Zvěstování*, roč. 1, č. 13 (4.4.1919), s. 5 n. Hospodyňské školství se na venkově začalo rozvíjet od 80. let 19. století (blíže viz BAHENSKÁ, M. – HECZKOVÁ, L. – MUSILOVÁ, D.: *Nezbytná, osvobozující, pomlouvaná*, s. 93–97).

106 Viz JIRSÍKOVÁ, F.: Ustavující schůze Československého odboru pro zájmy venkovských žen. In: *Zvěstování*, roč. 1, č. 3 (24.1.1919), s. 7; dále viz BAHENSKÁ, M. – HECZKOVÁ, L. – MUSILOVÁ, D.: *Iluze spásy*, s. 220–222 (viz pozn. 7).

Renesance české ekonomie

Pražské jaro 1968 a Ekonomický ústav ČSAV

Jan Klacek – Václav Kupka

Padesáté výročí pražského jara je důvodem k opětnému připomenutí a zamyšlení nad tím, v čem toto období bylo jedinečné, ale i v čem tvrdě narazilo na své limity. Od té doby vyšla řada prací, zejména po roce 1990 – od pamětníků, ale také od autorů, kteří už pražské jaro neprožili a vnímají je zprostředkovaně.

Každé připomenutí je nutně zabarveno prožitou zkušeností a může mít i různý úhel pohledu; jako ekonomové, kteří v té době pracovali v Ekonomickém ústavu Československé akademie věd, bychom rádi přispěli do současné rozpravy tímto textem z pohledu *ekonomie*. A jako pamětníci jsme usilovali o to, abychom připomněli *výjimečný příběh* zapomínané minulosti, která je i inspirativním poselstvím pro současnost.

Ekonomický ústav byl v období šedesátých až osmdesátých let epicentrem vývoje českého ekonomického myšlení. Třebaže jednotliví autoři zprvu nepřekračovali meze takzvaného reálného socialismu, usilovali přinejmenším o to pochopit fungování centrálně plánované ekonomiky a přetavit toto poznání do teoretické roviny. To bylo něco výjimečného i v mezinárodním kontextu. Náš příspěvek snad pomůže k tomu, aby příslušné aktivity a jejich protagonisté z tohoto období zůstali v historii ekonomického myšlení trvale spojeni se změnou dogmatického a deduktivního pojetí politické ekonomie, přezírajícího analytické poznatky. Vyžadovala si to mimo jiné akutní potřeba řešit tehdejší vážné problémy československé ekonomiky.¹

1 Jiný pohled nabízí např. Václav Klaus ve stati „Proměny a fáze kritiky centrálně plánované ekonomiky“. In: KLAUS, Václav: *Obhajoba zapomenutých myšlenek*. Praha, Academia 1997,

Další zaměření našeho textu se ovšem bude týkat pouze *hlavních směrů* těchto změn a rozhodně v celé komplexnosti nepokrývá výzkumné pole jednotlivých oddělení Ekonomického ústavu a jeho pracovníků v šedesátých letech.² Hlavní pozornost přitom soustředíme na dvě profilující osobnosti tehdejšího Ekonomického ústavu, Otu Šika a Josefa Goldmanna s jejich výzkumnými týmy. V oblasti makroekonomie se dále zabýváme dobovým teoretickým příspěvkem Václava Klause a v mikroekonomii pracemi Luboše Mlčocha.

V této souvislosti může vzniknout otázka, proč se zaměřujeme téměř výlučně na Ekonomický ústav. Jisté je, že jak na Vysoké škole ekonomické v Praze, tak na Univerzitě Karlově, jakož i v rezortních výzkumných ústavech, působily v té době osobnosti, které se na renesanci ekonomického myšlení také podílely. Zmiňujeme se o nich v první kapitole. Nevznikly tam však dlouhodobější týmově orientované výzkumné projekty, srovnatelné se situací v Ekonomickém ústavu, jež by vedly k etablování nových směrů ekonomického výzkumu.

Samozřejmě máme dnes výhodu zpětného pohledu; víme, „jak to nakonec dopadlo“. Zároveň si uvědomujeme, že v historickém pohledu vystupují kontury limitů a omezení mnohem ostřeji. A vnucuje se otázka, zda i zde neplatí, že „kdo nezná historii, je nucen si ji zopakovat“. Přestože se dnes ekonomie a hospodářská politika u nás obecně nacházejí v docela jiné vývojové fázi, chtěli bychom se pokusit nabídnout pohled na šedesátá (a částečně i sedmdesátá) léta jako na období směřující k obnově *racionalního ekonomického myšlení v českých zemích*;³ to sice bylo záhy znovu utlumené, mohlo na ně ale navázat – tak či jinak – české ekonomické myšlení v devadesátých letech. Pregnantně to vyjádřil Tomáš Ježek: „Proto si osmašedesátníků vážím, dnes stojíme na jejich ramenou.“⁴ A nejen to, zdánlivě překonané diskuse šedesátých let mají dosti co říci i k dnešku – slovník a metody se sice změnily, ale některá témata jsou překvapivě aktuální.⁵

s. 243–256; srv. také CHYTIL, Zdeněk – SOJKA, Milan: České ekonomické myšlení v letech 1948–1969: Od stalinského teroru k Pražskému jaru. In: *Politická ekonomie*, roč. 51, č. 4 (2003), s. 565–592.

2 Zainteresovaného čtenáře odkazujeme na stať Ladislava Jünglinga „K dějinám Ekonomického ústavu ČSAV (1953–1990)“. In: *Tamtéž*, roč. 51, č. 1 (2003), s. 40–58. Zajímavé rozšíření pohledu na Ekonomický ústav v té době najdeme v kapitole „Roky poznání, nadějí, pochybností a omylů“ z knihy rozhovorů novináře Petra Husáka s ekonomem Tomášem Ježkem *Budování kapitalismu v Čechách* (Praha, Volvox Globator 1997).

3 Cesty ekonomického myšlení v českých zemích v porovnání se Slovenskem byly do jisté míry autonomní. V našem pojednání se omezujeme na vývoj ekonomie v českých zemích.

4 HUSÁK, P.: *Budování kapitalismu v Čechách: Rozhovory s Tomášem Ježkem*, s. 34.

5 Předkládanou studii posoudilo několik našich vrstevníků. Zvláštní náš dík si zaslouží doc. dr. Petr Pithart, CSc. Za cenné náměty a připomínky děkujeme našim kolegům z Ekonomického ústavu ČSAV: prof. ing. Karlu Dybovi, CSc., prof. ing. Luboši Mlčochovi, CSc., doc. Josefu Luňákovi, CSc., ing. Mojmíru Hájkovi, CSc. a ing. Karle Trdlíkové, CSc. Jejich podpora a připomínky nás povzbudily a také ovlivnily.

*Zlomové období a frustrované naděje***Stav ekonomického myšlení v Československu na počátku šedesátých let**

Polovina šedesátých let je svým způsobem zlomovým obdobím ve společenském, kulturním i národohospodářském vývoji Československa. Jakkoli se pražské jaro roku 1968, a zvláště takzvaná Šikova ekonomická reforma, může jevit jako revoluční přerýv v poválečném, respektive poúnorovém dlouhodobém vývojovém trendu, ve skutečnosti mu předcházelo několikaleté období myšlenkového kvasu a zrání, během kterého se tento jedinečný, vpravdě renesanční zlom připravoval. Pokusme se tedy nejprve ve stručnosti zmapovat stav ekonomie a ekonomického myšlení v Československu v období, které tomu předcházelo.

Takzvané Šikově ekonomické reformě předcházely letité a svým způsobem školo-metské diskuse, rozepře i ostré polemiky mezi zastánci a odpůrci takzvané zbožní koncepce socialistické ekonomiky. Fascinace – až na výjimky – celé generace českých ekonomů Marxovým dílem způsobila inflaci rozsáhlých traktátů na téma tvorby hodnoty, nadhodnoty a akumulace kapitálu, s přesvědčením autorů, že konstituují novou disciplínu – politickou ekonomii socialismu. Rozrůstal se tak i počet kateder marxistické politické ekonomie, které byly zakládány na řadě vysokých škol a univerzit.

Na Vysoké škole ekonomické v Praze⁶ studenti směru politické ekonomie museli absolvovat vícesemestrální seminář o Marxově *opus magnum Das Kapital*, vedený profesorem Felixem Olivou. Tato teoretická výbava měla tehdejší adeptům ekonomie vštípit jednoznačný poznatek: kapitalismus jako ekonomicko-společenská formace je předurčen k zániku a přechod ke komunismu je zákonitě daný. Bylo přitom zjevné, že žádný pohřeb kapitalismu se nekoná, a stejně tak, že na cestu této revoluční přeměny se vydaly země, jejichž ekonomiky nedosáhly – právě s výjimkou Československa – ani fáze kapitalismu, natož rozvinutého kapitalismu druhé poloviny dvacátého století. V šedesátých letech pak byly publikovány srovnávací analýzy, které ukázaly, že mezera v hospodářské vyspělosti mezi Západem a Východem se začala povážlivě prohlubovat. Tyto pouhé „zákruty dějinného vývoje“ ovšem neměly zpochybnit Marxovu teoretickou fundaci konce jedné společensko-ekonomické formace a jejího vystřídání formací novou.

V kontrastu k marxistické politické ekonomii kapitalismu však politická ekonomie socialismu neobsahovala žádný jednotící teoretický koncept – vyjma poznatku, že Marxem vydedukované „zákonitosti“ a vývojové charakteristiky kapitalismu mají být negovány, s tím jak je v přechodném období odumírající kapitalismus nahrazován nastupujícím socialismem a jak se tento přechod dovršuje nástupem komunismu, pro nějž mělo platit známé heslo: „Každý podle svých možností, každému podle jeho potřeb.“ Ve svém olbřímím díle Karl Marx věnoval tématu ekonomických základů socialismu pouze pár vět. Prostor pro „tvůrčí aplikaci marxismu“ v politické

6 Vysoká škola ekonomická byla založena v roce 1952 po zrušení Vysoké školy politických a hospodářských věd; ta navazovala na Vysokou školu obchodní, která byla zřízena po vzniku Československa.

ekonomii socialismu byl za těchto podmínek nebývale velký. S dostatečným časovým odstupem lze však dnes tvrdit, že politická ekonomie socialismu nikdy nedospěla do uceleného a konzistentního tvaru. Spíše vznikala torza rádobý teoretických koncepcí, což bylo ovlivněno také tím, že nebylo zřejmé, jak dlouhé by přechodné období socialistické ekonomiky mělo být a jakými všemi vývojovými fázemi a etapami by tato ekonomika měla procházet.

Zastánci takzvané nezbožní koncepce socialistické ekonomiky argumentovali tím, že revoluční opatření, jakými bylo znárodnění soukromých firem nebo zavedení centrálního plánování a částečného přidělového systému, představují rozhodující elementy pro negaci tržního charakteru ekonomiky. Z toho dedukovali, že tvorba hodnoty a nadhodnoty a zbožní charakter výroby jsou jednou provždy *passé*, a tím je naplněna fundace nezbožní koncepce jakožto páteřního teorému politické ekonomie socialismu.⁷

Na opačném pólu stáli autoři tvrdící, že výroba za socialismu má ještě charakter výroby zboží.⁸ Toto přesvědčení opírali o protichůdnost zájmů dílčích ekonomických jednotek na jedné straně a zájmů jim nadřízených orgánů – včetně centrálních, údajně reprezentujících zájmy celospolečenské – na straně druhé. Zájmové frikce na všech úrovních hierarchie národohospodářského plánu, jakož i při jeho realizaci, byly přesvědčivým argumentem zastánců takzvané zbožní koncepce. V tehdejších odborných statích a publikacích se šířily polemiky mezi zastánci a odpůrci zbožní koncepce socialistické ekonomiky a návazné diskuse o úloze a pojetí centrálního plánování. Vyznačovaly se značnou scholastičností, rozsáhlými citacemi klasiků marxismu a malou znalostí světové ekonomické teorie.

Tristní stav ekonomické teorie v Československu v tomto období korigovali alespoň částečně ti vysokoškolská učitelé, kteří přednášeli dějiny ekonomických teorií (Drago Fišer, Miroslav Rumler, Milan Sojka, Luděk Urban a Milan Mach), i někteří další pracovníci kateder politické ekonomie (Rita Budínová-Klímová, Jindřich Janiš, Oldřich Kýn a Pavel Pelikán). Jejich znalost historických diskusí o plánu a trhu ze třicátých let a dílčí obeznámení s keynesiánskou a neoklasickou ekonomickou teorií mohly významně ovlivnit budoucí diskusi o ekonomické reformě. Nelze také opomenout ty ekonomy, kteří „unikli“ do takzvaných podpůrných disciplín a těšili se odborné reputaci v oborech matematické ekonomie, ekonometrie a statistiky (Miloš Stádník, Jaroslav Habr, Jaromír Walter a Martin Černý).

Takto lze ve velké stručnosti charakterizovat stav ekonomie a teoretického myšlení u nás v polovině šedesátých let (záměrně zde pomíjíme situaci na Slovensku). Postupně se však situace začala měnit, a to zejména v Ekonomickém ústavu ČSAV

7 K hlavním protagonistům tzv. nezbožní koncepce patřili Felix Oliva, dále Josef Reiser a Oldřich Truhlář z katedry politické ekonomie socialismu Vysoké školy ekonomické v Praze.

8 Pravděpodobně prvním, kdo v české ekonomické literatuře publikoval statě o zbožní výrobě za socialismu, byl Jaroslav Vejvoda (viz VEJVODA, Jaroslav: Všeobecné základy zbožní výroby v rámci státního socialistického sektoru. In: *Politická ekonomie*, roč. 6, č. 6 (1958), s. 517–534). Je velkou ironií, že právě Jaroslav Vejvoda společně s Felixem Olivou byli hlavními „normalizátory“ a aktéry rozsáhlých čistek v řadách českých ekonomů po roce 1969.

v Praze.⁹ Důležitý byl generační rozměr tohoto latentního přerodu ekonomického myšlení. Právě tehdy začala na scénu vstupovat početná *nová generace ekonomů*, z nichž k nejvýraznějším řadíme Václava Klause, Luboše Mlčocha a Miroslava Tomse. Tito mladí ekonomové významně přispěli k zásadnímu zlomu v ekonomickém myšlení v Československu, obdobně jako jejich vrstevníci v jiných sociálních vědách, v kultuře a společenském životě vůbec.

I když „kritika buržoazních teorií“ pro ně byla povinná, mohli systematicky studovat moderní ekonomické teorie angloamerické provenience, jakož i práce takzvané Rakouské školy. Umožnily to i první studijní pobyty na předních univerzitách ve Spojených státech, Velké Británii a v dalších centrech ekonomického bádání, které se uskutečnily po roce 1965. Nikoli nepodstatnou roli měl i širší přístup ke světové ekonomické literatuře, který překvapivě umožňovala knihovna Ekonomického ústavu, kde kromě bohatého knižního fondu byla až na výjimky přístupná prestižní odborná periodika z Velké Británie a USA. Příznačné pro další vývoj přitom je, že zájem mladých ekonomů se soustředil kolem dvou tehdejších ekonomických škol, neoklasické syntézy (v podání Samuelsonovy učebnice *Economics*)¹⁰ na jedné straně a Rakouské školy, představované pracemi Ludwiga von Misesa a Friedricha Augusta von Hayeka, na straně druhé.

Pokus o decentralizaci plánovaného hospodářství

Stav ekonomického myšlení se nutně odrážel v *ideologii* plánovaného hospodářství. Ta byla založena na víře, že budoucnost bude dána osvíceným centrem, které bude mít dostatek informací, aby lépe, spravedlivěji (rovnostářsky) a snad i efektivněji rozdělovalo omezené zdroje, než tak činí společnost založená na soukromém vlastnictví a informacích, jež poskytuje tržní mechanismus.

Avšak nejenže tyto ambice byly falzifikovány *teoretickou analýzou* (viz níže). Brzy se též ukázalo, že tato ideologie všemocného centra má závažné *praktické slabiny*, přinejmenším z takových ekonomických hledisek, jako je dosahování ekonomické rovnováhy a efektivnosti využití zdrojů. První (neúspěšný) pokus o „reorganizaci našeho plánování a řízení“ je tak datován rokem 1959, tedy již několik let po zavedení centrálně řízené ekonomiky sovětského typu u nás. Tento pokus, známý pod názvem *Rozsypalova reforma*, skončil dříve, než v plném rozsahu začal fungovat, a od roku 1963 byl obnoven původní model direktivního plánování.

Teoretická východiska decentralizace Oty Šika (aneb Plán versus trh)

V roce 1961 publikoval profesor Ota Šik svou zásadní, řekněme spíše filozoficky orientovanou práci *Ekonomika, zájmy, politika*¹¹ a o tři roky později vydal druhou

9 Ekonomický ústav byl založen v roce 1953 v rámci nově zřízené Československé akademie věd. Počátkem 90. let byl sloučen se Sociálně ekonomickým ústavem ČSAV v Ústí nad Labem a v roce 1993 zrušen. Namísto něj vznikl v roce 1992 Národohospodářský ústav ČSAV.

10 Překlad Luďka Urbana a Rity Budínové vyšel tehdy v Ekonomickém ústavu alespoň interně.

11 ŠIK, Ota: *Ekonomika, zájmy, politika: Jejich vzájemné vztahy do socialismu*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1962.

klíčovou knihu, nazvanou *K problematice socialistických zbožních vztahů*,¹² s již jasně programovým podtextem. Argumentace v obou knihách není nepodobná scholastice – od nezpochybnovaných (v dané době nezpochybnitelných) axiomů se odvozuje pokus o dialektické odůvodnění integrace plánu a trhu, tedy o spojení „vody a ohně“.

První kniha je tak spíše svědectvím toho, jak obtížné a složité bylo překonávání dobových dogmat, třeba i (nebo právě proto, že) zaštitěné odvoláváním na Marxe: „Musíme si stále připomínat Marxova slova, že politickou ekonomii lze přeměnit v pozitivní vědu jen tím, že na místo svářících se dogmat postavíme svářící se skutečnosti,“ píše hned na úvod Ota Šik.¹³ Vzápětí pro jistotu připomíná, že „překonávání zjednodušených názorů pomocí skutečných vědeckých analýz a odhalování dialektiky skutečného vývoje umožní zároveň potírat revizionistická tvrzení, vytvořená naprosto nevědeckou, spekulativní metodou“.¹⁴

Šik přitom sleduje záměr soustředit pozornost ekonomického myšlení na existenci *ekonomických zájmů* a jejich strukturu v ekonomice; tedy zájmů, které nejsou dány pouze psychologicky, ale především ekonomickými vztahy: „Nemůžeme však zůstat pouze u poznatku, že podstata zájmů je určována ekonomickými vztahy, nýbrž musíme si i ukázat samu úlohu zájmů v tomto ekonomickém vývoji.“¹⁵ To lze interpretovat jako přípravu na další krok v argumentaci, a tedy ve vývoji ekonomického myšlení v tehdejší Československu.

Tento krok následoval v Šikově druhé knize, ve výkladu ve prospěch spojení „plánu a trhu“. Výchozí argument zněl, že v centrálně řízené ekonomice (na nižším stupni vývoje!) nelze *naturálně rozdělovat*, a proto musí hrát nějakou roli trh. Rozvinutí této myšlenky spočívalo v tezi, že nezbytné rozdělování podle vynaložené práce lze zajistit pouze na podkladě *ekvivalentní směny*. „Refinovanější“ Šikova argumentace pak hledá jádro problému v *rozporu* mezi zespolečenštěnou (abstraktní) prací a individuálním charakterem (konkrétní) práce a spotřeby. Civilněji řečeno, i nejpřísněji centralizovaná ekonomika má své hranice a nemůže zcela negovat trh práce ani spotřební trh. (Dílní argumentace se dále odvolávala na specifika družstevního vlastnictví, přičemž se *de facto* opírala o první průlom do ideologie socialistické ekonomiky – Novou ekonomickou politiku (NEP) v Sovětském svazu dvacátých let.)

Jestliže nutnost existence trhu Šik složitě – ale v logice první knihy – obhájí oněmi (vnějšími) *hranicemi centrálně plánované ekonomiky*, dobovou terminologií současně upozorňuje i na možná (vnitřní) *omezení centrálně plánované ekonomiky*:

„Zprvč proto, že existují obtíže v poznání všech konkrétních souvislostí za měnících se ekonomických podmínek“ (čili nedostatek informací ve vertikálních vztazích řídicí hierarchie).

12 TÝŽ: *K problematice socialistických zbožních vztahů*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1964 (2. vydání 1965).

13 ŠIK, O.: *Ekonomika, zájmy, politika*, s. 10.

14 *Tamtéž*, s. 11.

15 *Tamtéž*, s. 377.

„Zadruhé proto, že existují rozpory v zájmech“ (čili rozpor v zájmech například výrobců a spotřebitelů, tedy v horizontálních vztazích, ale především ve vertikálních vztazích, mezi centrem a podniky, jak to Šik rozvinul dále).

A zatřetí, „také zpracování informací bývá primitivní“ (čili omezená schopnost zpracování velkého množství informací, navíc neporovnatelných).¹⁶

Tyto závěry korespondují s výsledky diskusí o plánu a trhu ve třicátých a čtyřicátých letech mezi předními ekonomy na Západě.

Ekonomické zájmy ale nejsou jediným východiskem Šikovy argumentace. Již v první knize totiž uplatňuje typický marxovský argument o souvztažnosti vývoje výrobních sil a výrobních vztahů a o tom, že „přežívající“ ekonomické vztahy brzdí další vývoj. „Ve skutečnosti si trvalý kvantitativní vývoj výrobních sil vynucuje i trvalý kvantitativní vývoj ekonomických vztahů...“¹⁷ Plyne z toho, že překonání obtíží centrálně plánované ekonomiky si vynucuje změnu ekonomických vztahů – neboli reformu soustavy řízení.

Vrcholem této Šikovy argumentace je pak téma *socialistického podniku*. Jedná se zejména o odstavec v článku, který Šik původně uveřejnil v *Hospodářských novinách* v roce 1964 a do knihy převzal jako přílohu. Velmi srozumitelně se tu interpretuje takzvaný dialog podniku s plánovací autoritou; ten obsahuje všechna tři výše uvedená omezení centrálně plánované ekonomiky a Šik tak charakterizuje příčiny četných disproporcí, nedostatkovosti a neefektivnosti takového hospodářství: „Celý tento způsob plánování je založen na apriorně vyvolaných protikladných zájmech mezi centrálními orgány a podniky a na empiricky vzniklém předpokladu centrálních orgánů, že podřízené složky před nimi vždy něco skrývají. Proto se centrální orgány snaží úkoly co nejvíce napnout a co nejvíce z podniků ‘vyždímat’. Tatáž empirie však naučila také podniky co nejvíce zakrývat a zatajovat své skutečné možnosti. A tak je výsledný plán výrazem nikoliv vědeckého zkoumání objektivních ekonomických podmínek a souvislostí, ale výrazem plánovacích bojů, ‘handrkování’ a vzájemného ‘napalování’.“¹⁸

Ota Šik (1919–2004) se stal v roce 1961 ředitelem Ekonomického ústavu ČSAV, v roce 1964 vedoucím státní a stranické komise pro ekonomické reformy a v dubnu 1968 místopředsedou vlády. Po porážce pražského jara emigroval do Švýcarska a působil jako profesor ekonomie na vysoké škole v St. Gallenu.

16 TÝŽ: *K problematice socialistických zbožních vztahů*, 2. vydání, s. 77 n.

17 *Tamtéž*, s. 55.

18 *Tamtéž*, s. 333.

Bohužel při pokusu o řešení tohoto rozporu dochází Šik v základním textu knihy k možná předvídatelnému či pochopitelnému, nicméně zásadnímu obratu, který lze shrnout do dvou autentických vět: „...nemůže existovat takový prodej a koupě zboží, který by narušoval existenci celospolečenské kooperace. V podstatě je předem vyloučen prodej výrobních prostředků, které by vedly ke vzniku soukromé výroby.“¹⁹ Tento imperativ platí, přestože „skutečná společenskost práce [se musí] nadále ještě prověřovat i pomocí trhu, který je ovšem sám již společensky prověřován“.²⁰

Celý Šikův výklad ústí do závěru, že centrální plán je nezpochybnitelným základem. Připouští sice jakousi roli tržního mechanismu, ten má ovšem pouze funkci *nástroje* hospodářské politiky. Nejde tedy o autonomní mechanismus, čemuž odpovídá i představa o *konstrukci cen*, které mají motivovat k plnění plánu. Zároveň však autor tvrdí, že trh má *ex post* plán v detailech „prověřovat“, případně korigovat. Šik tak nejen zůstává na polovině cesty, ale navíc mezi dvěma jeho výše uvedenými klíčovými tvrzeními existuje zjevný rozpor.

Dva modely Włodzimierze Bruse (aneb Historická pře o socialismus)

O rok dříve než Šikova první publikace vyšla v Polsku kniha Włodzimierze Bruse *Modely socialistického hospodářství* (její český překlad se objevil v roce 1964, zároveň s druhou Šikovou knihou).²¹

Oba autoři řeší stejný problém, Brus ovšem volí jasnou terminologii – píše o *decentralizaci systému* plánovaného hospodářství, neboť o to fakticky šlo. Oba přitom zápasí s dědictvím výkladu „zákona hodnoty“ – dalo by se říci, že „odlišují formu od obsahu“ – a oba dospívají k úloze trhu jako nástroje řízení.

Brus se zásadně pohybuje v hranicích teoretického modelu socialistického hospodářství a – na rozdíl od Šika – neaspiruje na řešení v praxi. Jeho text je ovšem v maximálně možné míře neideologický a nezatížený snahou o dialektiku, je exaktní a srozumitelný. Brus je také více obeznámen se západní ekonomikou. Předkládá „pouze“ *dvě alternativy modelu* – tradiční (centralistickou) a decentralizovanou – a vy počítává jejich definiční znaky i slabá místa.

Bude k užítku zde připomenout některé jeho poznámky k definičním znakům centralizovaného modelu, ve kterém jsou v podstatě všechna ekonomická rozhodnutí soustředěna na ústředním stupni, takže – řečeno s Brusem – kritéria uvedených rozhodnutí mají *autonomní ráz*. Převládají vazby vertikálního typu, zatímco horizontální vazby nemají samostatnou, aktivní úlohu. Příkazovací forma ukazatelů plánu způsobuje, že dostávají zároveň ráz základních, ne-li dokonce jediných *měřítek správnosti*. Národohospodářské bilance a plánování jsou přitom vedeny převážně v *naturálních (fyzických) jednotkách* a bilanční metoda se vysvětluje jako

19 *Tamtéž*, s. 123.

20 *Tamtéž*, s. 130.

21 BRUS, Włodzimierz: *Modely socialistického hospodářství: Všeobecné problémy fungování socialistického hospodářství*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1964. Původní vydání: *Ogólne problemy funkcjonowania gospodarki socjalistycznej*. Warszawa, Państwowe wydawnictwo naukowe 1961.

forma *propočtu koordinace*, čili vnitřní provázanosti plánu.²²

Nutným důsledkem je nepružnost výroby, nadměrné náklady a byrokratizace plánovacího aparátu. Brus navíc připomíná, že jeho model se liší od praxe především v tom, že v ní existují situace, kdy se podnik nechová v intencích plánu.

Pro decentralizovaný model je naproti tomu charakteristický *řízený tržní mechanismus*, v němž fungují dva systémy cen, oddělené od sebe daní, respektive dotací. Rozhodování je mnohastupňové a podnik v tomto modelu má jistou *autonomii*, jeho chování ale vychází z *parametrického* charakteru cen.²³

Podle Bruse lze očekávat, že v takovém modelu se pružněji přizpůsobuje nabídka poptávce a racionálněji se využívají všechny výrobní činitele, což jsou charakteristiky běžně spojované s fungujícím trhem. Dále autor analyzuje námitky proti decentralizaci, problematiku cen a bez zájmovosti není ani jeho obava, zda systém nepovede k nadměrnému zvýšení spotřeby a/nebo zvyšování decentralizovaných investic.²⁴

Historie problému „plán a trh“ ovšem sahá daleko před šedesátá léta a za hranice střední Evropy. Włodzimierz Brus, jako znalec této diskuse v celém jejím rozsahu a *de facto* její pokračovatel, odvodil právě odtud svou teorii.

Nejprve se odvolal na pozapomenuté diskuse v SSSR ve dvacátých letech, v období Nové ekonomické politiky, která byla rozumným, ale programově přechodným krokem ve vývoji sovětské ekonomiky. Teoreticky zajímavější byly diskuse, které se na Západě vedly od počátku a nezávisle, zda *model centrálně plánované ekonomiky* může reálně fungovat. Brus připomíná klíčové momenty této takzvané *pře o socialismus*:²⁵

– Ludwig von Mises byl první, kdo ve slavném článku dokazoval nemožnost racionálního hospodaření v centrálně plánované ekonomice.²⁶ S dodatkem, že „kola se budou točit, ale naprázdno“. Jak později poznamenal polský ekonom Oskar Ryszard Lange, Misesova socha by měla stát v budovách všech plánovacích komisí.

Ekonom Włodzimierz Brus (1921–2007) po válce působil jako vedoucí propagandy polských komunistů, po roce 1956 se ale stal vlivným reformním intelektuálem. V roce 1972 emigroval do Velké Británie a působil jako vysokoškolský profesor v Oxfordu (foto twitter.com)

22 BRUS, W.: *Modely socialistického hospodářství*, s. 30 n.

23 *Tamtéž*, s. 172.

24 *Tamtéž*, s. 211.

25 *Tamtéž*, s. 41 n.

26 MISES, Ludwig von: Economic calculation in the socialist commonwealth. In: HAYEK, Friedrich August (ed): *Collectivist Economic Planning: Critical Studies on the Possibilities of Socialism*. London, Routledge 1935, s. 87–130. Stať poprvé vyšla německy v roce 1920.

– Friedrich August von Hayek oponoval v tom smyslu, že byla pouze prokázána nemožnost racionálního fungování *v praxi*, ale teoretické řešení možná existuje. Sám podal zároveň návod dalšího postupu – kdyby plánovací orgán vědomě a *ex ante* působil jako dokonalý trh.

– Tento postup byl rozpracován v takzvaném *Langeho–Lernerově řešení*,²⁷ které spočívalo na předpokladech, při jejichž splnění jsou *ceny* jedinými proměnnými. Připojíme-li podmínku existence systému rovnovážných cen, lze připustit, že centrum by mohlo postupnými aproximacemi takových cen dosáhnout, přičemž by zároveň uplatňovalo svou stupnici *společenských preferencí*, obsažených v plánu. (S faktickou poznámkou autorů, že takové řešení by vyžadovalo oddělení cen výrobců a spotřebitelů.)

– Britský ekonom Maurice Herbert Dobb pak významný vklad do diskuse přinesl tím, že uznal výše uvedené „konkurenční řešení“, jak to nazval (přestože šlo podle něj o pouhou napodobeninu kapitalismu), zpochybnil ale možnost racionálního rozhodování o investicích (v dobové marxistické terminologii o „fondu akumulace“). Dospěl tak ke kompromisnímu závěru, že běžnou výrobu lze řešit decentralizací rozhodování, nikoli však investice.²⁸

– V období počátků computerizace se ještě objevila snaha Oskara R. Langeho najít řešení, jež by vycházelo z očekávání rostoucích možností výpočetní techniky.

Socialistické ekonomiky, tak jak v praxi fungovaly, sice brzy potvrzovaly své definiční vady, ale na druhou stranu právě „socialistická akumulace“ byla jednou z příčin jejich rychlého růstu. V šedesátých letech se tak diskuse na Západě i na Východě posouvala směrem k hledání *třetí cesty*, *alternativy* k oběma systémům zároveň – kapitalismu i socialismu.

Svého druhu protipólem těchto diskusí (či spíše rafinovaným únikem před nimi) se později v Sovětském svazu stala takzvaná *škola optimálního plánování*, v Československu popularizovaná Miroslavem Tomsem a Antonínem Kotulánem, která se pokoušela stejný problém řešit z jiného konce. Usilovala o matematické odvození veličin tvořících víceméně ucelený rovnovážný systém – model „optimálního

27 Srv. LANGE, Oskar – TAYLOR, Fred M.: *On the Economic Theory of Socialism*. Minnesota, University of Minnesota Press 1938 (nové vydání: New York – Toronto – London, McGraw-Hill 1964).

28 V tomto kontextu je užitečné připomenout i klíčové dílo Johna Maynarda Keynesa, jeho *Obecnou teorii zaměstnanosti, úroku a peněz*. V něm se Keynes mj. zabýval úlohou decentralizovaných rozhodování v souvislosti se státními zásahy nutnými pro dosažení plné zaměstnanosti v kapitalistické ekonomice: „Ústřední řízení, nezbytné k zajištění plné zaměstnanosti, samozřejmě povede ke značnému rozšíření tradičních funkcí vlády... Ale stále ještě zůstane široké pole pro uplatnění soukromé iniciativy a zodpovědnosti. A v této oblasti si tradiční výhody individualismu zachovají plnou platnost... Přinášejí především zvýšenou efektivnost, vyplývající z decentralizace a působení osobního zájmu.“ Dále pak konstatoval, že „dnešní autoritativní státní systém řeší problém nezaměstnanosti na úkor efektivnosti a svobody“. (KEYNES, John M.: *Obecná teorie zaměstnanosti, úroku a peněz*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1963, s. 352 n. Do češtiny přeložil Miloš Stádník. Původní vydání: *The General Theory of Employment, Interest and Money*. London, McMillan and Co., Ltd., 1936.)

plánování“ – ne nepodobný modelu neoklasické ekonomie, aniž by se mluvilo o trhu („rudá neoklasika“). Akademicky zajímavý směr ovšem postrádal možnost praktického využití.

Profesor Ota Šik a jeho tým (aneb Od filozofie k hospodářské praxi)

Ota Šik byl hlavním, ovšem ne jediným expertem, který v Československu šedesátých let řešil problém reformy řízení ekonomiky. V Ekonomickém ústavu ČSAV v roce 1961 založil vědecký tým, složený z jeho nejbližších spolupracovníků, kteří původně působili na Vysoké stranické škole při ÚV KSČ (pozdější Vysoké škole politické ÚV KSČ). S tím jak se odborná diskuse posouvala od politické ekonomie k rozhodování o konkrétních reformních krocích, tito odborníci posléze do jisté míry překročili rámec uvedených Šikových teoretických prací, zatímco sám Šik vzal na sebe politickou odpovědnost, která ho více svazovala.

Nechtěli bychom opomenout přínos žádného z Šikových spolupracovníků, jsme však nuceni soustředit se zde jen na několik z nich – Karla Koubu, Čestmíra Kožušníka, Bohumila Komendu a v neposlední řadě Otakara Turka. Všichni už tehdy znali teoretický přínos Włodzimierze Bruse a Oskara Langeho, na které také odkazovali, a všichni věnovali důkladnější pozornost *praktickému problému – chování (socialistického) podniku*. Připouštěli, že tradiční model může mít jakési opodstatnění jen v počátečních podmínkách (socialistické) industrializace a při možnostech, které nabízí takzvaně extenzivní rozvoj ekonomiky. V dané vývojové fázi šedesátých let však už nešlo o decentralizaci, ale o zásadnější změnu mechanismu fungování ekonomiky.

Otakar Turek zřejmě nejdůvěrněji z nich znal a pochopil tradiční mechanismus plánování, konkrétně formování makrostruktury i mikrostruktury ekonomiky, rovnováhy (přesněji vybilancovanosti) a takzvané problémy vnášení kvalitativních změn do ekonomiky. Některými požadavky na podobu ekonomické reformy se dostal dál než původně Ota Šik, přitom svou základní práci psal stále ještě před rokem 1967!²⁹

Tržní mechanismus není pro něho pouhým nástrojem plánu a hovoří o renesanci pojmu *podnik*. Dále rozvádí myšlenku, že v direktivním modelu splývá národohospodářské plánování s hospodářskou politikou, zatímco v ekonomickém modelu má hospodářská politika autonomní roli. „Aby plán nevyřadil z normální činnosti tržní mechanismus, nesmějí být zásahy do tržních kategorií příliš časté ani příliš hluboké,“ prohlašuje.³⁰ Zároveň jsou ale i nezbytné v zájmu prosazení některých záměrů plánu, jemuž Turek přisuzuje úlohu v dlouhodobých rozhodnutích nebo v rozhodnutích, která se vyznačují „jinou racionalitou“.

Celkově Turek argumentuje ve prospěch postupného přechodu na novou soustavu řízení, čili počítá s jakýmsi „přechodným modelem“, i když připouští, že takový model není schopen dlouhodobé existence.

29 TUREK, Otakar: *O plánu, trhu a hospodářské politice*. Praha, Svoboda 1967.

30 *Tamtéž*, s. 190.

Problematikou „plánu a trhu“ se zabýval také Karel Kouba.³¹ V něčem k ní přistupuje obdobně jako Otakar Turek, ale rozdíly mezi nimi existují. Větší prostor v Koubově argumentaci především zaujímá *komparativní analýza* v rovině ekonomické teorie i praktické politiky. Bylo to ostatně v době, kdy se na Západě prosadil zájem o hlubší pochopení centrálně plánované ekonomiky a zároveň se v západní praxi zvyšovala úloha sociálního státu.

Kouba mimo jiné polemizuje s Oskarem R. Langem v tom, že nestačí parametrická funkce cen jako princip kalkulace, neboť s tím souvisící výměna informací mezi centrem a podnikem je ovlivněna zájmy obou aktérů. A jde ještě dál, když se domnívá, že je i prakticky možné zavést reálnou směnu výrobních prostředků za skutečné tržní ceny, bude-li zároveň nastolena vhodná (konkurenční) *struktura podniků*.

Plán i podle Kouby „překračuje fungování trhu v oblasti stanovení podmínek rozdělování zdrojů a důchodů“³² a v oblasti budování infrastruktury. S Turkem se však zřejmě tehdy shodoval i v tom, že změnu nelze provést rychle (šokově); mimo jiné proto – jak uvádí Kouba – že takzvaná objektivizace cen je *proces*, stejně jako změna organizační struktury trhu.

Možná však více vypovídá Koubův příspěvek ve společné práci s Josefem Goldmannem (a pravděpodobně jím ovlivněný), která vyšla rovněž v roce 1967.³³ Zpočátku jsou formulace ještě umírněné, následují ale zásadní připomínky k centrálnímu systému řízení (v kapitole „Kompromisy v oblasti modelu fungování, monopolní struktura trhu“), které jsou *specifickou reakcí* na dosavadní pokusy o reformy.

Kouba především odmítá „reformu ukazatelů“ jako nic neřešící opatření. Zadruhé již zde akcentuje problém v „monopolní struktuře trhu“, jak se vytvořila v centralizovaném systému, která omezuje soutěživost (konkurenci) a snižuje přizpůsobivost struktury ekonomiky. A pokračuje tvrzením, že význam strukturálních faktorů v ekonomice se přeceňuje. Pověstná zahraničněobchodní bariéra (tedy výkyvy v dynamice exportu a importu) Československé socialistické republiky podle něj nevyplývala z její průmyslové struktury, nýbrž z nedostatečné úrovně produktivity práce. Nešlo přitom ani tak o rozdíly v odvětvové struktuře jako ve struktuře oborové, které už tak významně nejsou podmíněny investicemi. Hlavní cestu k nápravě Kouba spatřuje ve vytvoření ekonomické soustavy řízení a jí odpovídajícího trhu. Své úvahy pak uzavírá konstatováním, že problémem číslo jedna v československé ekonomice je nízká efektivnost.³⁴

31 Viz KOUBA, Karel a kol.: *Úvahy o socialistické ekonomice*. Praha, Svoboda 1968; srv. TÝŽ: Plán a trh. In: *Politická ekonomie*, roč. 15, č. 9 (1967), s. 773–784.

32 TÝŽ: Plán a trh, s. 777.

33 GOLDMANN, Josef – KOUBA, Karel: *Hospodářský růst v ČSSR: Úvod do teorie ekon. růstu za socialismu a experimentální pokus o aplikaci modelu Kaleckého na stat. data*. Praha, Academia 1967 a 1969.

34 Význam Koubova příspěvku plně doceníme až při konfrontaci s tehdejšími názory technokratických plánovačů, zmíněnými v následující kapitole.

Dalším z nejbližších spolupracovníků Oty Šika byl *Čestmír Kožušník*. Jeho příspěvek do klíčového ekonomického sborníku své doby³⁵ začíná metodologicky odlišně od jiných autorů – úvahou o historické podmíněnosti zbožní výroby dělbou práce – a hledá odpověď na otázku, co na tom (ne)může změnit socialistická revoluce. Pokračuje originální kritikou administrativního systému řízení o pěti bodech a vyvozuje z ní obecné závěry pro socialismus: „Jedině na základě tržních vztahů mezi podniky lze vytvořit ekonomický mechanismus, který by podniky nutil“ k ekonomicky racionálnímu rozhodování, ale ani to „samo o sobě nemůže zabezpečit, že také národní hospodářství jako celek se bude vyvíjet ekonomicky racionálně.“³⁶ V pojetí Kožušníka už centrum nemá být *nástrojem plánu*, jak tomu bylo v původní Šikově představě, ale má naplňovat definici *regulovaného* tržního mechanismu. Sám nakonec uvádí sedm důvodů pro takovouto úlohu centra.

Bohumil Komenda doplňuje představy hlavních protagonistů reformy z řad ekonomických teoretiků o analýzu úlohy cen. Jeho stať ve sborníku *Úvahy o socialistické ekonomice*³⁷ vrcholí závěrečnou částí, která předznamenává novou etapu diskuse o postavení a chování podniku; novou metodologicky (exaktnějšími analytickými nástroji) i obsahově (hledáním cílové funkce podniku).

Dobový kvas se odráží v dalším posunu myšlení uvedených autorů v roce 1968. V Turkově nové práci³⁸ je to mimo jiné patrné v úvahách nad hospodářskou politikou a standardním pojetím veřejných financí, ale především v jasném konstatování, že samotný (uzavřený) trh nestačí, že je nezbytná otevřenost ekonomiky a směnitelnost koruny. Zároveň Turek konstatuje, že „situace je psychologicky příznivá (a současně to i vyžaduje), aby se přicházelo s šokujícími kroky“.³⁹ Čestmír Kožušník zase tehdy zdůrazňuje, že reformu „nelze provést, hospodářství nelze obrodit tak, aby na tom všichni jedinci, všechny podniky vydělaly“.⁴⁰ A rovněž Ota Šik, pohybující se mezi politikou a teorií, svým projevem na zasedání Československé společnosti ekonomické v roce 1967 překročil Rubikon, když tvrdě kritizoval stávající systém řízení ekonomiky; „ekonom Šik předběhl politika Šika,“ komentoval to historik Jiří Suk.⁴¹

Za jakési vyvrcholení ekonomického reformního myšlení šedesátých let lze považovat sborník vydaný v Ekonomickém ústavu ještě v roce 1969, který redigoval Karel

35 KOŽUŠNÍK, Čestmír: Zbožní výroba a plánovitost. In: KOUBA, K. a kol.: *Úvahy o socialistické ekonomice*, s. 65–134.

36 Tamtéž, s. 129.

37 KOMENDA, Bohumil: Cenová soustava a cenový mechanismus. In: KOUBA, K. a kol.: *Úvahy o socialistické ekonomice*, s. 241–292.

38 TUREK, Otakar: *Úvahy nad naší národohospodářskou politikou*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1968.

39 Citováno podle: SUK, Jiří: *Veřejné záchodky ze zlata: Konflikt mezi komunistickým utopismem a ekonomickou racionalitou v předsrpnovém Československu*. Praha, Prostor 2016, s. 209. Suk ovšem zřejmě cituje z textu, který byl Turkem upraven a je uložen pouze v Turkově pozůstalosti.

40 KOŽUŠNÍK, Čestmír: Rozhodující krok dalšího rozvoje ekonomické reformy. In: *Nová mysl*, roč. 22, č. 5 (1968), s. 589.

41 SUK, J.: *Veřejné záchodky ze zlata*, s. 244. Šik ale zřejmě již v roce 1966 na 13. sjezdu KSČ zdůraznil, že všechny ekonomické reformní kroky vyžadují liberalizaci politického systému.

Kouba.⁴² Autoři v něm reagují kriticky na problémy, které byly vyvolány prvními, polovičatými kroky reformy v roce 1967, a jednoznačně formulují hlavní směry dalšího pokračování této reformy. Činí tak v *teorii* výrazný krok vpřed.

Jen Václav Klaus však již v roce 1968 vyjádřil naplno pochybnosti o možnosti fungování tržní ekonomiky za socialismu.⁴³

Krátké období renesance střídá doba temna

Byla to nakonec *praxe*, která ukázala, že centrálně plánovaná ekonomika fungovat sice může, ale její skutečné vlastnosti jsou na hony vzdáleny vlastnostem, které jí byly připisovány ideologií. A co víc, že spory o takzvanou *novou soustavu řízení* – spory mezi stranickým vedením a ekonomickými teoretiky o podobu jejího zavedení – skončily ve slepé uličce lavírování. Trh, cena a takzvaná hmotná zainteresovanost, které měly přispět ke sladění zájmů v decentralizovaném modelu řízení, v realitě kompromisů jenom „rozpory v zájmech“ potvrdily a prohloubily.

A přesto trváme na názoru, že ve své době to byl z historického hlediska revoluční pokus, který sice ukončila invaze v srpnu 1968, ale který – byť s otevřeným vyústěním – poskytl klíčovou orientaci pro další vývoj ekonomického myšlení u nás. Akcent na úlohu ekonomických subjektů (nejenom centra) a jejich ekonomických zájmů byl předpokladem pro *pochopení* a také kritické *zhodnocení* fungování centrálně plánované ekonomiky.

Sami protagonisté se pak vydali různými cestami: Ota Šik se po emigraci stal uznávanou osobností hledání „třetí cesty“, nicméně ve svých pamětech připustil, že problém investic v decentralizovaném modelu nebyl vyřešen.⁴⁴ Otakar Turek si zřejmě podržel svou důvěru v gradualistické řešení i ve sporech o dvacet let později. Karel Kouba se stal významným kritickým teoretikem nové doby, představitelem *konstituční ekonomie* v Česku.⁴⁵

Zrození makroekonomického myšlení

Vedle sporů o „plán a trh“ a následně o „novou soustavu řízení“, čili o decentralizaci původního modelu centrálně plánované ekonomiky, se v praktické,

42 KOUBA, Karel (ed.): *Náčrt základní koncepce rozvíjení ekonomické reformy*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1969.

43 KLAUS, Václav: Úvahy o trhu za socialismu. In: *Ekonomická revue*, roč. 3, č. 12 (1968), s. 529–533. *Ekonomická revue* vycházela jako populárně-vědecký měsíčník Socialistické akademie.

44 ŠIK, Ota: *Jarní probuzení: Iluze a skutečnost*. Praha – Curych, Mladá fronta – Polygon 1990 (1., exilové vydání: Curych, Polygon 1989).

45 Pro orientaci čtenáře odkazujeme např. na příspěvek Karla Kouby „Konstituční ekonomie: Popelka v české ekonomické obci“. In: ČIHÁK, Martin – KOTLÁN, Viktor – MEDEROVÁ, Patricie (ed.): *Ekonomická teorie a česká ekonomika: Sborník příspěvků ze série ekonomických seminářů*. Praha, Česká společnost ekonomická 2001; srv. též MLČOCH, Lubomír: *Institucionální ekonomie*. Praha, Karolinum 2005.

národohospodářské rovině odehrával ještě jeden, dnes už méně známý, ale neméně zásadní spor – spor o *strategii růstu* a rozvoje plánovaného hospodářství, jehož první etapa v Československu vyvrcholila v roce 1963; poté co ekonomika – poprvé v historii zdejšího plánovaného hospodářství – prošla recesí s absolutním poklesem národního důchodu a následným krachem třetí pětiletky. Krize režimů zpravidla začínají jejich hospodářskými obtížemi. Ale nepředbíhejme.

Hledání strategie růstu

Československo po převratu v roce 1948 převzalo sovětský model plánování, a to tak důsledně, že v původní metodice údajně podle některých zůstal i ukazatel „sklizně velbloudí srsti“. To je jistě jen jedna, komičtější stránka problému. Vnucena byla i strategie, kterou se v Sovětském svazu po materiálních obětech světové války a vzniku války studené stal rychlejší rozvoj „materiálně-technické základny socialismu“, tedy těžkého průmyslu. Mělo to i své odůvodnění v tehdejší stalinské teorii „přednostního růstu první národohospodářské skupiny před druhou“, tedy těžkého průmyslu před lehkým a spotřebním, v atmosféře studené války, závodů ve zbrojení a válečnické psychózy. Tato pochybná teorie se opírala o nepřesnou interpretaci Marxova schématu rozšířené reprodukce. Se vznikem Rady vzájemné hospodářské pomoci byl pak pochopitelně podobný „model“ vnucen i ostatním členským zemím, včetně vyspělejšího Československa a Německé demokratické republiky.

Teorie přednostního růstu první národohospodářské skupiny – či spíše politika, kterou stranické vedení prosazovalo – byla v chruščovovské éře aktualizována ideologií „urychlení cesty ke komunismu“ a v pragmatičtější podobě heslem „dohnat a předejnat“ Západ. Přitom pro výchozí srovnání sloužily statistické údaje o produkci uhlí a oceli, tedy zase těžkého průmyslu, v „době tanků“ do jisté míry logicky. Jenže zároveň jakákoli odchylka od takové strategie byla v lepším případě kvalifikována jako „revizionismus“ a v horším jako zrada. Ostatně již oběti politických procesů v padesátých letech byly mimo jiné a především obviňovány z těchto prohřešků.

„Vedoucí úloha SSSR“ se přitom projevovala nejen ve vnucených cílech, ale i v uplatňované metodice. Šlo to tak daleko, že sovětsí experti se vyjadřovali i ke konkrétní podobě národohospodářských plánů v Československu a reálně ji ovlivnili. Svědectví o tom podává například Valtr Komárek, jeden z tehdejších významných kritiků koncepce třetího pětiletého plánu.⁴⁶ Bylo by možné dnes nad tím mávnout rukou, ale bylo by to také laciné – už proto, že kritikům v šedesátých letech šlo znovu o existenci, stejně jako obhájcům koncepce třetí pětiletky přinejmenším o kariéru.

Třetí pětiletka na léta 1961 až 1965 měla být odvážným naplněním vládnoucí strategie pomocí masivních investic. Tehdejší západní tisk již na počátku komentoval její cíle jako „ambiciózní plán českých komunistů povznesených nad realitu“.⁴⁷ Jistá

46 KOMÁREK, Valtr: *Kronika zoufalství a naděje: Sága z hlubin 20. století*. Praha, Academia 2005, s. 193. Zde je také barvitě vyličena tehdejší „bitva o SPK“ (Státní plánovací komisi).

47 *Tamtéž*.

schopnost centrálně plánované ekonomiky koncentrovat velké objemy investic byla totiž v plánech přeceněna, takže dokončování strategických staveb se opožděovalo o roky (a prodražovalo) a jejich plánovaný kapacitní efekt nepřinesl očekávaný růst produkce – naopak vynaložené zdroje byly umrtvovány v nedokončených stavbách a nevyužitých zásobách, vznikaly disproporce a nedostatkovost; ekonom by řekl „nerovnováha a deficit“.

Následné odvolání či redukce úkolů pětiletky (a temp růstu) byla tou snazší stránkou reakce na realitu; plánování se zkrátka změnilo na operativní udržení ekonomiky v chodu. Složitější byl ale pokus o modifikaci strategických cílů. Šlo o spor původní „železná“ strategie a alternativní koncepce, založené na centrálně usměrňovaných *strukturálních změnách*. Kritičtí a erudovanější národohospodáři, vedení už zmíněným Valtrem Komárkem, začali formulovat a odůvodňovat nové proporce a střídlivější bilanční vztahy neboli novou strukturu ekonomiky, která sníží vysokou materiálovou náročnost původní strategie. I oni však víceméně stávēli na víře v osvícené plánovací centrum a byli přitom uvyklí rozhodovat spíše v naturálních jednotkách (čili v tunách, kilometrech a metrech krychlových), které se sice lépe měří, ale hůře srovnávají.

Střet v hlavách centrálních plánovačů však zároveň probíhal v ovzduší formování „nové soustavy řízení“, která hledala řešení obtíží na *mikroúrovni*, ve změně chování (hmotné zainteresovanosti) podniků a pracovních sil. Významnější než spor dvou skupin technokratických plánovačů tak byl jejich společný spor s akademickými ekonomy, soustředěnými především v Ekonomickém ústavu ČSAV. Navenek šlo o *pořadí cílů* – o to, zda teprve připravovaný plánovací manévř dovolí realizaci reformy, nebo naopak reforma vytvoří podmínky pro vyšší efektivnost a následně i strukturální změny. V té souvislosti bylo třeba také vyvrátit ideu údajného „žítí nad poměry“ (odvozenou koneckonců opět z teorie přednostního růstu první národohospodářské skupiny) a odůvodnit naléhavou potřebu i reálnou možnost zvýšení mezd a nabídky spotřebního zboží a služeb.

Nejzřetelněji tento spor vystihuje rychlá výměna názorů na stránkách *Hospodářských novin* v roce 1966. Na článek Ladislava Jünglinga v *Rudém právu* z 22. března 1966⁴⁸ nejprve reagoval pracovník Státní plánovací komise Karel Soška. S odvoláním na poslední sjezd KSČ argumentoval, že jeho „teze kladou ... nadměrný růst výrobní spotřeby do *přímé* souvislosti s dosavadní nevyhovující strukturou“. Jednostranně tak akcentoval jeden směr kauzality a realizaci takovéto koncepce podmiňoval zrychlením temp růstu. Logiku tehdejších plánovačů pak v článku dovršil konstatováním, že „proces postupného zvyšování podílu akumulace na národním důchodu má tedy v dlouhodobém vývoji charakter objektivně působícího ekonomického zákona“ (takže podíl spotřeby musí úměrně klesat).⁴⁹

Reakce na článek vyšla hned v následujícím čísle a jejím hlavním autorem byl *Josef Goldmann*, tehdy už pracovník Ekonomického ústavu ČSAV. Charakter Soškova

48 JÜNGLING, Ladislav: O koncepci rozvoje ekonomiky. In: *Rudé právo* (22.3.1966), s. 3.

49 SOŠKA, Karel: Dvě koncepce rozvoje československé ekonomiky. In: *Hospodářské noviny*, roč. 10, č. 16 (1966), s. 1 a 3. *Hospodářské noviny* vycházely jako ekonomický týdeník ÚV KSČ.

článku je tu na úvod smířlivě vysvětlován sklonem plánovačů považovat dobově podmíněné tendence za obecně platné. Svým způsobem se v očích autorů dočkal i ocenění, když napsali: „Poprvé se tedy ukazuje v tisku jakási druhá koncepce rozvoje čs. ekonomiky, se kterou lze otevřeně polemizovat.“ A také polemicky konstatovali, že „obnovu efektivnosti neřeší velká strukturální přestavba, ale přechod k ekonomické soustavě plánovitého řízení... Teprve v tomto rámci je pak možno řešit věčné problémy tak, aby znovu nevznikaly na ještě vyšší úrovni.“ Nakonec celý spor sumarizovali: „Tzv. druhá koncepce chce tedy obnovit základní rovnováhu tam, kde není narušena, tj. na spotřebitelském trhu, zatímco tam, kde skutečně existuje, tj. v oblasti investic, chce ji dále prohlubovat navrženou maximalizací míry akumulace.“⁵⁰

Do diskuse se v té době na stránkách tisku zapojili i další členové Goldmannova týmu, ale ještě jednou výrazně do ní zasáhl i přímo Goldmann, když se spolu se svým příznivcem a pracovníkem Státní plánovací komise Adolfem Sukem vyjádřil k tehdy neméně klíčovému a souvisícímu dobovému tématu – k otázce, zda „žijeme nad poměry“. Na základě „tvrdých“ dat argumentovali, že „si nemusíme utáhnout opasek, abychom zvýšili akumulaci do výrobních základních fondů“. A dodali, že „tři tzv. únikové kanály“ (nadměrný růst výrobní spotřeby, zásob a nedokončené výstavby), jimiž unikaly desetimiliardové prostředky, „byly vytvořeny působením administrativně direktivní soustavy plánovitého řízení“. V závěru pak otevřeně (psal se rok 1966) konstatovali, „že jedině v ostrém konfliktu různých hledisek lze se dopátrat objektivní pravdy. (...) Co se týče odvahy, tu buď máme, nebo nemáme. Ale musíme vědět, co nastane, když odvahu mít nebudeme.“⁵¹ Prorocká slova!

Tak trochu mimo tuto diskusi se rozvíjel i akademický směr pod vedením akademika Radovana Richty, jehož mezioborový tým pojal velkoryse jako výzvu nastupující vědeckotechnickou revoluci.⁵² Členy týmu byli mimo jiné i tehdy mladí pracovníci Ekonomického ústavu Miroslav Toms a Mojmír Hájek. Jejich studentská práce byla ve své době zásadním příspěvkem: pojmy „extenzivní a intenzivní ekonomický růst“ jsou se od té doby nedílnou součástí ekonomického názvosloví.⁵³ Jen o něco později byla na Západě vydána kniha *Limity růstu*, varující před pokračováním populační exploze a rychlé exploatace přírodních zdrojů.⁵⁴

50 GOLDMANN, Josef – JÜNGLING, Ladislav – JANÁČEK, Kamil: Jaká je druhá koncepce rozvoje čs. ekonomiky? In: *Tamtéž*, č. 17, s. 4 n.

51 GOLDMANN, Josef – SUK, Adolf: Žijeme nad poměry? In: *Rudé právo* (18.1.1966), s. 3.

52 VIZ RICHTA, Radovan a kol.: *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1966, 1967 a 1969.

53 TOMS, Miroslav – HÁJEK, Mojmír: *Dva modely růstu*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1966; srv. TÍŽ: Příspěvek k vymezení extenzivního a intenzivního růstu. In: *Politická ekonomie*, roč. 14, č. 4 (1966), s. 301–310.

54 MEADOWS, Donella H. – MEADOWS, Dennis L. – RANDERS, Jørgen – BEHRENS, William W.: *The Limits to Growth: A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind*. New York, Universe Books 1972.

Teorie dynamiky plánovaného hospodářství

Josef Goldmann, sám přesvědčený plánovač, ovšem – a to je důležitější – se znalostí základů anglosaské ekonomie a s mimořádným pozorovacím talentem, se angažoval v praktickém sporu o strategii a zároveň budoval teoretické základy makroekonomie v podmínkách centrálně plánované ekonomiky.

V Ekonomickém ústavu ČSAV založil v roce 1965 oddělení konjunkturálního výzkumu,⁵⁵ jehož název se později několikrát měnil. Hlavním zaměřením týmového výzkumu byl ale stále ekonomický růst a konjunkturální cyklus. Goldmann tak jistě zažíval alespoň částečnou satisfakci po letech strávených v těžkém žaláři, poté co byl jako náměstek Státního úřadu plánovacího zatčen v souvislosti s chystaným procesem proti Rudolfovi Slánskému. V kolektivním procesu v srpnu 1954 byl nicméně zproštěn obžaloby a počátkem šedesátých let i občansky rehabilitován.

Rozlišování mezi mikro- a makroekonomií bylo v té době samo o sobě novum a chvíli trvalo, než začalo mít i pro centrálně plánovanou ekonomiku reálný obsah – znamenalo to odlišit mechanismus (ne)dosahování makroekonomické rovnováhy a přiznat úlohu takzvaným autonomním silám, čili charakteru chování ekonomických subjektů, především podniků. Z metodologického hlediska významné bylo pojetí *nabídkově orientovaného charakteru* této ekonomiky (na rozdíl od poptávkově determinované ekonomiky tržní) a rozlišení krátkodobého a dlouhodobého horizontu rozhodování.

Teorie fluktuací tempa růstu: Goldmannův model kvazicyklu

Když v roce 1964 vyšla v časopise *Plánované hospodářství* Goldmannova stať s příznačným názvem „Tempo růstu a opakující se výkyvy v ekonomice některých socialistických zemí“,⁵⁶ musela to být „bomba“. Už jenom proto, že šlo o pohotovou reakci na čerstvou zkušenost (nejen československou), že v plánovaném hospodářství dochází k významným, opakujícím se krátkodobým výkyvům v tempu růstu a k narušování ekonomické rovnováhy; navíc však nabízela původní a kvalifikované vysvětlení příčin, rozbor fluktuací v agregátním tempu růstu československé ekonomiky, pro které Josef Goldmann použil vlastní termín „kvazicyklus“.⁵⁷

Goldmannova stať byla následně publikována v polských, maďarských, jugoslávských, francouzských a norských odborných časopisech. Autor ji využil pro

55 Josef Goldmann se rozhodl postavit základy oddělení na mladých, začínajících ekonomech. Prvními pracovníky – vedle jeho vrstevníka a přítele Josefa Kohna-Fleka – tak byli (v abecedním pořadí) Kamil Janáček, Jan Klacek, Jaroslav Krojher, Václav Kupka, Egon Lánský, Josef Luňák a Jana Rybáčková. Později přibýli další, z nichž připomínáme Růženu Vintrovou, Karla Dybu a Zdeňka Orlíčka.

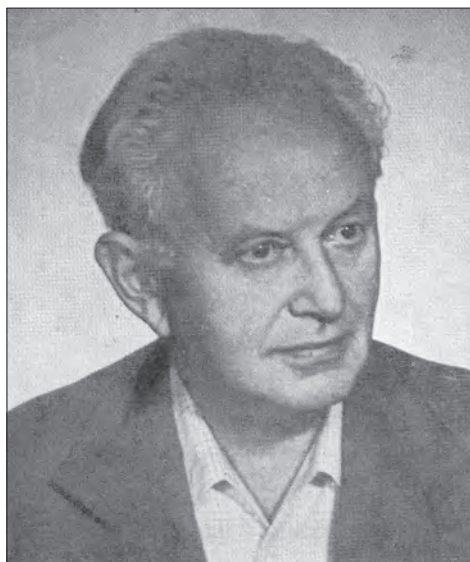
56 GOLDMANN, Josef: Tempo růstu a opakující se výkyvy v ekonomice některých socialistických zemí. In: *Plánované hospodářství*, roč. 17, č. 9 (1964), s. 1–14. Časopis *Plánované hospodářství* vydávala Státní banka československá. Téměř současně byl publikován článek amerického ekonoma Stallera, který s Goldmannovým tematicky úzce souvisel (STALLER, George J.: *Fluctuations in Economic Activity: Planned and Free-Market Economies, 1950–1960*. In: *American Economic Review*, roč. 54, č. 4 (červen 1964), s. 385–395).

57 Termín „kvazicyklus“ Goldmann zvolil, aby předešel kritice z ideologických pozic. Nicméně vycházel také z reálných rozdílů mezi tržními a centrálně plánovanými ekonomikami.

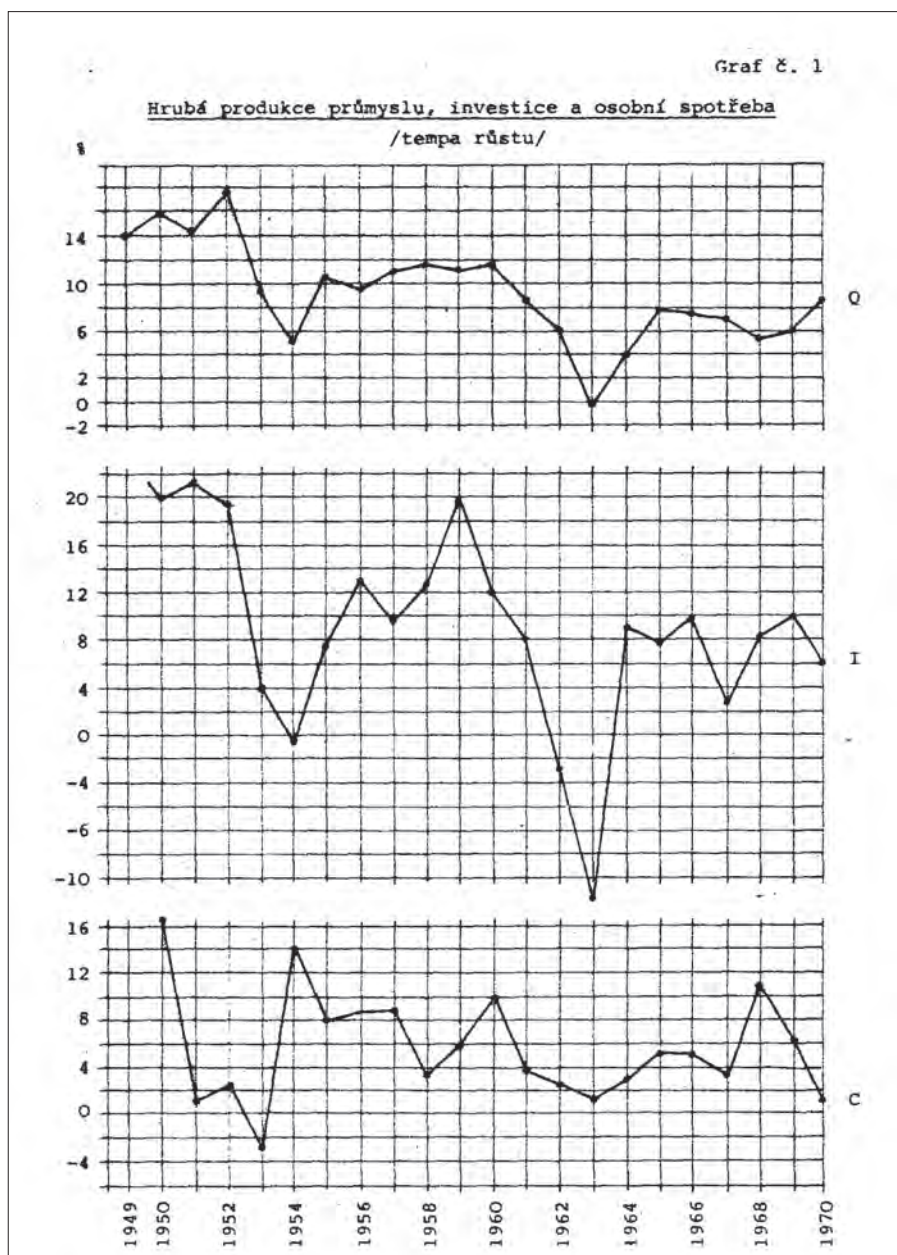
svůj příspěvek na konferenci o ekonomických cyklech v britské Cambridge a jeho známost překročila hranice Československa. Stal se díky této stati citovaným a renomovaným ekonomem. Zatímco v letech 1948 až 1950 položil spolu s Ludvíkem Frejku (který se stal v roce 1952 obětí politických procesů) praktické základy centrálního plánování v Československu, v druhé polovině šedesátých let stál náhle na začátku své akademické kariéry.

První výzkumnou bází Goldmannova kvazicyklu byl zevrubný analytický rozbor střednědobých opakuujících se výkyvů v tempu růstu agregátních veličin, především v tempu růstu národního důchodu, průmyslové výroby a investic. Následovala analýza dat o tvorbě výrobních zásob, dovozu surovin a základního materiálu a o změnách stavu nedokončené výstavby ve výrobní sféře. Datová báze pokrývala roční údaje za období 1950 až 1965. Josef Goldmann ovšem analyzoval nejen statistické údaje z tehdejšího Československa, ale podpůrně rovněž data z Polska, Maďarska, NDR a dalších zemí s plánovanou ekonomikou. Vysvětlení zmíněných oscilací pak podal v originální teoretické koncepci kvazicyklu.

Údaje o tempech růstu agregátních veličin vykazaly zjevné fluktuace průmyslové výroby a investic – kvazicyklus s vlnovou délkou osm až devět let. Ten odpovídal časovému zpoždění v přírůstku výrobních základních fondů (fixního kapitálu), čili v *průměrné době investiční výstavby klíčových kapacit*. Výchozí data (časové řady) Goldmannova modelu zachycují následující tři diagramy vývoje průmyslové výroby, investic a osobní spotřeby v Československu v padesátých a šedesátých letech, které jsou původní zachovalou ilustrací kvazicyklu.

Josef Goldmann (1912–1984) působil po únoru 1948 jako náměstek Státního úřadu plánovacího, v souvislosti s chystaným procesem proti Josefu Slánskému byl ale zatčen a obviněn z hospodářských zločinů. V soudním procesu v roce 1954 byl osvobozen a od začátku šedesátých let opět mohl působit jako ekonom (foto osobní archiv autorů)

Tři kvazicykly československé ekonomiky v letech 1949–1970⁵⁸

58 Tempa růstu jsou v procentech, výchozí údaje jsou v cenách z roku 1967. Problémy spojené s vytvořením „srovnatelné“ časové řady mají bezprostřední důsledky pro další analýzu,

základní model

„Základní příčinou narušení proporcionality je stanovení *nadoptimálních temp*,“ konstatoval Josef Goldmann spolu s Josefem Kohnem-Flekem v dalším článku o tři roky později.⁵⁹ Plánovací subjektivismus politiků podle jeho zjištění narážel na „úzké místo“, tj. nemožnost průmyslové prvovýroby přizpůsobit se žádanému tempu, což vysvětloval technicko-organizačními specifiky základních odvětví. V důsledku tohoto rozporu mezi plánem a realitou pak docházelo k vynucenému poklesu skutečného tempa. To zůstává na nižší úrovni, dokud nejsou dokončeny a uvedeny do plného provozu investiční projekty zahájené v předchozí vrcholné fázi cyklu. A jejich *kapacitní efekt* vytváří objektivní podmínky, které umožňují opakování takového kvazicyklu. Teoretický koncept kvazicyklu je tak odrazem inherentního sklonu centrálního plánovače k maximalizaci agregátního tempa růstu a důsledků tehdejší politiky podle hesla „dohnat a předejít“.

rozšířený model

Základní a vnitřně konzistentní model kvazicyklu Josef Goldmann v roce 1967 rozšířil o dva doplňující, ale neméně podstatné momenty. V první řadě jde o oscilace v investicích do zásob, takzvaný *trubkový efekt*, skrývajíc svého druhu racionalitu podniků v daném systému.

Josef Goldmann přirovnává výrobní proces k „potrubí, do něhož vstupují výrobní faktory a z něhož vystupují finální výrobky, buď pro spotřebu, nebo pro zvýšení objemu výrobních i nevýrobních kapacit“.⁶⁰ Konstatuje pak, že „v závěrečném stadiu fáze akcelerace dochází – relativně ke vstupu – ke značnému zvýšení objemu výrobních faktorů uvnitř ‘potrubí’. Prudce se totiž zvyšují výrobní zásoby a objem nedokončených investic.“⁶¹ V procesu zvyšování agregátního tempa růstu tedy významně působí tento další, *zesilující* faktor. Ve snaze zajistit si odpovídající objem surovin a polotovarů podniky tyto nedostatkové vstupy hromadí a vytvářejí tak vlastní rezervy. Jedná se o typ chování známý jako averze k riziku.

Naopak při zpomalování (deceleraci) tempa růstu začíná působit opačná závislost. Finální produkt roste rychleji, než by odpovídalo růstu vstupů. Z „potrubí“ je část nahromaděných vstupů uvolňována.

Druhým, doplňujícím faktorem jsou oscilace v dynamice dovozu surovin a polotovarů – takzvaná *zahraničněobchodní bariéra* – odrážející naopak fakt mimořádné závislosti československé ekonomiky na dovozu surovin při silně limitovaných vývozních kapacitách. Se zvyšujícími se tempy růstu je prohlubující se nedostatek materiálových vstupů, respektive dodávek polotovarů pro podniky zpracovatelského

neboť časové řady (v různých cenách) mohou poskytovat částečně odlišný obraz dynamiky. Grafy byly původně otištěny v článku Václava Kupky „K otázkám stability hospodářského růstu“ v časopise *Politická ekonomie*, roč. 23, č. 1 (1975), s. 55–68.

59 Srv. GOLDMANN, J. – FLEK, J.: Vlnovitý pohyb v tempu růstu a cyklus v dynamice zásob. In: *Plánované hospodářství*, roč. 20, č. 9 (1967), s. 1–16. Kurzívou zvýraznili VK a JK.

60 GOLDMANN, Josef: *Od nestability ke stabilitě ekonomického růstu v ČSSR*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1973, s. 20.

61 *Tamtéž*, s. 21.

průmyslu, zesilován limity financování jejich dovozu, neboť zvyšování dovozů je podmíněno růstem vývozu, který je zpětně determinován úzkými profily. Nejvíce je limitováno tempo růstu dovozů z průmyslově vyspělých zemí, jehož zvyšování naráží na devizovou bariéru.⁶²

Chování centrálních plánovačů, kteří musí plnit politické zadání, je charakteristické sklonem k maximalizaci agregátního tempa růstu. Avšak působení úzkých profilů v dodávkách surovin a materiálů, které neodmyslitelně patří ke konstantám centrálně plánované ekonomiky, zesilující vliv bariéry zahraničního obchodu a averze k riziku, vedoucí k hromadění výrobních zásob ve zpracovatelských podnicích, fungují jako limit této maximalizační tendence a donutí centrální plánovače plánované agregátní tempo růstu snižovat. Snižování agregátního tempa růstu probíhá postupně, v podobě jednotlivých iterací (opakujících se epizod), až je dosaženo stavu takzvané vybilancovanosti zdrojů a potřeb. Ten nastává, když je agregátní tempo růstu na své nejnižší hodnotě, tj. v sedle cyklu.

Souběžně s tím jsou do výrobního procesu zapojovány nové výrobní kapacity, získané investiční výstavbou, která byla zahájena v sedle cyklu předchozího. Výsledné zvolnění napětí v dodávkách surovin a materiálů domácí provenience i z dovozu tak vytvoří prostor pro opětné zvyšování agregátního tempa růstu, s tím jak se posunuje limit centrálních plánovačů v jejich tendenci maximalizovat tempo růstu. Je tak zahájena nová expanzivní fáze cyklu.

kvazicyklus a Keynesova teorie cyklu

Střídání fází expanze a deprese vytváří kvazicyklus, jehož průběh, tak jak je reflektován statistickými daty, má některé shodné rysy s cyklem kapitalistické ekonomiky. Podstatným diferenciacním faktorem je dominantně *nabídková* povaha centrálně plánované ekonomiky, zatímco hospodářský cyklus kapitalistické ekonomiky je determinován *poptávkově*.

Josef Goldmann k tomu uvádí: „Někteří ekonomové se domnívají, že kauzální závislost mezi investičními vlnami a fluktuacemi v tempu růstu působí v opačném směru. Podle nich je to právě vrchol investiční činnosti, který umožňuje vysoká tempa růstu, především ve výrobě výrobních prostředků.

Takovýto výklad je zřejmě odvozen z Keynesovy teorie cyklu za kapitalismu. Podle jeho teorie, která vychází z neúplného využití výrobních faktorů, má zvýšení investiční činnosti za následek zvýšení poptávky a tím zvýšení výroby. V ekonomice našeho typu převládá však plné využití výrobních kapacit ... je nutné zásadně rozlišovat – přinejmenším při krátkodobé analýze – mezi poptávkově

62 „Během fáze urychleného růstu vytváří tedy kombinované úsilí působení řady faktorů horní mez čili strop vlnovitého tempa růstu: doposud trvá vzestup tempa růstu výroby, který je v pozdějším stadiu kombinován s poklesem toku výrobních kapacit, což postupně vyvolá první výrazné zhoršení zásobovací situace. Tím bude indukována zvýšená tvorba výrobních zásob a následkem zvýšeného dovozu surovin a základního materiálu i aktuálnější nedostatky deviz.“ (*Tamtéž*, s. 20.)

determinovanou kapitalistickou ekonomikou a nabídkově determinovanou socialistickou ekonomikou.“⁶³

Autor teorie kvazicyklu si však dobře uvědomoval, že takový černobíle protikladný přístup je příliš zjednodušeným konstruktem. Odvolává se na britského ekonoma Robina C. O. Matthewse, velkou autoritu v teorii ekonomického cyklu, který dospěl k závěru, že „celkem byla ve vyspělých průmyslových zemích v době poválečné obtíží spíš v tom, jak zabránit nadměrné poptávce, než v tom, jak zabránit nedostatečné poptávce“.⁶⁴ Při pokusu o formalizaci modelu kvazicyklu Goldmann nakonec též dospívá k „formální analogii s modelem R. M. Goodwina“.⁶⁵

Josef Goldmann se také pokusil empiricky testovat funkční vztahy modelu kvazicyklu. Aplikoval však lineární regresní analýzu a výsledky aplikace nezveřejnil, až na zjištění, že zvolený model mechanismu fluktuací v tempu růstu vysvětluje pozorované fluktuace zhruba z poloviny.

alternativní modely

Téma krátkodobých výkyvů v dynamice plánovaného hospodářství dalo vzniknout ve své době velkému počtu publikovaných statí. Goldmannova teorie, jakkoli proslulá, nebyla jediná a historie několika variant takzvaného *cyklu spotřeby* je dokonce o nějaký rok starší. Tyto koncepce si všímají restriktce spotřebitelské poptávky v období akcelerace investiční poptávky a jejího částečného uvolnění v následujícím období. Horní bod obratu hledají také – nebo především – v „bariéře spotřeby“, ať už jí dávají sociálně-politickou interpretaci, nebo převážně ekonomicky bilanční interpretaci konzumování výsledků předchozího investičního úsilí. A ve stínu těchto dvou koncepcí – nazvěme je investiční a spotřební – se objevilo ještě jiné, byť ne explicitně rozpracované vysvětlení hlavní příčiny zpomalování ekonomického růstu. Hledalo ji v odbytových obtížích při vývozu – a tím i v dovozu – zboží v důsledku *změny vnějších podmínek* v letech 1952 a 1953, 1961 až 1963,⁶⁶ a koneckonců i v sedmdesátých letech.

Lze připustit, že ve specifických podmínkách jednotlivých zemí, ale i v různých obdobích jedné země, mohly mít tři uvedené příčiny různou váhu. Obecně vzato, mohly se kumulovat: uvedené koncepce v tomto smyslu nejsou konkurenční, ambice centrálního plánovače (politiků) po čase vždy narazily na nějakou bariéru – což není zkušenost, kterou by odvál čas.

Rádi bychom v té souvislosti připomněli i naše maďarské vrstevníky, se kterými nás spojovaly dlouhodobé kontakty. *Tamás Bauer* se dokonce naučil česky, aby mohl lépe sledovat rokováání u nás a přispěl k diskusi o kvazicyklu. Ale nejvýznamnější

63 *Tamtéž*, s. 27.

64 MATTHEWS, R. C. O.: *The Trade Cycle*. Cambridge, Cambridge University Press 1966, s. 286.

65 GOLDMANN, J.: *Od nestability ke stabilitě ekonomického růstu v ČSSR*, s. 23. Formalizace modelu kvazicyklu je popsána v Dodatku I k této studii.

66 Viz ROZSYPAL, Kurt: *Dvacet pět let vývoje plánování a řízení československého národního hospodářství*. Praha, Vysoká škola ekonomická 1971.

v daném kontextu byl János Kornai se svou originální teorií *nedostatkové ekonomiky*.⁶⁷ Není jednoduché pochopit, proč se této teorii nedostalo v Čechách většího uznání.

Aplikace modelu Michała Kaleckého: dlouhodobý růstový model

Josefa Goldmanna zaujaly nejen krátkodobé oscilace v tempu ekonomického růstu, jež ho přivedly k modelu kvazicyklu. Podrobil statistické analýze rovněž *dlouhodobý pokles dynamiky ekonomického růstu*.⁶⁸ Tento pokles byl doložen údaji o tempech růstu průmyslové výroby v období let 1950 až 1965, a stejně jako v případě kvazicyklu zde Goldmann použil statistické časové řady pro Československo, NDR, Polsko a Maďarsko.

Na vzorku těchto čtyř ekonomik se také pokusil formulovat *příčiny poklesu dynamiky ekonomického růstu* a částečně je i kvantifikovat. Prvně v československé ekonomické literatuře tak mohly být publikovány výsledky empirického odhadu *retardačního* vlivu stávajícího systému řízení a plánování. Svůj vliv jistě mělo spoluautorství Karla Kouby, jednoho z architektů takzvané nové soustavy řízení a plánování, směřující ke spojení plánu a trhu.⁶⁹

Pozorovaný dlouhodobý pokles tempa ekonomického růstu Goldmann s Koubou spojuje s existencí *únikových kanálů*, které představují svébytný typ plýtvání ekonomickými zdroji;⁷⁰ místo aby byly tyto zdroje produktivně využity, končí umrtveny v akumulovaných výrobních zásobách a v narůstající nedokončené investiční výstavbě. Podle autorů „decelerační vliv ... mají na tempo růstu národního důchodu nadměrné investice do oběžných fondů, tj. do zásob a nedokončených staveb“.⁷¹

Retardační efekt těchto únikových kanálů s postupujícím časem nabývá na síle a vyvolává zpomalení dlouhodobého ekonomického růstu. Z analyzovaných časových řad statistických údajů za čtyři výše uvedené ekonomiky Goldmann vyvodil, že v těchto únikových kanálech končí jedna čtvrtina až jedna třetina z celkové akumulace. Podle provedené projekce *ceteris paribus* (tj. za nezměněných podmínek modelu) je tato decelerace kvantitativně tak významná, že vyúsťuje do negativního tempa ekonomického růstu.⁷²

Působení únikových kanálů má však hlubší příčiny dané existujícím systémem centrálního plánování a řízení, který vyvolává určitou *typologii vzorců chování*

67 Viz KORNAI, János: *Economics of Shortage*. Amsterdam – New York, North-Holland 1980.

68 GOLDMANN, J. – KOUBA, K.: *Hospodářský růst v ČSSR*, 1. vydání, 6. kapitola (viz pozn. 33).

69 Josef Goldmann při různých příležitostech vyjadřoval své přesvědčení, že existující systém centrálního plánování a řízení je překonaný a neodpovídá podmínkám dané fáze ekonomického rozvoje. Jeho postoj ke konkrétní podobě ekonomických reforem 60. let byl však dosti zdrženlivý a na reformních návrzích se nepodílel. Důvodem byla podle něho akademičnost reformních návrhů, odvozovaných ze spekulativních pouček politické ekonomie socialismu.

70 Ty už byly zmíněny v předchozí kapitole, tam ovšem hrály roli faktorů ovlivňujících *krátkodobé* výkyvy.

71 *Tamtéž*, s. 102.

72 Extrapolace tempa růstu byla propočtena tak, že při jinak nezměněných hodnotách parametrů pokračoval negativní vliv soustavy řízení a plánování.

ekonomických subjektů. Centrální plánovači a ministerští úředníci na jedné straně a ředitelé podniků se svými štáby na straně druhé ve svém jednání sledují jisté účelové funkce. Jim odpovídá jak sklon k maximalizaci plánovaného tempa ekonomického růstu, tak – jako protipól – tendence k hromadění zásob a prodlužování lhůt výstavby investičních projektů, s rozvětvenými řetězovými reakcemi v mezi-odvětvových vazbách.

Význam deceleračních faktorů ekonomického růstu autoři dokumentovali *aplikací Kaleckého modelu*.⁷³ Empirický odhad deceleračního efektu soustavy řízení a plánování pro československou ekonomiku činil podle této aplikace průměrně ročně 1,1 procento a s postupujícím časem každý rok narůstal.⁷⁴ Obdobně i únikové kanály investic do zásob a nedokončených výrobních investic v časové řadě stále více snižovaly výsledné agregátní tempo růstu.

V roce 1967 Goldmann dále s regresním modelem prognózoval *ceteris paribus* vývoj do roku 1970.⁷⁵ Výsledkem bylo záporné agregátní tempo růstu s hodnotou mínus osm procent. Zdůvodnil tak akutní potřebu ekonomické reformy. Skutečný ekonomický vývoj se však od této prognózy lišil. Prognózovaný pokles byl zřejmě více než kompenzován tím, že určité reformní prvky byly přece jen zavedeny a že pod vlivem širokých diskusí se chování centrálních plánovačů také zčásti změnilo.

Goldmann a Kalecki

Josefa Goldmanna spojuje s významným polským ekonomem té doby Michałem Kaleckým fakt, že jejich práce byla odezvou na reálné problémy centrálně plánované ekonomiky.⁷⁶ Oba řešili stejný problém, ale každý z jiné strany.

Kaleckého přístup je deduktivní, jeho *teoretický model* vysvětluje implikace vyplývající z určitých předpokladů, které v realitě nebyly respektovány (ale to už Kalecki explicitně neřekl). Goldmann při *ekonometrické aplikaci* rozšiřuje interpretaci parametrů původního modelu, provádí jejich rozklad na jednotlivé faktory a přibližuje obsah proměnných dostupným statistickým veličinám. Celkově je Goldmannův přístup induktivní a aplikace *de facto* dokládá míru nesplnění předpokladů teoretického modelu. Zatímco Goldmann na základě faktů dokumentuje, jak snaha o maximalizaci tempa růstu vyvolává fluktuace (kvazicyklus), Kalecki demonstruje, za jakých podmínek lze – v rámci jeho modelu – tempo růstu zvýšit.

73 Srv. KALECKI, Michał: *Náčrt teorie růstu socialistické ekonomiky*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1965. Kaleckého model ekonomického růstu je variantou modelu růstu Roye Harroda a Evseye Domara. Je však třeba poznamenat, že Michał Kalecki měl ke Goldmannově pokusu o empirickou aplikaci svého modelu jisté výhrady. Růstový model Kaleckého a Goldmannův postup při jeho aplikaci jsou popsány v Dodatku I k tomuto článku.

74 Hodnota parametru pro decelerační efekt soustavy řízení a plánování u_2 byla získána reziduálně. Od hodnoty parametru lineární proměnné času byly odečteny externě odhadnuté hodnoty u_1 a u_3 .

75 Srv. GOLDMANN, J. – KOUBA, K.: *Hospodářský růst v ČSSR*, 1967, s. 101–105 (viz pozn. 33).

76 Jejich vzájemné odborné kontakty posiloval i společný osobní prožitek z období druhé světové války, kdy po emigraci do Velké Británie spolu pracovali nejprve jako lesní dělníci a později při plánování válečné ekonomiky.

Bylo by jednoduché s odstupem téměř padesáti let provést kritický rozbor těchto empirických odhadů, včetně zvolených postupů pro jejich získání. Například Kaleckého růstový model a jeho základ v modelu Roye Harroda a Evseye Domara spočívají na předpokládaném jediném výrobním faktoru, a tím je fixní kapitál. Provedené modifikace základní Kaleckého rovnice a regresní analýza v tomto tvaru umožnily získat odhady pouze dvou parametrů, ostatní byly získány externě.

Bez ohledu na tyto diskutabilní momenty se však základní závěry z provedené Goldmannovy analýzy růstu československé ekonomiky jeví i z hlediska značného časového odstupu jako adekvátní. Josef Goldmann a Karel Kouba provedli jednu z prvních empiricky založených analýz růstového procesu u nás, při které použili formalizovaný model a pokusili se o odhad jeho parametrů na základě expertních znalostí i rudimentární ekonometrie. Posunuli tak nesporně ekonomické myšlení v tehdejší Československu směrem k národohospodářsky orientovaným aplikacím. Na ně pak mohli navazovat autoři z nastupující generace ekonomů.

Goldmannovi žáci a následovníci (aneb Počátky ekonometrie v Československu)

Josef Goldmann si do svého oddělení, založeného v roce 1966, vybíral většinou mladé či mladší spolupracovníky. Jeho osobnost je nejen inspirovala v dalším odborném růstu, ale zároveň mohli začít systematictěji studovat západní ekonomii.

Někteří se pokusili rozvíjet jeho model kvazicyklu.⁷⁷ Další se zaměřili na ekonomické aplikace jednotlivých makroekonomických funkcí československé ekonomiky – produkční, investiční, spotřební funkce a efekty vnějších ekonomických vztahů.⁷⁸ Karel Dyba, Kamil Janáček, Jan Klacek a Václav Kupka nebyli sice v té době jediní, vědomě ale spojovali nastupující vlnu ekonometrie s Goldmannovým přístupem k realitě centrálně plánované ekonomiky.

Krátkodobá makroekonomická analýza

Dosud jsme zmínili dvě oblasti, ve kterých Josef Goldmann výrazně přispěl k českému ekonomickému myšlení šedesátých a sedmdesátých let – *teorii střednědobých výkyvů v tempu růstu* centrálně plánované ekonomiky a *spor o (dlouhodobou) strategii hospodářského růstu*. Nyní se zaměříme na příspěvek třetí, *praktický* – takzvaný konjunkturální výzkum.

Konjunkturální výzkum týmu Josefa Goldmanna

Z iniciativy Josefa Goldmanna se v Ekonomickém ústavu začal rozvíjet nový typ *krátkodobých* národohospodářských analýz, odlišný od standardních plánovacích bilancí a měření odchylek od plánu. Spolu s dalšími pokusy o rozvíjení takové

77 KLACEK, Jan: *Studie o růstové stabilitě*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1972; KUPKA, Václav: K otázkám stability hospodářského růstu. In: *Politická ekonomie*, roč. 23, č. 1 (1975), s. 55–68.

78 Doménou Karla Dyby byla analýza vnějších ekonomických vztahů včetně modelového přístupu, Kamil Janáček se věnoval spotřebnímu sektoru a spotřební funkci, Jan Klacek se zaměřil zejména na modelování růstu pomocí produkčních funkcí, Václav Kupka se zabýval investicemi a stabilitou hospodářského růstu.

Josef Goldmann založil v roce 1965 v Ekonomickém ústavu ČSAV oddělení konjunkturálního výzkumu, které mohlo pod jiným názvem fungovat i po roce 1968. Část Goldmannova týmu na soustředění v Bechyni v roce 1981: zleva Jan Klacek, Karel Dyba, Alena Nešporová, Josef Goldmann, Růžena Vintrová, Petr Kynšetr a Václav Kupka (foto osobní archiv autorů)

analýzy během několika let to byl *praktický protipól* snahy o odpovídající makroekonomickou teorii.

Je důležité uvést, že členům týmu pod Goldmannovým vedením bylo od počátku zřejmé, že musí spojovat oba přístupy – teorii i analytické studie – neboť nejlepším způsobem ověřování teorie jsou analýzy praxe, a naopak analýzy bez rozvíjení odpovídající teorie brzy ztrácejí svou orientaci. Obě disciplíny jsou tak neoddělitelné, jejich skutečná symbióza však měla vlivem vnějších okolností jen krátké trvání.

První *krátkodobá (konjunkturální) makroekonomická analýza* byla vypracována rok po založení oddělení, tedy v roce 1967. Přípravovala se v hotelu na Křivoklátu a dochovala se ve dvou verzích – interní a veřejné.⁷⁹ Text měl především *didaktický* charakter.

⁷⁹ Veřejná verze byla ovšem stejně „neoficiální“, neboť vedle Goldmannova oddělení, které tvořilo iniciativní a redakční tým, se na ní externě podílela řada předních odborníků

Východiskem byla rekonstruovaná veličina hrubého národního důchodu (produktu), což samo o sobě byl tehdy významný počín, neboť tento agregátní ukazatel sledované statistické údaje neobsahovaly.⁸⁰ Produkt byl dále rozložen do čtyř sektorů (podniky, domácnosti, státní sektor a vnější vztahy) a analýza sledovala *souvztahnost* mezi nimi. Místo „plnění plánu“ bez historie se zaměřovala na sledování *změn* v ekonomické (ne)rovnováze, tedy na relace tvorby zdrojů a alokací (užití) v kontextu několika po sobě následujících let.

Výsledný text mimo jiné akcentuje rozdíl mezi plánem, nezávislou (!) hospodářskou politikou a konečně „zájmovou oblastí“, čímž se především myslí reakce podniků, které „odpovídají principům racionálního chování v této sféře“.⁸¹ V souladu s teorií kvazicyklu dále upozorňuje na souvislost přírůstků investic do zásob s tempem růstu národního důchodu a vysvětluje ji právě racionálním chováním podniků v daných podmínkách. Identifikuje „tři příčiny současného napětí“ ve vnějších vztazích (v polovině roku 1967) a závěrem předkládá určitá doporučení pro „anticyklickou“, stabilizační politiku. Původní interní verze této analýzy, která se dochovala, obsahuje řadu dalších teoreticko-metodologických výbojů; mimo jiné se zabývá existencí časových zpoždění, racionalitou a očekáváními ekonomických subjektů, ale také varuje před recidivou krize z roku 1963.

Ještě v roce 1969 vyšla v podobném duchu analýza roku 1968. Pokračovat v tomto úsilí bylo pak na několik let v důsledku probíhající „normalizace“ znemožněno, přesto v sedmdesátých letech bylo v gesci Goldmannova oddělení vypracováno několik neveřejných analýz. Jejich hlavním poselstvím byl *odkaz* na postupně propracovávanou teorii kvazicyklu, *snaha* vyvarovat se vhodné hospodářskou politikou těchto výkyvů v tempu růstu, a tím i (ne)rovnováhy, a *akcent* přesouvající pozornost od krátkodobé analýzy k podmínkám dlouhodobého růstu (otevřené ekonomice, mzdám).

Národohospodářská teorie: pokus o spojení teorie a praxe

Po deseti letech existence oddělení, v roce 1975, vydává Josef Goldmann publikaci *Makroekonomická analýza a prognóza*,⁸² v níž pokračuje v úsilí rozvíjet aplikovanou makroekonomii. Přitom se vyrovnává i s tehdy oblíbeným „systémovým přístupem“ a ekonometrickým modelováním, hlavně ale připomíná, že je třeba „zkoumat faktory, které ovlivňují rozhodovací procesy mikrosféry, jakož i důsledky, které ekonomické chování mikrosféry vyvolává v makrosféře“.⁸³

Úsilí odůvodnit a obhájit obsah a smysl makroekonomických analýz vyústilo v roce 1978, kdy pod Goldmannovým vedením vyšla kolektivní publikace *Úvod*

ústředních institucí „pouze za svou osobu“: Adolf Suk, Václav Čáp, Vladimír Nachtigal, Štefan Schlosser, Jan Vít a další.

80 Rozhodující v této souvislosti byl přínos Vladimíra Nachtigala, Štefana Schlossera a Růženy Vintrové.

81 *Konjunkturální analýza za rok 1967*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV, Konjunkturální oddělení 1967, s. 2. Text pravděpodobně již není veřejně k dispozici.

82 GOLDMANN, Josef: *Makroekonomická analýza a prognóza*. Praha, Academia 1975.

83 *Tamtéž*, s. 31.

do makroekonomické analýzy.⁸⁴ Makroekonomická analýza (a prognóza) se v ní představuje jako „most“ mezi „obecně teoretickými poznatky politické ekonomie a ekonomicko-statistickými rozbory“,⁸⁵ takže „makroekonomická analýza v tomto pojetí je součástí speciální vědní disciplíny, vědy o národním hospodářství“.⁸⁶ A zvláštnosti této analýzy se vysvětlují „jak obsahovou specifikou (podmínky místa a času jsou inherentní součástí analýzy), tak z důvodů aplikovaného instrumentária, které kromě statistických a ekonometrických metod zahrnuje i systémovou analýzu, rozhodovací modely a další typy nástrojů“.⁸⁷

V další části se autoři vyrovnávají s rozdíly mezi tabulkami národního účetnictví a národohospodářskými bilancemi, kterým uniká „hlavní smysl bilance národního hospodářství – zobrazení návaznosti jednotlivých prvků ... reprodukčního procesu“.⁸⁸ Jejich záměrem je vytvořit odpovídající „pavučinu“ vztahů, „model, který by umožňoval testovat chování čs. ekonomiky za měnících se vnitřních i vnějších podmínek“.⁸⁹ Cíle analýzy zároveň předurčují její znaky – rozlišovací úroveň, aspekty zkoumání a strukturu systému. Každému subsystému (dnes bychom řekli sektoru) je věnována jedna kapitola, přičemž všechny mají shodné členění do subkapitol popisujících strukturu, chování, přízpusobovací procesy a formalizaci. Celý výklad je založen na popisu konkrétní situace v konkrétním čase a je doveden až do základů ekonometrického modelování. Třetí část publikace pak pojednává o *chování systému* jako celku a je rozdělena do několika kapitol sledujících kategorie, jako je cílovost a adaptabilita, rovnováha, růstová stabilita, makroekonomická efektivnost, samozřejmě opět v aplikaci na československou ekonomiku v daném čase.

Autoři si uvědomovali, že nepředkládají ucelenou národohospodářskou teorii, na druhou stranu ale konstatovali, že nabízejí její solidní východiska. I tento jejich počin je nutno vnímat v kontextu doby, a to nejen ve smyslu politickém (pražské jaro, invaze, „normalizace“...), ale také gnozeologickém (boj se stereotypy ideologického myšlení se mimo jiné zaštiťoval sovětskými diskusemi z dvacátých let). A makroekonomická analýza a prognóza – na rozdíl od pokusu o decentralizaci – v jisté podobě přežily nástup „normalizace“; mimo jiné proto, že na tomto poli došlo ke změnám i na Západě, v podobě pokusů o komparativní ekonomii.

Příspěvek Václava Klause ke zkoumání inflace

Významným pracovištěm Ekonomického ústavu ČSAV byl odbor „kritiky buržoazních teorií“, který se z definice věnoval studiu západní ekonomické literatury. V šedesátých letech jej vedl docent Luděk Urban a začínal v něm svou kariéru i Václav Klaus. Jeho makroekonomická orientace byla ovlivněna standardní západní ekonomikou a oproti Goldmannovi se netýkala ani tak (ne)efektivnosti centrálně plánované ekonomiky jako její (ne)rovnováhy. Klausova studie *Úvod do zkoumání*

84 TÝŽ a kol.: *Úvod do makroekonomické analýzy*. Praha, Svoboda 1978.

85 *Tamtéž*, s. 19.

86 *Tamtéž*, s. 23.

87 *Tamtéž*, s. 24.

88 *Tamtéž*, s. 37.

89 *Tamtéž*, s. 52.

inflation v československé ekonomice z roku 1969 – vedle dalších statí, které tehdy publikoval – tak tvoří druhý pilíř zrození českého makroekonomického myšlení koncem šedesátých let.⁹⁰

Inflaci Klaus definuje jako „obecnou poruchu ekonomické rovnováhy“, což má zásadní význam, neboť jeho paradigmatickým záměrem bylo „logiku našeho ekonomického systému (centrálně plánované ekonomiky – pozn. autorů) opravdu pochopit“⁹¹ a vysvětlit chování jeho jednotlivých subjektů. Tento přístup sdílel jen menší počet českých ekonomů mimo hlavní proud.

Klaus vymezuje *strukturální inflaci*, která je determinována specifickými strukturálními (institucionálními) charakteristikami centrálně plánované ekonomiky. Jejich důsledkem je, že (zaprvé) inflace se nemusí nutně odrážet pouze v růstu cen a (zadruhé) inflační rovnováha představuje „rovnováhu systému při inflaci“. Klaus podrobně analyzuje základní strukturální charakteristiky centrálně plánované ekonomiky a inflaci v tomto systému pojímá jako „uzavřený logický řetěz vzniku inflační nerovnováhy, proces jejího přenášení do dalších sfér ekonomiky a konečně jejího reprodukování do budoucnosti“.⁹²

Východiskem je pro Klause chování mikrosféry, konkrétně podnik⁹³ a jeho stupně racionality, neboť výrazná orientace podniků na rychlý růst a přebytná poptávka po investicích jsou podle něj „vysvětlitelné pouze rozbořením chování mikrosféry, která rozhodujícím způsobem determinuje i makrostrukturu... Nikoliv opačně...“⁹⁴ Předmětem analýzy je poté fakt, že investiční podněty jsou významným způsobem ovlivněny pouze cenou výrobních faktorů, která je v centrálně plánované ekonomice podceněna – především proto, že podniky nekupují *kapitál*, ale pouze *zboží* ve formě výrobních prostředků. Už z toho důvodu je pro ně každá investice žádoucí.

Ekonomické centrum svými makroekonomickými zásahy přeinvestovanost, a tím i inflaci zvyšuje. „Pomineme-li však některé investice, které provádí centrum a které vycházejí z jiné než ekonomické logiky, pak všechny zbývající akce centra jsou na centru spíše vynuceny mikrosférou než opačně.“⁹⁵ Toto zásadní Klausovo tvrzení se do jisté míry odlišuje od výkladu Josefa Goldmanna, jenž investiční rozhodování přisuzuje autoritativnímu centru, zatímco podnikům podle něj náleží jen odvozená role. Tehdy nikdo tento rozdíl v interpretaci nekomentoval. Možná už bylo pozdě na diskusi, začínala „normalizace“; obě koncepce ovšem ani nemusí být

90 KLAUS, Václav – JANÁČEK, Kamil – KUPKA, Václav: *Úvod do zkoumání inflace v československé ekonomice*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1969 (uvedení autoři na Klausově studii spolupracovali). V daném kontextu dále srv. především statě: KLAUS, Václav: Je ekonomika reálná, nebo peněžní? In: *Politická ekonomie*, roč. 16, č. 12 (1968), s. 1150–1156; TÝŽ: O rovnováze nevyvážené. In: *Ekonomická revue*, roč. 4, č. 10 (1969), s. 467–469.

91 KLAUS, V. – JANÁČEK, K. – KUPKA, V.: *Úvod do zkoumání inflace v československé ekonomice*, s. 9.

92 *Tamtéž*, s. 23.

93 Klaus se tu přihlašuje k poznání, které spojovalo různé proudy reformního myšlení, že jádrem pochopení systému je chování podniku a jeho podmínky. Explicitně se tu odvolává na práci Lubomíra Mlčocha.

94 *Tamtéž*, s. 24.

95 *Tamtéž*, s. 36.

konkurenční a mohou se spíše doplňovat – Goldmann zdůrazňuje roli *autonomních* investic centra jako hybatele, Klaus roli *vyvolaných* investic, jejichž (inflační) objem si vynutila mikrosféra. V každém případě si Klaus už všímá i důsledků polovičaté reformy z roku 1967.⁹⁶

Zásadní je ale jiné srovnání: jestliže se Goldmannova koncepce týká výlučně *reálných* veličin, Klaus už vnáší do makroekonomických úvah o systému (ve kterém „se podařilo rozvrátit peněžní systém a zbavit se tak přirozeného stabilizačního mechanismu“)⁹⁷ úlohu *cen* a *peněz* a jeho studii uzavírá kapitola „Možnosti hospodářské politiky léčit inflaci“. Tím dále posunul tehdejší makroekonomické myšlení v Československu a předznamenal některé pokusy o měnovou politiku. Je jistým paradoxem, že tento – dle našeho názoru klíčový – příspěvek Václava Klause ke znovu vznikající makroekonomii se dočkal téměř zapomnění.

Zapomenuté výboje mohou být poučné i dnes

Jestliže pokus o decentralizaci mechanismu fungování centrálně plánované ekonomiky se připomíná dodnes, přínos v oblasti makroekonomie spojený se jménem Josefa Goldmanna žije pouze mezi pamětníky a snad některými historiky ekonomického myšlení. Těžko říci, proč tomu tak je. Ani Ota Šik ve svých pamětech Goldmanna nepřipomíná a aktuální práce historika Jiřího Suka rovněž ne.⁹⁸ Nebyl zdánlivě tak „revoluční“. Nepochybně však byl – spolu s Václavem Klausem – průkopníkem české aplikované makroekonomie a napomohl rehabilitaci a recepci západní ekonomické teorie u nás.⁹⁹

Je také pravda, že zkušenost s (neúspěšným) pokusem o reformu mechanismu centrálně plánované ekonomiky měla po listopadu 1989 větší praktický význam než snaha pochopit (a ovlivnit) její makroekonomickou politiku. Nezapomeňme však na jeden – alespoň podle našeho názoru – souvisící fenomén z osmdesátých let, takzvané *bankovní semináře* organizované Václavem Klausem pod hlavičkou Českého svazu vědeckotechnických společností a Státní banky československé, často za účasti pracovníků Ekonomického ústavu ČSAV. Jestli lze nějak shrnout jejich zaměření, byl to především akcent na empirickou analýzu založenou na standardní makroekonomické teorii. Jistá shoda se způsobem Goldmannova uvažování je evidentní, stejně jako edukativní příprava na makroekonomické úlohy po roce 1990. V jednom ze svých posledních veřejných vystoupení Josef Goldmann ostatně sám na semináři přednášel. „Dr. Goldmanna není snadné zařazovat, protože on byl vždycky svůj,“ poznamenal tehdy Václav Klaus ve svém koreferátu.¹⁰⁰ A hospodářský

96 *Tamtéž*, s. 35. Přínosem studie bylo také iniciování a zahrnutí prvních pokusů o *měření inflace* v Československu.

97 *Tamtéž*, s. 12.

98 ŠIK, O.: *Jarní probuzení* (viz pozn. 44); SUK, J.: *Veřejné záchodky ze zlata* (viz pozn. 39).

99 K jeho dílu viz ČIHÁK, Martin: *Josef Goldmann (1912–1984): Legenda české poválečné makroekonomie*. Praha, Institut ekonomických studií Univerzity Karlovy 2003.

100 KLAUS, Václav: *Dr. Goldmann, ekonomická strategie a makroanalýza*. Praha, Český svaz vědeckotechnických společností – Státní banka československá 1984 (sv. 1).

cyklus i makroekonomická stabilizační politika jsou aktuální stále, jak se čeští ekonomové mohli nedávno přesvědčit.¹⁰¹

Mikroekonomický základ racionality

Teorie Lubomíra Mlčocha a praxe Tomáše Ježka: postavení podniku

Má-li být obraz úplný, je namístě se alespoň částečně¹⁰² věnovat i třetímu pilíři kvasu ekonomického myšlení v Československu na přelomu šedesátých a sedmdesátých let – zrodu mikroekonomie, konkrétně teorie (socialistického) podniku.

Výše už bylo uvedeno, že diskuse o plánu a trhu a pokus o zavedení takzvané nové soustavy řízení se nezaměřovaly pouze na úlohu centrálního plánovače, ale také otevřely otázku *autonomního postavení podniku* a jeho specifického chování. Hledaly způsob, jak podniky zainteresovat, aby jejich chování bylo více racionální a předvídatelné.

Ani rodící se makroekonomie nemohla pominout, že ekonomický růst a rovnováha nejsou výsledkem pouze plánovaných temp a vybilancovanosti plánu. V analýzách připisovala chování podniku rovněž autonomní roli a požadovala respektování této role v praktické hospodářské politice.

Nebyly to izolované výboje, šlo o širší, strukturovanější proud v mezinárodním kontextu, dokumentovaný příspěvky na Západě i na Východě. V tehdejší Jugoslávii se diskuse zaměřila na specifický problém a jeho řešení – chování *samosprávného podniku*, tedy podniku v družstevním vlastnictví, o jehož směřování nerozhoduje pouze management, ale také výkonní pracovníci. Předpokládalo se, že jeho účelovou funkcí je hrubý důchod namísto zisku, jak je tomu obvykle v soukromé firmě.

A tak třetí zárodek rodících se úvah o podniku v Československu byl právě reakcí na tyto diskuse o „podniku v Ilyrii“.¹⁰³ Svůj vliv na tyto diskuse měly rovněž práce o samosprávné ekonomice Jaroslava Vaneka,¹⁰⁴ profesora ekonomie českého původu působícího na Cornellově univerzitě v americké Ithace. Klub mladých ekonomů, založený v roce 1968, vydal pod zkratkou KMEN na toto téma sborník z konference.¹⁰⁵ Přispěli do něj i Václav Klaus, Miloš Zeman a jiní. Ale byl to zároveň sborník poslední. Začínající „normalizace“, emigrační vlna, čistky na vysokoškolských katedrách a v Akademii věd vedly k zániku samého KMENU.

Nejvýraznější osobností spojenou se zrodem mikroekonomie v Československu byl *Lubomír Mlčoch*. Své teoretické znalosti svérázným způsobem obohatil o praktické

101 Srv. SPĚVÁČEK, Vojtěch – ROJÍČEK, Marek – VINTROVÁ, Růžena – ZAMRAZILOVÁ, Eva – ŽDÁREK, Václav: *Makroekonomická analýza*. Praha, Linde 2012.

102 Nečiníme si nárok na podrobnější rozbor, především vzhledem k našemu odbornému makroekonomickému profilu.

103 Viz WARD, Benjamin N.: A firm in Illyria: Market Syndicalism. In: *American Economic Review*, roč. 58, č. 4 (září 1968), s. 566–589.

104 VANEK, J.: *The General Theory of Labor-Managed Market Economies*. Ithaca (New York) – London, Cornell University Press 1970.

105 KMEN: *Symposium o podniku*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1968.

zkušenosti, poté co byl v důsledku čistek na Vysoké škole ekonomické zaměstnán v národním podniku Tesla Holešovice.

Na počátku tedy systemizoval poznatky ze svého zaměstnání,¹⁰⁶ aby je potom mohl zobecnit do podoby *pozitivní teorie socialistického podniku* (tj. teorie nikoli normativní). Na téma chování podniku napsal řadu statí¹⁰⁷ a mimo jiné také připravil příslušný studijní text pro Graduační školu v Ekonomickém ústavu.¹⁰⁸

V této publikaci s názvem *Teorie firmy* obhajuje svůj přístup, když v kapitole o podniku v centrálně plánované ekonomice tvrdí, že „transplantace analytických nástrojů“ marginální teorie firmy „v zásadě možná je po pečlivém přezkoumání všech relevantních institucionálních předpokladů“. ¹⁰⁹ Odmítá přitom pojetí (socialistického) podniku jako pasivního vykonavatele rozhodnutí nadřízených orgánů, a tedy přiznává podniku ekonomickou *subjektivitu*. Zároveň se rozchází s představou makroekonomické racionality systému, který by ignoroval mikroekonomickou racionalitu podniků (*princip racionálního hospodaření*). Vnější prostředí podniku charakterizuje jako netržní, s různou mírou *neparametričnosti*, přičemž interakce mezi podniky a centrálními orgány v předeterminované struktuře cílů a úkolů má podle něj povahu *smlouvání* (*licitace*), při němž podnik využívá svých informačních toků. Jakkoli dnes může někdo s despektem tvrdit, že je to konstatování samozřejmé, před padesáti lety bylo zásadní, a navíc riskantní.

Poté Lubomír Mlčoch aplikuje teorii na tehdy dominantní ukazatel hrubé výroby a komparuje chování socialistického podniku s chováním soukromé firmy, maximalizující zisk. Výsledkem analýzy je „drsné“ konstatování, verifikující domněnky jak týmu Šikových reformátorů, tak i Goldmannových makroekonomů: „Marginální produktivity variabilních výrobních činitelů jsou ... nižší ... než v rovnovážné situaci podniku ziskového, a rovnovážný stav centralistického podniku znamená

106 „Jednalo se o studii chování mého podniku (tj. podniku, ve kterém byl tehdy zaměstnán – pozn. autorů). Ve své práci jsem popisoval, jak takový systém chování funguje, což nepochybně a nutně připravovalo půdu k budoucím změnám. Samotné popsání, jak věci fungují, už daný systém rozvracelo. K napsání takové studie jsem byl inspirován knihou z úplně jiné oblasti. Jmenovala se Jak si lidé hrají a napsal ji psycholog Eric Berne. (...) Má studie se věnovala chování plánovačů vůči nadřízeným orgánům. I oni hráli hry na plánování a jejich hry jsem popsal,“ řekl o tom později v knižním rozhovoru s Janem Bártou. (MLČOCH, Lubomír – BÁRTA, Jan: *Čas pravé radosti*. Praha, Portál 2007, s. 30 n.) Na tomto místě je třeba ocenit ty z Mlčochových nadřízených v národním podniku Tesla Holešovice, kteří jeho činnost přinejmenším tolerovali.

107 Viz MLČOCH, Lubomír: Alternativy chování podniku v decentralizovaném modelu socialismu. In: *Politická ekonomie*, roč. 15, č. 11 (1967), s. 979–988; TÝŽ: Hrubá výroba, hrubý důchod, extenzita a efektivita našeho ekonomického růstu. In: *Tamtéž*, roč. 16, č. 7 (1968), s. 641–662; TÝŽ: Symposium o podniku: Informace. In: *Tamtéž*, roč. 17, č. 3 (1969), s. 273–281; TÝŽ: *Chování československé podnikové sféry*. Praha, Ekonomický ústav ČSAV 1990. Tento text z roku 1983 koloval v rukopisu a vyšel až po pádu komunistického režimu.

108 TÝŽ: *Teorie firmy*. Praha, Ekonomický ústav 1970.

109 *Tamtéž*, s. 204.

vyšší úroveň nákladů.“ *Suma summarum*, v socialistickém podniku „srovnatelný podíl výrobní spotřeby v produktu je ... vyšší než u podniku ziskového“.¹¹⁰

MLčochův kolega z Ekonomického ústavu *Tomáš Ježek* zřejmě patřil mezi ekonomy, kteří již koncem šedesátých let byli přesvědčeni o nevyhnutelnosti transformace systému. Navenek se sice výrazněji neprojevoval, ale o svém přesvědčení se utvrzoval studiem děl autorů Rakouské školy.¹¹¹

Jestliže MLčoch svou erudici po roce 1989 uplatnil především na akademické půdě, v *teorii*, Ježek dovedl zájem o problematiku podniku do *politické praxe* a stal se po roce 1989 jedním z „otců“ české privatizace. Oba ekonomy ovšem spojuje, že jejich přístup k ekonomické teorii i praxi se výrazně odvíjí od křesťanské víry a odtud od akcentu na odpovědnost a morálku svobodného člověka v právním státě. Dnes bychom řekli, že v českých poměrech směřovali k respektování poznatků *konstituční ekonomie*, tedy k uznání vzájemné závislosti mezi ekonomickým, etickým a politickým prostředím.¹¹² Přínos tohoto třetího reformního proudu tak zřejmě vykazuje nejintenzivnější vazbu ekonomického myšlení mezi roky 1968 a současností. Tedy až na *privatizaci*, která v šedesátých letech, a tím spíše v době „normalizace“, nebyla vůbec předmětem diskuse.

V sedmdesátých a na počátku osmdesátých let byly prakticky zastaveny výzkumné práce orientované na postavení podniku. Jejich oživení lze zaznamenat až v druhé polovině osmdesátých let, kdy se obnovily práce na přípravě zákona o podniku, organizované předsednictvem federální vlády.

Jen málo zbylo z tání šedesátých let v dalších dvaceti letech takzvané normalizace.

V Ekonomickém ústavu lze k těmto „střípkům“ zařadit pokus Goldmannova týmu o pokračování v makroekonomických analýzách a také takzvanou Graduační školu pro přípravu aspirantů (dnes bychom řekli doktorandů). Obsah její výuky zahrnoval vedle marxistické politické ekonomie též takzvané buržoazní ekonomické teorie, dějiny ekonomického myšlení, ale také ekonometrii a již uvedenou teorii podniku.

Mimo Ekonomický ústav to především byly již zmíněné bankovní semináře organizované Václavem Klausem v letech 1979 až 1985, které měly převážně makroekonomické zaměření, byly hojně navštěvované a vzbudily pozornost i Státní bezpečnosti.¹¹³

Naopak je podle našeho názoru obtížné zařadit sem i vznik a působení Prognostického ústavu ČSAV, vedeného Valtrem Komárkem. Koncentrace řady odborníků v ústavu byla sice sama o sobě velkým pozitivem a také mnozí z jeho pracovníků se po listopadu 1989 stali vládními činiteli a vysokými státními úředníky. Ale původní zakladatelův úmysl lze s odstupem času chápat jako (zpozdilý) pokus o platformu

110 *Tamtéž*, s. 218 n.

111 V Ježkově „šuplíku“ čekal český překlad Hayekovy *Cesty do otroctví*, který byl publikován v roce 1990.

112 K tomuto tématu srv. JEŽEK, Tomáš: *Etika a ekonomie*. Praha, Vysoká škola ekonomická 2002.

113 Existují sborníky z těchto seminářů, viz např. *Ekonomické modelování: Sborník referátů*. Praha, Český svaz vědeckotechnických společností – Státní banka československá (ročníky 1980–1986).

pro staronovou strategii přeměny odvětvové struktury ekonomiky, zabalený do hávu módní prognostiky.¹¹⁴

Odkaz pražského jara 1968 a polistopadová transformace

V úvodu jsme poznamenali, že zdánlivě překonané diskuse šedesátých let mají co říci i k dnešku.¹¹⁵ Odezva na takové tvrzení může být různá, ale některé momenty jsou nezpochybnitelné.

Ideové základy přeměny české ekonomiky po roce 1989 se zpočátku odvíjely dvěma směry. *Reformní* („gradualistický“) přístup se *de facto* pokoušel navázat na myšlení pražského jara a preferoval *postupné* změny systému. Charakteristický byl ovšem posun myšlení od šedesátých let – místo předřazování strukturálních změn odvětví reformám soustavy řízení předřazoval *restrukturalizaci podniků* jejich privatizaci.

Transformační („šoková“) terapie měla naopak jasný cíl: usilovala o rychlé a důsledné opuštění tradičního systému, a proto také předřazovala privatizaci podniků jejich restrukturalizaci. A trajektorie přechodu – liberalizace cen a zahraničního obchodu – byla podmíněna nastavením restriktivních *makroekonomických podmínek*. Právě tak byla připravena Klausova koncepce rychlého opuštění centrálně plánované ekonomiky a zavedení institucí liberální tržní ekonomiky u nás i Balcerowiczova ekonomická transformace v Polsku.

Na rozdíl od „reformního“ přístupu v „transformační“ strategii tak zdánlivě neexistuje žádná souvislost se zkušeností šedesátých a sedmdesátých let; tedy až na odkaz zásadní – pochopení nevyhnutelného a jednoznačného rozchodu s centrálně plánovanou ekonomikou. Šedesátá léta dostatečně prokázala, že „třetí cesta“ není schůdná.

Naopak méně zřejmá je shoda v akcentu na vhodné nastavení stabilizujících *makroekonomických podmínek* v počátcích transformace s podobným úsilím Josefa Goldmanna v šedesátých letech, když reagoval na makroekonomickou nestabilitu centrálně plánované ekonomiky.¹¹⁶

A je tu i zásadnější souvislost. V šedesátých letech byl důraz reformních ekonomů položen na poznání a pochopení odlišnosti původních principů centrálně plánované ekonomiky v porovnání s reálně fungující ekonomikou. Ani v devadesátých letech nešlo a nemohlo jít o čisté, principiální řešení. Reálně existovaly segmenty

114 Jiný pohled na Prognostický ústav nabízí např. Karel Dyba v článku „Co byl Prognostický ústav ČSAV“. In: Všehrd: Spolek českých právníků [online], 10.04.2016. [Cit. 2018-06-01.] Dostupné z: https://www.vsehrd.cz/clanek/karel-dyba-co-byl-prognosticky-ustav-csav_274e4d42-de97-47e8-afa2-2ef1561b9f32.

115 Lubomír Mlčoch k tomu říká: „Jakkoli logika věcí byla v komunismu zvláštní a pro některé lidi takřka perverzní, bylo nutné jí porozumět. Po změnách v devětaosmdesátém se nakonec ukázalo, že pochopení systému, ve kterém jsme dlouhá léta žili, bylo nezbytné a k užitku.“ (MLČOCH, L. – BÁRTA, J.: *Čas pravé radosti*, s. 30.)

116 V 60. letech to bylo pochopitelně omezeno na fiskální politiku.

národního hospodářství, kde čistě tržní kritéria neplatila, a jejich úloha od té doby dále postupně narůstala. Dnes zhruba čtyřicet procent hrubého národního produktu neprochází trhem, ale rozděluje se v rámci jiných pravidel a mechanismů.

To konečně upomíná na ještě jinou souvislost s minulostí: *mikroekonomický* poznatek, že podnik se chová, jak mu poměry (tedy vnější prostředí) dovolí, ale vždy ze svého pohledu racionálně. A chování soukromého podniku je dnes stále výrazněji ovlivňováno a modifikováno *složitým systémem regulací a dotací*.

Takže odkaz pražského jara lze shrnout takto: Jestliže před padesáti lety byla snaha překonat zjednodušenou *ideologickou* (principiální) představu centrálně plánované ekonomiky, pokusit se o hlubší pochopení tehdejší reality a na tomto základě připravit koncepci ekonomické reformy, dnes jsme se stále ještě plně nevyrovnali s faktem posunu od *principu* (ideologie) „trhu bez přívlastků“ a s kritickou analýzou reálného fungování *veřejného sektoru* v rámci dnešní ekonomiky s vysokým podílem přerozdělování, často mimo tržní principy. Podobně jako tehdy jde tedy o to lépe pochopit „hru“ různých ekonomických subjektů a různých institucí, a odtud i možné *dysfunkce* takového systému.

Ale to už je téma na jinou práci...

DODATEK I

Goldmannův formalizovaný model kvazicyklu

Formalizace vychází z časového zpoždění θ mezi výrobními investicemi I a přírůstkem nových výrobních kapacit DK . Maximální a minimální hodnoty pro agregátní tempo růstu g jsou dány následovně:

jestliže	$I(t) \dots \dots \dots \text{max.}$
	$DK(t + \theta) \dots \dots \dots \text{max.}$
	$g(t + \theta) \dots \dots \dots \text{max.}$
opačně	$DK(t + 3/2 \theta) \dots \dots \text{min.}$
	$g(t + 3/2 \theta) \dots \dots \text{min.}$

Dále jsou definovány funkční vztahy. Agregátní tempo růstu produktu je určeno podle akceleračního principu:

$$g = f_1(I/K)$$

Dynamika výrobních zásob K_i je funkcí tempa růstu produktu g a očekávaného tempa růstu produktu g^* :

$$DK_i/K_i = f_2(g, g^*)$$

Obdobně tempo růstu dovozů surovin a materiálů je rovněž funkcí tempa růstu produktu g a očekávaného tempa růstu produktu g^* :

$$DM_b/M_b = f_3(g, g^*)$$

Proměnná g^* odráží chování centrálních plánovačů (především snahu o maximalizaci plánovaného tempa růstu produktu) a chování podniků (averzi k riziku vedoucí k prudkým výkyvům v akumulaci výrobních zásob). Tvary funkcí f_1 , f_2 , f_3 nejsou známy, předpoklad je, že jsou nelineární.

Aplikace růstového modelu Michała Kaleckého

V základním vzorci

$$r = 1/m \cdot I/D + u - a \quad (1)$$

značí	r – tempo růstu národního důchodu brutto
	m – přírůstkový kapitálový koeficient
	I – objem dokončených výrobních investic
	D – národní důchod brutto
	u – neinvestiční faktory růstu
	a – amortizační faktor

Parametr u , který zachycuje vliv neinvestičních faktorů růstu, by měl obsahovat i decelerační efekt soustavy řízení a plánování. Základní Kaleckého rovnici Goldmann modifikoval do tvaru, který pak použil pro regresní analýzu:

$$r = 1/m \cdot I/D + (u_1 + u_2 - a) + (u_3 + u_4) \quad (2)$$

kde

- u_1 – vliv technicko-organizačních zlepšení (vědecko-technické soustavy řízení a plánování)
- u_2 – decelerační efekt soustavy řízení a plánování
- u_3 – decelerační (akcelerační) akumulace (disakumulace) zásob a nedokončené výstavby
- u_4 – vliv kvazicyklických a náhodných oscilací

Pro regresní analýzu autor zvolil předpoklad, že výraz $(u_1 + u_2 - a)$ je lineární funkcí času a člen $(u_3 + u_4)$ úrovníovou konstantou regresní rovnice. Pokud jde o statistická data, byly použity roční časové řady za období let 1950–1965.

DODATEK II

Z recenzního posudku prof. Lubomíra Mlčocha

Autoři studie jsou profesí ekonomové, nikoliv historici. Téma jejich studie je však svou povahou natolik podmíněno profesní erudicí, že je jen obtížně dostupné dějepisci. Oba autoři tuto podmínku odborné erudice splňují, jsou navíc pamětníci. To, že takový pohled je zapotřebí vyvažovat i metodami soudobé historie s jejími možnostmi dnešních přístupů do archivů (nám pamětníkům kdysi nepřístupných), je samozřejmé a není to argumentem proti této studii.

Její význam je dán nejen půlstoletým jubileem pražského jara. Je zde ještě jeden, vážnější důvod: hrozba zapomnění. A ztráta paměti je pro historiky záležitostí fatální. Ekonomický ústav ČSAV je totiž jednou, a to velice důležitou, ukázkou diskontinuity moderních českých dějin. Ústav vznikl na základě úplného rozchodu s předchozí „buržoazní ekonomikou“ a z potřeby budovat ekonomii novou, odpovídající potřebám rychle přebudovaných institucí centrálně plánované ekonomiky. První členové týmu Oty Šika přicházeli z Vysoké školy politické ÚV KSČ a jejich vedoucí sám deset let předtím psal do *Nové myslí* statě vedené chiliasmem podle hesla „nechť zhyne starý podlý svět“ a s národohospodáři typu Karla Engliše a Josefa Macka se vyrovnával „sekernickým způsobem“, jemuž odpovídala pro odsuzované jen emigrace vnitřní či vnější; a to mohli být ještě rádi. Jenže budování nového světa „bez teorie“ nešlo, a tak se ukazovala potřeba „obrody“ ekonomie. Když obroda ztroskotala, a po dalších dvou desetiletích totéž potkalo i sám „reálný socialismus“, jako by s ním zanikla i potřeba „české ekonomie“ – Ekonomický ústav *de facto* zanikl. Neboť dnešní Národohospodářský ústav a CERGE (Centrum pro ekonomický výzkum a doktorské studium) jsou další diskontinuitní změnou a anemií čtyřiceti let bloudění.

Studená válka v polovině

Projekt „Half a Century of Communist Cadre Training“

Markéta Devátá

V září 1969 se na Univerzitě Jižní Karolíny (*University of South Carolina*) v Columbii uskutečnila výzkumná konference, kam byli pozváni bývalí frekventanti stranického vzdělávání z celého světa, aby se zde podělili o své zkušenosti a byli vyzpovídati americkými akademickými experty. Nevládní projekt měl poprvé detailně zhodnotit problematiku výchovy „kádru“ ve stranických školách a jejího významu pro šíření komunismu.¹ Stejně jako konference byly velkorysé i publikační plány: jak anoncoval deník *New York Times*, z projektu měly vzejít tři publikace.² Ač z těchto plánů sešlo, rukopisy připravované pro vydání i další archivní materiály z projektu, jež jsou od roku 2011 dostupné v Archivu Hooverova institutu (*Hoover Institution Archives*), mají i dnes svou zajímavost. Jsou relevantní jak z hlediska zkoumané problematiky, tak z hlediska dobového společensko-politického reflektování stavu studené války.

Myšlenka sezvát veterány škol pro komunistické kádry v Sovětském svazu, Číně a dalších zemích, zaznamenat jejich zkušenosti nejen z individuálních výpovědí, ale i v diskusi s ostatními, vzešla z uvědomění, že stranické vzdělávání je nadnárodním fenoménem komunismu *par excellence*. Bez ohledu na národnost bylo

1 Materiály z projektu jsou uloženy v *Hoover Institution Archives*, Stanford (dále *HIA*), Collection No 2011C32, Half a Century of Communist Cadre Training records. Inventář je dostupný z <http://www.oac.cdlib.org/findaid/ark:/13030/kt0q2nf1dr/>.

2 Ex-Reds Exchange Details on Party: 3 Books to Be Produced by Conference of Scholars. In: *New York Times* (13.9.1969). Viz *HIA*, sbírka (Collection – Col.) 2011C32, karton (box – b.) 17, složka (folder – f.) 2.

společným prvkem určujícím již několik desetiletí kariéry mnoha komunistických pracovníků. Proces výběru a pozvání potenciálních účastníků konference začal v roce 1967. Přípravný tým pod vedením ideového autora projektu, jímž byl specialista na Dálný východ, zakladatel a ředitel Ústavu mezinárodních studií (*Institute of International Studies*) na Univerzitě Jižní Karolíny Richard L. Walker, vytipoval více než dvě stovky potenciálních účastníků. (V roce 1968 mezi ně přibyl i jediný Čech, čerstvý emigrant generál Jan Šejna, „identifikovaný“ jako *probably Russian*.)³ Tým s mnoha z nich pořídil přípravné rozhovory a sestavil z nich podklady pro definitivní výběr. Ten byl veden snahou zachytit zkoumané téma v co možná nejširší perspektivě – v časové ose (od dvacátých do šedesátých let), podle typu škol (v komunistických i nekomunistických zemích), podle národnosti pamětníků, vzdělávané i vzdělavatele. V neposlední řadě měl projekt poukázat na internacionální rozměr vzdělávání komunistů v zahraničí, odkud se vraceli s misí šíření komunistické ideologie do zemí původu. Projektu se nakonec osobně zúčastnilo více než dvacet bývalých frekventantů stranického vzdělávání v Sovětském svazu, Číně, Severní Koreji, na Kubě, v Polsku, Maďarsku, Německu, Francii, Itálii a Spojených státech, se kterými přijela diskutovat desítka amerických či v Americe naturalizovaných expertů a badatelů. Konference, jež se konala od 9. do 13. září 1969, měla připomenout padesátiletou tradici výchovy komunistických kádrů ve stranických školách, odvoзованou od založení Komunistické univerzity pracujících Východu Komunistickou internacionálou v roce 1921.⁴

„Know your enemy“

Nová výzkumná centra ruských, respektive sovětských studií ve Spojených státech, včetně těch nejvýznamnějších jako Russian Institute na Kolumbijské univerzitě v New Yorku (1946) či Russian Research Center na Harvardově univerzitě v Cambridge (1948), byla zakládána s předpokladem, že společenské vědy mohou řešit naléhavou potřebu porozumět protivníku v nastupující studené válce, a jak

3 *Tamtéž*, b. 16, f. 43. O účasti Šejny v projektu se poté už neuvažovalo, přípravným týmem nebyl ani osloven.

4 *Tamtéž*, b. 3, f. 4. Anotace připravované konference zmiňuje pouze Komunistickou univerzitu pracujících Východu (*Kommunističeskij universitět trudaščichsja Vostoka* – KUTV), která fungovala v letech 1921–1938, a pozdější „dceřiná“ centra v Pekingu a Havaně, resp. „spádové“ oblasti jejich vlivu (Afrika, Asie, Latinská Amerika). Opominutí Komunistické univerzity národnostních menšin Západu (*Kommunističeskij universitět nacionalnych meňšinstv Zapada* – KUNMZ), fungující v letech 1921–1936, naznačuje možný přednostní zájem amerických vědců o působení Kominterny mezi kádry v koloniálních zemích. Ke zmiňovaným institucím srv. BABITSCHENKO, Leonid: Die Kaderschulung der Komintern. In: *Jahrbuch für historische Kommunismusforschung*, roč. 1. Mannheim – Berlin, Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung – Akademie Verlag 1993, s. 37–59; KÖSTENBERGER, Julia: Die Geschichte der Kommunistischen Universität der nationalen Minderheiten des Westens (KUNMZ) in Moskau 1921–1936. In: *Tamtéž*, roč. 8–9. Mannheim – Berlin, Mannheimer Zentrum für Europäische Sozialforschung – Aufbau Verlag 2000–2001, s. 248–303.

upozorňuje David C. Engerman, budována byla na principu synergie vládních i akademických institucí (*no line between government and academic work*).⁵ Postulovaný konsenzus, zděděný z druhé světové války a přenesený do období studené války, se však postupně začal vyčerpávat a na konci šedesátých let již byl zřejmou překážkou. Zejména v souvislosti s válkou ve Vietnamu bylo pro část americké veřejnosti zcela nepřijatelné, aby akademická sféra podporovala vládní exekutivu, a s odvoláním na vědeckou etiku se terčem kritiky stali univerzitní odborníci, kteří kdy spolupracovali s ministerstvem obrany, a to nejen jako standardní zaměstnanci, ale i například jako konzultanti.

Konference se konala v době, kdy dynamický rozvoj americké sovětologie, vzniklé po válce na principech teorie totalitarismu a z potřeb amerických státních úřadů rychle se orientovat v sovětské strategii v počínající studené válce, střídalo období její stagnace. Naopak rozvíjet se koncem šedesátých let začala takzvaná revizionistická větev amerického studia komunismu, která hledala nové přístupy a nové zdroje informací.⁶ Konferenční projekt se v tomto světle jeví jako reakce zastánců totalitárního paradigmatu na aktuální situaci, tedy jako snaha hledat rovněž nové zdroje, které by inspirovaly další vývoj „konzervativní“ části americké sovětologie. Většina akademiků účastnících se konference patřila právě k okruhu vládních spolupracovníků, a ačkoli bylo zdůrazňováno, že se jedná o nevládní projekt (byl financován z grantových prostředků poskytnutých nadacemi Mellonovy rodiny), „vytěžování“ veteránů škol pro komunistické kádry mělo evidentní „aplikovaný“ charakter.

Do konferenčního projektu se zapojil jeden z doyenů *Russian studies* na Kolumbijské univerzitě Philip E. Mosely (1905–1972), který jako spoluzakladatel a později ředitel zmíněného Ruského ústavu prosadil výše uvedenou zásadu jednoty vládní a akademické práce. V letech 1955 až 1963 působil jako ředitel ruských studií v think tanku Rady pro zahraniční vztahy (*Council on Foreign Relations*) a v letech 1959 až 1971 jako zaměstnanec amerického ministerstva zahraničí. Pro State Department pracoval ovšem už za druhé světové války, kdy se jako politický poradce zúčastnil konferencí Spojenců v Paříži, Moskvě, a také konference v Postupimi v létě 1945. Pro State Department dlouhodobě pracoval i Frederick C. Barghoorn (1911–1991), a to již před válkou, během níž zastával funkci tiskového ataše v Moskvě. Po válce se Barghoorn stal profesorem politických věd na Yaleově univerzitě v New Havenu, kde působil až do odchodu do důchodu v roce 1980, i nadále však spolupracoval se státními a vládními institucemi; na přelomu čtyřicátých a padesátých let vedl například projekt analyzující materiály shromážděné vojenskou zpravodajskou službou při vyslýchání vysídlených osob z okruhu bývalých představitelů sovětské státní moci. Mosely a Barghoorn byli oba politologové s doktoráty z historie z Harvardu

5 ENGERTMAN, David C.: *Know Your Enemy: The Rise and Fall of America's Soviet Experts*. New York, Oxford University Press 2009, s. 30, dále zejména s. 235–238.

6 Srv. SUNY, Ronald Grigor (ed.): *The Cambridge History of Russia*, sv. 3: *The Twentieth Century*. Cambridge, Cambridge University Press 2007, s. 43 n.

a protagonisté poválečného budování ruských studií v interdisciplinárním, respektive „bezdisciplinárním“ pojetí.⁷

Kariéry několika dalších akademiků ovlivnila služba v americké armádě během druhé světové války. William R. Kintner (1915–1997) a William E. Griffith (1920–1998), kteří se oba zúčastnili vylovení v Normandii, spolupracovali v padesátých letech s Ústřední zpravodajskou službou (*Central Intelligence Agency* – CIA) – Kintner během armádní služby v korejské válce, Griffith jako politický poradce v Rádiu Svobodná Evropa v Mnichově. Oba se do akademické sféry zapojili až na přelomu padesátých a šedesátých let – Kintner na Pensylvánské univerzitě ve Filadelfii (současně působil ve vedení dalšího think tanku, Výzkumného ústavu zahraniční politiky – *Foreign Policy Research Institute*), Griffith v Massachusetském technologickém institutu (*Massachusetts Institute of Technology*), kde v Centru pro mezinárodní studia (*Center for International Studies*) vedl projekt zabývající se mezinárodními aspekty komunismu. V sedmdesátých letech William Kintner zastával funkci velvyslance Spojených států v Thajsku, zatímco William Griffith se stal poradcem prezidentova poradce pro národní bezpečnost Zbigniewa Brzezinského (byl americkými médii označován jako *Zbig's idea man*) a v osmdesátých letech pak poradcem amerického velvyslance v západním Německu. Po intenzivní jazykové přípravě v armádních školách působili Richard L. Walker (1922–2003) a Rodger Swearingen (1923–2015) jako tlumočníci (mandarínské čínštiny, respektive japonštiny) na velitelství generála Douglase MacArthura v Pacifiku. V roce 1950 získal Swearingen doktorát ve výše zmíněném harvardském Ruském výzkumném centru a Walker na Yaleově univerzitě, poté se oba sešli na Univerzitě Jižní Karolíny, kde v šedesátých letech prvně jmenovaný založil a řídil Výzkumný ústav pro komunistickou strategii a propagandu (*Research Institute on Communist Strategy and Propaganda*) a Walker, jak již bylo zmíněno v úvodu, Ústav mezinárodních studií. Swearingen v sedmdesátých a osmdesátých letech působil jako poradce ministra zahraničí Henryho Kissingera (zejména pro čínskou problematiku), Walker v letech 1981 až 1986 zastával úřad velvyslance v Jižní Koreji.

Jen menšinu akademických účastníků projektu představovali badatelé bez vládních angažmá. Kromě slavisty, dlouholetého editora *Slavic Review* a profesora Washingtonské univerzity Donalda W. Treadgolda (1922–1994) to byli Milorad Drašković (1921–1996) a Branko Lazić (1923–1998). Oba byli původem Srbové a získali vzdělání na Ženevské univerzitě, kam se po válce uchýlili před politickou perzekucí Titovy vlády vůči monarchistickému odboji během okupace Jugoslávie. Zatímco Lazić se usadil ve Francii, kde se věnoval dráze novináře (přispíval mimo jiné do periodik orientovaných na mezinárodněpolitickou problematiku *BEIPI*, respektive *Est-Ouest*), Drašković po krátkém působení na elitní vysoké škole Collège d'Europe v Bruggách odešel do Spojených států, kde od roku 1963 působil v Hooverově institutu ve Stanfordu jako ředitel Studií o současném komunismu (*Studies on contemporary Communism*), později jako ředitel zdejšího archivu. Na přelomu

7 Viz ENGERMAN, D. C.: *Know Your Enemy*, s. 93.

šedesátých a sedmdesátých let vzešlo z jejich spolupráce několik titulů, jež se zabývaly dějinami Kominterny.⁸

„*Ex-Reds Exchange Details on Party*“

Svižně zvolený titulek *New York Times* vystihuje dva aspekty, kterými se konference odlišovala od standardních akademických podniků. První se týká neobvyklého formátu: konferenční jednání probíhala ve čtyřech paralelních diskusních skupinách (dopoledních a odpoledních) a účastníci v nich průběžně rotovali. Jednání byla nahrávána a utváření jednotlivých diskusních skupin se pravděpodobně odvíjelo od informací, které účastníci podle připravené struktury uvedli v předem zaslaných esejích. Konference byla otevřena jen akademické veřejnosti, kromě aktivně participujících analytiků se jí mohli zúčastnit jen univerzitní učitelé a studenti. Druhý aspekt pak spočíval v tom, že stranické vzdělávání bylo zkoumáno bez výjimky skrze pamětníky, kteří se s komunismem v různě vzdálené minulosti rozešli. Účastníci konference tvořili *de facto* skupinu exkomunistických „celebrit“ a kosmopolitních intelektuálů (zatímco reprezentanti další významné části frekventantů stranického školení, včetně těch, kteří prožívali kariéru „běžného“, víceméně „anonymního“ komunistického funkcionáře na lokální úrovni, zůstali za železnou oponou). Ve většině se jednalo o veřejně známé osoby, často literárně činné, s mnoha velice barvitými osobními příběhy, z nichž některé byly již tehdy publikovány, zatímco jiné vyšly později, a v nichž okolnosti rozchodu s komunismem představovaly zpravidla hlavní zápletku. Nejpočetnější skupinu tvořili exkomunisté z Evropy. Východní polokouli zastupovali dva Australané školení v Číně, Korejec vyškolený pro ideologickou práci v Jižní Koreji a jeden z absolventů Sunjatsenovy univerzity v Moskvě; americký kontinent reprezentoval Kanadán, dva Američané, kubánský emigrant a chilský odborářský funkcionář.⁹

Pro organizátory mělo jistě zvláštní zajímavost opětovné setkání dvou bývalých spolupracovníků, které komunistické přesvědčení rozdělilo nepěknou aférou. Konferenci osobně navštívili John Lautner (1902–1977) a John Gates (1913–1992), bývalí přední protagonisté Komunistické strany Spojených států (*Communist Party of USA* – CPUSA). Lautner přijel s matkou a sourozenci za otcem do Spojených

8 Srv. LAZITCH, Branko – DRACHKOVITCH, Milorad: *Lenin and the Comintern*. Stanford, Hoover Institution Press 1972 (viz i dále).

9 Konference se osobně zúčastnili Tamás Aczél (1921–1994), Wanda Brońska-Pampuchová (1911–1972), Anita Galliussi-Senigaová (1925–2012), John Gates (1913–1992), Kim Dong-man, John Kolasky (1915–1997), John Lautner (1902–1977), Heinz Lippmann (1921–1974), Keith McEwan (*1926), Mieczysław Maneli (1922–1994), Ronaldo Meruelo (1913–??), Rex Mortimer (1926–1979), Lino Ronga, Giulio Seniga (1915–1999), Luis Humberto Soto-Ceres, Carola Sternová (1925–2006), Karl Tromsdorf (1912–??), Joop Zwart (1912–1991). Eseje pro projekt poslali, ale osobně se nezúčastnili Paul Thalmann (1901–1980), Sándor Kőrösi-Krizsán (1896–1970), Abdurachman Avtorchanov (1908–1997), Michael Miller (1923–??). Pro připravovaný sborník organizátoři připravili eseje Henriho Barbé (1902–1966), Alberta Vassarta (1898–1958), Josepha Kornfedera (1898–1963) a Williama Odella Nowella (1904–1966).

Americký komunista maďarského původu John Lautner (1902–1977) měl na konci čtyřicátých let posloužit jako obětní beránek při očištění Komunistické strany USA od údajných vnitřních nepřátel (foto tandfon-line.com)

států ve svých osmnácti letech, kdy už měl za sebou několik zásadních životních zkušeností (účast v domobraně a v maďarské Rudé armádě, zatčení a útěk ze zajateckého tábora v Rumunsku); do komunistické strany vstoupil v roce 1929.¹⁰ Maďarský původ, stranický post vedoucího „maďarského byra“ KS USA, jež řídilo bezmála dvacet tisíc členů, a armádní služba ve druhé světové válce, během níž v rámci působení v divizi pro psychologickou válku přišel do kontaktu s Titovými partyzány, činily z Lautnera ideální cíl ve chvíli, kdy se na přímý popud Mátyáse Rákosiho v souvislosti s Rajkovým procesem američtí komunisté zapojili do hledání „imperialistických agentů“ ve svých řadách. Rákosiho přání o vydání Lautnera chtěli informovaní členové strany splnit mimo jiné tím, že mu doporučovali navštívit rodné Maďarsko, aby se zde osobně seznámil s budováním socialismu. Lautner, který jako loajální komunista také věřil v pravdivost obvinění, jež padla v Rajkově procesu, se před lidovým soudem v Maďarsku neocítl jen díky tomu, že mu americké úřady nevydaly cestovní pas. Za této situace se vedoucí činitelé Komunistické strany USA – mezi nimi i John Gates – rozhodli postavit

Lautnera před vlastní tajný „soud“, který co do instrumentalizace nijak nezaostával za bolševickými metodami vyšetřování (Lautner byl vylákan na neznámé místo, kde jej několik fyzicky zdatných a ozbrojených komunistů psychicky i fyzicky zastrašovalo).¹¹ Bezprostředně po tomto zážitku jej vystavili i veřejnému odsouzení – 17. ledna 1950 stranický list *Daily Worker* oznámil vyloučení „dlouhodobého nepřátelského agenta“ Lautnera ze strany. Obdobné rysy bolševického přístupu neslo i přesvědčování Lautnerovy ženy, že pokud se od manžela principiálně nedistancuje, bude ze strany rovněž vyloučena. Když Lautner v srpnu 1950 obdržel oznámení, že manželství bylo na žádost ženy rozvedeno, nabídl plnou spolupráci Federálnímu úřadu pro vyšetřování (*Federal Bureau of Investigation* – FBI) a v roli svědka se zúčastnil více než dvaceti soudů či slyšení vedených se členy komunistické strany, včetně několika z těch, kteří rozhodli o jeho vyloučení.¹²

John Gates mezi ně nepatřil – byl odsouzen krátce předtím, než se Komunistická strana USA rozhodla soudit Lautnera, a po potvrzení rozsudku Nejvyšším soudem

10 Viz HIA, Col. 2011C32, b. 8, f. 3, esej Johna Lautnera „Leadership Training in the CPUSA“.

11 Tzv. Clevelandský incident (i jeho popírání ze strany členů vedení CPUSA, kteří se na jeho zorganizování a instruování podíleli) je popsán ve studii: SAKMYSTER, Thomas: The „Lautner Affair“ and the American Communist Party. In: *Hungarian Studies Review*, roč. 38, č. 1–2 (2011), s. 51 n.

12 Tamtéž, s. 45–68. Podle vlastního vyjádření Lautner svědčil zejména k problematice stranického školení, s nímž se seznámil nejprve jako student (v roce 1941) a po válce jako školitel (HIA, Col. 2011C32, b. 8, f. 3, esej Johna Lautnera).

v roce 1951 nastoupil do vězení, odkud se vrátil v roce 1955. Gates se seznámil s myšlenkami socialismu na vysoké škole City College of New York, kde začal studovat v roce 1930 a kde se zapojil do legálně fungujícího socialistického klubu. Právě probíhající Velká hospodářská krize jej přesvědčila, že je očitým svědkem kataklyzmatu, z nějž povstane nový, sociálně spravedlivý řád. Opustil studium, našel si manuální práci v továrně a stal se funkcionářem Ligy mladých komunistů (*Youth Communist League*).¹³ V letech 1937 a 1938 bojoval jako interbrigadista ve španělské občanské válce. Ze strany vystoupil v roce 1958, když nedokázal prosadit změnu její politiky ve smyslu nezávislosti na politické linii Moskvy; jako šéfredaktor *Daily Worker* se ovšem zasadil o kritický postoj k sovětské invazi do Maďarska. Patřil k těm komunistům, pro něž Chruščovův tajný projev v únoru 1956 měl zásadní sebereflektivní význam.¹⁴ Rehabilitace obětí vykonstruovaných politických procesů včetně Rajkova jej konfrontovala i s osobním podílem na takzvané Lautnerově aféře. Podle všeho byla konference na Univerzitě Jižní Karolíny v roce 1969 místem prvního a jediného setkání Gately s Lautnerem od jeho exkomunikace; Gates se zde svému bývalému soudruhovi údajně omluvil, což učinil o několik let později i veřejně.¹⁵

Konferenci osobně navštívil autor knihy *Au pays du grand mensonge* (V zemi velké lži), jež vyšla poprvé francouzsky na konci třicátých let¹⁶ a spolu s dalšími obdobnými svědeckými texty, jako byl *Návrat ze Sovětského svazu* André Gida, Koestlerova *Tma o polednách* nebo Weilova *Moskva-hranice*, korigovala nadšení evropských levicových kruhů pro socialistický experiment v SSSR. Původem chorvatský intelektuál Ante Ciliga (1898–1992) působil v Moskvě od roku 1926 jako představitel Komunistické strany Jugoslávie (KSJ) v Kominterně, současně učil v jihoslovanské sekci Komunistické univerzity národnostních menšin Západu. V rámci postupu proti takzvané levé opozici byl v roce 1929 ze strany „podmínečně“ vyloučen, s roční lhůtou, během níž měl pracovat na dějinách KSJ (Ciliga byl vystudovaný historik); dokonce mu bylo umožněno i nadále učit, a to na Stalinově všesvazové komunistické univerzitě v Leningradě.¹⁷ V květnu 1930 byl však společně s dalšími dvěma Jugoslávci (Stankem Dragičem a Mustafou Dedičem) zatčen a odsouzen ke třem letům politické izolace ve Verchněuralsku, kde se sblížil se sociálnědemokratickými postoji. Místo propuštění byl pak odsouzen k dalším dvěma letům, tentokrát již v neprominentních trestanec-ských táborech na Sibiři. Ciliga se dalšímu věznění bránil hladovkami i pokusem o sebevraždu a nakonec i „sebepokořením“ komunisty, když požádal italské vyslanectví o pas (po rozpadu Rakousko-Uherska byl formálně italským občanem). V roce 1935,

13 Tamtéž, b. 9, f. 5, esej Johna Gately „The Nature of Communist Education“.

14 Srv. GATES, John: *The Story of an American Communist*. New York, Thomas Nelson 1958.

15 Viz SAKMYSTER, T.: *The „Lautner Affair“ and the American Communist Party*, s. 289 n.

16 CILIGA, Ante: *Au pays du grand mensonge*. Paris, Gallimard 1938; v anglickém překladu: *The Russian Enigma*. London, Labour Books Service 1940.

17 Škola byla založena v roce 1918 pod názvem Zinovjevova dělnícko-rolnická univerzita (*Raboče-krestjanskij universitet im. Zinovjeva*) a sloužila ke vzdělávání sovětských stranických a státních kádrů. Později byla přejmenována a od roku 1929 nesla v názvu Stalinovo jméno (*Vsesojuznyj kommunističeskij universitet im. Stalina*). V roce 1944 po reorganizaci se stala součástí Leningradské vysoké stranické školy.

Chorvatský publicista a spisovatel Ante Ciliga (1898–1992) patřil k zakladatelům Komunistické strany Jugoslávie. Ve třicátých letech byl pět let vězněn na Sibiři, rozešel se s komunismem a zanechal o své trpké zkušenosti literární svědectví. Za války byl vězněn v Chorvatsku, přesto později patřil k umírněným stoupencům ustašovského hnutí v exilu (foto goodreads.com)

kdy mu byl trest prodloužen o další tři roky, se dočkal příkazu k deportování za hranice a šťastného konce anabáze, která se možná ani nemusela odehrát, neboť (jak sám píše) mohl při zatčení a během transportu na Ural uprchnout; neodhodlal se k tomu ale, protože chtěl Sovětský svaz poznat komplexně.¹⁸

Po vyhoštění se v Jugoslávii a Francii snažil neúspěšně zorganizovat kampaň za záchranu svých kolegů, v obou komunistických stranách však narazil (s cejchem „špiona italského fašismu“) na odmítavý postoj.¹⁹ Pokusení být očitým svědkem zásadních událostí jej patrně vedlo k tomu, že v roce 1941 odjel do rodného Chorvatska, kde byl vzápětí zatčen, rok vězněn v koncentračním táboře v Jasenovaci a před koncem války deportován do Berlína. Po válce žil střídavě ve Francii a Itálii. Ciliga jako mnozí další dospěl na základě osobních zkušeností během pobytu v Sovětském svazu k závěru, že největší hrozbu pro komunismus představuje etablování stranické byrokracie a soustředění výkonné moci v jejích rukách.²⁰

Třetí příběh, který se zde podrobněji představuje, poodkrývá tíživost stranické disciplíny studenta v dobách nesnadného hledání cesty Číny ke ko-

munismu. Jüe Šeng (1907–2007) se jako student práv a politických věd v Pekingu vypravil na výzvu Komunistické strany Číny studovat do Moskvy na nově zřízenou Sunjatsenovu univerzitu pracujících Číny.²¹ Zde zažil vystoupení Naděždy Krupské,

18 Viz CILIGA, Ante: *The Russian Enigma*. London, Ink Links 1979. Citované vydání je rozšířeným zněním autora původního svědectví.

19 Stanko Dragić zemřel v SSSR v roce 1938, Mustafa Dedić pravděpodobně v roce 1939.

20 Srv. BOURRINET, Philippe: *Ante Ciliga, 1898–1992: Nationalisme et communisme dans les Balkans*. Paris, Éditions moto proprio 2015.

21 Sunjatsenova univerzita v Moskvě byla založena Kominternou a fungovala jako vzdělávací centrum čínských revolucionářů v letech 1925–1930. Pojmenování získala po zakladateli moderní čínské státnosti Sun I-sienovi (Sunjatsenovi). Od roku 1925 do roku 1928 nesla název Sunjatsenova univerzita pracujících Číny (*Universitět trudaščichsja Kitaja im. Suň Jatsena* – UTK), poté Komunistická univerzita pracujících Číny (*Kommunističeskij*

Josifa Stalina, Lva Trockého a dalších představitelů komunistického hnutí, včetně později popraveného Karla Radeka, jenž byl prvním rektorem. Křehké vztahy mezi Čínskou národní stranou (*Kuomintang*), Komunistickou stranou Číny, Všesvazovou komunistickou stranou (bolševiků) a Kominternou, jež všechny do činnosti univerzity vstupovaly, a samozřejmě i události v samotné Číně měly na formování studentů bezprostřední vliv. Šeng ve své částečně autobiografické knize popisuje, jak po ovládnutí Šanghaje v březnu 1927 studenti pochodující v prvních řadách oslavného průvodu k budově Kominterny v Moskvě byli obdivováni jako komunistický předvoj Číny a jak o měsíc později, po Čankajškově převratu, se od nich veřejnost opět odvracela.²² Na Sunjatsenově univerzitě obřadně spálili Čankajškovy portréty, připravené na prvomájový průvod, a jeho syn vystoupil s veřejným prohlášením, v němž se otce zřekl. Někteří ze studentů vyslaných do Moskvy Čínskou národní stranou, pokud včas nepochopili situaci a neodjeli, byli zatčeni a odsouzeni do pracovních táborů nebo do vyhnanství, mezi nimi i děti prominentních členů Kuomintangu (Čankajškův syn byl převeden na politicko-vojenskou akademii v Leningradu).²³

Krach sovětské politiky jednotné fronty v Číně měl mezi studenty Sunjatsenovy univerzity za následek vzednutí sympatií pro Trockého, který spolupráci komunistů s Kuomintangem oponoval. Když někteří studenti tyto sympatie projeví veřejně v průvodu na Rudém náměstí u příležitosti desátého výročí říjnové revoluce, byli hlavní aktéři deportováni do Číny, méně aktivní účastníci posláni na práci do továren. Nicméně důkladnou „očistu“ univerzity na podzim 1929 uvedl do pohybu až denunciační dopis jednoho studenta o existenci tajné studentské trockistické organizace. Šeng se z titulu svých funkcí (byl členem výboru stranické organizace univerzity, pomocným stranickým vedoucím jedné ze studijních skupin a tajemníkem tlumočnického aparátu pro činnost „očistné“ komise) aktivně zúčastnil všech fází vyšetřování. Zjitřenou atmosféru ještě prohloubila sebevražda studenta, po níž následovalo doznání dalšího.²⁴ Pro Šenga, kterého studenti nenáviděli tak, že uvažovali o jeho likvidaci, a univerzita mu raději přidělila dva ostřílené spolužáky jako tělesné strážce, však tím celá záležitost zdaleka neskončila. Poté co bylo na přelomu zimy a jara 1930 třicet šest studentů obviněných z trockismu zatčeno, univerzitní stranický výbor jej určil a dal k dispozici tajné policii jako tlumočníka a Šeng strávil týdny v Lubjance

universitěť trudaščichsja Kitaja – KUTK). Předtím i potom byli studenti z Číny vzdělávání na Komunistické univerzitě pracujících Východu (KUTV).

22 SHENG, Yueh: *Sun Yat-sen University in Moscow and the Chinese Revolution: A Personal Account*. Lawrence, University of Kansas, Center for East Asian Studies 1971 (v roce 2009 vyšlo ruský). Anglický přepis jména je Yueh Sheng.

23 Kuomintang s univerzitou formálně přerušil vztahy v září 1927, již předtím „svým“ studentům zakázal na univerzitě dále setrvávat. V srpnu z Moskvy odjela skupina asi 240 čínských studentů. (Viz PANTSOV, Alexander: *The Bolsheviks and the Chinese revolution, 1919–1927*. Honolulu, University of Hawaii Press 2000, s. 168 n.)

24 Podle archivního výzkumu historika Alexandra Pancova měla „očistná“ komise i tajná policie k dispozici hned tři seznamy trockistů: z původního denunciačního dopisu, od studenta, jenž pak spáchal sebevraždu, a od studenta, který učinil doznání (PANTSOV, A.: *The Bolsheviks and the Chinese revolution*, s. 202 n.).

u výsledků svých spolužáků.²⁵ Mezitím v překladatelském oddělení univerzity spolupracoval na překladu Stalinových článků a proslovů o opozici z let 1921 až 1927, což byl logický i krutě výchovný úkol zároveň.

Šeng patřil na univerzitě ke skupině takzvaných osmadvaceti bolševiků, intelektuálně a jazykově nadaných studentů (protežovaných druhým rektorem Pavlem Mifem), stoupenců Kominterny, kteří po návratu z Moskvy zaujali vysoké nebo střední pozice v hierarchii Komunistické strany Číny. Šeng, který se do Číny vrátil jako vojenský představitel Kominterny, se stal členem šanghajského ústředního výboru strany a vedoucím jeho propagandistického oddělení. Jak sám konstatuje, jejich intelektuální či ideologické schopnosti měly v době vojenského konfliktu mezi komunisty a Kuomintangem jen omezený vliv. Po svém zatčení v roce 1934 Šeng přešel ke Kuomintangu a působil v různých vládních funkcích, po druhé světové válce na ministerstvu zahraničí. Do svých služeb ho přijala i Čínská lidová republika, kdy zastával diplomatické funkce *chargé d'affaires* v Iráku (1950–1954) a velvyslance v Uruguayi (1959–1962). V době konání konference v Jižní Karolině působil již několik let jako vědecký asistent Hooverova institutu.²⁶

Akademické analýzy

Pamětnická svědectví, která se díky projektu „Půlstoletí komunistického kádrového školení“ (*Half a Century of Communist Cadre Training*) podařilo shromáždit, mají i s odstupem doby unikátní výpovědní hodnotu. Nicméně pro nějakou hlubší analýzu byl takový vzorek značně omezený a z hlediska postojů pamětníků netypický. Je to patrné i z akademických esejů, které takovouto distanci vůči zdroji opakovaně vyjadřují: pamětníci podle nich význam školení kádrů bagatelizují (neboť oni jsou důkazem, že nefunguje), zveličují jeho neúspěchy, potlačují úspěchy; jejich zkušenosti lze generalizovat jen s vědomím, že veteránů stranických škol, kteří komunismus opustili, je jen malé procento. Analýzy amerických expertů na komunismus ve skutečnosti ale žádné převratné závěry k problematice nepřinášejí. Ve fondu k projektu se jich dochovalo pět a v připravovaném sborníku tvořily referenční rámec k pamětnickým esejům.²⁷

Dva víceméně přehledové akademické eseje se věnují institucionálnímu vývoji nejvýznamnějších center školení komunistických kádrů. Odkazem na existenci prvních školících středisek před bolševickou revolucí – stranických škol na Capri, v Bologni a ve francouzském Longjumeau v letech 1909 a 1910 – poukazují na to, že dějiny stranického vzdělávání sahají hlouběji do minulosti než k otevření škol

25 SHENG, Y.: *Sun Yat-sen University in Moscow*, s. 177 n. O osudu zatčených bylo rozhodnuto v červnu: 27 jich bylo posláno do táborů či do vyhnanství, tři do továren, šest vypovězeno ze země (PANTSOV, A.: *The Bolsheviks and the Chinese revolution*, s. 207).

26 HIA, Col. 2011C32, b. 5, f. 3, esej Jüe Šenga „A Brief History of the Education and Training of Party Cadres by the Chinese Communist Party (1921–1969)“ a jeho biografická data.

27 Původní publikační plán počítal se samostatnou knihou sestávající z akademických textů (srv. Ex-Reds Exchange Details on Party – viz pozn. 2).

Kominterny v sovětském Rusku (a mají delší tradici, než avizoval projekt zvoleným názvem).²⁸ Donald W. Treadgold ve svém esejí zmiňuje také závěry dvou starších studií, které se sice problematikou stranického vzdělávání přímo nezabývaly, ale zato analyzovaly mnohem širší vzorek výpovědí. První konstatuje, že běžný americký komunista byl vychován v luxusu, či přinejmenším v komfortu, dostalo se mu nadprůměrného vzdělání a neživil se manuální prací; chudoba a seznámení s komunistickou literaturou nebyly charakteristickými důvody pro vstup do strany.²⁹ Druhá studie pak upozorňuje na četné případy, kdy lidé vstoupili do strany a poté zase z týchž důvodů vystoupili: hledali sociální spravedlnost a rovnost, v čemž je strana posléze zklamala.³⁰ Sám Treadgold dochází k závěru, že otázka úspěšnosti či neúspěšnosti stranického vzdělávání úzce souvisí s psychologickými a intelektuálními aspekty: prostá „reprodukce“ nemůže být úspěšná, úspěch tkví v předání a přijetí mentálních a duchovních základů člověka-komunisty.

Další eseje se zabývají různými aspekty stranického vzdělávání.³¹ Frederick C. Barghoorn se zamýšlí nad vztahem sovětského a mezinárodního komunismu z hlediska národnostní problematiky. Na základě dostupných informací, že některé (západní) komunistické strany od poloviny šedesátých let už nepošlají své členy (nebo aspoň elity) školit se do Sovětského svazu, postuluje emancipaci národních zdrojů. Všimá si přitom i dalších souvislostí, například že v rozporu s obecným trendem byli kubánští absolventi školení v SSSR po návratu na Kubu záměrně přidělováni na nižší stranické pozice, protože jim Fidel Castro nedůvěřoval. Autor zaznamenává také kritické reflexe italských komunistů vůči některým frekventantům, kteří se ze Sovětského svazu vrátili naprosto odcizeni od reality v rodné zemi, zato však zcela přejali manýry stranické byrokracie (kupříkladu představu, že jejich práce bude spočívat ve vydávání příkazů od kancelářského stolu); podle Barghoorna je „národní byrokratický komunismus“ cizí zejména západnímu kulturnímu okruhu, a proto je třeba v první řadě zkoumat, jak se adaptuje na Západě.³²

Liberalizačním tendencím v prostředí stranických škol v Polsku (v letech 1953–1956) a Československu (1962–1969) se věnuje esej Williama E. Griffitha. Stranické školy v obou zemích v daném období považuje autor za významný zdroj marxistického revizionismu: vedoucí revizionisté, kteří v nich působí, jsou zároveň jejich absolventy a dochází zde i k „obrácení“ původních ortodoxních marxistů, jak uvádí na příkladu

28 HIA, Col. 2011C32, b. 5, f. 2, esej Branka Laziče „The International Comintern Schools: Their Establishment and Goal“; *tamtéž*, b. 6, f. 2, esej Donalda W. Treadgolda „The Training of Communist: Some Observation on Its Historical Development“.

29 Viz ERNST, Morris L. – LOTH, David: *Report on American Communist*. New York, Holt 1952. Autoři pracovali s téměř třemi sty výpověďmi amerických komunistů.

30 ALMOND, Gabriel A.: *The Appeal of Communism*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 1954. Autor analyzoval více než 220 výpovědí amerických, britských, francouzských a italských komunistů.

31 Vedle níže uvedených srv. esej Williama R. Kintnera „The Military Aspect of Communist Cadre Training“ (HIA, Col. 2011C32, b. 12, f. 6).

32 *Tamtéž*, b. 13, f. 7, esej Fredericka C. Barghoorna „The Nationality factor and Communist Cadre Training“.

filozofa Leszka Kołakowského a jeho původního mentora Adama Schaffa. Rok 1956 v Polsku a Maďarsku, respektive destalinizační proces označuje Griffith za intelektuálně a politicky určující události a za zdroje československého revizionismu, jež vedly k prosazení liberalizačních změn, jejichž počátek datuje do roku 1962. Mezi zdroje politických změn zahrnuje i modernizaci prostřednictvím vědecko-technického rozvoje, jež klade nároky na racionalizaci řízení (a na osvojení nových přístupů v práci s širším okruhem „kádřů“). Jak ale současně autor poznamenává, tyto tendence ke změně mohou být zvráceny prosazením opačného trendu, tedy reindoktrinací kádřů k ortodoxii a bojem proti revizionismu, jak se v obou zemích stalo v letech 1956 a 1968.³³ Předkládaná analýza se ovšem neopírá o projektové zdroje – Kołakowski se z účasti na konferenci pro nedostatek času omluvil, a jak už bylo řečeno, žádný Čech nebo Slovák do projektu přizván nebyl.³⁴ Znalost československého prostředí velmi pravděpodobně vychází z informací, které Griffith načerpal během svého pobytu v roce 1968 v Praze, kdy spolu se Zbigniewem Brzezinským navštívili mimo jiné Ústav pro mezinárodní politiku a ekonomii.³⁵

Trénink komunistických militantů

Většina pamětníků absolvovala školení zaměřené na jejich další působení v zemích, kde komunistické strany nepředstavovaly vládnoucí politickou sílu (a v některých zemích působily ilegálně). Formování či prohloubení marxisticko-leninského světového názoru studiem a výkladem děl „klasiků“ tedy nebylo cílem (typickým pro školení v zemích s vládnoucí ideologií marxismu-leninismu), ale jednou ze součástí, respektive spíše předpokladem k osvojení dalších dovedností, především strategií a taktik „revolučního boje“. I ve světle jejich svědectví se ukazuje, že mezinárodní komunismus je především konstrukt či idea (kterou se některým podařilo krátce prožít v kosmopolitní kominternovské Moskvě),³⁶ ale že revoluční mise se odehrává v reálném národním prostředí, jež je v mnoha ohledech určující. Následující příklady, vybrané pro účely této studie, chtějí poukázat na různé okolnosti a důsledky, jaké formování komunistů v edukačních programech mělo pro jejich kariéry i pro širší společensko-politický kontext. Předkládaný výběr se tedy neodvíjí od práce

33 *Tamtéž*, b. 12, f. 5, esej Williama E. Griffitha „Communist Cadre Training: Source, Indication, and Reflection of Political Liberalization and Change“. Esej byl publikován jako studie v rámci Výzkumného projektu o komunismu, revizionismu a revoluci (*Research project on Communism, Revisionism, and Revolution*) (Cambridge, Center for International Studies, Massachusetts Institute of Technology 1969).

34 Kołakowski místo sebe navrhoval několik zástupců, organizátoři však dali přednost Mieczysławu Manelimu (1922–1994), dalšímu z polských „březnových emigrantů“ (*HIA*, Col. 2011C32, b. 14, f. 44, č. 223).

35 Viz DRULÁK, Petr – KRATOCHVÍL, Petr a kol: *50 let českého výzkumu mezinárodních vztahů: Od ÚMPE k ÚMV*. Praha, Ústav mezinárodních vztahů 2007, s. 123.

36 Srv. STUDER, Brigitte: *The Transnational World of the Cominternians*. Basingstoke, Palgrave Macmillan 2015.

s pamětníky během konferenčního projektu; sleduje jednak proměnu stranického vzdělávání v čase a jednak několik národních prostředí, v nichž se komunističtí militanti snažili uskutečnit své revoluční mise.

Příklad meziválečný – Francie

Absenci francouzských zástupců v projektu, a tím i problematiky vzdělávání členů Francouzské komunistické strany (*Parti communiste français* – PCF) kompenzovaly eseje Alberta Vassarta (1898–1958) a Henriho Barbé (1902–1966), připravené z jejich nepublikovaných memoárů. Oba se jako kovodělníci a původně stoupenci anarchosyndikalismu připojili k francouzským komunistům na počátku dvacátých let a mezi prvními prošli stranickou edukací – Vassart patřil mezi první skupinu studentů ústřední stranické školy v Bobigny na předměstí Paříže, kde studoval v letech 1924 a 1925, Barbé absolvoval Mezinárodní leninskou školu v Moskvě v historicky druhé skupině francouzských komunistů, která do Sovětského svazu odjela v roce 1928.

Ačkoli Leninská škola v Bobigny (*L'École léniniste de Bobigny*) fungovala pouze dva roky (na sklonku roku 1925 byla přenesena do Clichy a v roce 1937 do Arcueil), její zakladatelský význam a vliv na bolševizaci FKS (odpůrci označovanou „bobignizace“)³⁷ byl určující. Jejím cílem bylo poskytovat jiný typ vzdělávání – nejen teorii, ale i bolševickou praxi – a překonat hlavní nedostatky dosavadního školení, jež podle FKS formovalo buď málo vzdělané lokální militanty, nebo sofistifikované teoretiky, nepoužitelné pro praktickou stranickou práci. V čele školy stál německý komunistický spisovatel Alfred Kurella, k dalším zahraničním učitelům, kteří z pověření Kominterny na škole působili, patřili také německý publicista a politik Paul Frölich a polskožidovský komunistický aktivista Abraham Heifetz-Guralsky. Jejich přednášení limitovala omezená znalost francouzštiny, zatímco francouzští vyučující zase neoplývali (podle Vassarta) velkou politickou autoritou.

Vassart zaznamenává i příklad získávání zkušeností s agitační prací v terénu, když se jako studenti snažili přesvědčit tovární dělníky k účasti na protestní demonstraci organizované komunisty u příležitosti oficiální ceremonie ukládání ostatků spisovatele a pacifisty Jeana Jaurèse do Panthéonu v listopadu 1924.³⁸ Vassart se krátce po absolvování vzdělávacího kurzu stal členem Ústředního výboru FKS (v roce 1926) a o tři roky později odjel do Moskvy pracovat v ústředí takzvané Profinterny.³⁹ Ve třicátých letech jeho kariéra pokračovala jak v rámci Kominterny, kde v letech 1934

37 Vyjadřoval se tak o ní například jeden z prvních významných kritiků stalinismu Boris Souvarin, vyloučený z FKS již v roce 1924.

38 HIA, Col. 2011C32, b. 14, f. 3, esej Alberta Vassarta „Les écoles du Parti communiste français; L'École léniniste de Bobigny: Premier centre de formation des cadres du PCF“.

39 Jako Profintern se označovala Rudá internacionála odborových svazů (*Krasnyj internacional profsojuzov*), která byla organizační součástí Kominterny a v letech 1921–1937 působila jako komunistická alternativa Světové odborové federace.

a 1935 zastupoval Francouzskou komunistickou stranu (jako člen jejího politbyra), tak ve Francii, kde byl roku 1935 zvolen starostou města Maisons-Alfort u Paříže.⁴⁰

Mezinárodní leninská škola byla určena pro vzdělávání vedoucích kádrů západních komunistických stran sdružených v Kominterně, jímž měla být posílena bolševizace nejen těchto stran, ale i samotné Kominterny.⁴¹ Studium bylo rozděleno do čtyř jazykových sekcí – francouzské, německé, anglické a ruské (pro studenty z baltských a balkánských zemí) – a soustředilo se na výuku politické ekonomie, dějin mezinárodního dělnického hnutí a třídního boje, dějin Všesvazové komunistické strany (bolševiků) a bolševické revoluce, strategie a taktiky Kominterny, metod agitační, propagandistické a organizační práce komunistických stran. Frekventanti se učili i technikám ilegální a „revoluční“ práce a také ruštině jako společnému jazyku komunistického hnutí. Organizačně i personálně byla škola vedena ruskými, případně v sovětském Rusku naturalizovanými bolševiky.

Z Francouzské komunistické strany byla první, asi dvacetičlenná skupina vyslána na školení do Moskvy v roce 1928 a jako jediná absolvovala původně proponovaný dvouletý edukační program (v roce 1929 byl zkrácen na jeden rok). Do roku 1936 FKS vypravila čtyři až pět otevřených kurzů v rámci frankofonní sekce, v každém z nich bylo zařazeno kolem patnácti Francouzů. Jelikož škola fungovala neveřejně, každý student po příjezdu obdržel krycí jméno (a byl penalizován za vyslovení vlastního) a mimo areál školy směl vycházet jen na propustku (tento režim se nevztahoval na funkcionáře Kominterny, jímž byl od roku 1927 i Barbé). Během každého semestru studenti strávili měsíc praxe v továrnách mimo hlavní město, aby měli přímý kontakt se sovětskou sociální realitou a získali zkušenosti s výstavbou socialismu. Henri Barbé popisuje, jak dojem z vykořisťování sovětského dělníka pobouřil skupinu, jež přijela do Moskvy v roce 1930, a jak jediný, kdo držel ideologickou pevnost v bouřlivých diskusích po návratu do školy, byl pozdější vůdce francouzských komunistů Waldeck Rochet.⁴² Z přibližně stovky francouzských

40 Srv. DRACHKOVITCH, Milorad – LAZITCH, Branko: *Biographical Dictionary of the Comintern*. Stanford (California), Hoover Institution Press 1973, s. 493 n.

41 Mezinárodní leninská škola (*Meždunarodnaja leninskaja škola* – MLŠ) byla založena Kominternou v roce 1926 a působila do roku 1938. Z rozhodnutí Kominterny přestala v roce 1936 přijímat studenty legálně působících komunistických stran (s výjimkou KSČ), aby iniciovala výstavbu sítě národních stranických škol budovaných pod vedením obou těchto institucí. K tomu účelu MLŠ vyškolila více než pět desítek instruktorů z komunistických stran Francie, Španělska, Velké Británie, Polska, Číny, USA či skandinávských zemí. (Srv. KÖSTENBERGER, Julia: *Kaderschmiede des Stalinismus: Die Internationale Leninschule in Moskau (1926–1938) und die österreichischen Leninschüler und Leninschülerinnen*. Wien, LIT-Verlag 2016.)

42 Obdobné svědectví se objevuje v esejí Wandy Broňské-Pampuchové (1911–1972), která studovala v německé sekci Komunistické univerzity národnostních menšin Západu. Pro většinu studentů, i přes zkušenost s chudobou v Německu, byly podmínky panující v Sovětském svazu, jež poznali z brigád v kolchozech nebo na stavbách pětiletky, šokující. (HIA, Col. 2011C32, b. 6, f. 16, esej Wandy Broňské-Pampuchové „Meine Ausbildung in KUNMZ in Moskau in den Jahren 1933–36“.)

studentů jich zůstalo (podle Barbého odhadu z poloviny šedesátých let) v komunistické straně asi patnáct, několik z nich se stalo virulentními antikomunisty.⁴³

Ani Barbého a Vassartovo setrvání v komunistické straně nemělo dlouhého trvání. Barbé měl problémy již v roce 1931, kdy spolu s Mauricem Thorezem stranu fakticky řídil a kdy byl kritizován za špatné volební výsledky (zásadně negativně ovlivněné prosazovanou stalinskou politikou „třída proti třídě“), načež byl odvolán z ústředního výboru. Po sebekritice učiněné v Moskvě sice mohl zůstat ve straně, ovšem jen do roku 1934, kdy byl spolu s některými dalšími komunisty vyloučen v souvislosti s roztržkou mezi Mauricem Thorezem a Jacquesem Doriotem, prosazujícím spolupráci FKS s francouzskými socialistickými stranami ještě předtím, než strategii lidové fronty přijala Kominternu. Barbé v roce 1936 následoval Doriota do Francouzské lidové strany (*Parti populaire français* – PPF), která byla zformována exkomunisty v duchu jejich dřívější praxe jako agresivní strana vyvolávající demonstrace a nabádající k jednotě dělnické třídy (nyní ovšem na nacionalistickém základě), a stal se jejím generálním tajemníkem. Vassart vystoupil ze strany na sklonku roku 1939 na protest proti podepsání německo-sovětského paktu, nicméně ve stejnou dobu byl (po zákazu činnosti FKS) zatčen.⁴⁴ Po propuštění na jaře 1941 přijal angažmá v kolaborantské Francouzské dělnické a rolnické straně (*Parti ouvrier et paysan français* – POPF), jež vznikla odštěpením od PPF. Zapojení do odboje na jaře 1944 jej pak ale, na rozdíl od Barbého, ochránilo před zbavením občanských práv (*indignité nationale*), ke kterému jej soud v roce 1948 sice odsoudil, ovšem současně ho omilostnil. Barbé byl kvůli angažmá v otevřeně kolaborujících politických subjektech Lidové národní shromáždění (*Rassemblement national populaire*) a Národní revoluční fronta (*Front révolutionnaire national*), kterou přímo založil, zatčen a v letech 1944 až 1949 vězněn. Zanedlouho po propuštění Barbé konvertoval ke katolicismu.

Americký historik Sean McMeekin vysvětluje prudký obrat těchto politiků od komunismu ke spolupráci s vichistickým režimem jednak psychologickými důvody (anarchosyndikalistickým cítěním, a především reakcí na „zradu Moskvy“), jednak jako celkový důsledek ingerence Kominterny do francouzské meziválečné politiky. Zabývá se také snahou Barbého a Vassarta (a také Julesa Teulada)⁴⁵ prostřednictvím jejich memoárů⁴⁶ čelit oficiálnímu výkladu dějin Francouzské komunistické strany

43 Viz *tamtéž*, b. 6, f. 15, esej Henriho Barbé „L'École léniniste du Komintern et ses élèves français“. K odhadovaným počtům studentů i k formování Waldecka Rocheta v SSSR srv. WOLIKOW, Serge – VIGREUX, Jean: *L'École léniniste internationale de Moscou: Une pépinière de cadres communistes*. In: *Cahiers d'histoire*, č. 79 (2000), s. 45–56.

44 Vassart se proti německo-sovětskému paktu a následně politice FKS vyslovil před soudem v květnu 1940, zatímco jiní zatčení komunisté (byť byli třeba i kritičtí vůči linii Kominterny) či exkomunisté tak v době antikomunistické kampaně francouzské vlády odmítli učinit. (Srv. JACKSON, Julian: *Francie v temných letech 1940–1944*. Praha, BB art 2006, s. 129 n.)

45 Jules Teulade (1890–1974) byl z FKS vyloučen společně s Henrim Barbé v roce 1934 a sdílel s ním i obdobný další osud, včetně nucených prací v letech 1944–1948.

46 Henri Barbé začal psát své memoáry *Souvenirs de militant et dirigeant communiste* (Vzpomínky komunistického bojovníka a předáka) krátce po svém propuštění v roce 1949. Kapitulu o francouzských komunistech školených v Mezinárodní leninské škole autor dopsal

předloženému veřejnosti v roce 1948,⁴⁷ z nichž byli Vassart a Teulade vymazáni a kde je Barbé vykreslen jako politik s diktátorskými aspiracemi, který na přelomu dvacátých a třicátých let přivedl stranu téměř ke krachu, než ji zachránil Maurice Thorez. Chtěli uznat vlastní zásluhu o příklon francouzských komunistů k politice lidové fronty, pro kterou se rozhodli, ještě než byla Kominternou povolena, a za niž byli (Barbé a Teulade) Moskvou vyloučeni (zatímco Thoreze tento konflikt vynesl až na vrchol), a nalézt pochopení pro svůj neslavně končící pokus o autentickou lidovou frontu v letech 1939 až 1941 (zatímco Sovětský svaz připravil cestu pro Hitlerovu invazi do Francie). Jak McMeekin konstatuje, jejich svědectví nemělo šanci stát se součástí francouzské historie nejen v rámci komunistického hnutí, dlouhodobě ovládaného Thorezovým stalinistickým vedením, ale i v kontextu poválečné dominující tendence „temnými roky“ 1940 až 1944 se nezabývat, respektive líčit je z pohledu národní rezistence.⁴⁸

Příklad válečný – Spojené státy americké

Postupné uzavírání mezinárodních škol Kominterny v druhé polovině třicátých let přerušilo dosavadní praxi vysílání amerických komunistů na školení do Sovětského svazu. Stejně jako v jiných zemích byla Komunistická strana USA postavena před výzvu transformovat svá školicí střediska, aby zajistila vzdělávání svých kádrů autonomně. Na počátku roku 1941 otevřela devět hlavních regionálních škol, které vznikly reorganizací předchozích takzvaných Národních tréninkových škol (*National Training Schools*), fungujících podle národnostního klíče.⁴⁹ Ústřední postavení mezi nimi zaujímala škola v New Yorku, jako základna pro více než třetinu všech členů KS USA i jako středisko, kde působili zkušení straničtí pracovníci s vazbami na Kominternu. Podle Johna Lautnera renomé ředitele Jacoba Mindela, bývalého učitele Komunistické univerzity pracujících Východu, či George Siskinda, absolventa Mezinárodní leninské školy,⁵⁰ zvyšovalo prestiž newyorské školy, na níž na druhé straně neoficiálně učili i dva profesori Kolumbijské univerzity. Frekventanti byli vedeni k sebekritice, k odhalování a překonávání „buržoazních projevů“, k socialistickému soutěžení, i zde se studovaly dějiny VKS(b) podle jejich oficiálního sovětského „Stručného výkladu“ (v anglickém vydání z roku 1939). Značná pozornost byla věnována problematice výstavby strany, jež měla odkazovat na nejlepší tradice ame-

krátce před svou smrtí na výzvu a za spolupráce Branka Laziče, který povzbuzoval k napsání pamětí i Alberta Vassarta. Velká část jeho nedokončených memoárů z 50. let, editovaná Lazičem, vyšla na pokračování v časopise *Cahiers d'histoire sociale*, od č. 3 (1994) do č. 10 (1998). Jules Teulade dokončil své paměti *Nous, les croulants* (My, odepsaní) na počátku 60. let. Všechny tyto memoáry jsou dostupné v Archivu Hooverova institutu.

47 Srv. WALTER, Gérard: *Histoire du Parti communiste français*. Paris, A. Somogy 1948.

48 Viz McMEEKIN, Sean: From Moscow to Vichy: Three Working-Class Militants and the French Communist Party, 1920–1940. In: *Contemporary European History*, roč. 9, č. 1 (2000), s. 1–38.

49 Viz HAYNES, John Earl – KLEHR, Harvey: The CPUSA Reports to the Comintern: 1941. In: *American Communist History*, roč. 4, č. 1 (2005), s. 26–31.

50 Mindel i Siskind byli imigranti z východní Evropy, do Spojených států se přistěhovali v dětském věku s rodiči (Mindel z Ruska v roce 1906, Siskind z Polska v roce 1912).

rické demokracie a dělnického hnutí v intencích hesla *Communism is 20th century Americanism*, a také stranické práci mezi afroamerickou komunitou,⁵¹ která měla podle direktiv Kominterny vyvolat na jihu USA „protikoloniální“ revoluci, k níž by se přidali dělníci na severu.

V tomto smyslu svědčil před Sněmovním výborem pro neamerickou činnost (*House Un-American Activities Committee*) již v roce 1939 exkomunista William Odell Nowell (a poté také v procesu s vedením KS USA o deset let později). Nowell (1904–1966) se důvěrně seznámil se zmíněnou taktikou během svého školení v Moskvě, kde na přelomu dvacátých a třicátých let absolvoval Mezinárodní leninskou školu. Na ni směl přestoupit až po značných protestech, neboť afroameričtí komunisté byli Kominternou posíláni na Komunistickou univerzitu pracujících Východu, kde byli školeni komunisté „koloniálních“ neevropských národů.⁵² K absolvování kádrového školení se aktivně přihlásil i John Gates, jenž jako člen vedení amerických komunistů pocítoval, že by takovou zkušenost měl sám podstoupit. Jacob Mindel jej však odmítl, s tím že jeho aktivní účast ve španělské občanské válce a práce pro komunistický tisk zdaleka převyšují zkušenosti, které by mohl školením získat.⁵³

Komunistická strana Spojených států v roce 1940 formálně vystoupila z Kominterny a stejně tak formálně propustila své členy bez amerického občanství, aby tímto způsobem dostála požadavkům legislativních národněbezpečnostních opatření, která Spojené státy přijaly v souvislosti s válečným konfliktem v Evropě.⁵⁴ Platnost těchto zákonů pro ni měla fatální důsledky, když se svět záhy po ukončení druhé světové války ocitl ve válce studené. Série procesů vedených od roku 1949 podle Smithova zákona, odsouzení čelných představitelů KS USA a deportování dalších, jejichž imigrační status nebyl legalizován, jsou často interpretovány jako projevy zběsilého mccarthismu a považovány za skvrnu na americké demokratické tradici. Ovšem bližší pohled na vzdělávací program amerických komunistů, na jeho obsah, cíle i konspirační metody, ukazuje, že obvinění vůči KS USA, že „učí a obhajuje násilné svržení vlády“, mělo reálný základ (pomineme-li fakt, že se ve svých stanovách hlásila k principům marxismu-leninismu). A jak konstatuje John Lautner, advokáti obviněných komunistů nikdy nezpochybnili jeho svědectví, jež praxi stranických škol popisovala.⁵⁵

51 HIA, Col. 2011C32, b. 8, f. 3, esej Johna Lautnera „Leadership Training in the CPUSA“.

52 Nowell popisuje kulturní šok, který mu připravily ubytovací podmínky na KUTV, a údiv vedení univerzity nad jeho stížnostmi, neboť – jak vědělo ze sovětských novin – Afroameričané přece žijí v USA v otroctví v okovech (*tamtéž*, b. 13, f. 1, esej Williama O. Nowella (bez názvu), připravený Zygundem Dobbsem z nahrávky pořízené na jiné, dřívější konferenci).

53 *Tamtéž*, b. 9, f. 5, esej Johna Gatese „The Nature of Communist Education“.

54 Šlo o Voorhisův zákon a Smithův zákon (srv. HAYNES, J. E. – KLEHR, H.: *The CPUSA Reports to the Comintern*, s. 22 n.).

55 Lautner tuto praxi znal nejen jako student, ale i jako lektor z let 1947–1949 (*HIA*, Col. 2011C32, b. 8, f. 3, esej Johna Lautnera „Leadership Training in the CPUSA“). Lautner také nebyl jediný, kdo ke školení amerických komunistických kádrů svědčil, před soudem vypovídal i Frank Meyer, autor knihy *The Moulding of Communists: The training of the Communist cadre* (New York, Harcourt – Brace 1961). Srv. BELKNAP, Michal R.: *Cold War in*

Příklad poválečný – Německo

Specifickým způsobem se formovalo vzdělávání kádrů v poválečném rozděleném Německu. Sloučení komunistické a sociálnědemokratické strany a vznik Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands* – SED) v Sovětské okupační zóně Německa, následující krátce po obnovení činnosti Komunistické strany Německa (*Kommunistische Partei Deutschlands* – KPD), otevřely cestu asymetrického vývoje komunistického hnutí v západní a východní části Německa na počátku studené války. Ideologická hegemonie SED nad KPD byla *fait accompli* a na této skutečnosti nic nezměnil ani vznik obou německých států, ani souvisící formální distance (západoněmecké) KPD od (východoněmecké) SED v roce 1949. Naopak, SED vykonávala nad KPD absolutní formální kontrolu, kterou sama sobě posvěcovala vlastními usneseními, například když v roce 1950 vybavila „instruktory“ své exekutivy právem přímé intervence v západním Německu k zajištění stranických direktiv.⁵⁶ Existence dvou německých států vedla k prohloubení a systémové institucionalizaci takzvané *Westarbeit* – politické práce, jejímž cílem bylo ovlivňovat sesterské organizace ve Spolkové republice Německo v intencích politiky východoněmeckého režimu, respektive v intencích sovětské politiky k německé otázce.⁵⁷ Německá demokratická republika do *Westarbeit* značně investovala a neomezovala se jen na (přirozeně klíčovou) západoněmeckou komunistickou stranu. Příslušnou agendu vedla takzvaná západní oddělení (*Westabteilung*), budovaná ve všech velkých společenských organizacích včetně Svobodné německé mládeže (*Freie deutsche Jugend* – FDJ).⁵⁸ Se sázkou na vzmach „protiokupačních, antiimperialistických nálad“ a sociálních nepokojů v důsledku ekonomického kolapsu v západním Německu se SED pokoušela celoněmeckou kampaní přesvědčit, že NDR je politicky i socioekonomicky stabilnějším režimem a jádrem německého státu.

Vzdělávání komunistů, které fungovalo ve výše naznačeném rámci (a patřilo logicky k důležité součásti *Westarbeit*), zároveň v mnoha ohledech navazovalo na reedukaci praktikovanou v takzvaných Antifa školách pro německé válečné zajatce v Sovětském svazu. Její strategie a cíle popisuje Karl Tromsdorf (1912–???), který záhy poté, co byl poslán na ruskou frontu, dezertoval a byl přijat do první Antifa školy, zřízené v roce 1942 v Krasnogorsku, kde vyučovali například Wilhelm Pieck a Walter Ulbricht. Tromsdorf byl přesvědčen o zásadním a dlouhodobém vlivu absolventů těchto školicích zařízení na německou poválečnou komunistickou

the Courtroom: The Foley Square Communist Trial. In: TÝŽ (ed.): *American Political Trials*. Westport – London, Greenwood Press 1994, s. 207.

56 Srv. MAJOR, Patrick: *The Death of the KPD: Communism and Anti-Communism in West Germany, 1945–1956*. Oxford, Clarendon 1997, s. 71. Skutečnost, že doktrína marxismu-leninismu učí o nastolení socialistického řádu cestou revoluce a diktatury proletariátu, shledal federální ústavní soud v SRN jako neslučitelnou s ústavním pořádkem a jeho verdikt vedl k zákazu Komunistické strany Německa v roce 1956.

57 *Westarbeit* byla synonymně označována také jako *gesamtdeutsche Arbeit* (celoněmecká práce) či *Arbeit nach Westdeutschland* (práce namířená do západního Německa).

58 Srv. MAJOR, P.: *The Death of the KPD*, s. 68 n.

politiku⁵⁹ – od výběru frekventantů přes obsah výuky v intencích sovětské politiky k německé otázce až po mentální indoktrinaci: pod záminkou denacifikace byly vymycovány jakékoli projevy identifikace s německým národem a účastníkům kurzů vštěpována hrdost na Sovětský svaz. Cílené pěstování pocitu hluboké viny za německou agresi vůči Sovětskému svazu mezi komunistickými kádry, aktivně podporované Ulbrichtem ještě v padesátých letech, bylo podle Tromsdorfa stěžejním psychologickým důvodem, proč se Jednotná socialistická strana Německa zcela podřizovala sovětské politice.⁶⁰

S absolventy Antifa škol se setkáváme i ve svědectví Michaela Millera (1923–???), který po vstupu do Komunistické strany Německa v roce 1946 byl vzápětí vyslán do sovětské okupační zóny, kde postupně absolvoval stranické školy okresní, zemské i národní úrovně. Po absolvování meklenburské školy SED ve Willigradu v roce 1949 byl vybrán, aby zde zůstal a působil jako lektor. V tomto období se rozvoj strany a jejích kádrů považoval za prioritu nejvyšší důležitosti a učitelé procházeli průběžnými ideologickými instruktážemi (Miller hovoří o „injekcích“). Nejvýznamnější z nich, určená pro všechny učitele zemských škol a za přítomnosti členů politbyra, se uskutečnila v prosinci 1949 na Vysoké stranické škole SED Karla Marxe v Kleinmachnowě u Postupimi k druhé rezoluci Informačního byra komunistických a dělnických stran o Jugoslávii a k procesům s maďarským ministrem zahraničí a vnitra László Rajkem a s generálním tajemníkem Bulharské komunistické strany a místopředsedou bulharské vlády Trajčo Kostovem. Miller reflektuje nejen tehdejší své pochybnosti, že by celé vedení jugoslávské strany a státu mohli tvořit agenti amerického imperialismu (o nichž přirozeně s nikým nemluvil), ale i výchovné políčky, které jim udělili učitelé ze stranické školy v Sasku (třeba že se v zemědělském Meklenbursku musí ještě moc učit, aby se mohli stát „stranou nového typu“).

O rok později byl Miller vybrán k ročnímu studiu na ústřední stranické škole, jejíž obecná kvalita vzdělávání prý nebyla o moc vyšší než na zemské škole a na níž se již ani téměř nevedly diskuse se studenty v seminářích. Studovali zde i zasloužilí revolucionáři (komunisté i bývalí sociální demokraté), bývalí frekventanti Antifa škol (podle Millera se odlišovali zvláštní nacisticko-stalinskou mentalitou) a komunisté ze západního Německa, většinou dělníci, které ve studiu handicapovaly nízké teoretické znalosti, ale i špatná orientace ve stranické politice SED, a kteří studium často nedokončili (podle vedení školy proto, že ještě ideově nedospěli a nepřekonali své kapitalistické reliktu).⁶¹

59 Někteří osvědčení antifašisté z řad absolventů školy byli pověřováni speciálními úkoly, což byl zřejmě i případ Karla Tromsdorfa, o jehož působení mezi lety 1943 (kdy přišel do Krasnogorsku) a 1948 (kdy byl poslán jako politruk k pohraniční jednotce v Sovětské okupační zóně Německa) není nic známo (srv. *HIA*, Col. 2011C32, b. 11, f. 2–3, dopis Wolfganga Leonharda Richardu Walckerovi se stručnými životopisy šesti navrhovaných německých účastníků projektu).

60 *Tamtéž*, esej Karla Tromsdorfa „Die Parteihochschule der KPdSU: Erfahrungen eines ehemaligen SED-Funktionars mit dem Besuch der Parteihochschule in Moskau“.

61 *Tamtéž*, b. 10, f. 5, esej Michaela Millera „Meine Erfahrungen auf der Landesparteihschule in Mecklenburg, der Parteihochschule der SED Karl Marx in Kleinmachnow und in der Kaderausbildung der SED“.

Obdobnou charakteristiku podal i Heinz Lippmann (1921–1974), který jako vysoký funkcionář Svobodné německé mládeže v letech 1949 až 1953 vedl její agendu *Westarbeit*, včetně školení západoněmecké mládeže v NDR: západoněmečtí studenti pocházeli ve větší míře z dělnického prostředí, jejich postoje ovlivňovalo sebevědomí „frontových vojáků“, kteří musí pro komunistické ideály ještě bojovat (na rozdíl od východoněmeckých kolegů, kteří měli to, co vybojoval někdo jiný). Nedisciplinovanost, vyžadování diskuse, „rozbíjení“ výuky, jimiž studenti ze západních německých zemí „kazili“ již stalinizovanou východoněmeckou mládež, přispěly k rozhodnutí ukončit praxi společného vzdělávání, respektive vést ji od roku 1953 odděleně pro studenty z obou německých států (výhradně pro členy Komunistické strany Německa byly určeny tři školy, včetně ústřední Vysoké školy stranické KPD Ernsta Thälmana ve Schmerwitzu u Postupimi).⁶²

Lippmannovu rychlou kariéru ukončilo hledání nepřátelských agentů ve straně podle usnesení politbyra SED k procesu s Rudolfem Slánským, kdy Lippmann čelil několika obviněním kvůli špatným politickým rozhodnutím. Jedno z nich se týkalo krachu propagandistické akce, do níž byly nasazeny stovky členů FDJ, kteří měli ve Spolkové republice podpořit volební kampaň západoněmeckých komunistů, nicméně většina jich byla hned na hranicích zatčena. Poté co byl jeho politický mentor Franz Dahlem vyšetřován v souvislosti s americkým novinářem Noelem Fieldem, zatčeným v Československu, a sesazen ze všech funkcí a sám Lippmann sledován Státní bezpečností (*Staatssicherheit* – Stasi), rozhodl se pro útěk na Západ. Když ztroskotaly pokusy vylákat ho zpět do NDR, východoněmečtí komunisté Lippmanna veřejně odsoudili jako „Slánského, který utekl“, a neštíteli se ani naznačovat, že za války spolupracoval s gestapem (ve skutečnosti se v koncentračních táborech, kde byl nacistickým režimem vězněn z rasových důvodů, stal komunistou).⁶³

Michael Miller se stal politickým asistentem *Westabteilung* při Ústředním výboru SED po absolvování Vysoké stranické školy v roce 1951. V této funkci vykonával dozor nad několika zemskými vedeními Komunistické strany Německa ve Spolkové republice a nad dvěma „západoněmeckými“ školami v NDR, kde také učil. V publikovaném svědectví hovoří o určujících událostech roku 1953, které vnitřně otřásl jeho komunistickým smýšlením. Bylo to nejen, jak se dá očekávat, potlačení povstání ze 17. června, ale stejně, či ještě významněji výsledky voleb do Spolkového sněmu, v nichž se „německý národ rozhodl pro Adenauera“.⁶⁴ Miller sdílel sympatie pro polskou a maďarskou destalinizaci, za něž byl vyloučen z Ústředního výboru SED,

62 *Tamtéž*, b. 8, f. 4–5, esej Heinze Lippmanna „Zum System der Erziehung und Auswahl sowie des Einsatzes der kommunistischen Kader in der DDR und der BRD“.

63 Lippmann využil příležitosti, že jej Erich Honecker jako přímý nadřízený poslal na zahraniční dovolenou, aby ho „uklidnil“ (sledování Lippmanna tajnou policií probíhalo s Honeckerovým vědomím). Dne 29. září 1953 odletěl i s 300 tisíci západoněmeckých marek z pokladny FDJ do Hamburku. (Srv. HERMS, Michael: *Heinz Lippmann: Porträt eines Stellvertreters*. Berlin, Dietz 1996.)

64 Zatímco v roce 1949 získala KPD v prvních volbách do Spolkového sněmu téměř šest procent hlasů, ve druhých volbách se pro ni vyslovila jen 2,2 procenta voličů.

a po pokračujícím sledování Stasi uprchl v roce 1958 do západního Německa, kde získal politický azyl.⁶⁵

Stejně jako Miller pracoval v západním oddělení Ústředního výboru SED i Karl Tromsdorf, a to až do roku 1960 (s přerušením v letech 1953 a 1954, kdy byl – uprostřed mise v západním Německu, kde shromažďoval reakce KPD na povstání 17. června a zároveň zajišťoval „správnou linii“ jeho výkladu – odvolán a odeslán na jednoroční kurz na Vysokou stranickou školu KSSS). Ve svém esejí Tromsdorf popisuje ukončení stranického angažmá jako důsledek nepravdivého obvinění, že je nepřátelským agentem, po němž zvolil útěk do Spolkové republiky;⁶⁶ nicméně je popsáno i jiné vysvětlení, totiž že byl během svých cest na Západ odhalen jako aktivista východoněmeckého režimu a „obrácen“, načež z NDR uprchl, když mu hrozilo prozrazení této „zrady“.⁶⁷ Ve Spolkové republice se pro změnu stal expertem na „východoněmeckou otázku“ – působil jako spolupracovník sociálnědemokratické strany pro bezpečnostní otázky, spolupracoval se Spolkovým úřadem pro ochranu ústavy. Poté co byl tajemník kancléře Willyho Brandta Günter Guillaume odhalen jako agent Stasi, Tromsdorf byl z obou postů propuštěn.⁶⁸

Příklad poválečný – Austrálie

V desetiletí mezi roky 1951 a 1961 odjelo do Číny studovat několik desítek australských komunistů, mezi nimi Keith McEwan (*1926) a Rex Mortimer (1926–1979). Důvod, proč Australané byli školeni v Číně, a ne v Sovětském svazu, se přikládá existenci nějaké dohody mezi sovětskou a čínskou komunistickou stranou, která tuto záležitost upravovala. Konfrontace s jiným typem komunismu – ať již přímá, či zprostředkovaná v podání absolventů, kteří pak vzdělávali další členy Komunistické strany Austrálie (*Communist Party of Australia* – CPA) v rámci národních školicích středisek – měla pak významný vliv na postoje ve straně v dalších letech. V roce 1964 se v důsledku sovětsko-čínské roztržky část v Číně školených kádrů podílela na zformování pročínské Komunistické strany Austrálie (marxisticko-leninské) a ti, kteří v původní straně zůstali, se prosadili v čelných pozicích. Pod vedením Laurence Aaronse, školeného v Číně v letech 1955 a 1956, jenž se v roce 1965 stal novým předsedou, Komunistická strana Austrálie záhy upustila od vzdělávání svých členů v zahraničí a nastoupila cestu autonomní stranické edukace (tímto rozhodnutím se uzavřela i etapa školení kádrů v Sovětském svazu v období 1958 až 1966). Jeho kritika sovětské invaze do Československa a sovětské politiky pod Brežněvovým vedením vyústila v roztržku mezi australskými komunisty a Moskvou (a vedla pro

65 Viz KRÜGER, Horst: *Das Ende einer Utopie: Hingabe und Selbstbefreiung früherer Kommunisten*. Olten, Walter 1963, s. 195–214.

66 HIA, Col. 2011C32, b. 11, f. 2–3, esej Karla Tromsdorfa „Die Parteihochschule der KPdSU: Erfahrungen eines ehemaligen SED-Funktionars mit dem Besuch der Parteihochschule in Moskau“.

67 Viz WASKE, Stefanie: *Mehr Liaison als Kontrolle: Die Kontrolle des BND durch Parlament und Regierung 1955–1978*. Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaft 2009, s. 246 n.

68 *Tamtéž*.

změnu k odchodu části prosovětské členské základy do nově zformované Socialistické strany Austrálie).⁶⁹

Keith McEwan i Rex Mortimer (jenž byl McEwanovým žákem po jeho příjezdu z Pekingu) shodně svědčili o svém zaujetí pro čínský komunismus. Mortimer ze zkušenosti z půlročního kurzu v roce 1957 učinil závěr, že čínská stranická práce je demokratičtější a flexibilnější v porovnání se situací v Komunistické straně Austrálie, v níž se prosadilo konzervativní „poučení“ z roku 1956, tedy že strana má své členy řídit striktně, aby se vyvarovala revizionismu a dalších deviací.⁷⁰ Keith McEwan absolvoval v Číně tříleté studium od roku 1951 do roku 1953. Jelikož to byla tajná mise (a to i uvnitř CPA), cestovali členové první skupiny přes Evropu (jež byla oficiálním místem jejich pobytu), mimo jiné také přes Prahu. Zpátky se vraceli v několika skupinách, McEwan s dvouměsíčním „krycím“ pobytem v Maďarsku. V ústřední stranické škole Komunistické strany Číny vyučovali čínští i sovětsí instruktoři, které odlišovalo jak postavení (sovětsí byli nejvyššími ideovými autoritami), tak porozumění pro vzdělávací cíle (čínští školitelé je nenutili podrobně studovat Maovy texty o vedení guerillového boje, když to pro Australany nemělo žádný praktický význam, ačkoli základy vojenských znalostí pod vedením důstojníků Čínské lidové armády museli absolvovat jako všichni ostatní). Soustředili se na vymýcování „buržoazního individualismu“ metodou kritiky a sebekritiky, studovali dějiny Komunistické strany Číny podle jejího předsedy Mao Ce-tunga⁷¹ a také texty předsedy čínského komunistického parlamentu Liou Šao-čchi.⁷² McEwan se z Číny vrátil s velkým entuziasmem a začal pracovat jako lektor a tutor v lokálních stranických školách; své zkušenosti však nemohl předávat oficiálně, neboť školení v Číně patřilo uvnitř Komunistické strany Austrálie i nadále k utajovaným skutečnostem. K rozčarování McEwana přispěly i mocenské praktiky strany, ovládané stalinským vedením, vůči „opozici“ – v této souvislosti zmiňuje případ „administrativní“ pacifikace svého kolegy, kterého vedení vyslalo studovat do Sovětského svazu, ačkoli se krátce předtím vrátil z pobytu v Číně.⁷³ Kvůli politické netoleranci McEwan stranu v roce 1964 opustil.⁷⁴ Rex Mortimer byl v témž roce zvolen do ústředního výboru, prakticky se však stranické práci nevěnoval, neboť nastoupil akademickou dráhu, během níž strávil rok 1968 v Evropě. Z Komunistické strany Austrálie vystoupil po návratu v roce 1969.⁷⁵

69 Viz McINTYRE, Angus: The training of Australian Communist cadres in China, 1951–1961. In: *Studies in Comparative Communism*, roč. 11, č. 4 (1978), s. 410–423.

70 HIA, Col. 2011C32, b. 4, f. 3, esej Rexe Mortimera „Communist Cadre Training in China, 1957“.

71 *On New Democracy* (1940).

72 *How to be a Good Communist* (1939), *On the Party* (1945).

73 Šlo pravděpodobně o Bernarda Tafta (1918–2013). Jeho srovnání obou zkušeností vyznívá rovněž příznivěji pro Čínu, studium v Sovětském svazu reflektoval jako strašlivě formální. (Srv. McINTYRE, A.: The training of Australian Communist cadres in China, 1951–1961, s. 419.)

74 HIA, Col. 2011C32, b. 9, f. 2, esej Keitha McEwana „Training of Australian Cadre in China, 1951“.

75 *Tamtéž*, b. 4, f. 3, esej Rexe Mortimera „Communist Cadre Training in China, 1957“.

„Poslední bitva vzplane mezi komunisty a exkomunisty“⁷⁶

Jak ukazují reflexe pamětníků, výchova „kádru“ ve stranických školách neměla jen kýžený efekt na šíření komunismu, ale zároveň představovala i jeden z prvotních momentů vedoucích aktivisty k rozchodu s komunismem. Již v tomto prostředí byli konfrontováni s rozpory mezi idejemi hnutí a jejich naplňováním, které se prohlubovaly na základě osobních zkušeností s postavením dělníků a rolníků v zemích budujících socialismus (poznání sovětské reality bylo v tomto ohledu určující). V jistém smyslu tedy byla nepřítelkou šíření komunismu samotná praxe komunistických stran a režimů. Rozchod s komunismem nemusel znamenat jen obrat k nacionalismu či antikomunismu, jak bylo naznačeno na několika výše uvedených příkladech (Barbé, Vassart, Ciliga), ale i směrem k jiné levici, do prostředí „opravdového“, tedy nestalinského komunismu. Obrat ke komunistické levicové opozici reprezentují příběhy několika dalších účastníků konference na Univerzitě Jižní Karolíny, například Paula Thalmanna (1901–1980) a Joopa Zwarta (1912–1991), kteří se angažovali v hnutí komunistické mládeže ve Švýcarsku, respektive v Holandsku, a kvůli sympatiím k trockistické opozici, s níž se seznámili během studií v Sovětském svazu (Thalman studoval Komunistickou univerzitu národnostních menšin Západu v letech 1925–1928, Zwart školu Komunistické internacionály mládeže v roce 1930), byli z komunistických stran vyloučeni. Jako aktivní stoupenci protistalinské revoluční politiky odjeli oba bojovat ve španělské občanské válce a zapojili se do odboje za druhé světové války. Zatímco Thalman se poté sblížil s anarchismem, Zwart skončil u nizozemské krajní pravice.⁷⁷

Levicový komunistický disent se pokusil v padesátých letech zformovat Giulio Seniga (1915–1999), a to za peníze, které spolu s tajnými dokumenty odcizil Italské komunistické straně (*Partito Comunista d'Italia* – CPI) v roce 1954.⁷⁸ Tímto krajním aktem „vědomé vzpoury“ chtěl vyvolat opozici proti stalinskému kurzu západního komunismu, pro niž hledal spojence i ve Francii (například u André Martyho, vyloučeného z Francouzské komunistické strany v roce 1952) a Velké Británii. Z peněz italských komunistů, respektive Moskvy, sponzoroval Komunistickou akci (*Azione comunista*), která publicistikou a veřejnými demonstracemi oponovala stranické

76 Citovanou větu v nadsázce (a v narážce na refrén Internacionály) vyslovil italský exkomunista Ignazio Silone směrem k Palmiru Togliattimu (srv. CROSSMAN, Richard (ed.): *The God that failed*. New York, Harper & Row 1963 (1. vydání 1949), s. 113).

77 HIA, Col. 2011C32, b. 9, f. 3, esej Paula Thalmanna „Remarks on the Education of Cadres in the Communist Movement“; *tamtéž*, b. 9, f. 4, esej Joopa Zwarta „Kommunistiski Internazionali Moladjest, 1929 and 1930“; srv. CORNELISSEN, Igor: *Alleen tegen de wereld: Joop Zwart, de geheimzinnigste man van Nederland*. Amsterdam, Nijgh & Van Ditmar 2003.

78 Seniga, který se stal komunistou během války v partyzánském oddílu, byl do vedení strany pozván záhy po absolvování ústřední stranické školy ve Frattocchie v roce 1946. Pracoval pak v organizačním aparátu IKS pod vedením Pietra Secchii. (Srv. HIA, Col. 2011C32, b. 10, f. 1, esej Giulia Senigy „Half Century of Formation of Communist Quadri“.) Defraudaci chtěl Seniga přimět Secchii, aby se postavil do čela stranické opozice proti Palmiru Togliattimu. V důsledku této výzvy byl však Secchia zbaven funkcí; Seniga byl vyloučen ze strany až v roce 1956, kdy se ukázalo, že aféru není možné zpacifikovat v rámci IKS.

linii Palmira Togliattiho a kritizovala jeho kult. Nejspektakulárnější vystoupení uspořádal Seniga se svou manželkou Anitou Galliussiovou⁷⁹ v roce 1958 v italském parlamentu, kde mezi poslance debatující o popravě Imreho Nagye rozhodli letáky, v nichž Italskou komunistickou stranu činili spoluzodpovědnou za události v Maďarsku po potlačení povstání. Na počátku šedesátých let Seniga založil vydavatelství Azione Comune (Společná akce), zaměřené na dějiny italského a mezinárodního komunistického hnutí a na teoretické texty o reformním socialismu.⁸⁰

Relativně značný vliv exkomunistů na veřejné mínění byl dán jejich celoživotním politickým aktivismem (neboť týž aktivismus, který je přivedl ke komunismu, jim zpravidla velel přimknout se k jinému hnutí, respektive ještě lépe nové hnutí založit) a s tím související další veřejnou činností. Jednu možnost představovala práce pro antikomunistické vysílání v Rádiu Svobodná Evropa, kde se setkala několik bývalých komunistických veteránů. Patřil k nim od roku 1951 šéfredaktor maďarské redakce Sándor Kőrösi-Krizsán (1896–1970), který se ve dvacátých letech podílel na vývozu bolševické revoluce jako lektor-agitátor mezi maďarskými válečnými zajatci v Omsku a poté působil mezi maďarskou menšinou v Rumunsku.⁸¹ V polském vysílání Rádía Svobodná Evropa působila po svém útěku na Západ v roce 1949 Wanda Brońska-Pampuchová (1911–1972), dcera kosmopolitních revolucionářů, která v Sovětském svazu vystudovala Komunistickou univerzitu národnostních menšin Západu, pracovala v tiskovém oddělení Kominterny a po zatčení a smrti rodičů během Velkého teroru strávila osm let v gulagu.⁸² Zaměstnancem Rádía Svobodná Evropa se stal i Abdurachman Avtorchanov (1908–1997), který byl v roce 1937, kdy graduoval na Institutu rudé profesury v Moskvě, zatčen a za války dokázal

79 Anita Galliussiová (1925–2012) pocházela z komunistické rodiny a odjela s matkou do Moskvy v roce 1932, poté co její otec byl v Itálii uvězněn. Zde strávila osm let v kominternovském dětském domově a poté studovala internátní školu Kominterny v Kušnarenkovu. Do Itálie se vrátila až po válce a do roku 1954 pracovala v ústředí Italské komunistické strany. Do opozice následovala svého manžela, když se nemohla ztotožnit s „nerevoluční“ praxí poválečné Italské komunistické strany, v níž působili komunisté, kteří jen platili členské příspěvky. (Srv. *tamtéž*, b. 10, f. 5, esej Anity Galliussiové (bez názvu).)

80 Viz SERCI, Maria Antonietta: *L'archivio di Giulio Seniga, un riformista rivoluzionario*. In: SENIGA, Giulio: *Credevo nel partito: Memorie di un riformista rivoluzionario*. Pisa, BFS 2011, s. 5–38.

81 V letech 1920–1921 působil na území sovětského Ruska několik „maďarských“ školicích center, jež vyškolila a vyslala do Maďarska a do zemí s maďarskou menšinou (Československa, Rumunsko a Jugoslávie) přes patnáct set svých absolventů (srv. HIA, Col. 2011C32, b. 11, f. 4, esej Sándora Kőrösi-Krizsána „How cadres from CP of Hungary were trained in Soviet Russia“).

82 Wanda Brońska-Pampuchová byla nevlastní sestra historika Wolfganga Leonharda – srv. jeho paměti *Revoluce propouští své děti* (LEONHARD, Wolfgang: *Die Revolution entläßt ihre Kinder*. Köln/R., Kiepenheuer & Witsch 1955). V roce 1947 byla na žádost Polské dělnické strany repatriována do Polska, působila v Berlíně v polské vojenské misi při Spojenecké kontrolní radě. (Srv. HIA, Col. 2011C32, b. 6, f. 16, esej Wandy Brońské-Pampuchové „Meine Ausbildung in KUNMZ in Moskau in den Jahren 1933–36“.)

uprchnout přes frontu.⁸³ V Mnichově působil také v Ústavu pro studium dějin a kultury Sovětského svazu,⁸⁴ což nás přivádí k dalšímu charakteristickému bodu kariéry, sdílenému několika pamětníky ze sledovaného projektu – transformaci z komunisty v experta na komunismus.

První větší studie, v nichž aktéři komunistického vzdělávání zužitkovali své osobní zkušenosti s politikami komunistických stran a jejich čelnými představiteli, se začaly objevovat od padesátých let. Carola Sternová (1925–2006), působící jako lektorka Vysoké školy stranické SED od roku 1949 do roku 1951, kdy utekla do Západního Berlína, publikovala o svých bývalých zaměstnavatelích dvě knihy: nejdříve „portrét“ Jednotné socialistické strany Německa a poté první, dodnes ceněnou podobiznu (politickou biografii) jejího vůdce Waltera Ulbrichta.⁸⁵ Obdobně Heinz Lippmann využil několikaletého působení v těsné blízkosti Ericha Honeckera k napsání jeho biografie v době, kdy v nejvyšší stranické funkci nahradil Waltera Ulbrichta.⁸⁶ Giulio Seniga i s využitím zcizených dokumentů publikoval studii o vztahu Togliattiho a Stalina⁸⁷ a analýze Stalinova vládnutí je věnována studie Abdurachmana Avtorchanova.⁸⁸

Největší ohlas však patrně vzbuzovaly publikované zpovědi, politická prohlášení, paměti i autobiografické romány, respektive kolektivní svědectví o zkušenostech s komunismem a důvodech, proč se s ním aktéři rozešli. Veřejnost skrze ně byla konfrontována s poznáním, že myšlenku komunismu nelze odvozovat od praxe Sovětského svazu, že první socialistická země není státem dělníků a rolníků, že ji ovládá stranická byrokracie, která neváhá proti těm, v jejichž jméně vládne, bezohledně zakročovat. Autobiografické texty přispívaly k povědomí o nedemokratických praktikách uvnitř komunistických stran a mezinárodního komunismu obecně, jenž byl uzavřeným prostředím stejně tak před železnou oponou jako za ní. Je proto třeba litovat skutečnosti, že pamětnické eseje z projektu „Půlstoletí komunistického kádrového školení“ nebyly publikovány, neboť téma formování ve stranických

83 *Tamtéž*, b. 8, f. 1, esej Abdurachmana Avtorchanova „The organization and operation of schools for leading political cadres of the Central Committee of the CP of Soviet Union“.

84 *Institut zur Erforschung der Geschichte und Kultur der UdSSR* (1950–1964) byl založen a financován americkou vládou.

85 STERN, Carola: *Porträt einer bolschewistischen Partei: Entwicklung, Funktion und Situation der SED*. Köln/R., Verlag für Politik und Wirtschaft 1957; TÁŽ: *Ulbricht: Eine politische Biographie*. Köln/R., Kiepenheuer & Witsch 1963; anglicky *Ulbricht: a Political Biography*. New York, Praeger 1965. Carola Sternová je pseudonym, jež si autorka (původním jménem Erika Assmusová) zvolila po příchodu na Západ. (Srv *HIA*, Col. 2011C32, b. 12, f. 9, Carola Stern – correspondence, biographical data, and outline for essay.)

86 LIPPMANN, Heinz: *Honecker: Porträt eines Nachfolgers*. Köln/R., Wissenschaft und Politik 1971; anglicky vyšla kniha pod názvem *Honecker and the new politics of Europe* (New York, Macmillan 1972).

87 SENIGA, Giulio: *Togliatti e Stalin*. Milano, Sugar 1961.

88 AVTORKHANOV, Abdourakhman: *Stalin and the Soviet Communist Party: A study in the technology of power*. New York, Praeger 1959.

školách je většinou v memoárové produkci účastníků zmíněno jen okrajově nebo vůbec (a někteří ani žádné paměti nezanechali).⁸⁹

1969: „Communism weaker now“?⁹⁰

Pohled amerických expertů stál na přesvědčení, že socialistický tábor se v roce 1969 ocitl ve vážné krizi, když se Moskvě nepodařilo obnovit alespoň formální jednotu mezinárodního komunistického hnutí po invazi do Československa a po sovětsko-čínské roztržce, hrozící přerůst v otevřený konflikt. Kritické reakce některých komunistických stran (případně názorových proudů v těchto stranách) na okupaci Československa dávaly naději na změnu, minimálně v tom, že se definitivně odkloní od sovětského komunismu (jak se to částečně naplnilo v konceptu eurokomunismu). Nový akt sovětského imperialismu současně znovu otevřel otázky invaze do Maďarska v roce 1956 a zodpovědnosti za poválečné politické procesy, na které komunistické strany jen obtížně hledaly odpovědi. Ukazovalo se, nakolik je komunistické hnutí zatíženo vlastní minulostí, když konfrontace s aktuálními „problémy“ vedla teprve k opatrnému přehodnocování postojů k těm minulým. Vždyť například ve Francii komunistická historiografie v roce 1968 poprvé připustila existenci tajného protokolu k německo-sovětskému paktu z roku 1939⁹¹ a podle Maude Brackeové svědectví Artura a Lise Londonových o pozadí „pražského procesu“ nezapůsobilo ani tak na členy Francouzské komunistické strany, jako jím byla konsternována francouzská nekomunistická levice: *Doznání*⁹² se stalo symbolem ztraceného snu o „socialismu s lidskou tváří“ (a taky vážně poškodilo obraz FKS mezi levicovými intelektuály a umělci).⁹³

89 CILIGA, A.: *Au pays du grand mensonge* (viz pozn. 16); WEBER, Hermann – PERTINAX, Lothar [LIPPMANN, Heinz]: *Schein und Wirklichkeit in der DDR: 65 Fragen an die SED*. Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt 1958; GATES, J.: *The Story of an American Communist* (viz pozn. 14); ACZÉL, Tamás – MÉRAY, Tibor: *The revolt of the mind: A case history of intellectual resistance behind the Iron Curtain*. New York, Praeger 1959; KRÜGER, H.: *Das Ende einer Utopie* (obsahuje svědectví Michaela Millera a Caroly Sternové – viz pozn. 65); BROŇSKA-PAMPUCH, Wanda: *Ohne Maß und Ende*. München, Piper 1963 (autobiografický román); McEWAN, Keith: *Once a Jolly Comrade*. Brisbane, Jacaranda 1966; GALLIUSI, Anita: *I figli del partito*. Firenze, Vallecchi 1966; THALMANN, Paul: *Wo die Freiheit stirbt: Stationen eines politischen Kampfes. Moskau/Madrid/Paris*. Olten, Walter 1974; AVTORKHANOV, Abdourakhman: *Memuary*. Frankfurt/M., Posev 1983; STERN, Carola: *In den Netzen der Erinnerung: Lebensgeschichten zweier Menschen*. Reinbek, Rowohlt-Taschenbuch-Verlag 1986; SENIGA, G.: *Credevo nel partito* (viz pozn. 80).

90 Titulek je vypůjčen od Williama D. McDonalda, který u příležitosti konference vedl rozhovor s Frederickem C. Barghoornem pro článek publikovaný v novinách *The State*, vycházejících v Columbii v Jižní Karolíně (Expert: Communism weaker now. In: *The State* (16.9.1969), příloha C, s. 1; *HIA*, Col. 2011C32, b. 17, f. 2).

91 JACKSON, J.: *Francie v temných letech 1940–1944*, s. 39 (viz pozn. 44).

92 LONDON, Artur: *L'Aveu, dans l'engrenage du Procès de Prague*. Paris, Gallimard 1968.

93 BRACKE, Maude: *Which Socialism, Whose Détente?* New York, Central European University Press 2006, s. 319.

Přesto bylo evidentní, že mezinárodní komunismus prochází obdobím změn. O jejich predikci se pokoušela americká politologie (například v publikaci Zbigniewa Brzezinského a dalších akademiků o dilematech změny v sovětské politice)⁹⁴ a do tohoto kontextu spadají i dílčí analýzy učiněné akademiky k problematice výchovy kádrů ve stranických školách a jejího významu pro šíření komunismu. Opatrně vyznívající závěry o stagnaci sovětského revolučního potenciálu a o soustředění Moskvy na udržení pozic v jejích satelitech, kde novou indoktrinací kádrů dosáhne opětovné stabilizace (jak tento pesimistický vývoj naznačoval William E. Griffith),⁹⁵ však narážely na (reflektované) limity, neboť ke kvalifikovanější analýze by bývalo třeba důkladnějšího pohledu za železnou oponu, na aspirace Číny stát se autonomním aktérem mezinárodního stranického vzdělávání a na v zásadě opominuté sub téma vývozu komunismu do zemí třetího světa. Absenci plánovaných publikací, anoncovaných v *New York Times* v článku referujícím o konferenci, lze zřejmě vysvětlit jako důsledek selhání původního plánu – výzkum mezi veterány škol pro komunistické kádry neměl totiž pro další rozvoj totalitární školy americké sovětologie širší potenciál. Skutečnost, že proponované tituly nevyšly, však neznamená, že informace z konference nebyly využity americkými úřady (připomeňme zde i nová angažmá většiny participujících akademiků jako vládních poradců či ambasadorů).

Určitým epilogem popisovaného projektu se tak stalo slyšení jeho ideového autora Richarda L. Walkera před Výborem pro vnitřní bezpečnost Sněmovny reprezentantů na jaře 1971.⁹⁶ Fenomén formování komunistů v mezinárodních vzdělávacích střediscích zde prezentoval jako kontinuální a řetězcí se proces. Na příkladu Francie dokazoval, že navzdory extrémně vysokému podílu odpadlíků (podle dobového odhadu až devadesát procent) dokázal úzký okruh francouzských komunistů školенých v Moskvě myšlenku komunismu udržet i přes nejobtížnější období sovětsko-německého paktu, Chruščovovy řeči na dvacátém sjezdu sovětských komunistů či ve fázích, kdy se Francouzská komunistická strana ocitla pod silnou kritikou Moskvy. Varoval před podceňováním významu vzdělávání kádrů Komunistickou stranou Číny, v jejímž ústředním výboru toho času zasedala většina zformovaná moskevskými stranickými školami.⁹⁷ Tuto strategii – trpělivé úsilí vynakládané pro

94 BRZEZINSKI, Zbigniew (ed.): *Dilemmas of Change in Soviet Politics*. New York, Columbia University Press 1969.

95 HIA, Col. 2011C32, b. 12, f. 5, esej Williama E. Griffitha „Communist Cadre Training: Source, Indication, and Reflection of Political Liberalization and Change“.

96 Slyšení se odehrálo 30. března 1971. Přepis slyšení viz *The Theory and Practice of Communism in 1971*. In: Central Intelligence Agency. Library [online]. [Cit. 2018-04-25.] Dostupné z: <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp73b00296r000100080001-2>.

97 Na skutečnost, že veškerá státní i stranická byrokracie od středních pozic až po členy vlády či politbyra se v Sovětském svazu generuje z okruhu stejně edukovaných absolventů Vysoké stranické školy KSSS, poukazoval před sněmovním výborem o rok dříve i další účastník projektu William R. Kintner (viz *The Theory and Practice of Communism in 1970*. In: Central Intelligence Agency. Library [online]. [Cit. 2018-04-25.] Dostupné z: <https://www.cia.gov/library/readingroom/document/cia-rdp73b00296r000500160001-8>). Za upozornění na tento zdroj i za další inspirativní připomínky děkuji Daniele Kolenovské.

revoluční budoucnost v zemích třetího světa – označil za jednu z vážných potenciálních hrozeb pro Spojené státy.

Je jistě škoda, že připravovaný sborník nebyl dokončen a vydán; už z toho důvodu, že by mohl podnítit další badatelské týmy v pokračování výzkumu této problematiky. Takto je třeba konstatovat, že téma zůstává i po padesáti letech skryto izolovaně v různých biografiích či memoárech, nebo je rozpracováno jen z různých dílčích perspektiv.

Studie vznikla v rámci grantového projektu GA16-07027S „Pojetí a prosazování komunistické výchovy v Československu 1948–1989“.

Diskuse

Přelom epoch, mýtus zlatého věku a chvála starých dobrých časů

K pojetí času a nostalgickým aspektům poststalinského komunismu

Pavel Kolář

*Chtít uniknout tristní a skličující, nemocí, chudobou
a stářím poznamenané přítomnosti do říše snů
je patrně univerzálně historickým snažením.*

František Graus

Na rozdíl od tradičního pojetí času, které se váže na přírodní cyklus a s ním spojené každodenní činnosti, je moderní čas veličinou odtrženou od lidských událostí, abstraktní silou, s níž se člověk poměruje a proti níž bojuje.¹ Moderní člověk může

1 Přítomná stať vychází z kapitoly „Die Sehnsucht nach dem Goldenen Zeitalter“ z mé monografie *Der Poststalinismus: Ideologie und Utopie einer Epoche*. Köln/R. – Wien, Böhlau 2016, s. 254–315. Zkrácená a výrazně pozměněná verze vyšla polsky pod názvem „Między traumą a marzeniem: Destalinizacja i komunistyczne rozumienie czasu“. In: *Pamięć i Sprawiedliwość*, č. 28. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2017, s. 59–79. Název článku parafrázuje studii Františka Grause z roku 1988: *Goldenes Zeitalter, Zeitschelte und Lob der guten alten Zeit*:

čas mít, získat anebo ztratit. V rovině společenské se tento smysl času přetavil ve víru v lineární pokrok, jež byla vlastní oběma hlavním ideologiím západní moderny, liberalismu a socialismu.² Obě sdílely osvícenské přesvědčení, že lidským přičiněním lze změnit svět k lepšímu, a tím tak „předstihnout“ čas. Vrcholu dosáhl moderní boj s časem v evropském komunismu dvacátého století: od počátku svého reálného panování byli komunisté v časové tísní, jež vyplývala z nutnosti „včas“ uskutečnit socialistickou revoluci.

Už pro Lenina byl právě čas tou rozhodující veličinou v uskutečňování komunistické vize. Například v březnu 1918, když uzavíral brestlitevský mír, bolševický vůdce prohlásil: „Obětuji prostor, abych získal čas.“³ Právě svým přepjatým důrazem na čas se komunismus lišil od základního legitimizačního principu novověkého státu, jenž sebe i své protivníky definoval převážně v kategoriích prostorových: moderní státní rezóna byla legitimizována slovníkem odkazujícím na území, ať už v útočném, nebo obranném smyslu, jako „šíření kultury“, „expanze svobodného světa“ nebo „bašta civilizace“. Naopak identitotvorný protivník komunismu, tedy „třídní nepřítel“, se pohyboval na časové ose. Idea radikálního dějinného pokroku se stala ústředním legitimizačním prvkem komunistického programu: pojetí revoluce coby lokomotivy dějin jako by komunisty zplnomocňovalo k tomu, aby se ve jménu historie dožadovali poslušnosti mas. Lenin věřil, že komunistické hnutí může urychlit běh dějin – podobně jako pozdně středověcí chiliasté, kteří doufali v bezprostřední návrat zlatého věku a snažili se násilím uspišit konec tohoto světa.⁴

Komunismus se tedy nacházel v trvalém časovém stresu, jenž pramenil z neustále se kupících lhůt a termínů vyměřených k dosažení konečného cíle.⁵ Už časový režim

Zu nostalgischen Strömungen im Spätmittelalter. In: WEBER, Gerd Wolfgang (ed.): *Idee, Gestalt, Geschichte: Festschrift Klaus von See. Studien zur europäischen Kulturtradition*. Odense, Odense University Press 1988, s. 187–222. Znovu otištěno in: GRAUS, František: *Ausgewählte Aufsätze (1959–1989)*. Stuttgart, J. Thorbecke 2002, s. 93–130. Z Grausovy studie je převzato i motto k tomuto textu. Svou statí chci vzdát hold tomuto velkému historikovi, jenž vždy viděl o kus dál a o něco jasněji než většina jeho současníků.

2 K pojmu pokroku viz LOEWENSTEIN, Bedřich: *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje*. Praha, OIKOYMENH 2009.

3 Citováno podle: BUCK-MORRIS, Susan: *Dreamworld and Catastrophe: The Passing of Mass Utopia in East and West*. Cambridge (Massachusetts) – London, Massachusetts Institute of Technology Press 2000, s. 22.

4 Srv. PLAGGENBORG, Stefan: *Experiment Moderne: Der sowjetische Weg*. Frankfurt/M., Campus 2006; HANSON, Stephen E.: *Time and Revolution: Marxism and the Design of Soviet Institutions*. Chapel Hill, University of North Carolina Press 1997. Obecně ke koncepcím času v moderním myšlení srv. TARKOWSKA, Elżbieta: *Czas w społeczeństwie: Problemy, tradycje, kierunki badań*. Wrocław, Zakład Narodowy Im. Ossolińskich 1987; POMIAN, Krzysztof: *Porządek czasu*. Gdańsk, Słowo/Obraz terytoria 2014; OSBORNE, Peter: *The Politics of Time: Modernity and Avant-Garde*. London, Verso 1995; DUX, Günter: *Die Zeit in der Geschichte: Ihre Entwicklungslogik vom Mythos zur Weltzeit*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1989; HARTOG, François: *Regimes of Historicity: Presentism and Experiences of Time*. New York, Columbia University Press 2015; LORENZ, Chris – BEVERNAGE, Berber (ed.): *Breaking Up Time: Negotiating the Borders Between Present, Past and Future*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2013.

5 Viz PLAGGENBORG, S.: *Experiment Moderne*, s. 81.

Říjnové revoluce se vyznačoval rychlým sledem obrátů a převratů, vzestupů a pádů. Podle bolševického pojetí času se svět dělil na staré a nové, na předtím a potom, na dříve a nyní. S minulostí se nemilosrdně „účtovalo“. Ve dvacátých letech bolševici věřili, že žijí v jiné epoše než zbytek světa. Stalinismus leninské pojetí času převzal, a dokonce ještě dále rozvedl tím, že razantně zvýšil tempo dějin a rozšířil lidské ambice přetvářet svět. První pětiletkou, zahájenou roku 1929, měla být započata „nejrychlejší cesta ke komunismu“.⁶ A právě pětiletky se staly nástrojem, jenž měl světové dějiny podřídit komunistickému projektu. Strana vkročila do „heroického času“, v němž účelem lidského jednání bylo neustále uvádět v chod jednu revoluci za druhou (prozatím alespoň v hranicích socialistického státu). Pětiletky byly skutečně vydávány za „malé revoluce“.⁷ Nerovnoměrnost historického vývoje, jež nežádoucím způsobem fragmentovala přítomnost, měla být překonána jednotnou, totální utopií, která začíná právě teď, v již probíhající přítomnosti. Toto sblížení přítomného jednání s budoucím stavem dokládá, že komunistický utopismus čerpal svůj potenciál nikoliv z konvenčního pojetí utopie jako něčeho nereálného, nýbrž právě naopak z *jistoty* dějinného vývoje. Souřadnicemi komunistické utopie byly plány, data, čísla, jichž bylo lze dosáhnout *skutečným* jednáním tady a teď. Bolševický komunismus usiloval o překonání hranic mezi utopií a skutečností.⁸

Ve stalinismu se upevnila myšlenka, že historický čas se dá ovládnout a že komunisté jsou „pány času“. Ani tato představa nebyla v dějinách socialistického myšlení ničím novým. Již v *Německé ideologii* (1845–1847) položili Marx s Engelsem základy pro představu urychlení dějin, v němž ústřední roli hraje přítomné lidské jednání. Podle nich si ale komunistickou budoucnost nelze vykládat jako ideální, zatím neexistující stav, nýbrž jako „skutečné hnutí“, jako reálný proces, jenž překoná současný řád věcí. Skutečnost a utopie tu nejsou protiklady, jedna plynule přechází v druhou.⁹

V rámci tohoto univerzálně historického myšlenkového světa je také třeba chápat konkrétní komunistickou politiku. Jak podotýká americký historik Stephen Hanson, komunismus, zejména ve své stalinské fázi, neusiloval jen o hospodářskou efektivitu v liberálně-buržoazním smyslu. Bolševikům šlo spíše o to organizovat výrobu tak, aby mohli ovládnout a zrychlit čas, a to bez ohledu na náklady. Nepojímali čas jako

6 Tamtéž, s. 89.

7 HANSON, S. E.: *Time and Revolution*, s. 36.

8 Viz SABROW, Martin: Socialismus jako myšlenkový svět: Komunistická diktatura v kulturněhistorické perspektivě. In: *Soudobé dějiny*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 196–208, zde s. 206. Pojem „utopie“ neužívám normativně ve smyslu „nereálné“ iluze atd., nýbrž jako souhrn praktických představ budoucího stavu, jako axiologický horizont převládající v určité epoše. (Viz MODZELEWSKI, Karol: *Zaženem dějin klisny! Vyznání potlučeného jezdce*. Ostrava, Pant 2013, s. 77n.)

9 „Komunismus není pro nás *stav*, který má být vytvořen, není to *ideál*, podle kterého se má řídit skutečnost. Komunismem nazýváme *skutečné* hnutí, které zruší nynější stav. Podmínky tohoto hnutí vyplývají z dnešních předpokladů.“ (MARX, Karel – ENGELS, Bedřich: *Německá ideologie*, sv. 1: *Feuerbach: Protiklad materialistického a idealistického nazírání*. Praha, Svoboda 1952, s. 35 (zvýrazněno v originále).)

neovlivnitelnou strukturu, ale jako tvárnou materii.¹⁰ Tento přístup, jež Hanson nazývá „plánovaným heroismem“,¹¹ se neomezoval na komunistické mocenské a intelektuální špičky, ale utvářel myšlení širokých vrstev zapojených do budování socialismu. Jak ukázal německý historik Jochen Hellbeck ve své studii o psaní deníků ve stalinském Rusku, chápali jejich autoři vlastní život jako součást *dějinné epochy* a sami sebe jako činorodé tvůrce dějin, kteří jsou povinni účastnit se budování nového socialistického světa.¹²

V tomto interpretativně zaměřeném eseji se pokusím rozpracovat dosavadní pojednání o pojetí času v komunismu,¹³ abych na základě československých, polských a východoněmeckých pramenů ohledal otázku, jak se komunistické myšlení o čase změnilo v období destalinizace.¹⁴ Přitom vycházím z předpokladu, že přelomový rok 1956 nelze chápat jen jako počátek úpadku komunistického systému a jeho ideologie, nýbrž také jako zrod nové epochy s vlastním, svébytným pojetím času. Účtování se stalinismem, jak je zahájil Nikita Chruščov, otráslou ideou „železných zákonů historického vývoje“ a posílilo smysl pro nahodilost a nepravidelnost, ba nelogičnost dějin. Tím se posílila autentičnost jednotlivých historických aktérů, kteří ne vždy museli jednat v souladu s velkými Dějinami. Zaujímá poststalinské pojetí času svébytné místo v dějinách komunistického projektu, mezi stalinismem s jeho komprimovaným, zrychleným časem, a pozdním socialismem, s jeho stagnací a bezčasím? Lze chápat poststalinismus jako ambivalentní epochu, jejíž rytmus byl určován napětím mezi traumatem stalinské minulosti a novým snem o komunistické utopii?

V rozboru zohledňuji dvě roviny komunistického jazyka: zaprvé ideologický předpis shora, tedy závazné ideologické texty a výroky vedoucích představitelů, jakož i texty stranické propagandy a historiografie; a zadruhé jejich adaptaci v každodenní ideologické mluvě, kterou zkoumám na lokálním rozhraní mezi stranou a společností, zejména v promluvách z krajských, okresních a podnikových stranických organizací. Na rozdíl od většiny dosavadních studií se tedy neomezují jen na rozbor oficiální ideologie. Zachytit se naopak snažím pojetí času, jak se projevovalo v zideologizovaném lokálním světě obyčejných komunistů. Zajímá mě interakce mezi ideologickými jazyky, jimiž se mluvilo na různých stupních stranické hierarchie. Jde mi o to, jaké motivy, výrazy, pojmy tu převažovaly, a to nezávisle

10 HANSON, S. E.: *Time and Revolution*, s. VII nn.; PLAGGENBORG, S.: *Experiment Moderne*, s. 97.

11 HANSON, S. E.: *Time and Revolution*, s. VII nn.

12 HELLBECK, Jochen: *Revolution on My Mind: Writing a Diary Under Stalin*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2006, s. 62.

13 Vedle citovaných prací Hansona a Plaggenborge srv. STITES, Richard: *Revolutionary Dreams: Utopian Vision and Experimental Life in the Russian Revolution*. Oxford – New York, Oxford University Press 1990; SCHLÖGEL, Karl: *Utopie als Notstandsdenken: Einige Überlegungen zur Diskussion über Utopie und Sowjetkommunismus*. In: HARDTWIG, Wolfgang (ed.): *Utopie und politische Herrschaft im Europa der Zwischenkriegszeit*, München, Oldenbourg 2003, s. 77–96.

14 Ve studii využívám hlavně regionálních a lokálních archivů vládnoucích stran (PSDS, KSČ a SED). Spíše než o soustavné zpracování specifik jednotlivých států mi jde o zachycení převládajících tendencí ve východním bloku jako takovém.

na tom, jaký jim jednotliví řečníci připisovali smysl. Z bohatého souboru dokumentů, které jsem nashromáždil a které odrážejí pestré spektrum situací a událostí, byly nejcennějším pramenem protokoly krajských, okresních a podnikových schůzí strany. Jsou jediným dochovaným materiálem zachycujícím hlasy těch, kteří zpravidla nezanechali jiné pramenné stopy.¹⁵ Umožňují nám vhled do toho, jak oficiální ideologickou mluvu chápali, užívali a ke svým potřebám si upravovali řadoví straníci. Autentičnost tohoto pramene přitom nevnímám normativně v tom smyslu, zda či nakolik se výpovědi shodovaly se skutečným přesvědčením řečníků. Autentičnost zde chápu spíš ve smyslu platnosti a průraznosti výpovědí, které zaznívaly v diskusích a kontroverzích mezi pomyslnými póly stranické hierarchie – mezi „nahore“ a „dole“, centrem a periferií, vedením a základnou, aparátem a aktivem.

Výzkumy lokální stranické mluvy mají pochopitelně povahu sondy a nemohou si nárokovat reprezentativnost v kvantitativním smyslu. Mým cílem je stanovit několik hypotéz ohledně pojmu „poststalinismus“ jakožto možného východiska k novému přemýšlení o kontinuitě a přelomech v dějinách komunismu. Vzhledem k rozsáhlému množství použitého pramenného materiálu bylo možné vytyčit a charakterizovat několik ohnisek časové sémantiky, kterých se stranická mluva opakovaně dotýkala. Šlo zaprvé o rozpad představy lineárního času a posilování prvků cykličnosti, což nazývám „hybridizací času“; zadruhé, o restituci „autentické strany“ pomocí oživení lokální paměti soustředěné na každodenní život; zatřetí, o nostalgické obrazy předstalinických komunistických stran coby pravlasti opravdového soudružství; a začtvrté, o zpomalení dějin a rozostření pojmu revoluce. Pramenný výzkum se soustřeďuje na Polsko, Československo a Německou demokratickou republiku, tedy země, jež prošly rokem 1956 a obdobím destalinizace odlišným způsobem. To umožní zachytit rozmanitost proměn pojetí času ve východním bloku, ale i jeho převažující rysy.

Rozpad lineárního času

Nikita Chruščov patřil ještě k onomu druhu stranických vůdců, kteří věřili v dosažitelnost komunistické budoucnosti. V mobilizačních kampaních, jakož i v úsilí

15 Rozsáhlý pramenný výzkum jsem provedl v těchto archivních fondech: Pro SED: Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, fond Sozialistische Einheitspartei Deutschlands, Zentralkomitee Sozialistischer Einheitspartei Deutschlands, Abteilung für Agitation und Propaganda; Institut für Marxismus-Leninismus; Landeshauptarchiv Sachsen Anhalt – Abteilung Merseburg, fond SED Bezirk Halle (IV). Pro PSDS: Archiwum Akt Nowych, fond Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej, Wydział Organizacyjny, Wydział Propagandy a Zakład Historii Partii; Archiwum Państwowe w Katowicach, fond Komitet Wojewódzki PZPR w Katowicach. Pro KSČ: Archiv města Ostravy, fond Městský výbor KSČ Ostrava; Národní archiv, fondy Ústav dějin KSČ a Ústřední výbor KSČ; Státní oblastní archiv Litoměřice, fond Krajský výbor KSČ Ústí nad Labem; Státní okresní archiv Liberec, fond Okresní výbor KSČ Liberec; Zemský archiv v Opavě, fond Krajský výbor KSČ Ostrava.

„předběhnout čas“ komunisté pokračovali i po roce 1956, například když Chruščov oznámil, že komunismu bude dosaženo v roce 1980. Podle Stephena Hansona byla chruščovovská posedlost budoucností posledním výrazem „charismatického“, levičově revolučního pojetí času, jež mělo svůj počátek v myšlení Rosy Luxemburgové a Lva Trockého. Vyznačovalo se důrazem na masové kampaně a voláním po permanentní světové revoluci.¹⁶

Chruščovův tajný referát na dvacátém sjezdu sovětských komunistů vycházel z nového pojetí času, jež bylo podmíněno odsouzením stalinských zločinů. Chruščov nezpochybnil oficiální výklad revoluce, podle něž Stalin do roku 1934 zastával správnou leninskou linii. Sociálně-ekonomické výsledky revoluce, včetně první pětiletky, industrializace a kolektivizace venkova, i nadále vydával za úspěch. Hlavním smyslem tajného projevu však bylo zdůraznit epochální význam takzvaného kultu osobnosti a rozdělit dějiny komunismu na epochu před stalinismem a po něm. „Kult osobnosti“ se měl v tomto světle jevit jako umělá, skutečnému chodu dějin se vzpírající cézura. Mělo platit: čím méně významu připadne Stalinovi, tím více do popředí vystoupí zlatý věk předstalinského komunismu. A čím více Stalin nabývá na významu, tím více jsou porušovány zásady leninismu. Podle Chruščova šlo o to, „jak se *postupně* vytvářel kult Stalinovy osobnosti, který se v *určité etapě* stal zdrojem celé řady dalekosáhlých a velmi těžkých deformací stranických zásad, stranické demokracie a revoluční zákonnosti“.¹⁷

Mezi Chruščovovým dělením času na období před kultem a po něm a jazykovými prostředky, jimiž se toto pojetí času snažil popsat, však byl evidentní rozpor. Neboť se sice snaží „kult osobnosti“ vyčlenit z dějin jako jasně ohraničenou etapu, zároveň ovšem tvrdí, že se vytvářel postupně. V poslední části svého referátu přitom Chruščov hledá odpověď na otázku, proč se členové politbyra projevům „kultu osobnosti“ včas nevzepřeli, ale učinili tak až „na poslední chvíli“ – nutně si tedy jeho existenci neuvědomovali.¹⁸ Navíc slovník, jehož Chruščov k objasnění „kultu osobnosti“ užíval, byl nápadně nejednoznačný až mlhavý. V referátu často poukazyval na „složitý vývoj“ třicátých let a zdůrazňoval, že „členové politbyra pohlíželi na tyto otázky v různých obdobích různě“. Hovořil abstraktně o „praxi řízení, která se vytvořila v posledních letech Stalinova života“, o „situaci, která se v té době vytvořila“.¹⁹ Tato nejednoznačná rétorika podkopávala linearitu času a odlišovala se tím jak od stalinského heroismu, jež reprezentoval dokonale zorganizovaný budovatel-úderník, tak od trockistického charismatického-revolučního času, který živelně uháněl do budoucnosti.

Poststalinisté se naproti tomu museli blížit k budoucnosti zatíženi břemenem zločinné minulosti. Jejich pojetí času proto nelze zúžit na prostý návrat k radikálním vizím budoucí společnosti z dvacátých let. Zátěž minulosti nutně působila při

16 HANSON, S. E.: *Time and Revolution*.

17 CHRUŠČOV, N. S.: *O kultu osobnosti a jeho důsledcích*. Praha, Rudé právo 1990, s. 2 (kurzívou zvýraznil autor).

18 *Tamtéž*, s. 38 nn.

19 *Tamtéž*.

výrobě nových rozvrhů budoucnosti jako brzda, jako určitá korektura. Například podle poststalinické učebnice *Základy marxismu-leninismu* z roku 1960, jež měla nahradit Stalinovy nechvalně známé *Stručné dějiny VKS(b)* coby nový stranický katechismus, neměla komunistická společnost znamenat konec dějin: „Je ovšem třeba mít na paměti,“ píše se v *Základech*, „že se s vítězstvím komunismu historický vývoj nezastaví, že se komunistická společnost bude ustavičně měnit a zdokonalovat. Nelze proto předpovídat, jaká bude po staletích, tím spíše pak po tisíciletích.“²⁰ Navzdory Chruščovovým pokusům oživit bolševický utopismus, které nejzřetelněji formuloval na dvaadvacátém sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu v roce 1961, se lineární pojem revoluce z komunistické mluvy vytrácel. Chruščovovo pojmosloví, přes důraz na „revoluční obnovu“, se nápadně vyznačovalo častým užíváním motivů návratu a opakování: nyní jako by se budoucnost zračila pouze na pozadí návratu k „rehabilitované“ minulosti. Přímochará teleologie sociálně-politického času byla po Chruščovově referátu minulostí – poststalinisté museli vést neustálý boj proti tomuto konci dějinné jistoty.

Právě Chruščovovo užívání sémantiky návratu a opakování je zřejmým výrazem tohoto rozpadu přímocharosti.²¹ Je třeba ovšem podotknout, že nejprve šlo o užití negativní, neboť se pojilo s požadavkem, aby se „kult osobnosti“ již nikdy nemohl opakovat. „Tuto otázku,“ prohlašoval generální tajemník sovětských komunistů v tajném referátu, „musíme vážně rozebrat a správně analyzovat proto, abychom vyloučili jakoukoli možnost opakování být jen náznakem, podobností toho, co se vyskytovalo za Stalinova života, který projevoval zásadní nesnášenlivost ke kolektivnosti ve vedení i v práci a dopouštěl se hrubého násilí vůči všemu, co mu nejen odporovalo, ale co se mu zdálo, při jeho náladovosti a despotičnosti, že odporuje jeho směrnicím.“²² Již nikdy více „kult osobnosti“! Úpěnlivá snaha zabránit opakování stalinického teroru narušovala lineární pojetí času i proto, že přesné historické zařazení „kultu osobnosti“ zůstalo v Chruščovově podání nejasné. Existoval kult i nadále, nebo definitivně zmizel spolu se Stalinovým odchodem? Výklad kultu tudíž neustále kolísal mezi jasným omezením na Stalinovu osobu a mlhavou představou nadosobního a nadčasového „systému“ (pozoruhodné je rovněž rétorické rozlišování mezi „kultem osobnosti“ jako takovým a jeho „důsledky“, popřípadě „projevy“). Zabránit opakování kultu – toť příkaz dne: „Soudruzi! Aby se neopakovaly chyby minulosti, ústřední výbor se rozhodně staví proti kultu osobnosti. Soudíme, že jsme Stalina neúměrně zveličili. Je nesporné, že Stalin měl v minulosti velké zásluhy o stranu, o dělnickou třídu, o mezinárodní dělnické hnutí.“²³

Citované místo odhaluje důležitý poststalinický rozpor: potírat se mělo to, co již neexistovalo, neboť opakovat se může jen to, co již jednou skončilo. Zároveň

20 *Základy marxismu-leninismu*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1961.

21 V hegelíánské a marxistické filozofii dějin nehraje pojem opakování žádnou roli. Naopak Søren Kierkegaard jej užívá ke kritice Hegelovy dialektiky. (Srv. GLÖCKNER, Dorothea: *Kierkegaards Begriff der Wiederholung: Eine Studie zu seinem Freiheitsverständnis*. Berlin, Walter de Gruyter 1998, s. 136 nn.)

22 CHRUŠČOV, N. S.: *O kultu osobnosti a jeho důsledcích*, s. 5.

23 *Tamtéž*, s. 40.

bylo třeba obnovit „leninské principy socialistické demokracie“. Asociace mezi zamezením zla („kultu osobnosti“) a obnovením dobra (leninských principů), tedy minulou zkušeností korigovaná vize budoucnosti, byla pro poststalinskou temporálnost vposledku důležitější než revoluční mobilizace mas. Ústředním motivem komunistického chápání dějin se postupně stala představa „zlatého věku“, ležícího kdesi v předstalinské minulosti.

Pojem návratu byl všudypřítomným motivem poststalinské rétoriky. Władysław Gomułka, sám oběť stalinské perzekuce, příznačně zahájil svůj první projev po návratu k moci v říjnu 1956 odkazem na „možnost i nutnost mého návratu ke stranické práci“.²⁴ Motivy návratu a nového začátku sotva mohly být lépe spojeny než v tomto výroku. Gomułka rovněž razil pojem „uzavřeného historického období“ (*zamknięty okres historyczny*, respektive *okres miniony, ubiegły*), jež „se stalo nenávratnou minulostí“ (*przeszedł w niepowrotną przeszłość*). „Minulé období“ přerušilo zlatý věk komunismu, jeho přirozenou cestu, na niž bylo třeba se nyní vrátit. Jako oběť stalinských represí byl první tajemník polských komunistů příznakem minulosti posedlý ještě více než Chruščov a ve svých projevech na ni často odkazoval. Motiv minulého období dokonce utvářel i poststalinskou sebekritiku kovaných stalinistů, jako byl člen politbyra Ústředního výboru Polské sjednocené dělnické strany (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza* – PZPR) Jakub Berman, spoluzodpovědný za činnost ministerstva veřejné bezpečnosti. V říjnu 1956 i on zúčtoval s „minulým obdobím“ – byť jeho soud nemohl být úplně jednoznačný:

„Minulé období, ve kterém jsme skutečněvali v zásadě správnou politickou linii, když jsme hledali pro nás nejvhodnější způsoby budování socialismu, bylo zároveň poznamenáno systémem řízení, jenž se vyznačoval sílícími centralistickými a byrokratickými tendencemi, což vedlo k deformacím, které způsobily velké škody v oblasti politické, hospodářské i kulturní. Tento systém řízení, dnes právem ostře kritizovaný, jsme tehdy pokládali za výsledek nutného historického vývoje a – v souladu s obecným přesvědčením v našem táboře – jsme jej s určitými modifikacemi uplatňovali.“²⁵

V ideologické mluvě polských komunistů se představa návratu před neblahé minulé období vyskytovala nejčastěji jako „návrat k Leninovi“, jak to vyjádřil tajemník a člen politbyra Ústředního výboru PSDS Jerzy Morawski: „Návrat k Leninovi znamená, že strana se opět přiblíží národu, že lidem se bude lépe žít, a to je náš hlavní a nejdůležitější úkol.“²⁶ Podobné promluvy stavěly sémantický most mezi návratem a vylepšenou budoucností. Mluvílo se často o „návratu k masám“, jimž se během stalinismu stranické vedení odcizilo („odtrženost od mas“). Na jedné straně motiv návratu evokoval obraz jiné, lepší minulosti, zejména zlatý věk skutečného

24 GOMUŁKA, Władysław: *Przemówienia, październik 1956 – wrzesień 1957*. Warszawa, Książka i Wiedza 1957, s. 7.

25 *Viz Nowe Drogi*, roč. 10, č. 10 (1956), s. 91.

26 *Archiwum Akt Nowych*, Warszawa (dále AAN), fond (f.) Komitet Centralny Polskiej Zjednoczonej Partii Robotniczej (KC PZPR), Wydział Organizacyjny (237/VII)-3268, Komitet Wojewódzki (KW) PZPR Łódź, záznam z plenární schůze Wojvodského výboru PSDS v Lodži 10.3.1956, folio 163.

leninismu. Zároveň komunisté zdůrazňovali, že návrat ke stalinismu již není možný a že tato kapitola minulosti je nenávratně uzavřena. Negativní kontrast tudíž tvořila nejenom kapitalistická „prehistorie“, nýbrž i zavržené stalinské mezidobí. Tak vznikla nová, pro poststalinismus typická rozmanitost (ba až směsice) různých obrazů minulosti, z nichž žádný nebyl jasně dominantní.

Toto nové pojetí času se odráželo také v pojmech obnovy a obrody. „Obrodná vlna ve stranickém životě“²⁷ a podobné obraty odrážely poststalinskou víru v existenci lepšího světa, lepších poměrů v minulosti. „Obroda“, jak se o ní hovořilo například na stranické konferenci v Čenstochové v prosinci 1956, „musí zvítězit nad špatnými pracovními metodami, které se nakupily v minulém období“.²⁸ Zároveň se měla obroda rozšířit na všechny oblasti i mimo stranický život, do průmyslu a hospodářství, kde se kritizovala „pomalá obnova“: „Obnova obchodu,“ zaznělo na okresní konferenci PSDS v Těšíně v prosinci 1956, „postupuje hlemýžďím tempem, neboť je bržděna nadměrnou centralizací.“²⁹ Pojmů kultu osobnosti i obnovy se v každodenní stranické mluvě často užívalo ke kritice lokálních aparátů, které údajně brzdily vývoj, bránily změnám či jinak zpomalovaly poststalinskou nápravu.

Motiv obnovy zvěstoval nástup cykličnosti ideologické mluvy v pozdním socialismu, jak ji popisuje Alexei Yurchak (*rétorická cirkularita*). Například v určitém textu se vytyčovaly úkoly do budoucna, které byly na dřívějším místě v témž textu označeny za již splněné.³⁰ Tento vyprávěcí způsob se v poststalinismu objevoval například při konstruování příčinných vztahů, a to jak ve vztahu k minulosti, tak ke kýžené budoucnosti. Pěknou ukázkou najdeme v komentáři k novým statutům Komunistické strany Československa z roku 1958: „V podstatě jde o to, aby bylo možno soustředit převážnou část vlivu a sil stranických organizací a komunistů na práci mezi masami pracujících. V tomto smyslu hovoří celostátní konference přímo o nutnosti provést obrat v pojetí a metodách práce. K tomu je nejdůležitější úsilí o plné obnovení a důsledné uplatňování leninských norem a zásad v životě strany.“³¹

Pozoruhodné tu je, že přes významový rozdíl mezi výrazy „obrat“ a „úsilí o plné obnovení“ – první odkazuje na zahájení něčeho nového, zatímco druhý spíše na návrat do minulosti – se tu používají jako výrazy navzájem se doplňující. Místy tato cirkulární uzavřenost přechází v úplnou tautologii, kdy se dvě výpovědi, místo aby jedna vysvětlovala druhou, navzájem potvrzují, konstatují v podstatě totéž, a tudíž

27 *Archiwum Państwowe w Katowicach* (dále *AP Katowice*), f. KW PZPR Katowice, 313/XXVI/2, Komitet Powiatowy (KP) PZPR Częstochowa, Protokół z zebrania wyborczego POP przy Odlewni i Emalierni „Blachonia“, 25.11.1956, folio 38.

28 *Tamtéž*, 313/1/3, KP PZPR Częstochowa, Materiały z VIII Konferencji Sprawozdawczo-Wyborczej KP PZPR, 11.–12.12.1956, folio 35.

29 *Tamtéž*, 310/1/7, KP PZPR Cieszyn, Materiały z Konferencji Sprawozdawczo-Wyborczej, 11.12.1956, folio 10.

30 YURCHAK, Alexei: *Everything Was Forever, Until It Was No More: The Last Soviet Generation*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2006, s. 71 nn. a 284.

31 RYKL, Leopold: *Stanovy Komunistické strany Československa – ztělesnění leninských norem stranického života a zásad vedení*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1958, s. 4.

příčinný vztah prakticky ruší: „Konečné vítězství komunismu nad kapitalismem,“ pokračuje komentář ke stanovám, „je zcela jisté, především proto, že vývoj lidstva zákonitě spěje ke komunistické společnosti.“³² Jiným příkladem tohoto jevu jsou zprávy o schůzích, které po „živé diskusi“ dospěly k předem stanoveným závěrům a usnesením. Například účastníci semináře Jednotné socialistické strany Německa (*Sozialistische Einheitspartei Deutschlands – SED*) o *Nástinu dějin německého dělnického hnutí*³³ v cementárně v Desavě ze srpna 1962 shrnuli výsledek svých diskusí v závěru, že „budoucnost patří socialismu a že kolo dějin nelze obrátit zpět“.³⁴ Spíše než stalinskou jistotu dějinného vývoje odrážela tato cyklická uzavřenost ochromení, znehybnění dějin, které se naplno prosadilo od sedmdesátých let.

Rétorika „zákonitostí“ zůstala jedním z pilířů poststalinské mluvy, byť sílíci užívání výrazů jako „obnova“ nebo „obroda“ znatelně otupovalo její přímočarost a průbojnost. Navíc výroky o vytyčených cílech byly často vyjadřovány pomocí spleťtých, nepřehledných větných celků. V češtině a dalších slovanských jazycích se tato tendence projevovala v nadměrném hromadění substantiv, v užívání tautologie, klimaxu a několikanásobných větných členů. Dobře to dokládá následující pasáž z komentáře ke statutu KSČ: „Úspěšné rozvíjení a zesilování boje lidových mas za socialismus i komunismus je zákonitě podmíněno správným vedením komunistické strany. Neboť to, že se zrodila komunistická strana, že se komunisté zúčastňují boje lidových mas, že organizují a řídí tento boj, je také nevyhnutelným plodem zákonitého vývoje společnosti.“³⁵

Motivy návratu a obnovy však způsobovaly i obtíže, a to hlavně tehdy, když stranická vedení měla odůvodnit radikální změny v politice strany. Ožehavé byly zejména otázky hospodářských reforem šedesátých let. Když se v Jednotné socialistické straně Německa diskutovalo o takzvaném Novém ekonomickém systému, jež v polovině šedesátých let spustil generální tajemník Ústředního výboru SED a předseda Státní rady NDR Walter Ulbricht, němečtí straníci často přirovnávali tento reformní projekt k Leninově Nové ekonomické politice (NEP) z dvacátých let, která údajně obsahovala prvky návratu ke kapitalismu a kterou Stalin později vydával za „pouhou taktiku“.³⁶ Vedení SED sice tvrdilo, že jednotlivé fáze rozvoje výrobních vztahů odpovídaly „objektivním i subjektivním podmínkám“, a byly tudíž v souladu s kýženým chodem dějin. Zároveň však muselo vysvětlovat, že nové prvky Nového ekonomického systému byly skutečně nové a že nešlo o žádný návrat do minulosti. Právě onen vnější tlak, kvůli kterému bylo nutno neustále poukazovat na nebezpečí dějinného zvratu, byl pro poststalinskou ideologickou mluvu příznačný: „Je nezbytné vyjasnit,“ zaznělo například na semináři ideologických

32 Tamtéž, s. 5.

33 *Grundriß der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung*. Berlin, Zentralkomitee der SED 1963.

34 *Landeshauptarchiv Sachsen Anhalt – Abteilung Merseburg* (dále *LHASA Merseburg*), f. SED Bezirk Halle, SED-Kreisleitung Dessau, IV/406/241, Diskussionen über den „Grundriß“, 23.8.1962, folio 30.

35 RYKL, L.: *Stanovy Komunistické strany Československa*, s. 6.

36 Viz HILDERMEIER, Manfred: *Geschichte der Sowjetunion 1917–1991*. München, C. H. Beck 1998, s. 233–262.

pracovníků SED v roce 1966, „že Nový ekonomický systém plánování a řízení není návratem ke kapitalistickým metodám, nýbrž důsledným završením naší hospodářské politiky.“³⁷ Právě v těchto výrocích, které podle situace různě vykládaly motiv návratu, se dobře odráží typicky poststalinská hybridizace pojetí času a dějin.³⁸

Abychom poststalinské pojetí času uchopili přesněji, použijeme typologii Stephena Hansona, která rozlišuje tři vzájemně si konkurující koncepce času v socialistickém a komunistickém hnutí. První je radikálně levicový, „charismatický“ čas, jenž cílí na urychlené dosažení komunismu (Trockij, Luxemburgová, Chruščov). Následuje centristický, „neotradicionální“ model, jenž zachovává věrnost zásadám dřívějších revolucionářů a „otců-zakladatelů“ (Kautsky, Lenin, Zinovjev, Stalin, Brežněv, Gorbačov). A jako třetí se uplatňuje pravicové, „racionálně legální“ pojetí času, které je orientováno na pozvolnou evoluci směrem k socialismu, respektive komunismu (Bernstein, Bucharin, Malenkov). Poststalinské pojetí času se v tomto pohledu jeví jako lavírování mezi Malenkovovým evolučním socioekonomismem a chruščovovským kampaňovitým radikalismem. Oba protipóly byly nakonec sloučeny v brežněvovském centristickém modelu: pozdně socialistické „revoluční vyčkávání“ se vzpíralo jak levému radikalismu, tak pravému evolucionismu a hájilo ideologický *status quo*.³⁹

Z tohoto splynutí různých časových koncepcí se později zrodil pojem „rozvinutého socialismu“. Nejpregnantněji byl vyjádřen v NDR za Ericha Honeckera, první jeho příznaky se však ohlašovaly již v šedesátých letech v pozdním období Ulbrichtově, kdy se rétorika dynamického rozvoje a vědeckotechnické revoluce mísila s motivy sociálně-ekonomické stagnace.⁴⁰ Příznačný byl v téže době i vývoj v Polsku, kde se šedesátá léta – na rozdíl od revoluční atmosféry panující bezprostředně po „polském říjnu“ roku 1956 – jevila jako období stagnace. Tento pocit ustrnutí vyjadřovala výstižně často užívaná klišé jako „nehybnost“ (*bezruch*) nebo *mała stabilizacja*. Naproti tomu Gomułkův nástupce Edward Gierek se stylizoval do obrazu dynamického politika manažerského střihu.⁴¹ Ústředním ideologickým

37 Stiftung Archiv der Parteien und Massenorganisationen der DDR im Bundesarchiv, Berlin (dále SAPMO), f. Sozialistische Einheitspartei Deutschlands (DY 30), Abteilung für Agitation und Propaganda, DY 30/IV A2/9.07/252, Seminarplan: Probleme der V. Hauptperiode, 22.2.1966, nestránkováno.

38 K tomu viz HARDERS, Gerd: *Der gerade Kreis: Nietzsche und die Geschichte der Ewigen Wiederkehr*. Berlin, Duncker & Humblot 2007, s. 13 nn.; AMTMANN-CHORNITZER, Claudia: „Schöne Welt, wo bist du?“ *Die Rückkehr des Goldenen Zeitalters in geschichtsphilosophischen Gedichten von Schiller, Novalis und Hölderlin*. Erlangen, Palm & Enke 1997, s. 3.

39 HANSON, S. E.: *Time and Revolution*, s. 68.

40 Viz SABROW, Martin: Zukunftspathos als Legitimationsressource: Zu Charakter und Wandel des Fortschrittsparadigmas in der DDR. In: HAUPT, Heinz-Gerhard – REQUATE, Jörg (ed.): *Aufbruch in die Zukunft: Die 1960er Jahre zwischen Planungseuphorie und kulturellem Wandel*. Weilerswist, Velbrück Wissenschaft 2004, s. 165–184, zde s. 178 n.

41 Viz ZAREMBA, Marcin: Drugi stopień drabiny: Kult pierwszych sekretarzy w Polsce. In: STOLA, Dariusz – ZAREMBA, Marcin (ed.): *PRL: Trwanie i zmiana*. Warszawa, Wyższa Szkoła Przedsiębiorczości i Zarządzania 2003, s. 39–74; EISLER, Jerzy: „Siedmiu wspaniałych“. *Poczet pierwszych sekretarzy KC PZPR*. Warszawa, Czerwone i Czarne 2014.

prvkem sedmdesátých let ve východním bloku tedy již nebyl pojem revoluce, nýbrž reformy, později pak (od konce sedmdesátých let) „zdokonalení“, jak znělo oficiální komunistické označení. Západní kritika a domácí opozice používaly pojem „stagnace“.⁴² Časový model takzvaného reálného socialismu se vyznačoval častým užíváním výrazů evokujících stabilitu, trvání a kontinuitu, jako například „vývoj“ nebo „zrání“, které zamlžovaly, nebo přímo na vedlejší kolej odstavovaly vizi dosažení komunismu.⁴³ Přítomnost se „protahovala“, cílem politiky bylo především zařídit se tady a teď. Sítilo cyklické vnímání času, které se odráželo v monotonním opakování stejných figur v ideologické mluvě. Nová fakta bylo možné popisovat a vysvětlovat jen na pozadí faktů již stanovených.⁴⁴ Spíše než vývoj s otevřeným koncem přinášely cyklické prvky neustále se opakující prožitek téhož.

Obecně vzato spočívá cyklické pojetí času v myšlence návratu prapočátečního dění, jak se to ve světě přírody projevuje v opakování ročních dob.⁴⁵ Návrat k prapočátku zase evokuje ideu obrody či znovuzrození. Zmínit lze v tomto ohledu například motiv českého národního obrození nebo obrodného procesu, jenž byl ústřední metaforou pražského jara 1968. *Akční program KSČ* z dubna 1968 opakovane užívá pojmu „obroda“. Například dvacátý sjezd sovětských komunistů je tu označován za „obrodný podnět“, zatímco samotný *Akční program* se měl stát „programem obrody socialistického úsilí v naší zemi“.⁴⁶

Cyklický model času znamená – slovy filozofa Gerda Harderse – že se vytrácí přítomností vytvářená hranice mezi minulostí a budoucností, že budoucnost a minulost jsou v podstatě totožné.⁴⁷ Tento stav však v poststalinismu ještě nenastal, neboť motivy návratu k leninismu, obrody a zlatého věku revoluce sice velebily minulost, ale zároveň ještě odkazovaly na kvalitativně novou budoucnost. Závěrem tedy můžeme stanovit první hypotézu, že poststalinické pojetí času nebylo jednoznačně ovládáno už ani lineárním, ale ještě ani cyklickým modelem. Spíše tu máme co činit s koexistencí a prolínáním různých časových perspektiv. Cyklické pojetí času, představa návratu a finalistický obraz světa nebyly v rozporu, nýbrž vytvářely hybridní stav. Ten ostatně odpovídal převažujícímu pojetí času v druhé polovině dvacátého století, jež Harders charakterizuje jako „rozpad jednotné představy času“ (*Auflösung der Einheitlichkeit der Zeitvorstellung*), způsobený hlavně zesílenou reflexí o minulosti. Tento smíšený, hybridní model času neznámá, že „postulujeme návrat k domněle antickým představám cyklického času, nýbrž že se vůbec

42 HANSON, S. E.: *Time and Revolution*, s. 176; MIJNSSEN, Ivo: Heldenkult und Bringschuld: Hyperstabilität in der Heldenstadt Tula unter Brežněv. In: BELGE, Boris – DEUERLEIN, Martin (ed.): *Goldenes Zeitalter der Stagnation? Perspektiven auf die sowjetische Ordnung der Brežnev-Ära*. Tübingen, Mohr – Siebeck 2014, s. 37–53, zde s. 51.

43 PLAGGENBORG, S.: *Experiment Moderne*, s. 98 nn. (viz pozn. 4).

44 Viz YURCHAK, A.: *Everything Was Forever, Until It Was No More*, s. 284 (viz pozn. 30).

45 Viz DUX, Günter: *Die Zeit in der Geschichte: Ihre Entwicklungslogik vom Mythos zur Weltzeit*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1989, s. 223.

46 *Akční program Komunistické strany Československa přijatý na plenárním zasedání ÚV KSČ dne 5. dubna 1968*. Praha, Svoboda 1968, s. 6 a 64.

47 HARDERS, G.: *Der gerade Kreis*, s. 9 (viz pozn. 37).

obnažuje perspektivnost našich pojetí času.⁴⁸ Uvědomování si této perspektivnosti a zvýšený cit pro nepředvídatelnost dějin byly nejdůležitějším příspěvkem poststalinismu ke komunistickému – a možná vůbec pozdně modernímu – pojetí času.

Restituce stranické paměti

Komunistické pojetí dějin a času bylo po roce 1956 utvářeno dvěma činiteli: rehabilitací obětí stalinismu a restaurací „autentické“ paměti strany. Ani jeden z těchto jevů předtím marxistická teorie nijak neprobírala, takže komunisté byli postaveni před docela novou situaci.

V Polsku začaly rehabilitační procesy již v roce 1953 a po roce 1956 v nich Gomułka pokračoval s ještě větší vervou. Polský příklad následovaly další země sovětského bloku.⁴⁹ Pro polské komunisty měly rehabilitace dvojí význam. Vztahovaly se jak na vlastní období stalinismu v Polsku (1948–1953), tak i na stalinský teror v Sovětském svazu ve třicátých letech, jemuž padlo za oběť mnoho polských komunistů. Zvláště palčivá byla pro komunistickou paměť otázka Stalinem nařízeného rozpuštění Komunistické strany Polska (*Komunistyczna Partia Polski* – KPP) v roce 1938 a následné perzekuce jejích členů. Rehabilitace této strany tak měla svého druhu terapeutickou funkci: měla zahojit bolest, zároveň však také odčiněním křivd znovu oživit zlatý věk opravdového leninismu. I když stranická rétorika po roce 1956 zdůrazňovala její „chyby“ a „přehmaty“, ztělesňovala meziválečná Komunistická strana Polska i přesto onen ztracený zářný věk, který byl násilně ukončen stalinismem. Tento zjara 1956 hojně rozšířený motiv trefně vyjádřil člen Vojvodského výboru PSDS v Lodži: „Myslím, že je to velmi důležité, velmi hluboké... Bolí nás to všechny, nejenom členy KPP, ale nás všechny, soudruzi, starší i mladší. (...) Proč? Protože je to naše strana, protože tato strana vychovala ty nejlepší vedoucí funkcionáře, celou plejádu vůdčích osobností, dobré pracovníky, protože tato strana byla nejlepší leninskou stranou, jednou z nejlepších v Kominterně!“⁵⁰

Přesto byla rehabilitace Komunistické strany Polska spornou otázkou: je možné rehabilitovat prostě všechny, i exponované, nechvalně proslulé stalinisty, kteří sami později upadli v soukolí stalinských čistek? Toto dilema pramenilo z faktu, že tato strana byla sice jednak vnímána jako oběť, zároveň ovšem byl připomínán její dogmatismus ve třicátých letech, kvůli němuž se z pohledu roku 1956 zčásti ocitla nepřátelském táboře. Celkem vzato zůstal vztah PSDS k její komunistické předchůdkyni ambivalentní: Komunistická strana Polska byla akceptována jako součást tradice, zároveň se však poukazovalo na její nedokonalost. Významná byla

48 *Tamtéž*, s. 13.

49 Srv. WEBER, Hermann: „Weiße Flecken“ in der Geschichte: Die KPD-Opfer der Stalinschen Säuberungen und ihre Rehabilitierung, Frankfurt/M., LinksDruck 1990, s. 43–79; BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha. Prostor 2001, s. 102–116.

50 AAN, f. KC PZPR, 237/VII-3268, KW PZPR Łódź, záznam z plenární schůze Vojvodského výboru PSDS v Lodži 10.3.1956, folio 92.

i skutečnost, že sám Gomułka jako hlavní postava poststalinské obrody byl před válkou členem KPP.⁵¹

Rehabilitace byla ústředním pojmem i pro Chruščova. Ve svém tajném referátu několikrát použil spíše lakonických obrátů, jako například „tito soudruzi byli posmrtně rehabilitováni“. Odvolávání na „zlatý věk“ skutečného, předstalinského leninismu bylo pro sovětské poststalinisty do té míry poněkud delikátní, že ne všechny staré bolševiky bylo možno ukazovat v kladném světle. „Bucharinci“, „kameněvci“ a pochopitelně trockisté platili i nadále za nepřátele strany a lidu, jejichž likvidaci Chruščov i po roce 1956 schvaloval jako nevyhnutelnou. Ale i pokud šlo o perzekuci osob evidentně nevinných, jako například v případě takzvané leningradské aféry z konce čtyřicátých let, byl Chruščov ve vzývání zlatého věku leninismu spíše zdrženlivý. Jeho hrdiny nevychvaluje nijak entuziasticky, spíš užívá strohého, neutrálního stylu, prostě konstatuje fakta.⁵²

Zdá se tedy, že účinek rehabilitací na chápání času byl spíš matoucí. Bylo tomu tak i proto, že o obětech stalinských represí existovaly jen nejisté údaje. Jak poznamenal ruský historik Alexander Etkind, jedinou jistotou co do rozsahu stalinských represí byla právě tato nejistota.⁵³ Nicméně i Etkind chápe rehabilitace především jako individuální akt morálního odčinění, jako kompenzaci obětí, byť opovržení, jemuž byli trestanci po svém propuštění z Gulagu vystaveni, odhalovalo spíše tragický rozměr, či dokonce fiktivnost rehabilitací.⁵⁴ Rehabilitace byly s to přetvářet panující pojetí času pouze tehdy, jestliže efektivně oživily ideu zlatého věku leninismu a tím dokázaly mobilizovat stranické masy; jestliže poskytovaly nejenom kompenzaci a odčinění, nýbrž zároveň evokovaly představu návratu minulých slavných bojů a soudružské solidarity. V Československu a částečně v Polsku rehabilitace razily cestu k historickému přehodnocení epoch, jež byly za stalinismu marginalizovány nebo očerňovány, jako například meziválečné období. Důležitou roli hrálo i zpřístupnění stranických archivů v souvislosti se zkoumáním čistek z padesátých let, a tím také očištění profesionálních historiků, jimiž Stalin pohrdal coby „archivními kryсами“.⁵⁵

51 Ke Gomułkově činnosti v KPP viz PRZAMOWSKA, Anita: *Władysław Gomułka: A Biography*. London, I. B. Tauris & Co. 2016, s. 31–78; EISLER, J.: „*Siedmiu wspaniałych*“, s. 175–178 (viz pozn. 41). Ambivalentní postoj PSDS ke KPP po roce 1956 se odráží i v jubilejním článku tajemníka ÚV PSDS a ministra zemědělství Edwarda Ochaba z roku 1958 (OCHAB, Edward: Nieprzemijające wartości tradycji KPP. In: *Nowe Drogi*, roč. 12, č. 12 (1958), s. 3–14).

52 CHRUŠČOV, N. S.: *O kultu osobnosti a jeho důsledcích*, s. 27 n. (viz pozn. 17).

53 ETKIND, Alexander: *Warped Mourning: Stories of the Undead in the Land of the Unburied*. Stanford, Stanford University Press 2013, s. 10.

54 *Tamtéž*, s. 59.

55 „Kdo kromě nepolepšitelných byrokratů může spoléhat jen na pouhé papírové dokumenty? Kdo kromě archivních krys nechápe, že strany a vůdce je třeba prověřovat především podle jejich skutků, a nejen podle jejich deklarací?“ (STALIN, Josef V.: O některých otázkách dějin bolševismu: Dopis redakci časopisu „Proletářská revoluce“. In: *TÝŽ: Otázky leninismu*. Praha, Svoboda 1952, s. 352–363, zde s. 359.) K poststalinskému paradigmatu v historické vědě srv. MARKWICK, Roger D.: *Rewriting History in Soviet Russia: The Politics of Revisionist Historiography 1956–1957*. Basingstoke – New York, Palgrave Macmillan 2001; SOMMER, Vítězslav:

Účinnějším způsobem, jak se navrátit ke „skutečnému leninismu“, byla péče o údajně autentickou stranickou paměť, a to prostřednictvím sběru a vydávání vzpomínek „stranických veteránů“. Kampaně sběru těchto pamětí, odstartované vedením komunistických stran po roce 1956, měly původně za cíl shromažďovat materiál, jenž by se dal propagandisticky využít jako „vzor pro mladou generaci“. Tato „historická práce“ skutečně nabyla koncem padesátých let ve stranických základnách masového charakteru.⁵⁶ Hlavně polské vedení se snažilo podporou lokálních dějin komunistického hnutí posílit svou jinak chabou popularitu ve společnosti.⁵⁷

Jak však bylo v době poststalinismu běžné, dostaly direktivy z ústředí v lokálních podmínkách často zcela jiný směr. Názorným příkladem takových „odchylek“, „nejasností“ a „nesprávných interpretací“, které podkopávaly homogenizační úsilí stranických ideologů, jsou kontroverze, jež vypukly koncem padesátých let v lokálních organizacích SED v souvislosti s výročím německé Listopadové revoluce z roku 1918.⁵⁸ Tyto debaty nakonec Walter Ulbricht – po sérii „ideologických nejasností“ – ukončil tím, že Listopadovou revoluci autoritativně označil za buržoazní. Ani to však již nemohlo zadusit polyfonii lokálních hlasů. Desítky stranických organizací a pracovních kolektivů zahltily ústřední výbor brožurami a sborníky pamětí, které cenzoři nestačili uvádět „na pravou míru“. Mnohé z nich byly z pohledu stranického vedení ideologicky závadné, trpěly nejasnostmi a omyly – hlavně proto, že mnohdy zachycovaly nejen hrdinný revoluční boj, ale i triviální každodennost a nerevoluční stránky dělnického života. Prudké spory vyvolaly například paměti havířů z měděných dolů v Mansfeldu (kraj Halle), které bez příkras zachycovaly

Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970). Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011, s. 153–252; CZYŻEWSKI, Andrzej: *Destalinizacja polskiej nauki historycznej w drugiej połowie lat 50. XX wieku.* Warszawa, Polskie Wydawnictwo Naukowe 2007; LOKATIS, Siegfried: *Der rote Faden: Kommunistische Partei-geschichte und Zensur unter Walter Ulbricht.* Köln/R., Böhlau 2003, s. 33–62.

56 Viz VIERNEISEL, Beatrice: Das Erinnerungsarchiv: Lebenszeugnisse als Quellengruppe im IML beim ZK der SED. In: SABROW, Martin (ed.): *Verwaltete Vergangenheit.* Leipzig, Akademische Verlagsgesellschaft 1997, s. 117–144, zde s. 129.

57 Z velkého počtu pamětí polských stranických veteránů vydaných Ústavem dějin strany při ÚV PSDS viz např. WACHOWSKA, Barbara (ed.): *Strajki włóknarzy Łódzkich 1923–1938.* Łódź, Łódzkie 1962; *Wspomnienia działaczy KPP.* Łódź, Łódzkie 1962; KAŁUŻA, Adam – RECHOWICZ, Henryk (ed.): *Wspomnienia komunistów śląskich.* Katowice, Śląski Instytut Naukowy 1962; WAJNTRAUB, Anna (ed.): *Wspomnienia warszawskich peperowców.* Warszawa, Książka i Wiedza 1963; RECHOWICZ, Henryk (ed.): *Z lat walki: Wspomnienia śląskich peperowców.* Katowice, Śląsk 1966; *Wspomnienia weteranów rewolucji 1905 i 1917 roku.* Łódź, Łódzkie 1967; *Na granicy epok.* Warszawa, Książka i Wiedza 1967; KANTYKA, Jan – RECHOWICZ, Henryk (ed.): *Wierni sprawie.* Katowice, Śląsk 1968; BORKOWICZ, Leonard (ed.): *Komuniści: Wspomnienia o Komunistycznej Partii Polski.* Warszawa, Książka i Wiedza 1969; BORTNOWSKA, Hanna (ed.): *Czas wielkiej próby.* Warszawa, Książka i Wiedza 1969.

58 Viz KEßLER, Mario: *Die Novemberrevolution und ihre Räte: Die DDR-Debatten des Jahres 1958 und die internationale Forschung.* Berlin, Helle Panke 2008; LOKATIS, S.: *Der rote Faden,* s. 97–118.

dělnický život v době první světové války.⁵⁹ Jak poznamenal jeden z mansfeldských funkcionářů, spíše než jako revoluční síla působili horníci v pamětech jako „pechvóglové“ a „tupá zvířata“.⁶⁰

Zaměření na banální každodennost vyjadřovalo však hlubší politicko-mentální změnu. V dělnických pamětech se dějiny revoluce mísí s každodenními banalitami, vzájemně se ovlivňují, i když pamětníci spíše odmítají vliv velkých politických Dějin, velké Revoluce. Prolínání každodennosti a dějin se samozřejmě neobnažuje až v poststalinismu, neboť důraz na všední den je typickým znakem vyprávění většiny „obyčejných lidí“. Nové však bylo to, že tyto obrazy každodennosti se dostaly do polooficiální stranické mluvy. To by ve stalinismu bývalo sotva možné.

Prolínání každodennosti a dějin trefně vyjádřil Karel Kosík v *Dialektice konkrétního*: Každodennost není protikladem dějin, neboť teprve v jejich střetnutí, ve vzájemném narušení se tento protiklad vůbec dostává na světlo. Každodennost – práce v šachtě, pravidelně se opakující slavnosti a podobně – se zjeví teprve tehdy, jestliže je narušena dějinami, tedy válkou nebo revolucí. Zároveň však i dějiny jsou prolнутy každodenností, přeci i válka a poválečná doba si zřizují svoji každodennost. To platí i pro revoluci a budování socialismu, i tady se překonává protiklad mezi domněle přirozenou každodenností a transcendentálními dějinami. Kosík píše, že „radikální oddělení každodennosti od proměnlivosti a dějinnosti vede na jedné straně k *mystifikaci dějin*, které se objevují jako císař na koni a Dějiny, na druhé straně k *vyprázdnění každodennosti*, k banalitě a ‘náboženství všedního života’“. Každodennost oddělená od dějin je vyprázdněna k absurdní nezměnitelnosti a dějiny odtržené od každodennosti se přeměňují v absurdně *bezmocný* kolos, který do každodennosti vtrhává jako katastrofa, ale nemůže ji změnit, tj. odstranit její banalitu a naplnit ji obsahem.“⁶¹

Prolínání každodennosti a dějin se ukazuje i v samotné kompozici dělnických pamětí. Často nejsou pořádány do tematicky oddělených odstavců, ale skládají se z volných bloků, které neplánovitě kupí různá témata a časové roviny. Osobní situace, rodinné události, sňatek, děti, koupě domku a podobně se mísí s líčením poměrů pracovních, které je zase protkáno popisy politické, odborové, revoluční a stávkové činnosti, protifašistického odboje atd. Někdejší stalinská monumentalita dějin je narušována líčením materiální nouze – tělesných potřeb, zápachu na šachtě, špíny, nemoci, úděsných podmínek hygienických. Ačkoliv toto místy až rabelaisovské vykreslování tělesnosti slouží zejména k tomu, aby se zvýraznil pokrok dosažený po roce 1945, nelze přehlédnout tendenci ke karnevalové podvratnosti, jak o ní pojednává Michail Bachtin.⁶²

59 JONAS, Wolfgang: *Erlebnisberichte der Mansfeld-Kumpel*. Berlin, Tribüne 1957, s. 13.

60 SAPMO, f. DY 30/IV 2/9.07/222, Protokoll der Konferenz über das Buch des Genossen Dr. Wolfgang Jonas, 2.6.1958, folio 157 nn.

61 KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1963, s. 56. Zvýrazněno v původním textu.

62 Viz BACHTIN, Michail Michajlovič: *François Rabelais a lidová kultura středověku a renesance*. Praha, Argo 2007.

Obecně věnovaly poststalinské memoáry všednímu dni obyčejného dělníka více prostoru než velkým dějinám revoluce. Znovuobjevení „malého člověka“, lokálního prostoru a všedního dne ztělesňovalo návrat konkrétních společenských aktérů na jeviště dějin, na němž za stalinismu dominovaly spíše abstraktní masy a všeobjímající čas velkých dějin. Místo omílání frází o „železných zákonitostech historického vývoje“ usilovali nyní historikové o rekonstrukci zaniklého světa dělnické každodennosti, v němž se měla uskutečnit opravdová, totiž nestalinská revoluce. Od nynějška měli konkrétní jednotlivci, lidé z masa a kostí, se všemi svými nedokonalostmi a chybami, znovu nabýt role tvůrců dějin.

Rozklizování stalinských ideologických schémat vychází dobře najevo také v českých dělnických pamětech z šedesátých let.⁶³ Například vzpomínky na libereckou Textilanu z roku 1965, podobně jako mansfeldské hornické memoáry, oslabují jasné uspořádání revolučního času tím, že podávají ambivalentní obraz „vymírající“ buržoazie. Ve středu pozornosti není nelítostný boj proti buržoazii, ale válka jako taková, její každodennost a svízelná sociální situace dělnictva. Majiteli továrny Theodoru Liebigovi jsou tu připisovány zásluhy o rozvoj továrny, je vyzdvihován jeho umírněný postoj za první světové války.⁶⁴ V líčení války chybí typická protiburžoazní rétorika, ba právě naopak, příspěvky podávají zprávu o blahodárné činnosti „barona Liebiga“ a jeho manželky, jako bylo například zřízení vojenského špitálu. Lokální komunistická paměť se tu musila vypořádat s novým typem kapitalistického podnikatele, který – podobně jako slavnější Tomáš Baťa⁶⁵ – uskutečňoval patriarchální sociální politiku pro své zaměstnance. Proto jej nešlo tak snadno prezentovat jako zavilého nepřítele dělnické třídy, byť jeho sociální opatření bylo možné vydávat za strategický kalkul s cílem chlácholit dělníky a otupit protest spíš než za lidumilství. Liebig sice údajně štěpil jednotu dělnické třídy, zároveň byl ale tento záporný obraz vyvážen chválou jeho modernizačních výdobytků („jedna z technicky nejlépe vybavených textilek ve střední Evropě“)⁶⁶ a bytové politiky („kvalitou tyto byty předčily úroveň průměrných bytů v tehdejším Liberci“).⁶⁷ Odtud pramenila určitá kolísavost v celkovém soudu: „Na druhé straně musíme přiznat, že se skutečně Liebigovi, majiteli největšího textilního podniku v severních Čechách, jehož liberecká továrna patřila mezi nejmoderněji vybavené v ČSR, podařilo vytvořit ucelený

63 Viz např. *Regionální dějiny dělnického hnutí a dějiny závodů*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1965; BÍLKOVÁ, Pavla – MYŠKA, Milan (ed.): *Hlasy pamětníků o vývoji dělnického hnutí na Ostravsku*. Ostrava, Krajské nakladatelství Ostrava 1959; VYHNAL, Karel: *Vzpomínky slévače*. Praha, Práce 1963; PFEIFEROVÁ, Karla: *Paměti: Stará textilačka vypravuje*. Praha, Nakladatelství politické literatury 1964; *Z minulosti a přítomnosti Textilany: Sborník statí a vzpomínek*. Praha, Práce 1965. K širšímu kontextu dějepisu dělnictva v Československu srv. HEUMOS, Peter: *Geschichtswissenschaft und Politik in der Tschechoslowakei: Forschungen zum 19. und frühen 20. Jahrhundert in den Jahren 1950–1975*. In: *Jahrbuch für Geschichte Osteuropas*, č. 30. Wiesbaden, Steiner 1982, s. 575–601.

64 *Z minulosti a přítomnosti Textilany*, s. 12.

65 Srv. např. STEINFÜHRER, Annett: *Stadt und Utopie: Das Experiment Zlín 1920–1938*. In: *Bohemia*, roč. 43, č. 1 (2002), s. 33–73.

66 *Z minulosti a přítomnosti Textilany*, s. 25.

67 *Tamtéž*, s. 26.

a bohužel částečně účinný systém působení na dělnictvo a narušování dělnické jednoty.“⁶⁸ Takové hodnocení kapitalistické epochy by bylo ve stalinismu sotva možné. Podobně umírněný a ambivalentní je i popis česko-německého konfliktu včetně okupace a následného vysídlení německého obyvatelstva. Chybějí radikálně protiněmecké akcenty, zdůrazněn je naopak antifašistický postoj části německého dělnictva a převážně plodné soužití Čechů a Němců. Jak československý ústup na podzim 1938, tak i poválečný zábor a odsun Němců podle pamětí probíhaly „v klidu a pořádku“. Ve válečném období spíš než konflikt paradoxně vystupuje do popředí rozvoj výroby, padne též například zmínka, že po vypuknutí války byly zvýšeny mzdy (byť německým dělníkům).⁶⁹

Dělnické vzpomínky dokládají, že poststalinská nostalgie nebyla patetickou touhou po monumentalizované hrdinské minulosti, ale spíš se zakládala na strážlivých obrazech. Právě tato *věčnost* se na pozadí tragičnosti války a stalinismu jevila jako hlavní rys možné budoucnosti, jako alternativa k válce, okupaci, „kultu osobnosti“ a dalším dějinným výkyvům, jako vize harmonického soužití. Nostalgie a utopie tu jsou tudíž vzájemně provázány. Umírněná idealizace minulosti implikuje touhu po sice neurčité, ale v každém případě lepší budoucnosti. Obrazy harmonického soužití dělníků nesou v sobě znaky utopie, jež se neobrací k lineárně chápané budoucnosti: naopak, z dělnických pamětí lze občas vycítit snahu jít proti proudu „nezvratného chodu dějin“, překonat aspoň na chvíli jeho neotřesitelnost či zastavit vpád dějinných událostí, většinou neblahých.

Konflikt mezi monumentálními, vnějšími dějinami revoluce a zvnitřnělymi obrazy vřelé každodennosti se v dělnických pamětech odráží hlavně v důrazu na práci, včetně technologického umu a dovednosti. Komunistické zaujetí pro výrobu a technický pokrok pokračovalo sice i po zhroucení stalinismu, dostalo však nový rozměr: stalinsky dobovatelský zásah do přírody začala vytlačovat technika coby metodické a takřka dialogické využití hmotného světa. Například knížka pamětí Karla Vyhnala *Vzpomínky slévače* z roku 1960 sice spojuje velké politické dějiny s vývojem práce a techniky, liší se však od stalinského úzu v tom, že velké dějiny si tu nepodmaňují techniku absolutně.⁷⁰ Do popředí se dostává hodnota odborné práce jako identitotvorný prvek kvalifikovaného dělnictva, který navíc překonává národnostní rozpory mezi Čechy a Němci a vytváří základnu pro opravdové soudružství.⁷¹ Naopak čistě

68 *Tamtéž*, s. 37.

69 *Tamtéž*, s. 57.

70 VYHNAL, K.: *Vzpomínky slévače*.

71 Srv. LÜDTKE, Alf: „Deutsche Qualitätsarbeit“: Ihre Bedeutung für das Mitmachen von Arbeitern und Unternehmern im Nationalsozialismus. In: ASSMANN, Aleida – HIDDEMANN, Frank – SCWARZENBERGER, Eckhard (ed.): *Firma Topf & Söhne: Hersteller der Öfen für Auschwitz: Ein Fabrikgelände als Erinnerungsort?* Frankfurt/M., Campus 2002, s. 123–138. K nostalgii po autentickém soudružství se vyjadřuje Petr Pithart v knize *Osmášedesátý* a vztahuje ji především k dědictví české sociální demokracie a její workeristické tradici: „Sociální demokracie nejednou byla pro mnohého komunistu něčím jako svůdným pokušením – vrátit se. Vrátit se zpátky do intimního a přehlednějšího světa zručného českého dělníka, do světa solidnosti a skutečného soudružství.“ (PITHART, Petr: *Osmášedesátý*. Praha, Rozmluvy 1990, s. 221.)

politická práce ve stranách a odborech byla ve vzpomínkách dělníků poznamenána spíš rozbroji a hašteřením, nebyla skutečnou prací. Monumentalizované velké dějiny do vypravování jako by uměle vcházejí zvnějšku, jsou protikladem autentického líčení práce a jejích metod, pracovních podmínek a harmonie světa práce. Dílna, huť, slévárna představují podobně důvěrnou říši bezpečí a opravdovosti jako šachta v pamětech mansfeldských havířů a stojí v kontrastu k neklidnému vnějšímu dění. Svět práce je prostorem důvtipu, vynalézavosti, technické dovednosti, improvizace a vůbec individuálního, autonomního jednání. Venku naopak vládnu politické tlaky a nečekané rány osudu. Vyhnalovy a další dělnické paměti nejsou ani jednostranně nostalgické, ani nezužují minulost na promítací plátno, na němž se zračí všeobíhající vize budoucnosti. Zaměřují se na jistotu dosaženého, aniž by zcela uzavíraly cestu do budoucnosti.

Podobné lokální, zdánlivě nepolitické příběhy sice existovaly vždy, hlavně v neformální, vyprávěné podobě. V podmínkách destalinizace však byly něčím více než jen nostalgickým barvotiskem. Nyní vytvářely duchovní rámec pro znovu nastávající „zlatý věk“ s jeho vřelostí a intimitou, jež padly za oběť nejen kapitalismu a fašismu, ale i stalinismu. Ačkoliv tyto tesklivé obrazy čerpaly svou působivost hlavně z pocitu ztráty pradávnej harmonie, nelze je zužovat na pouhou restauraci, na tupě do minulosti obrácenou nostalgii.⁷² Zájem o detaily všedního dne, o konkrétní jednání v lokálním prostoru a pozvolnou změnu dostává v novém politickém kontextu pozitivní náboj: poststalinické obrazy paměti propojují velké dějiny s každodenností, s jednotlivým, s nahodile se měnícím. Takové pojetí každodennosti nalézáme ostatně u význačných myslitelů poststalinismu, u Ernsta Blocha, Michaila Bachtina, Karla Kosíka nebo Zygmunta Baumana.⁷³ V jejich koncepcích dějin a pokroku nešlo o to

72 František Graus v roce 1987 sarkasticky poznamenal: „Pojem ‘nostalgie’ se – takřka se chce říci, že naštěstí – dosud nesetkal s nijak zvláštním ‘teoretickým zájmem’.“ (GRAUS, F.: *Goldenes Zeitalter, Zeitschelte und Lob der guten alten Zeit*, s. 93 – viz pozn. 1.) Tento stav se od té doby „bohužel“ změnil: viz např. FRITZSCHE, Peter: *Specters of History: On Nostalgia, Exile, and Modernity*. In: *American Historical Review*, roč. 106, č. 5 (2001), s. 1587–1618; BOYM, Svetlana: *The Future of Nostalgia*. New York, Basic Books 2001; TÁŽ: *Nostalgia and its Discontents*. In: *The Hedgehog Review: Critical Reflections on Contemporary Culture*, roč. 9, č. 2 (2007), s. 7–18; HANUŠ, Jiří: (ed.): *Nostalgie v dějinách*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2014.

73 Pro význam pojmu každodennosti byla přelomová Kosíková *Dialektika konkrétního*. Z děl dalších revizionistů, která se věnovala každodennosti, srv. KOŁAKOWSKI, Leszek: *Światopogląd i życie codzienne*. Warszawa, Państwowy Instytut Wydawniczy 1957; HELLER, Agnes: *Das Alltagsleben: Versuch einer Erklärung der individuellen Reproduktion*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1978 (1. vydání Budapest 1970). K marxistickému revizionismu viz HANÁK, Tibor: *Die Entwicklung der marxistischen Philosophie*. Basel – Stuttgart, Schwabe 1976; SATTERWHITE, James H.: *Varieties of Marxist Humanism: Philosophical Revision in Postwar Eastern Europe*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press 1992; KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009; GAWIN, Dariusz: *Wielki zwrot: Ewolucja lewicy i odrodzenie idei społeczeństwa obywatelskiego 1956–1976*. Kraków, Znak 2013. Od konce 60. let se také rozvíjí zájem o dílo Michaila Bachtina, jehož práce o Rabelaisovi (dokončená v roce 1940)

znovu nalézt ztracený domov, ale spíš o to pomocí rekonstrukce dříve potlačené minulosti znázornit rozmanitost možných budoucností.

Formulujme druhou hypotézu: Jelikož na rozdíl od stalinismu minulost v post-stalinismu nebyla jen verzí přítomnosti, nebyla stroze stvořena podle jejího obrazu, mohla tak poskytovat různé neteleologické alternativy budoucnosti. Poststalinské obrazy dějin, jak se zračí v dělnických pamětech, můžeme spolu se Svetlanou Boymovou nazvat „reflexivní nostalgií“, která se odlišovala jak od stalinismu, v němž radikální plán budoucnosti vyrůstal na pozadí monumentálně heroického obrazu minulosti, tak od restaurativní nostalgie pozdního, brežněvovského socialismu, jenž se rozplýval v nehybné, zkamenělé minulosti. Stalinismus i pozdně socialistická strnulá nostalgie se – každý svým způsobem – snažily ovládnout a překonat historický čas. Oba časové modely spočívaly na statickém obrazu minulosti. Naopak poststalinská touha po zlatém věku, přítomná v dělnických vzpomínkách, tíhla k tomu, aby pomocí fragmentů paměti ustavičně minulost přetvářela, a tak čerpala novou inspiraci do budoucnosti.⁷⁴

Tímto způsobem se v myšlenkovém světě poststalinismu prosadila paměť a tradice – tedy pojmy zásadně nemarxistické, existencialistické, které komunisté považovali za „buržoazní haraburdí“. Marx se vysmíval tradicím a uctívání minulosti jako mŕče, která tíží mozky současných pokolení. Stalin sice bral minulost vážně, ale ne jako vyprávěnou autentickou paměť, nýbrž jako katechismus. Poststalinisté otevřeli Pandořinu skříňku kolektivní, žité paměti, aby tomuto katechismu dodali důvěryhodnost. Výsledkem byly nepřetržité spory o výklad minulosti, které postup vpřed do budoucnosti přibrzdžovaly, zároveň jej ale držely v chodu. Úsilí poststalinských stran využít paměť k propagandistickým účelům a jeho ztroskotání dokládají, že snaha mocných o vytvoření jednotného obrazu minulosti dříve či později vede k narůstající polyfonii sociální paměti, či dokonce k odporu vůči oficiálním interpretacím.⁷⁵

vyšla v roce 1965 rusky a o tři roky později anglicky. K významu každodennosti u Bachtina viz GARDINER, Michael: *Critiques of Everyday Life*. London, Routledge 2000, s. 43–70.

74 Viz BOYM, S.: *Nostalgia and its Discontents*, s. 15.

75 Antropologické bádání ukazuje, že úsilí státu vnutit společnosti určitý obraz minulosti může vyvolat opoziční nostalgii: „Když státní diskurz o paměti minulých bojů a násilí potlačuje alternativní pohledy, nevede to jen k vylučování určitých jiných subjektů a k falšování dějin, ale také k tomu, že vyvolává nový odpor k aktuálním autoritářským politikám v dalších oblastech. V tomto procesu lze pozorovat, že ‘amnésie’ postkoloniálních režimů následně plodí nostalgii u těch aktérů, kteří se cítí přehlíženi nebo vyloučení.“ (ABBINK, Jon – WALRAVEN, Klaas van: *Rethinking Resistance in African history: An Introduction*. In: TÍŽ (ed.): *Rethinking Resistance: Revolt and Violence in African History*. Leiden, Brill 2003, s. 1–40, zde s. 36 n.)

Minulost jako důvěrný svět

Pocity důvěrnosti a vřelé intimity každodenního světa často vyjadřují ti, kteří si je ve skutečnosti nemohou vychutnat: vyloučení, psanci, uprchlíci, vyhnanci. V komunistickém hnutí formulovali tesklivé postoje často reemigranti a navrátilci z válečného exilu, kteří jen těžko hledali své místo v nových, již zbyrokratizovaných a odcizených stranických aparátech. Jakkoliv si například němečtí komunisté v exilu idealizovali svou vlast – jako historik Jürgen Kuczynski, který německou kulturní tradici „v nejvlastnější slova smyslu miloval“⁷⁶ – byl pro ně poválečný návrat do vlasti často trpkým zklamáním, které se ještě prohloubilo během stalinových represí. Postemigrační neschopnost návratu, nemožnost znovu se plně zapojit do domácího života a vůbec pocit vyobcovanosti mohly však působit i jako povzbuzující síla, jako strategie přežití, jak připomíná Boymová.⁷⁷

V poststalinové obrazotvornosti představovaly onu ztracenou pravlast především idealizované předválečné strany. Stalinismus tento pocit bezpečného domova narušil, zejména mobilizací a okupací intimního prostoru, a tím i zpřetrháním mezilidských vazeb. „Otevíráním domova“, jež bylo podle Vladimíra Macury jedním ze základních kamenů komunistické emblematické (zejména ve smyslu vpuštění výroby a politické agitace do soukromí),⁷⁸ však stalinismus znásilnil nejenom hájemství domova, ale i vřelou, soudružskou pospolitost komunistických stran, které se jejím členům staly druhým domovem. Pouto mezi soukromým životem, univerzálním lidstvem a politickou sférou přitom nepřerвала jen stalinská represe. Svou roli sehrálo i zmasovění stran, které nastalo s živelným přílivem členstva po druhé světové válce. Hlavně pro mnohé předválečné straníky způsobovala tato masovost a s ní spojená byrokratizace (nárůst moci aparátu) jisté odcizení. Starší němečtí komunisté vyvolávali po roce 1956 nostalgické vzpomínky na malou meziválečnou Komunistickou stranu Německa jako autentické a lidsky solidární společenství soudružských spolubojovníků. V Aschersleбену (kraj Halle) líčil v listopadu 1956 jeden z členů tamního okresního výboru SED Komunistickou stranu Německa jako stranu, která „bojovala proti všem“: „Ale dokázala všechny argumenty, které proti ní byly použity, rozdrtit, s pomocí celé strany, všech soudruhů. To bylo možné jen proto, že se všichni členové strany mezi sebou znali a jeden se obětoval pro druhého, což už dnes není.“⁷⁹

Rovněž pro předválečné členy Komunistické strany Polska otevřely kritické diskuse o nedávných dějinách z roku 1956 cestu v čase zpět k „opravdové straně“ z doby před rokem 1938, kdy údajně panovala upřímná otevřená atmosféra (*atmosfera szczerości*). Negativně chápané „minulé časy“, tedy stalinismus, byly v debatách

76 Cit. podle: KEßLER, Mario: *Exilerfahrung in Wissenschaft und Politik: Remigrierte Historiker in der frühen DDR*. Köln/R., Böhlau 2001, s. 20.

77 BOYM, S.: *Nostalgia and its Discontents*, s. 16.

78 MACURA, Vladimír: *Domov*. In: TÝŽ: *Šťastný věk (a jiné eseje o socialistické kultuře)*. Praha, Academia 2008, s. 74–84.

79 LHASA Merseburg, f. SED Bezirk Halle, SED-Kreisleitung Aschersleben, IV/402/39, záznam ze schůze okresního stranického aktivu v Aschersleбену 15.11.1956, folio 182 nn.

dávány do protikladu k upřímnosti a opravdovosti předválečné strany. Rehabilitovat se mělo například oslovení „soudruhu“, jež v důsledku stalinské byrokratizace zdegenerovalo v plytkou floskuli. „Před válkou jsem byla stranickou funkcionářkou,“ vzpomínala knihovnice z Katovic v březnu 1956, „a tehdy, jestliže se soudruzi setkali se stranickými funkcionáři, to bylo možné vycítit kamarádkou atmosféru, bylo cítit, že tu spolu mají co do činění skuteční soudruzi.“⁸⁰ „Před válkou“ byla čarovná formulka starých komunistů. Před válkou se například nehledělo na původ či národnost toho kterého člena strany. „Před válkou,“ pokračovala knihovnice, „jsme se těmito věcmi nezabývali, bylo nám lhostejné, zda je někdo zpoza Visly nebo Bugu. Hleděli jsme na to, jakého je ten člověk smýšlení. Dnes postupujeme často bez rozmyslu.“⁸¹

Po roce 1956 se staří komunisté stále silněji dovolávali uznání dřívějších zásluh, které stranická vedení údajně přehlížela. „Nám starým komunistům,“ vypravoval v říjnu 1956 bývalý člen Komunistické strany Polska z Kielců, „toho nezůstalo mnoho, ale chceme se upřímně podělit o své zkušenosti. Mě odsunuli z politické práce, učinili mi ohromnou křivdu. (...) Po dvacátém sjezdu byli někteří staří komunisté znovu přizváni ke stranické práci, ale vojvodský výbor toho neuměl využít. Před válkou i během okupace si nás komunistů vážili, dělníci nám důvěřovali, a dnes nám kdekdo předhazuje, že jsme jen staří sektáři.“⁸² Stranické špičky sice starým komunistům po roce 1956 věnovaly určitou pozornost – v jistém smyslu se jednalo o překonávání „kultu osobnosti“ v rovině individuální paměti. Jenže toto zvládání minulosti neprobíhalo hladce, hlavně kvůli rostoucí generační propasti, která se po válce ve stranické základně vytvořila. Mladí a staří komunisté se i přes obsahově politickou shodu (před rokem 1953 byli všichni tak jako tak stalinisté) stále častěji rozcházeli v názorech na metody politického boje. I když stalinizované strany před válkou vždy ctily zásadu „demokratického centralismu“ a své členy podřizovaly přísné disciplíně, přeci jen většinou vytvářely podmínky ilegality a protifašistického odboje prostor pro autonomní jednání, jež se občas odchylovalo od oficiální linie strany. Na schůzi komunistické organizace Ústavu dějin strany (*Zakład Historii Partii*) v únoru 1958 k tomu zaznělo: „My mladí soudruzi máme povinnost brát si za vzor zkušenosti soudruhů s dlouhou stranickou činností. Připadá mi ale, že buď některým věcem nerozumím, nebo jsme nedůslední. Nerozumím tomu, že starý komunist může prohlásit, že má nějaký názor na usnesení desátého pléna, když přeci pro všechny platí jeden a týž stranický statut.“⁸³

Tak vznikala obraz minulé doby, v níž politická činnost údajně spočívala na nezávislém, spontánním jednání, jež bylo pravým opakem tuhéby stalinského byrokratismu. Stranická vedení přitom ale zaujala k takto ožvlé minulosti dvojznačný

80 AAN, f. KC PZPR, 237/VII-3010, KW PZPR Katowice, Protokół z wojewódzkiej narady Aktywu Partyjnego, 29.3.1956, folio 225.

81 *Tamtéž*, folio 228.

82 *Tamtéž*, 237/VII-3020, KW PZPR Kielce, záznam z plenární schůze Wojvodského výboru PSDS v Kielcích 28.10.1956, folio 282.

83 AAN, f. KC PZPR, Zakład Historii Partii (ZHP), XXII-734, záznam z plenárních schůzí organizace PSDS v Ústavu dějin strany 11. a 14.2.1958, folio 11.

postoj, který se mimo jiné projevoval ve sporech o hmotné zajištění vysloužilých soudruhů. Tato sociální otázka zároveň na sebe brala podobu otázky generační, zejména poté co se předmětem kritiky stalo stalinské protežování mládeže a mládí vůbec coby hlavního nositele pokroku. V Polské sjednocené dělnické straně vypukl již v roce 1953 v souvislosti s rehabilitacemi spor o stranické důchody. Právě post-stalinský zájem o stranickou minulost a přehodnocování role partajních veteránů často odhalily mnoho nejasností v přidělování stranické sociální podpory. Tyto problémy vrhaly stín na obraz dějin strany, v níž se to očividně jen hemžilo podvodníky a oportunisty všech odstínů. Nešvary vycházely najevo hlavně v souvislosti se sběrem vzpomínek zasloužilých členů, kdy lokální funkcionáři často odhalili katastrofální hmotné podmínky, ve kterých straniční veteráni přežívali. Během revizí stranických důchodů a sociálních podpor museli pracovníci aparátu často vzít na vědomí nepřijemné skutečnosti v souvislosti s tím, kdo všechno vlastně byl ve straně, nebo dokonce pobíral čestný stranický důchod. V mnoha organizacích PSDS bylo nutné sestavit přesné seznamy zasloužilých členů, poté co bylo zjištěno, že stranickou rentu pobírají dokonce i bývalí členové německé nacistické strany.⁸⁴

S tím jak pracovníci lokálního aparátu odhalovali žalostné podmínky, ve kterých mnozí staří členové strany žili, vycházelo zároveň najevo, že zúčtování se stalinismem nebylo jen odčiněním morálně-politickým, ale mělo také rozměr sociální. Bylo napravením sociální spouště, kterou po sobě stalinismus zanechal. V PSDS stranické kontroly odhalily mnoho případů, kdy zasloužilí členové žili pod hranicí chudoby. Například ve Vratislavském vojvodství objevili v březnu 1956 vdovu po zasloužilém členu strany, která musela vyjít se sedmdesáti zlotými měsíčně, což bylo „příliš na to, aby zemřela, málo na to, aby mohla žít“, jak lakonicky podotkl jeden z členů stranického aktivu.⁸⁵ Zvlášť palčivá byla právě otázka vdovských důchodů, neboť u již zemřelých straníků bylo obtížnější s jistotou určit, zda jejich stranická dráha byla bez poskvrny. Vdovská otázka stavěla lokální aparáty před obtížný úkol také proto, že komunistická citlivost pro sociální jistoty se tu pojila s konzervativním vztahem ke vdovství, jež vyvolávalo větší soucit než například nezaopatřené matky. Na přetřes se ve stranických diskusích dostala i otázka, zda nárok na čestnou rentu mají i vdovy po bývalých členech Polské socialistické strany (*Polska Partia Socjalistyczna* – PPS), která se po válce sloučila s komunisty.⁸⁶

Lokální vedení komunistických stran se však zjevně jen málo zajímala o osud stranických veteránů, což v očích starých členů ještě více prohlubovalo propast mezi slavnou revoluční minulostí a nynější byrokratickou, aparátem ovládanou stranou. Staří členové Komunistické strany Německa se cítili přehlíženi stranickými sekretariáty například proto, že se vedoucí funkcionáři neúčastnili pohřbů zasloužilých členů. V okrese Bernburg (kraj Halle) kritizovali v červnu 1959 „bezcitnost členů

84 Stalo se to například v Koszalinu (viz AAN, f. KC PZPR, 237/XXI-21, WHP, Notatka z wyjazdu do Koszalina, 5.10.1954, folio 55).

85 *Tamtéž*, 237/VII-3719, KW PZPR Wrocław, Protokół z narady aktywu partyjnego, 29.3.1956, folio 62.

86 *Tamtéž*, 237/XXI-23, WHP, 26.10.1956, folio 29–33.

sekretariátu“ vůči tradicím, jež se projevovala tím, že strana nepořádala oslavy významných výročí a nepečovala o hroby zasloužilých komunistů, které pustly.⁸⁷ Mnozí straníci se obávali, že s odchodem zasloužilých členů se minulostí stane i skutečná, autentická leninská strana. V těchto kontroverzích se tak střetávaly dva protichůdné přístupy k historii strany, totiž reflexivní nostalgie stranických veteránů a byrokraticko-technokratický postoj aparátu. Obě pojetí se přitom – každé svým způsobem – lišila od přímočarosti stalinské utopie.

Útěk do nostalgie, živený necitlivostí stranického aparátu vůči odcházející generaci, také otevírá otázku specifičnosti poststalinské smuteční kultury, jak se projevovala například ve způsobu pohřbívání stranických představitelů.⁸⁸ Spíše vlažný vztah k dřívější přepjaté monumentální smuteční kultuře byl v poststalinismu zřejmě podmíněn i tím, že většina poststalinských vůdců zemřela mimo funkci, v ústraní nebo i v úplném zapomnění, jako Nikita Chruščov (1971), Walter Ulbricht (1973), Antonín Novotný (1975) a Władysław Gomułka (1982). Naopak u Jánose Kádára se zdálo, že bude žít věčně, byť jeho chřadnoucí tělesná schránka jako by odrážela pozvolné chátrání režimu; stihl zesnout v červenci 1989, právě včas na to, aby mu ještě mohl být vystrojen státní pohřeb. Pozdně socialističtí vůdcové, vyjma dramatické smrti manželů Ceaușeskových, zemřeli v ústraní až po převratu, jako Gustáv Husák (1991), Edward Gierek (2002) a Erich Honecker (1994), jenž skončil ve svém chilském „exilu“. S monumentálním uctíváním zesnulých „představitelů“ se začalo soustavně až v pozdní brežněvovské éře. Tato monumentalizace měla málo společného s žitou, toužebnou nostalgií pozdních padesátých a šedesátých let, jak ji „zdola“ vyjadřovali straniční veteráni a která se často stavěla proti autoritě aparátu. Nakolik byla brežněvovsky statická pompa odpovědí stranických vedení na požadavky zdola, aby se mrtvým věnovalo více respektu, je otevřenou otázkou.

Můžeme tedy formulovat třetí hypotézu: po roce 1956 se v komunistických stranách střetávala dvě protichůdná pojetí času – reflexivní nostalgie stranických veteránů a sílící byrokraticko-technokratické zaměření na přítomnost („pragmatismus“) stranických aparátů. Obě tato pojetí se přitom odlišovala od přímočarého stalinského nadšení pro nezpochybnitelnou, „nezvratnou“ cestu do budoucnosti.

Kolo revoluce se zadržává

Měnící se pojetí času v poststalinismu můžeme vysledovat i z rétoriky doprovázející oslavy komunistických výročí. Právě jubilea sloužila k posilování pocitu sounáležitosti a měla utvrzovat jistotu dějinného vývoje.⁸⁹ Tato jejich funkce byla však pod vlivem destalinizace dočasně oslabena: Po roce 1956 se sice komunisté, hlavně

87 LHASA Merseburg, f. Bezirk Halle, SED-Kreisleitung Bernburg, IV/403/385, Bericht über die Sitzung der Vorsitzenden der Kreiskommissionen, 15.7.1959, folio 167.

88 Viz GROßBOLTING, Thomas: *Der Tod des Diktators: Ereignis und Erinnerung im 20. Jahrhundert*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2011.

89 K problematice jubileí viz ZERUBAVAL, Eviatar: Calendars and History: Comparative Study of the Social Organization of the National Memory. In: OLICK, Jeffrey K. (ed.): *States*

Chruščov na dvaadvacátém sjezdu KSSS v roce 1961, pokusili obnovit leninskou vládu nad časem a oprášit motiv revoluce coby „lokomotivy dějin“. Zároveň ovšem během šedesátých let sílily v ideologické mluvě tendence ke zpomalení dějin, či dokonce k ustrnutí v přítomnosti pod vlivem zátěže minulosti. Budoucnost byla odložena na neurčito.⁹⁰

Jazyk komunistických oslav z šedesátých let kolísal mezi oběma těmito póly – mezi obnoveným úsilím o revoluci a zpomalením času. Když českoslovenští komunisté v roce 1962 oslavovali třicáté výročí mostecké stávk, nesly se jejich projevy ještě v duchu chruščovovského optimismu. Současně už ale obsahovaly i jisté vystřízlivění a náznaky stupňovitosti budování komunismu, ztráty přímočarosti, zpomalení tempa. Ještě se mluvilo o „smělých perspektivách“ a „revolučním procesu“, přičemž samotná stávka se oslavovala jako „vítězství nad reformismem“. Zároveň jako by užití staršího Marxova pojmu „revoluční proces“ (jehož Marx užíval spíš pro analýzu revolucí buržoazních) – a nikoliv prostě „revoluce“ – naznačovalo kompromisní povahu nového časového režimu. V hlavním referátu vedoucího tajemníka Severočeského krajského výboru KSČ Stanislava Vlčka se vyskytují „zpomalené“, střízlivé, úprk do budoucnosti brzdící výrazy, jako například „výstavba rozvinuté socialistické společnosti“, „trpělivě a houževnatě prosazovat do praxe“, „rozvoj socialismu a příprava výstavby komunismu“. Právě v této době začínají komunisté kriticky přemýšlet o „faktoru času“: „Rozvoj socialismu ani u nás nejde přímou a hladkou cestou. Budujeme jej v historickém období, kdy rozhodujícím činitelem je soutěžení mezi naším a kapitalistickým táborem a kdy mimořádný význam připadá faktoru času. Protože imperialismus po léta blokoval návrhy socialistického tábora na všeobecné a úplné odzbrojení a zostřoval mezinárodní napětí, musíme vykládat (sic) nezbytné prostředky na zajištění obrany před nebezpečím agrese. Z podstaty socialismu plyne, že si klademe vysoké cíle. Cesta k nim je však nevyhnutelně spojena s překonáním překážek a obtíží.“⁹¹

Jestliže v roce 1962 zakončil krajský vedoucí tajemník svůj projev ještě apelem na „konečné vítězství komunismu v naší zemi“, brali si řečníci o pět let později, vpředvečer pražského jara, z mostecké stávk už jiná ponaučení. Boj mosteckých horníků byl náhle „složitým, mnohovýstředným procesem“, v němž se neangažovali jen komunisté. Vytvořila se „široká jednota lidu“ napříč politických a národnostních hranic. Ohniskem tohoto nového pojetí nebyla již všeobjímající socialistická revoluce: historický pokrok byl nyní poháněn každodenní drobnou a obětavou prací celé společnosti. Hlavním účelem dějin už nebyl jasně vymezený boj proti třídnímu nepříteli, nýbrž solidarita různých společenských vrstev. Heslo „Jednota – stávka – vítězství“ vyjadřovalo spíš spolupráci než antagonistický zápas. Revoluční čas se zpomalil: mostecká stávka nebyla ani tak rázným revolučním činem jako

of Memory: Continuities, Conflicts, and Transformations in National Retrospection. Durham (North Caroline), Duke University Press 2003, s. 326 n.

90 PLAGGENBORG, S.: *Experiment Moderne*, s. 100 (viz pozn. 4).

91 SOA Litoměřice, f. Krajský výbor (KV) KSČ Severní Čechy, karton (k.) 15, záznam z plenární schůze Severočeského KV KSČ 23.3.1962, referát vedoucího tajemníka Stanislava Vlčka, folio 4.

spíše součástí „dlouhodobého historického vývoje“; i my sice děláme revoluci, ale v jiné době a v úplně jiných podmínkách než při prvním pokusu, tak zněl distancovaně strážlivý, historizující tón. A plynulo z toho poučení, že „v mnohém naše představy o socialismu, o délce jednotlivých etap, o tempech růstu, o jeho neohraničených možnostech musíme opravit. Jde o zrealnění našich představ i naší práce, jde o zrealnění politiky strany ve všech oblastech naší činnosti.“⁹² Spíš než o skutečnou, radikální revoluci se mělo nyní usilovat o „využívání revolučních zkušeností“. Opravdová revoluce se uskutečnila v minulosti; naše nynější doba je jen „současnou vývojovou etapou“.⁹³

Předěl mezi tím, co je, a tím, co není, vyzdvihl ve svém projevu k výročí stávky i vrchní ideolog strany, tajemník Ústředního výboru KSČ Jiří Hendrych. Připomínání mostecké stávky přirovnal k cestě časem, do jiné doby. A přeci tento odstup od konkrétní minulosti podtrhoval podle Hendrycha kontinuitu určitých základních idejí, jež spojovala jednotlivé dějinné úseky: „Právě v době, kdy se definitivně oddělujeme od minulosti, zjišťujeme, jak v nových podmínkách a na nové rovině znovu zápasíme o realizaci těchže idejí a myšlenek, které se tehdy vynořovaly.“⁹⁴ Výrazy zdůrazňující vývojovost a stupňovitost, pozvolnost, jako například „formování“, „realizace“, „uskutečňování“, „přechod“, „těžké zápasy“, dominují Hendrychovu referátu i jiným textům z této doby.

Zcela jistě byl tento způsob mluvy ovlivněn i těžkou hospodářskou krizí, jež Československo postihla v první polovině šedesátých let. Od té doby hovoří reformně orientovaní poststalinisté o zavádění tržních prvků do systému plánovaného hospodářství, nebo dokonce o „socialistickém tržním hospodářství“.⁹⁵ Zmiňování trhu, tržních prvků a příbuzných pojmů, které byly dříve pokládány za překonané, sugerovalo možnost návratu, a tím kompromis s minulostí. Právě hybridní, kompromisní pojmy byly typické pro poststalinickou ambivalentní mluvu. Hendrych byl dalek toho, aby jednoznačně kladně hodnotil Šikův reformní program z roku 1965, a skutečně spíše poukazoval na postupnost, přechodnost či kompromisnost reformních kroků: „Pro charakteristiku naší situace chtěl bych nakonec obrazně říci, že už jsme káru naší ekonomiky vytlačili z bláta, a zatím ji ale stále tlačíme do kopce, napínáme síly, jde nám to lépe, ale ještě jsme se na tu rovnou silnici nedostali. Já myslím, že to tak asi, obrazně řečeno, odpovídá prostě té ekonomické situaci, ve které jsme.“⁹⁶

92 *Tamtéž*, k. 21, záznam z plenární schůze Severočeského KV KSČ, 31.3.1967, folio 15 n.

93 *Tamtéž*, folio 23. V českém kontextu je nápadné časté užívání pojmu „etapa“.

94 *Tamtéž*, referát tajemníka ÚV KSČ Jiřího Hendrycha, folio 28.

95 Srv. KÖHLER-BAUR, Maria: Von der „Vervollkommnung“ der Planwirtschaft in der ČSSR zum „Neuen System der Lenkung“: Wirtschaftsreformen als Impuls für politische Veränderungen? In: HAUPT, H.-G. – REQUATE, J. (ed.): *Aufbruch in die Zukunft*, s. 65–88 (viz pozn. 40); KAPLAN, Karel: *Kořeny československé reformy 1968*. Brno, Doplněk 2000, s. 261–312; HOPPE, Jiří – ŠKODOVÁ, Markéta – SUK, Jiří – CACCAMO, Francesco: „O nový československý model socialismu“: *Edice dokumentů ke čtyřem interdisciplinárním vědeckým týmům při ČSAV a UK v 60. letech*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2016.

96 SOA Litoměřice, f. KV KSČ Severní Čechy, k. 21, záznam z plenární schůze Severočeského KV KSČ 31.3.1967, referát tajemníka ÚV KSČ Jiřího Hendrycha, folio 48.

S proměnami pojetí času a vizí budoucnosti souvisela i skepse vůči plánování, která se šířila od začátku šedesátých let: stále méně komunistů věřilo, že pomocí vědecky fundovaného plánu lze dějinný čas rozložit do sekvencí a tak jej lépe řídit. Tento stav se podobal vývoji v Sovětském svazu ve třicátých letech po ukončení druhé pětiletky, jak poznamenal německý historik Martin Schulze Wessel: komunistická budoucnost zůstávala sice i nadále hlavním ideologickým příslibem, jenž stále „platil“, zatím jej ale nebylo dosaženo.⁹⁷ Tak lze chápat i Chruščovův proslulý výrok, že komunismu bude dosaženo v roce 1980, nebo strategii československých komunistů, kteří vydávali „Vítězný únor“ 1948 za počátek socialistické revoluce, ale nikoliv ještě za konečné dějinné vykoupení. Byl to postoj podobný tomu, jež německý marxistický filozof Ernst Bloch charakterizoval jako princip „ještě ne“ (*Noch-Nicht*), jako blíže neurčený pud k něčemu, co ještě není uskutečněno.

S tímto pojetím času se měnilo také chápání pojmu práce, jenž byl stěžejní kategorií marxismu-leninismu. Pro šedesátá léta typické obrazy budoucnosti vyjadřovaly poznání, že k cílovému stavu beztrždní komunistické společnosti se dospěje jinak než pomocí plánované, na jasně určené a převážně kratší časové úseky dělitelné tělesné práce. Nyní se měla hlavním nástrojem pokroku a historické změny stát vědecká, to jest *dlouhodobá* práce s otevřeným koncem. Právě v této době začínají obrazy robotů, počítačů a atomových elektráren vytlačovat coby leitmotiv budoucnosti starší obrazy úderníka zápasícího s přírodními živly.⁹⁸

Tyto sémantické a symbolické posuny byly zároveň posilovány tím, že se relativizoval pojem *revoluce*. Již se tolik nemluvalo o „socialistické revoluci“ v jednotném čísle, ale spíš o vícero revolucích, a to především o revoluci vědecko-technologické. Pojem revoluce byl zbaven své jednoznačnosti a průbojnosti, určitým způsobem se rozpliznul. Chruščovův tajný referát a následně i poststalinská ideologická mluva vůbec se sice pokoušely pojem revoluce vzkřísit, zároveň ale rozšířily škálu jeho významů. Klasický (ozbrojený) třídní boj již nestál v popředí. Stranické diskuse z šedesátých let dokládají, že o základních otázkách socialismu a jeho chronologickém uspořádání – kde končí revoluce a začíná „budování“, jaký je chronologický vztah, popřípadě hranice mezi lidovou demokracií, socialismem a komunismem, kdy bude dosaženo konečného cíle a podobně – panovaly velké nejasnosti. Straníci kladli otázky po „charakteru naší epochy“ a ideologičtí pracovníci na ně jen těžko hledali odpovědi.⁹⁹ Nejasnosti vyvstaly mezi soudruhy zejména v souvislosti s reformami ekonomickými, s „novými“ systémy hospodářství zaváděnými v Československu a NDR během první poloviny šedesátých let, ale také při propagaci příručky *Základy marxismu-leninismu*, která se měla stát ideologickým katechismem

97 SCHULZE WESSEL, Martin: Zukunftsentwürfe und Planungspraktiken in der Sowjetunion und der sozialistischen Tschechoslowakei: Zur Einleitung. In: SCHULZE WESSEL, Martin – BRENNER, Christiane (ed.): *Zukunftsvorstellungen und staatliche Planung*. München, R. Oldenbourg 2010, s. 1–18, zde s. 9.

98 Viz BEST, Ulrich: Arbeit, Internationalismus und Energie: Zukunftsvisionen in den Gaspipelineprojekten des RGW. In: *Tamtěž*, s. 137–158.

99 LHASA Merseburg, f. SED-Bezirk Halle, SED-Bezirksleitung Halle, IV/A-2/9/01/61, Einschätzung des Parteilehrjahres 1963, 14.11.1963, folio 13.

poststalinské éry namísto Stalinova nechvalně známého „Krátkého kurzu“ (*Stručných dějin VKS(b)*). Proč se má, ptali se komunisté v místních organizacích, znovu od základů měnit hospodářská soustava, kterou jsme v padesátých letech pracně budovali, a stejně tak i celý ideologický systém marxismu-leninismu? Nebylo jim jasné, v jakém stadiu „socialistické revoluce“ se po roce 1956 vlastně nacházejí. Východoněmečtí ideologové dělili revoluci na delší „etapy“ (spíše než kratší časové sekvence), a tím ji spojovali s dlouhým trváním a méně jednoznačným výsledkem.

Období po roce 1956 můžeme spolu s německým historikem Stefanem Plaggenborgem hypoteticky nazvat „porevoluční plánovací kulturou“ (*nachrevolutionäre Plankultur*). Když revoluční nadšení díky Chruščovově utopickému impulzu na dvaadvacátém sjezdu sovětských komunistů znovu zesílilo, nejednalo se už ani o čistý reformismus, ani o revoluční mobilizaci, ale o kombinaci vizí bezprostřední změny a dlouhodobého vývoje.¹⁰⁰ Nejistá, hraniční situace mezi revolucí a reformou, jež se projevovala mimo jiné v ustavičné reorganizaci stranických struktur, se podobala strategii „revolučního čekání“, kterou formuloval Karl Kautsky, jakož i Leninové Nové ekonomické politice z raných dvacátých let. Toto pojetí času se odráželo především ve strategii „dlouhodobého vývoje“, v přechodných řešeních, a předjímalo tak poststalinskou ambivalenci, vyčkávání a nejistotu.¹⁰¹ Ve stranických diskusích z šedesátých let se na NEP opakovaně odkazovalo – jako na vzor hodný následování, ale i jako na odstrašující příklad.

Polským diskusím o pojmu revoluce dominovaly dva momenty: Zaprvé to byl výklad polského Října 1956 coby protistalinského povstání, jenž dobře zapadal do polského národního mýtu boje za svobodu. A zadruhé tradiční chápání Polska jako nedostatečně rozvinuté země, vyjádřené v klíčovém pojmu „zaostalosti“ (*zacofoanie*), který byl v poststalinském období velmi hojně užíván.¹⁰² Gomułka a další funkcionáři jej zdůrazňovali ve svých popisech předsocialistických polských dějin, když mluvili například o „v každém ohledu zaostalém zřízení carského Ruska“, kritizovali poměry v zemědělství nebo tepali „reakční“ polský nacionalismus.¹⁰³ V atmosféře říjnové „protistalinské revoluce“ už *zacofoanie* nebylo vysvětlováno jen jako následek kapitalismu a sanačního režimu (1926–1939), nýbrž i stalinismu.¹⁰⁴ Nyní měl motiv polského „opoždění“ mobilizovat k novým revolučním, skutečně socialistickým činům. Komunistická politika měla potírat „strašnou zaostalost

100 HANSON, S. E.: *Time and Revolution*, s. 168 (viz pozn. 4).

101 *Tamtéž*, s. 100.

102 Srv. SOSNOWSKA, Anna: *Zrozumieć zacofoanie: Spory historyków o Europę Wschodnie (1947–1994)*. Warszawa, Trio 2004.

103 Viz např. GOMUŁKA, Władysław: *Rede auf dem VIII. Plenum des ZK der PVAP, 20. Oktober 1956*. Warschau, Polonia 1956, s. 37 (odkazují na německé vydání Gomułkova projevu ve Varšavě); srv. referáty tehdejšího prvního tajemníka ÚV PSDS Edwarda Ochaba a místopředsedy vlády, člena politbyra ÚV PSDS Hilaryho Mince v časopise *Nowe Drogi*, roč. 10, č. 10 (1956).

104 Je pozoruhodné, že z příruček dějin strany byl stalinismus vytěsněn a nahrazen všeobjímajícím modernizačním narativem. Například výstavba průmyslového komplexu Nowa Huta byla popisována jako pozitivní protipól negativních projevů stalinismu. (Viz *Historia Polskiego Ruchu Robotniczego 1864–1964*, sv. 2. Warszawa, Książka i Wiedza 1967, s. 397.)

Polska v poměru k jiným evropským zemím“, jak zaznělo v červnu 1966 na schůzi Vojvodského výboru PSDS ve Vratislavi.¹⁰⁵ Nejenže *zacoľanie* údajně pramenilo „z civilizační situace“ Polska, z jeho dlouhodobého dějinného vývoje; zároveň se zrcadlilo i v konkrétních společenských jevech současnosti, zejména v „chuligánství“ a později též v alkoholismu a obdobných sociálně patologických jevech. Jednalo se tedy o určitý zásah minulosti do přítomnosti. Ostatně i „kult osobnosti“ byl často traktován jako archaická forma tyranie, která Polsko na několik let přibrzdila na jeho pokrokové cestě k socialismu.¹⁰⁶

V šedesátých letech se stal pojem *zacoľanie* pevnou součástí ideologické mluvy polských komunistů. Dostal se dokonce i do oficiálních stranických stanov z roku 1960, kde byl dán do souvislosti s kapitalismem a obdobím národní nesvobody.¹⁰⁷ Komunistická kritika zaostalosti však nepředstavovala frontální útok na pokrokovou podstatu polských dějin. Údajně se jednalo spíše o dočasné potlačení „pokrokových sil“. Přitom se pojem *zacoľanie* stále více omezoval na sféru hospodářskou a na životní úroveň; potírání zaostalosti se rovnalo hlavně zajišťování blahobytu. Brzy se, jak poznamenal již na začátku sedmdesátých let sociolog Zygmunt Bauman, prosadila kapitalismu blízká logika, neboť socialismus již ve své rané fázi přejal kapitalistickou ideologii růstu. Podle Baumana se jednalo o „domestikaci kapitalistické kultury v socialismu“, která kladla jednostranný důraz na průmyslovou výrobu. Socialismus sice vedl polemiku proti kapitalismu, ale pomocí pojmů, které převzal od kapitalismu.¹⁰⁸ V poststalinismu tato konvergence zesílila, a to i v oblasti samotného vykonávání moci, kdy politická rozhodnutí už nebyla legitimizována ideologickými principy, nýbrž byrokratickou racionalitou a utopii vědeckotechnologického rozvoje. Namísto ideologicky vymezené, suverénní moci nastupovalo zdánlivě neutrální, o expertní vědění se opírající řízení. Akcent se tak přesunul od zlomu a diskontinuity ke kontinuitě a pozvolné změně, k „transformaci“.¹⁰⁹

Rozmach rétoriky „zaostávání“ v Polsku šedesátých let byl projevem tohoto posunu v chápání času od zlomů k trvání. Revoluční nadšení stimulované během polského Října 1956 časem ochablo a bylo vytlačeno sílícími konzervativními postoji. Nastala éra takzvané malé stabilizace (*mała stabilizacja*), jak tehdejší atmosféru v roce 1962 charakterizoval spisovatel Tadeusz Rózewicz (1921–2014).¹¹⁰ V kolektivní paměti i v dějepisectví je přitom „malá stabilizace“ spojována na jedné straně s určitou

105 AAN, f. KC PZPR, 237/VII-5190, KW PZPR Wrocław, záznam z plenární schůze Vojvodského výboru PSDS 26.6.1966, folio 13.

106 „Naše strana bojuje za nový řád, bojuje proti vnějšímu i vnitřnímu nepříteli, proti konzervatismu a zaostalosti, strana, která masám vysvětluje to, co je nové, která směřuje k novému.“ (Tamtéž, 237/VII-3691, KW PZPR Wrocław, záznam z plenární schůze Vojvodského výboru PSDS 28.5.1956, folio 27.)

107 Statut PZPR. Warszawa, Komitet Centralny PZPR 1960, s. 18.

108 BAUMAN, Zygmunt: *Socialism: The Active Utopia*. New York, Holmes & Meier 1976, s. 103.

109 Viz BĚLOHRADSKÝ, Václav: *Přirozený svět jako politický problém*. Praha, Československý spisovatel 1991, s. 179 nn.

110 Viz BRZOSTEK, Błażej: „Jakoś się wreszcie ułożyło...“ Esej o Polsce lat „małej stabilizacji“. In: *Polska 1944/45–1989: Studia i materiały*, č. 10. Warszawa, Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk 2004, s. 263–297.

liberalizací, na straně druhé ale také s hospodářskou stagnací, nízkou životní úrovní a omezenými možnostmi individuálního rozvoje. Jakkoliv je toto označení především nálepkou, která se prosadila dodatečně a vytěšňuje mnohé dynamické aspekty doby,¹¹¹ zůstává faktem, že tehdejší stranická mluva podává převážně „stabilizovaný“ obraz. Stabilizační slovník, jak ukázal historik Blažej Brzostek, začal ve straně zapouštět kořeny už v první polovině šedesátých let.¹¹²

Vezměme si za příklad této nové mluvy referát vedoucího tajemníka Vojvodského výboru PSDS ve Vratislavi z června 1964. Projev obsahoval typické ideologické postuláty gomuľkovské konzervativní rétoriky šedesátých let – útoky na „nepřátele strany“, především revizionisty, důraz na stranu samotnou spíše než na obecné problémy kolem ní, vyzdvihování „obrody strany“ a kritiku hospodářského zaostávání. Ale celková dikce projevu je poznamenána dosud nezvyklou mírou nehybnosti, a zejména časové neurčitosti, *vágnosti*. Například když referát zmiňuje hospodářské zdokonalování, odkazuje na „další rozpracovávání úkolů“ a „další rozvoj našeho průmyslu“. Směrodatné přitom bylo časté používání nedokonavého vidu, jenž postupně stále více ovládal ideologickou rétoriku polských (ale i českých a slovenských) komunistů. Nedokonavost podtrhávala dojem neuzavřenosti a neurčitosti, jenž byl posilován obsahově stabilizujícími slovesy, jako „zajišťovat“, „konsolidovat“ nebo „pokračovat“. Dalším typickým znakem byla stupňovitost: usilovat se mělo o „postupné odstraňování překážek“, které brání pokroku. Ze syntaktického hlediska převládají v textu referátu větné části postavené na substantivních vazbách, jako například „možnosti rozvoje zmíněných oblastí činnosti strany“ nebo „zajištění realizace usnesení sjezdu“, které v pozdně socialistické mluvě nabývaly monstrózních rozměrů.¹¹³

Naproti tomu v roce 1956 panovala v Polsku ještě dynamická revoluční atmosféra. Jejím základem bylo typicky revoluční zrychlení tepu dějin, i když nyní šlo o to zrychleně korigovat neúspěchy předchozího, zkrachovalého revolučního pokusu a odčinit vykonané bezpráví. Mezi straníky vyvolávalo údiv, v jakém tempu se revoluční dění

111 Marcin Zaremba ukázal, že i 60. léta byla v Polsku obdobím sociálních nepokojů, zejména dělnických protestů (viz ZAREMBA, Marcin: *Spółczesność polskie lat sześćdziesiątych: Między „małą stabilizacją“ i „małą destabilizacją“*. In: ROKICKI, Konrad – STĘPIEŃ, Sławomir (ed.): *Oblicza Marca 1968*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2004, s. 25–51).

112 Brzostek poukazuje na tendenci poststalinické mluvy zdůrazňovat spíše „objektivní“ než „subjektivní“ příčiny, jakož i klást větší důraz v hodnocení „straničké práce“ na vynakládané úsilí spíše než na výsledek, dále na časté užívání podmiňovacího způsobu i výrazů jako *chyba* (možná) a *trzeba* (je nutno), které evokují pro stalinismus nepřipustnou nejednoznačnost, nejistotu a nerozhodnost (BRZOSTEK, Blažej: *Szkic o lokalnej władzy od stalinizmu „wczesnego Gierka“*. In: STOLA, D. – ZAREMBA, M. (ed.): *PRL: Trwanie i zmiana*, s. 97–117, zde s. 106–108 – viz pozn. 41). Srv. GŁOWIŃSKI, Michał: *Nowomowa i ciągły dalsze: Szkice dawne i nowe*. Kraków, Towarzystwo Autorów i Wydawców Prac Naukowych Universitas 2009, s. 178 nn.

113 AAN, f. KC PZPR, 237/VII-5190, KW PZPR Wrocław, záznam z plenární schůze Vojvodského výboru PSDS 26.6.1964, folio 9–18. Již klasickým příkladem tohoto pozdně socialistického verbalismu je Štrougalův „Soubor opatření ke zdokonalení soustavy plánovitého řízení národního hospodářství“ z roku 1980.

odehrává. Člen Okresního výboru PSDS v Čenstochové v prosinci 1956 prohlásil: „Jeden rok je v historické perspektivě období velmi krátké. Přesto v tomto poměrně krátkém čase nastaly jak v mezinárodním dělnickém hnutí, tak i v naší straně a naší zemi ohromné změny, změny historického významu.“¹¹⁴ Tu ještě doznívalo leninské, raně bolševické pojetí času, v němž „nesmírné změny“ mohly nastat během nejkratšího možného času – to platilo jak pro události roku 1956, tak i pro období nejtemnějšího stalinismu, kdy se v rychlých sekvencích kupily neblahé události. Po dvacátém sjezdu sovětských komunistů se v Polské sjednocené dělnické straně mluvilo o „narůstající revoluční vlně“,¹¹⁵ blahořečila se „naše revoluce“, jež nikdy nesmí být spokojena sama se sebou a nikdy nesmí být považována za ukončenou, neboť je přeci předpokladem „dalšího rozvoje“ a „dalšího pokroku“. Komunisté by vždy měli provádět „kritiku toho, co skutečně existuje“, zaznělo v říjnu 1956 na plénu Vojvodského výboru PSDS v Katovicích.¹¹⁶ Tento entuziasmus – tak zní má čtvrtá hypotéza – mohl být v šedesátých letech obnoven už jen zcela ojedinele.

Budoucnost zatím nefunguje

I když byla víra v poststalinické reformy v šedesátých letech často upřímná a euforická, rozpad jistoty dějinného vývoje a traumata z minulosti nepřestávaly působit jako břímně. Minulost vystupovala v poststalinismu v dvojí roli – jako trauma a jako sen. Byla traumatem, bolestivou ranou, kterou způsobily stalinské zločiny. Zároveň ale byla i snem, touhou po lepším světě, kterou bylo lze nejpřístupněji, nejautentičtěji vyobrazit pomocí idealizace vlastní minulosti. Lze souhlasit s historikem středověku Františkem Grausem v tom, že nostalgické představy se po určitém čase dostávají v každé pospolitosti, takže poststalinští komunisté nebyli žádnou historickou výjimkou. Mýtus zlatého věku, touha uniknout z tvrdé skutečnosti do krásného zdání je podle Grause prastará, univerzální.¹¹⁷ Časté poukazování poststalinských komunistů na lepší časy, které předcházely stalinskému teroru a byrokratickému odcizení, nelze odbýt jen jako jednostranně tesklivý návrat do minulosti, jako pouhou restaurativní nostalgii. Představy zlatého věku nikdy nebyly čistě zpátečnické a obrácené do minulosti. Vždy se zároveň prolínaly s vizí společenské změny, jak poznamenává Miroslav Hroch: „I tam, kde se deklaroval inovativní program, se formulovaly také požadavky restitutivní: tak např. v anglické revoluci to byl názor, že likvidace privilegií je vlastně odstraněním ‘normanské poroby’ z raného středověku, v české a maďarské revoluci 1848 se objevila myšlenka návratu do doby předbělohorské či do doby před nástupem Habsburků, sociální revolucionáři v ruské

114 *AP Katowice*, f. KW PZPR, 313/I/3, KP PZPR Częstochowa, Materiały z VIII Konferencji Sprawozdawczo-Wyborczej, 11.–12.12.1956, folio 35.

115 AAN, f. KC PZPR, 237/VII-3020, KW PZPR Kielce, záznam z plenární schůze Vojvodského výboru PSDS v Kielcích 17.–18.9.1956, folio 258.

116 *Tamtéž*, 237/VII-2953, KW PZPR Katowice, záznam z plenární schůze Vojvodského výboru PSDS v Katovicích 12.–13.10.1956, folio 247.

117 GRAUS, F.: *Goldenes Zeitalter, Zeitschelte und Lob der guten alten Zeit*, s. 93 (viz pozn. 1).

revoluci vyhlašovali návrat k předfeudální demokracii ruské občiny. Naopak, žádná z revolucí, které se hlásí k 'obnově' dřívějších hodnot a vztahů, nedokázala obnovit starý předrevoluční režim beze zbytku.¹¹⁸

Stesk po zlatém věku, určitý nostalgický aspekt, je vlastní všem moderním ideologiím. Přichází zpravidla poté, co je překonán revoluční zenit, co se zhroutil nějaký všeobíhající rozvrh domněle zářné budoucnosti, po období radikálních změn, prudkých vzestupů a pádů. Poststalinismus byl takovou dobou hledání nového počátku, a současně dobou rostoucí skepse a příklonu k idealizaci minulosti. V tomto světle se nám jeví jako podzim komunismu, jako doba odkvétání: podobně jako Huizingův pozdní středověk představoval poststalinismus určitý duchovní postoj, ve kterém se trudnomyslnost a melancholie, pesimismus a pocit nasycenosti, zklamání a odevzdanost, únava a strach ze života pojí s touhou po krásnějším životě v duchu vysněného ideálu.¹¹⁹ Byl epochou, která již dostatečně zestárla, a mohla se proto jako sova Minervina vydat k letu do své vlastní minulosti, zároveň se však ještě úplně nevzdala zápalu pro budoucnost a tu a tam – jako Gomuška roku 1956 v Polsku, Chruščov roku 1961 v Sovětském svazu, Ulbricht roku 1966 v NDR nebo Dubček roku 1968 v Československu – ještě uspořádala ohňostroj smělých vizí. Avšak břímě minulosti bylo příliš těžké a rány osudu příliš hluboké: po stalinismu, této „době vymknuté z kloubů“,¹²⁰ následovalo vystřízlivění a touha po normálním životě.

Poststalinismus tak má určitou tranzitivní kvalitu, je jevem přechodovým, jenž se sice ještě neodvrátil definitivně od budoucnosti, zároveň ji ale, doufaje a vyčkávaje, hledá v minulosti: buď skrz odčinění zločinů a rehabilitaci obětí, nebo prostřednictvím oživlých vzpomínek na údajně autentický zašlý věk. Poststalinismus tak k branám komunistické budoucnosti jen belhá, zdržován svou těžkomyslností a sklonem k sebepoznání. Trefně vyjádřil tento pocit mezidobí německý spisovatel, brněnský rodák Fritz Beer (1911–2006) ve své zprávě o československém reformním socialismu: budoucnost zatím nefunguje.¹²¹

Proto se poststalinisté, podobně jako všichni zklamaní následovníci neúspěšných revolucionářů, uchýlovali k představám „opravdové pospolitosti“, „zaniklých privilegií“ a „původní nevinnosti“. Už se nesnažili totálně ovládnout čas, ale hledali návrat ke stavu, v němž symbióza revolučního úsilí a vize ideální budoucnosti

118 HROCH, Miroslav: *Hledání souvislostí: Eseje z komparativních dějin*. Praha, Sociologické nakladatelství 2016, s. 194. K mýtu zlatého věku v kulturních dějinách viz např. LEVIN, Harry: *The Myth of the Golden Age in the Renaissance*. Bloomington, Indiana University Press 1969; ŚNIEŻKO, Dariusz: *Mit wieku złotego w literaturze polskiego renesansu: Wzory – warianty – zastosowania*. Warszawa, Wydawnictwo Naukowe Semper 1996; RUSSO, Florence: *Dante's Search for the Golden Age*. New York, Stony Brook 2011; DE LOECKER, Armand: *Zwischen Atlantis und Frankfurt: Märchendichtung und Goldenes Zeitalter bei E. T. A. Hoffmann*. Frankfurt/M., P. Lang 1983.

119 HUIZINGA, Johan: *Podzim středověku*. Jinočany, H & H 1999, viz zvláště kapitola „Touha po krásnějším životě“, s. 47–88.

120 Srv. ŠMAHEL, František: *Husitská revoluce*, sv. 1: *Doba vymknutá z kloubů*. Praha, Historický ústav AV ČR 1993.

121 BEER, Fritz: *Die Zukunft funktioniert noch nicht: Ein Porträt der Tschechoslowakei 1948–1968*. Frankfurt/M., Fischer 1969.

ještě dávala jasný dějinný smysl. Elegické, idealizující obrazy minulosti přitom neměly jen evokovat touhu po pouhém návratu, ale také znovu a znovu vzbuzovat nezkrušitelnou naději na štěstí a harmonii. Melancholické vzpomínky na slavnou minulost, jakož i zármutek z jejího zániku, pomáhaly komunistům v hledání světa, v němž se zbožnění starého nemusí nutně pojit s trpkým pocitem ztráty.¹²² Poststalinismus čerpal svůj mobilizační potenciál právě z tohoto duchovního rozpoložení mezi „již ne“ a „ještě ne“.

122 Srv. AMTMANN-CHORNITZER, C.: „*Schöne Welt, wo bist du?*“, s. 44 a 77 (viz pozn. 38).

Diskuse

Poststalinismus jako (ne)stalinský projekt modernity?

Možnosti konceptuálního uchopení intelektuálních „reformních“ diskurzů v období 1956–1968

Jiří Růžička

V odborné i neodborné literatuře bývá období po Stalinově smrti, a zvláště po dvacátém sjezdu Komunistické strany Sovětského svazu charakterizováno často jako doba „tání“, „destalinizace“, v lepším případě jako doba „reformem“.¹ V užším obsahovém vymezení se setkáváme často s pojmy jako „liberalizace poměrů“ ve sféře společenské, „spojování plánu a trhu“ na rovině ekonomické, „kritika dogmatismu“ a pluralismus v oblasti myšlenkové, „demokratizace“ na úrovni politické. Schematizujeme-li pro účely tohoto textu výrazněji většinu těchto charakteristik, pak získáme v rámci soudobého určujícího diskurzu více či méně negativní a zcizující obraz dané společensko-ideové konstelace. Snad pouze „reformismus“ bývá vymezován poněkud pozitivněji. Přesto i zde převládá slovník (což je patrné především v oblasti ekonomie) sugerující prolínání dvou sfér, které spolu původně neměly mít mnoho společného (plán versus trh, vedoucí úloha strany versus demokratizace

1 Za mnohé podněty a kritické připomínky musím poděkovat především Ivanu Landovi, Janu Mervartovi a Vítězslavu Sommerovi. Odpovědnost za výslednou podobu textu padá samozřejmě zcela na mou osobu.

a podobně). Máme-li pak na mysli československý případ, jako by celý tento emancipační proces vyvrcholil či (ve zpětném pohledu) končil výjimečnou periodou pražského jara 1968. Sledujeme-li z této perspektivy vývojovou trajektorii mnoha významných „reformních“ intelektuálů té doby, pak vzorec, který nabízí obecně převládající (a mnohdy i jimi samými stvrzovaný) narativ, má vcelku neproblematickou lineární podobu: od stalinismu přes destalinizaci k reformismu (v některých případech tato linie vede dále k liberalismu a kapitalismu). Pokud se soustředíme na „poststalinské“ intelektuální diskurzy, nabízí se otázka, zda lze periodu let 1956 až 1967/68, která je jako by suspendována mezi dvěma velkými událostmi – Stalinovou smrtí, respektive dvacátým sjezdem sovětských komunistů a pražským jarem – postavit alespoň zčásti „na vlastní nohy“, připsat jí určitou historickou svébytnost či jedinečnost, a tím i „pozitivnější“ ráz a zásadnější význam.²

Pojem *poststalinismus* bude v tomto článku (z nedostatku lepších výrazů) plnit právě takovouto zastřešující, konceptualizační funkci a měl by v tomto smyslu tvořit jistý kontrapunkt k pojmu „destalinizace“, který často navozuje dojem pouhého vymezování vůči minulému období a očišťování od jeho základních rysů (kultu osobnosti, Stalinovy vlády), takže se mi jeví jako výrazně nedostatečný. Z toho důvodu bude nutné rovněž ukázat, čím se z mého pohledu vyznačuje *stalinismus* a jakou roli hraje vzhledem k nastolenému problému. Nejprve představím určitý konceptuální rastr, skrze nějž chci poststalinismus analyzovat, posléze obrátím pozornost k samotnému stalinismu a nakonec načrtnu některé problémové okruhy poststalinismu v československém rámci. Vůbec však nezastírám, že tento text je ve většině ohledů *work in progress* a mnohá tvrzení je třeba chápat jako vstupní hypotézy, jež nechťejí předjímat budoucí výsledky konkrétního výzkumu. Takto je koncipován zvláště poslední oddíl.

Modernita a modernizace jako pojem

Nemám v úmyslu předkládat zde přehledové pojednání o pojmu „modernizace“ či modernitě. Vybírám z různých konceptů pouze takové, které se mi zdají nejvhodnější jako nástroj pro řešení dotyčného problému. Předem je nutné podotknout, že přinejmenším v prvním případě se nejedná explicitně o konceptualizaci modernity,

2 Výjimku zde představují mj. texty Pavla Koláře, který explicitně používá pojem „poststalinismus“ v silnějším, analytickém slova smyslu. K jeho koncepci viz níže. K některým pokusům charakterizovat poststalinismus a destalinizaci, zvláště v Sovětském svazu, viz DOBSON, Miriam: *The Post-Stalin Era: De-Stalinization, Daily Life, and Dissent*. In: *Kritika*, roč. 12, č. 4 (2011), s. 905–924; BOHN, Thomas M. – EINAX, Rayk – ABEßER, Michel (ed.): *De-Stalinization reconsidered*. Frankfurt/M. – New York, Campus 2014; JONES, Polly (ed.): *Dilemmas of De-Stalinization: Negotiating Cultural and Social Change in the Khrushchev Era*. London, Routledge 2006. Většina příspěvků v uvedených publikacích se ale převážně věnuje problematice destalinizace, samotnému pojmu, destalinizační praxi a její recepci v širší společnosti. Poststalinismus jako ucelený, samostatný koncept – patrně právě kvůli své destalinizační perspektivě – tyto texty nenabízí.

respektive modernizace, jakkoli se podle autora samotného z jeho přístupu dá koncept modernity vydestilovat. Myslím tím kritiku marxismu a reinterpretaci Karla Marxe v podání kanadského historika, filozofa a ekonoma Moisheho Postona. Dále se budu zabývat konceptem zaostalosti v jeho dvou výrazně odlišných podobách: jako *backwardness* u ukrajinsko-amerického historika hospodářských dějin Alexandra Gerschenkrona a jako *sous-développement*, respektive *underdevelopment* u dvou teoretiků závislosti z přelomu šedesátých a sedmdesátých let: belgického historika hospodářských dějin Paula Bairocha a německo-amerického sociologa, ekonoma a historika André Gundera Franka. Nakonec přejdu k historické periodizaci modernity (modernit) a jejímu interpretačnímu charakteru v pojetí německého sociálního a politického teoretika Petera Wagnera.

Pokud se týká dvojice pojmů „modernita“ a „modernizace“, hovořím zde o nich formálně v té podobě, kterou jim vtiskl britský historik a teoretik fašismu Roger Griffin. Modernizaci chápe jako množinu procesů, které probíhaly v západních společnostech během 19. a 20. století, modernita pak pro něj představuje výsledný stav, či spíše soubor dynamických efektů těchto procesů. K této pojmové dvojici se připojuje u Griffina jako třetí prvek ještě „modernismus“, jenž označuje zprvu myšlenkový protipohyb, který reaguje na úpadkové důsledky modernity a pokouší se je odstranit, s cílem nalézt její alternativní formu.³

Postonova kritika tradičního marxismu v té podobě, jak se zformoval u teoretiků Druhé internacionály a pokračoval hluboko do dvacátého století, se zaměřuje zvláště na pojem práce a funkci, kterou v tomto myšlenkovém schématu plní. Lidská práce je v něm chápána jako nadhistorická veličina, která tvoří podstatu člověka.

3 GRIFFIN, Roger: *Modernismus a fašismus: Pocit začátku za Mussoliniho a Hitlera*. Praha, Karolinum 2015, s. 75–96. Chci zde především zdůraznit onu formální, a nikoli obsahovou rovinu Griffinova pojmového rozlišení. Nenasleduji tedy Griffina v jeho charakteristice modernismu coby palingenetického hnutí, a již vůbec ne v jeho celkovém konceptuálním rámci, který vychází z explicitně formulované filozofické antropologie. Palingenezi lze bezpochyby rozpoznat coby podstatný aspekt fašismu, výrazně problematičtější je to však u socialistických či komunistických hnutí, jakkoli i zde lze nepochybně některé její prvky vystopovat. Problém ovšem spočívá v tom, že ne každé historické hnutí, které zahrnuje procesy obrody či „očistění“, musí být nutně označeno jako palingenetické. Socialismus a komunismus jsou univerzalistické koncepce a současně hnutí usilující o spravedlivou, rovnostářskou společnost. Palingenetické prvky se u něj sice mohou vyskytovat, jde však spíše o průvodní jevy. Z Griffinova pohledu bychom mohli takřka každou radikálnější kritiku modernity označit za palingenetickou, a tedy svým způsobem příbuznou s fašismem. V jednom má Griffin ovšem pravdu: „Při podrobném zkoumání jakéhokoliv rysu bolševismu odhalíme jeho modernistické jádro.“ (*Tamtéž*, s. 259.) Především ale Griffin nepřestává zdůrazňovat, že jedním z hlavních dekadentních efektů modernizace je rychlost změn, která společnost uvrhne do chaosu a atomizace. Stalinismus 30. let by v tomto případě z jeho definice modernismu vypadal, protože právě důraz na rychlost je pro něj naprosto klíčovým prvkem ekonomické politiky, nemluvě pak o „kulturním a psychologickém šoku“, „krizi hodnot“ či „masové anomii“, které byly produktem stalinické modernizace – tedy přesně tím, co má podle Griffina modernismus „léčit“. (K sociálním důsledkům stalinické modernizace viz LEWIN, Moshe: *The Making of the Soviet System: Essays in the Social History of Interwar Russia*. New York, Pantheon 1985, s. 303 n.)

Je obecným zdrojem hodnoty a podstatný rozdíl mezi jednotlivými „výrobními způsoby“ nakonec údajně spočívá v tom, jakou formou extrahují z této práce nadhodnotu a tu distribuují mezi jednotlivé třídy. Jediný významný rozdíl oproti koncepci Davida Ricarda by pak spočíval v mocensky nerovnoměrné vnitřní strukturační jednotlivých „výrobních způsobů“, kdy si jedna vládnoucí třída mocensky uzurpuje nadhodnotu, vytvořenou třídou produktivní. Kapitalismus je pak epochou, která tyto třídní vztahy ukazuje v nejvyostřenější a zároveň v nejsimplifikovanější podobě jako souboj pouze dvou antagonistických tříd – třídy vlastníků výrobních prostředků a třídy pracujících. Klasická marxistická kritika kapitalismu je tedy, jak se Postone s oblibou vyjadřuje, vedena „z hlediska práce“ – tedy z perspektivy těch, kteří prý veškerou hodnotu svou prací vytvářejí a jimž neproduktivní třída mimofyzickým násilím odnímá nadhodnotu. Pro problém exponovaný v tomto článku jsou nakonec důležité dva důsledky. Marxistická kritika především od sebe odděluje dvě dimenze – dimenzi výroby hodnoty a dimenzi její distribuce – přičemž se soustředí na (nespravedlivou) distribuci hodnoty a dimenzi výroby ponechává netknutou. Socialismus a kapitalismus by se pak lišily pouze ve formě distribuce hodnoty, zatímco forma výroby by zůstávala stejná. Zadruhé, forma odcizení v kapitalismu je chápána jako násilné odejmutí toho, co bylo původně vlastnictvím bezprostředního producenta – výsledků jeho práce, a tedy jeho vlastní lidské podstaty.

Moishe Postone staví tuto interpretaci na hlavu a místo kritiky kapitalismu z hlediska práce kritizuje samotnou povahu práce v rámci kapitalismu. Práce tak ztrácí charakter nadhistorické složky lidské podstaty a ukazuje se jako specificky historická forma zprostředkování sociálních vztahů v kapitalistické (a žádné jiné) společnosti. Tato zprostředkující funkce je dána tím, že v kapitalismu nejsou produkty spotřebovávány samotnými producenty, ale fungují jen jako prostředek k uspokojování všech producentových potřeb. Specifická forma práce producenta je v tomto procesu abstrahována od jím vytvořených produktů, které se tak stávají zbožím a ničím jiným. Co dává práci její obecný charakter, tedy není skutečnost, že je obecným měřítkem hodnoty specifických pracovních činností, ale je to její společenská funkce coby sociálně zprostředkující aktivity.⁴ Hodnota pak bude definována jako zpředmětněná abstraktní práce, která je měřena v abstraktních časových jednotkách. Kapitalismus coby výrobní způsob definovaný zbožní výrobou se orientuje právě na extrakci co největšího objemu této abstraktní (směnné) hodnoty, a nikoli hodnoty užité (konkrétního materiálního bohatství). Zde má rovněž původ veškerá ideologie a praxe produktivismu, jež nutí individua pracovat navzdory stále rostoucímu objemu akumulovaného materiálního bohatství. Formou dominance, s níž se v kapitalismu setkáváme, tedy není nadvláda jedné třídy nad druhou, jak tvrdil tradiční marxismus (to je forma bezprostřední osobní závislosti předkapitalistických vztahů), ale „nadvláda abstraktních, kvazinezávislých struktur společenských vztahů, které jsou zprostředkovány zbožně určenou prací“.⁵

4 Viz POSTONE, Moishe: *Time, Labor and Social Domination*. Cambridge, Cambridge University Press 1993, s. 151 n.

5 *Tamtéž*, s. 126.

Z hlediska následného výkladu je důležité, že Postone zásadním způsobem kritizuje a reformuluje i další dva klíčové marxistické pojmy, a to „odcizení“ a „totalitu“. Z výše řečeného je již jasné, že odcizení nespočívá v přivlastňování produktu pracující třídy třídou kapitalistů, ale právě v historicky specifické formě práce, která má abstraktní charakter – práce je tak faktor odcizující, a nikoli osvobozující. Neméně překvapivé je i Postonovo přehodnocení konceptu totality, který – přinejmenším od Györgye Lukáče – hraje v marxismu významnou úlohu. Pro Lukáče byla (společenská) totalita pojmem, který odkazoval na vzájemnou provázanost lidských činností v jednom společenském celku. Atomizující povaha kapitalismu prostřednictvím dělby práce a specializace podle něj tuto vnitřní jednotu zakrývá – odcizení zde tedy představuje ono společenské roztržštění, které jednotlivcům nedovoluje kolektivní jednání.⁶ Pro Postona platí pravý opak – je to totalita, která je odcizující, protože ji v kapitalismu nekonstituuje onen celek lidských činností, ale forma abstraktní práce, jež má v tomto systému společensko-syntetickou povahu, kterou postrádá v jiných „společenských formacích“, a zprostředkovává vztahy, které mají jinde povahu otevřených společenských vztahů.⁷

Postone se tím mimo jiné snaží ukázat, proč v této interpretaci nakonec marxismus nemůže dostát svému radikálně emancipačnímu poslání. Je to právě kvůli tomu, že podstatu kapitalismu – jeho formu výroby, a tím i historicky specifickou funkci práce – nechává zcela netknoutou. Nejde tedy o to, že bychom museli režimy „lidových demokracií“ a socialistických republik chápat jako formy „státního kapitalismu“, a tedy jim přisuzovat stejný charakter *modus operandi* jako řekněme „kapitalismům tržním“.⁸ Cílem analýz inspirovaných Postonovým přístupem je spíše ukázat, jak tyto režimy nikdy nemohly ze své podstaty naplnit mnohá očekávání, která samy vyhlášovaly.

Z Postonovy kritiky se dá vyčíst především závěr, že všechny neduhy, které jsou Marxovi a potažmo marxismu připisovány *en bloc* (cílesměrná, respektive zákonitá forma historického vývoje, determinismus, esencialismus, práce jako zdroj hodnoty), mají svůj původ v této fatální záměně funkce práce v kapitalismu a v její ahistorické projekci coby esence lidské přirozenosti. Řečeno Foucaultovými slovy, takové chápání Marxe je ještě zcela v zajetí moderní *epistémé*, jejímž definičním znakem byla koncepce člověka jako transcendentálního východiska vědění či poznání, které

6 Viz LUKÁČS, György: *Geschichte und Klassenbewußtsein: Studien über marxistische Dialektik*. Darmstadt, Luchterhand 1978, s. 364–367 a dále.

7 POSTONE, M.: *Time, Labor and Social Domination*, s. 157.

8 K rozdílu mezi kapitalistickými a socialistickými ekonomikami srv. např. VERDERY, Katherine: *What Was Socialism, and Why Did It Fall?* In: TÁŽ: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton (New Jersey), Princeton University Press 1996, s. 19–38. Tato stať je dobrým protilekem proti všem snahám aplikovat koncepci státního kapitalismu na režimy východního bloku, Sovětský svaz samozřejmě nevyjímaje. Z analýzy autorky je patrné, že existence určité třídy, typu vlastnictví a vykořisťování nemusí vůbec kvalifikovat daný režim coby kapitalistický. K jedné z nejpromyšlenějších variant koncepcí státního kapitalismu viz TAMÁS, Gáspár Miklós: *Kapitalismus v čisté podobě*. In: TÝŽ: *K filosofii socialismu*. Praha, Filosofia 2016, s. 66–93.

se právě v jedné z empirických věd – klasické politické ekonomii, jejímž dědicem má podle všeho Marx být – projevuje v pojetí (lidské) práce jakožto veličiny, jež není nikdy zcela reprezentovatelná ve směně a je její podmínkou.⁹ Toto epistemologické gesto nám zároveň umožňuje pochopit, proč se politické režimy, které se touto filozofickou perspektivou zaštitily, nedokázaly vymanit z kapitalistické pasti produktivismu, a proč tedy musely ponechat formu výroby nedotčenou, jakkoli právě v této sféře se odehrávají podle Postona ty nejpodstatnější antagonismy moderní doby.

S touto diagnostikou je úzce svázán i problém zaostalosti, která bývá u teoretiků modernizace chápána jako nižší stupeň vývoje, jenž má být v procesu modernizace překonáván. Za jeden z takových paradigmatických pokusů bývá považováno Marxovo pojetí historického vývoje kapitalismu (zvláště v *Kapitálu*), v němž je Velká Británie chápána jako model, který budou ostatní země postupně následovat.¹⁰ Podobným způsobem je (navzdory své antimarxistické rétorice) konstruován i Rostowův model pěti stadií, jimiž by měly modernizující země procházet (takzvaný *take-off model*).¹¹ Schematičnost a lineárnost těchto přístupů se inspirativním způsobem pokusil zproblematizovat Alexander Gerschenkron, který se zaměřil na národní specifika modernizačních procesů. Právě za tímto účelem rozpracoval pojem „zaostalosti“ (*backwardness*), kterým vysvětloval historicky výrazně odlišnou podobu industrializace v rozvinutých (jako paradigma zde posloužila Anglie) a méně rozvinutých či zaostalých evropských zemích (zvláště Německo, Francie a Rusko). Míra a charakter zaostalosti, jimiž se daná země lišila od modelové rozvinuté země na počátku industrializačního procesu, mu pak umožnily uchopit právě povahu národních rozdílností: čím větší míra zaostalosti, tím větší úlohu hrály banky, respektive stát, tím více nabýval industrializační proces řízené, a zároveň diskontinuální povahy.¹²

Poněkud odlišnou koncepci zaostalosti (*sous-développement, underdevelopment*) zastávali v šedesátých letech teoretici závislosti, kteří ovšem s Gerschenkronem sdíleli obdobný záměr nabourat schematičnost modernizačních koncepcí, podle nichž by „zaostalé“ země měly následovat dráhu zemí „vyspělých“ a dle jejich kritérií tedy i určovat vlastní hospodářskou politiku. Pro Paula Bairocha, a zvláště André Gundera Franka však pojem zaostalosti odkazoval především na systémovou povahu ekonomického postavení zemí na periferii, která není dána jejich historicky nižším stupněm vývoje, ale právě jejich podřízeným (závislým) postavením vůči centru, jež z nich ekonomickou periferii teprve vytvořilo.¹³

9 FOUCAULT, Michel: *Slová a věci*. Bratislava, Kalligram 2000, s. 264–273.

10 MARX, Karel: *Kapitál: Kritika politické ekonomie*, sv. I/1. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1954, s. 16. Ponechávám zde stranou, do jaké míry se jedná o interpretaci adekvátní, či nikoli.

11 Viz ROSTOW, Walt W.: *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge, Cambridge University Press 1960.

12 GERSCHENKRON, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective: A Book of Essays*. Cambridge, Cambridge University Press 1962.

13 Viz BAIROCH, Paul: *Révolution industrielle et sous-développement*. Paris, Société d'édition d'enseignement supérieur 1963; FRANK, André Gunder – CHEW, Sing C. – LAUDERDALE,

Konečně přístup Petera Wagnera k modernitě je pro účely této statě inspirativní proto, že na jedné straně poskytuje poměrně plastickou historickou periodizaci různých modernit a na druhé straně nabízí takový rámec jejich formování, který se podstatně liší od vývojových a vysoce formálních modernizačních teorií.

Vzhledem k historické periodizaci modernit Wagner poukazuje na dva základní řezy v historickém formování moderní společnosti. První ohlašoval krizi takzvaného restriktivního liberálního modelu, který se vytvořil jakožto reakce na první velké politické revoluce nastupující moderny (zvláště Francouzskou revoluci). Jeho podstatnou charakteristikou je, že sice zachoval mnohé z vybojovaných (buržoazních) svobod a idejí, ale zároveň je upřel (proto je restriktivní) určitým skupinám obyvatelstva – zprvu nižším sociálním vrstvám, ženám a mentálně chorým, postupem doby se tato restrikce ještě rozšiřovala na základě nacionálních, etnických a kulturních kritérií. Zánik tohoto liberálního modelu způsobila především ta skutečnost, že právě v důsledku restriktivních opatření ponechával na okrajích společnosti celé skupiny obyvatelstva a nedokázal tak naplnit vlastní přísliby univerzální svobody, společenské harmonie a demokratičtějšího způsobu vlády. Obecná nestabilita (post) liberálních režimů podněcovala vznik nových typů politické, ekonomické a ideologické praxe, které místo liberálního akcentu na svobodné sdružování jednotlivců (dodejme, že třídně privilegovaných) kladla důraz na kontrolu a organizování do větších celků, ať již šlo o korporace, oligopoly, masové politické strany, či odbory. V daném problémovém kontextu je důležité, že stalinismus (či jeho vlastními slovy „sovětský socialismus“) chápe Wagner jako zrychlenou, zhuštěnou formu této organizované modernity, respektive formu „více organizovanou“, než byl její západní protějšek.¹⁴ Rozdíl mezi nimi tedy není podle Wagnera diferencí v podstatě, ale ve stupni. Krize organizované modernity pak nastupuje na přelomu šedesátých a sedmdesátých let minulého století, kdy právě tyto organizační celky, které fungovaly jako nástroje kontroly, omezování a kanalizace rizik, antagonismů a krizí, ztratily svou legitimitu a funkčnost.

Druhou inovací Wagnerova přístupu je konceptuální uchopení celé problematiky modernity a moderních společností. Wagner se chce na jedné straně rozejít se všemi koncepcemi, které by modernitu chápaly podle jednotného vzorce, jenž stanovuje obecné podmínky pro splnění úspěšné modernizace. Na druhé straně kritizuje ty přístupy, které vycházely buď z identifikace moderny a kapitalismu, anebo je naopak stavěly do ostrého protikladu. Jeho východiskem pro určení toho, co je modernita, není nějaká podoba esenciální definice, ale určitý závazek, který si modernita ukládá jako svou maximu. Tímto závazkem je cíl stanovit si svůj vlastní zákon, tj. úsilí o získání autonomie. Individuum či společenství se podle tohoto navýsost kantovského postoje nerozhodují podle zvyku, tradice či autority, ale pouze na základě vlastního rozumu. Druhým důležitým momentem Wagnerovy koncepce je její interpretativní

Pat (ed.): *Theory and Methodology of World Development*. New York, Palgrave Macmillan 2010, s. 7–17.

14 Viz WAGNER, Peter: *Sociology of Modernity: Liberty and Discipline*. London, Routledge 1994, s. 101–103.

aspekt. Rozhodování se podle ní váže vždy ke konkrétní situaci (či Wagnerovými slovy „zkušenosti“), a podléhá tak určitému výkladu. Není tedy možné narysovat předem, čím modernita v dané situaci je či má být. Konkrétněji řečeno, kapitalismus, parlamentní demokracie, státní socialismus jsou pouze určitými interpretacemi moderního postoje, a nepředstavují tedy jediné možné řešení.¹⁵

Stalinismus jako modernizační projekt

Zařazovat Stalinův režim mezi takzvané totalitární režimy je přístup velice rozšířený. Podstatné ale na tom je, že stalinismus (a spolu s ním i nacismus) teorie totalitarismu uchopily jako moderní fenomén, jako zcela novou kvalitu či typ vládnutí, který nemá v dosavadních dějinách obdoby. Zvláště Hannah Arendtová velice úzce spojila genezi totalitárních systémů s některými maligními efekty (pocit vykořeněnosti, pauperizace, atomizace společnosti) moderních společností, jejichž výsledkem byl vznik zcela nového sociálního útvaru – masy, amorfního, dezorganizovaného společenského tělesa, postrádajícího třídní vědomí a vlastní společenský zájem.¹⁶ Nicméně zatímco v německé variantě totalitarismu se masa prý zrodila na základě historických okolností, Stalin si podle Arendtové musel vlastní masu právě v důsledku ruské zaostalosti za západními, moderními společnostmi vytvořit sám skrze čistky a teror.¹⁷

Naopak mnoho liberálních interpretací chápe stalinismus (a konkrétněji myšlení předních revolučních teoretiků a praktiků, jako byl kromě Stalina Vladimir Lenin, Lev Trockij a v mnoha ohledech marxismus samotný) jako výplod osvícenského (a tedy i moderního), leč navýsost neliberálního myšlení, které „násilím“ aplikuje na (nějakým způsobem) nedokonalou společnost vlastní racionální a vposled utopická schémata za účelem vybudování rovnostářské a spravedlivé společnosti.¹⁸ Práce historiků (post)revizionistické školy se sice na jedné straně postavily proti těmto výrazně zjednodušujícím schématům, do hry zpět dostaly širší společnost a vyvrátily přesvědčení o jednotné povaze nacistických a komunistických režimů, v samotném stalinismu však viděly spíše určitou brzdu či konzervativní reakci na progresivní tendence vyvolané událostmi roku 1917.¹⁹ Je patrně zásluhou zvláště amerického

15 TÝŽ: *Moderne als Erfahrung und Interpretation: Eine neue Soziologie zur Moderne*. Konstanz, Universitätsverlag Konstanz 2009.

16 ARENTOVÁ, Hannah: *Původ totalitarismu*, sv. 1–3. Praha, OIKOYMENH 1996, s. 437.

17 *Tamtéž*, s. 444–447.

18 Viz KOŁAKOWSKI, Leszek: *Main currents of Marxism: The founders, the golden age, the breakdown*. New York, W. W. Norton & Comp. 2008; WALICKI, Andrzej: *Marxism and the leap to the kingdom of freedom: The rise and fall of the Communist utopia*. Stanford (California), Stanford University Press 1995; REE, Erik van: *The Political Thought of Joseph Stalin: A study in twentieth-century Revolutionary Patriotism*. London, Routledge 2002, s. 283–287.

19 K tomu viz KOTKIN, Stephen: *Magnetic Mountain: Stalinism as Civilization*. Berkeley, University of California Press 1995, s. 5 n. K profilovým pracím uvedeného přístupu náleží především *The Making of the Soviet System* Mosheho Lewina (viz pozn. 2). Je ovšem třeba říci, že Lewin na rozdíl od Trockého nevidí ve stalinismu přímo regresivní fázi bolševické

historika Stephena Kotkina, že stalinismus začal být chápán jako grandiózní modernizační projekt, který nacházel široký ohlas v sovětské společnosti. Stalinismus by pak nebyl žádnou konzervativní reakcí, jak by tomu chtěly dle Kotkina některé „posttrockistické“ interpretace, ale naopak spíše „znovuoživením revolučního utopismu“ s cílem vytvořit „novou civilizaci“.²⁰ Tato forma „znovuoživení“ je zde naprosto klíčová, protože reagovala na deziluzi mnoha bolševických politiků, ale rovněž i sovětských obyvatel, z nenaplněných příslibů revoluce, které braly zaslouhu v období zavádění liberální Nové ekonomické politiky.²¹

Kotkin si všímá (zdaleka ne jako první nebo jediný) ještě dalšího důležitého rysu stalinské politiky – vybudování silného státu jako prostředku k rychlému provedení modernizace. Silné autoritářské či despoticke tendence tedy nemusí být chápány jako inherentní součást jistého politického modelu, jak se s tím setkáváme u teoretiků totalitarismu, ale mohou být nástrojem, jenž umožňuje nejrychlejší formu modernizace zaostalé země. V tom spočívá jádro sporu mezi Stalinem a Trockým o koncepci „socialismu v jedné zemi“, kterou Trockij považoval vzhledem k ruské, respektive sovětské zaostalosti za neuskutečnitelnou. Je známo, že Stalin politiku socialismu v jedné zemi nerazil od začátku (původně šlo o Bucharinovu myšlenku), patrně se pro něj stala určitým nouzovým a snad i nezbytným východiskem tváří v tvář neúspěšným ostatním socialistickým revolucím v Evropě a postupné izolaci Sovětského svazu. Právě tyto okolnosti jej donutily k vlastní, specifické formě modernizace, jež se musela spolehnout především na vlastní zdroje.²² Nutno podotknout, že pokud bylo zamýšleným výsledkem tohoto projektu udržení sovětského režimu proti nacistické hrozbě, stabilizace země, následné nebyvalé posílení jejího mezinárodního postavení a vposled zvýšení životní úrovně obyvatelstva, pak se nelze vyhnout závěru, že šlo i navzdory neopominutelným lidským ztrátám, počátečnímu chaosu a plýtvání o projekt svým způsobem úspěšný.²³

Kotkin se nicméně ještě pohybuje v rámci (byť zcela na okraji) liberální interpretace stalinismu, protože jej chápe jako dědictví osvícenského progresivního myšlení a rozumí mu implicitně stále v dichotomii „přirozeného“ liberalismu a „umělého“

revoluce, ale zcela „novou kvalitu“, která je od bolševismu jako takového podstatně odlišná. Ony zpátečnické tendence (autokracie, kult osobnosti, etatismus, využívání náboženských ideologických forem) jsou pro něj teprve efektem stalinské ultrarychlé formy modernizace, jejíž páteří se kvůli obecné zaostalosti společnosti mohla stát jen byrokracie.

20 KOTKIN, S.: *Magnetic Mountain*, s. 14 a 16.

21 Srv. GOLDMAN, Wendy Z.: *Terror and Democracy in the Age of Stalin: The Social Dynamics of Repression*. Cambridge, Cambridge University Press 2007; KOTKIN, S.: *Magnetic Mountain*, s. 16.

22 Srv. REE, E. van: *The Political Thought of Joseph Stalin*, s. 93–95. Van Ree ale zároveň připomíná, že autarkní socialistická ekonomika není jen nějakou ruskou aberací marxismu, ale lze ji najít již u Karla Kautského v jeho Erfurtském programu (*tamtéž*, s. 94).

23 K hospodářské situaci SSSR mezi válkami viz ALLEN, Robert C.: *Farm to factory: A Reinterpretation of the Soviet Industrial Revolution*. Princeton (New Jersey), Princeton University Press 2003. Allen zde dává důraz především na jeden důležitý metodologický aspekt: pokud chceme vyhodnotit případné úspěchy a neúspěchy sovětské ekonomiky, pak je nutné ji srovnávat se zeměmi tzv. třetího světa, protože to byla počátkem 20. let její startovní pozice (*tamtéž*, s. 11–13).

racionalismu.²⁴ Druhým nedostatkem jeho jinak inovativního přístupu, který mu vytkla Anna Krylovová a který ho stále (byť nechtěně) poutá k teoriím totalitarismu, je chápání sovětského režimu, a zvláště jeho ideologie jako souboru „fixních idejí“, jež se etablovaly během dvacátých let a zůstaly prakticky neměnné až do konce osmdesátých let dvacátého století.²⁵ Krylovová ukazuje neudržitelnost této koncepce především na nových „individualizačních diskurzích“, které vznikaly již od poloviny třicátých let a nabourávaly tak představu o jednotném bolševickém antiliberálním a kolektivizačním diskurzu.²⁶ Odtud pak Krylovová vyzývá k podstatně diferencovanějšímu přístupu, který by umožňoval identifikovat různé diskurzivní formace a vzorce jednání, jež nelze vtěsnat do často implicitních a povšechných označení typu „sovětská ideologie“, „bolševická ideologie“ nebo „klíčové hodnoty [bolševismu]“.²⁷

Z jiného pohledu problematizuje tuto koncepci sovětské ideologie jako monolitu David Priestland, který se zaměřuje především na Stalinovu mobilizační politiku na konci dvacátých a během třicátých let. Oproti tradičnímu homogennímu obrazu, v němž strana/stát/Stalin implementuje dle racionalisticky koncipovaného plánu příkazem svou vizi nové společnosti, zdůrazňuje Priestland během uvedeného období několik vln mobilizačních politik, jež oscilovaly mezi akcentem na populisticko-demokratizační strategii a politický element na jedné straně a důrazem na technologicko-manažerskou strategii a scientismus na straně druhé.²⁸ V rámci této stalinské politiky se tedy znovu odráží tenze samotného marxismu mezi racionalistickým scientismem, který nadevše klade platnost objektivních zákonů vývoje společnosti a historie, a voluntarismem, který naopak dává přednost revoluční vůli, jež má schopnost měnit svět nehlédě na jeho objektivní zákonitosti. Stalinismus jako konkrétní ideologicko-politickou linii tedy rozhodně nelze chápat jako aplikaci předem promyšlené, utopické společensko-ekonomické konstrukce a vykalkulované politické strategie, ale spíše jako řadu politicko-ekonomických kroků prováděných metodou pokusů a omylů, jejichž spojnicí byla snaha o vytvoření nové, spravedlivé a rovnostářské společnosti (tj. socialismu) na jedné straně

24 Tato dichotomie bývá občas vykládána rovněž v návaznosti na koncepci dvou proudů liberalismu – francouzského etatistického a britského antietatistického – což je v jistém ohledu historicky přesnější, protože i francouzští myslitelé 18. století se sami chápali jako liberálové. Dobrý přehled celé debaty o povaze bolševismu a stalinismu poskytuje David Priestland v práci *Stalinism and Politics of Mobilization: Ideas, Power, and Terror in Inter-war Russia*. Oxford, Oxford University Press 2007, s. 5–16.

25 KRYLOVÁ, Anna: Soviet Modernity: Stephen Kotkin and the Bolshevik Predicament. In: *Contemporary European History*, roč. 23, č. 2 (2014), s. 167–192.

26 Tamtéž, s. 171.

27 Tamtéž, s. 181.

28 Viz PRIESTLAND, D.: *Stalinism and Politics of Mobilization*. K Marxovu zdůrazňování objektivních zákonů na jedné straně a svobody na straně druhé a ke dvěma zcela odlišným interpretacím marxismu, které z toho vyplývají, viz WALICKI, A.: *Marxism and the leap to the kingdom of freedom*, s. 19–21 (viz pozn. 18). Walicki ovšem naznačuje, že ani jeden z těchto směrů nechápe tuto možnou tenzi mezi scientismem a voluntarismem jako nějaký problém, natožpak jako rozpor (srv. KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009, s. 118 n.).

a překonání ruské hospodářské zaostalosti, a to s vynuceným využitím převážně domácích zdrojů (autarkie) na straně druhé. Silné centralizační až autokratické aspekty sovětského režimu je nutné vysvětlovat zaprvé především s ohledem na výrazný projektový charakter jeho ekonomické politiky, který je v kontextu urychlené modernizace obecně vzato mnohem efektivnějším nástrojem než decentralizovaná forma tržní ekonomiky, a zadruhé Stalinovou silnou nedůvěrou k regionálním stranickým funkcionářům, podnikovému managementu a obecně státní byrokracii.

Stalinismus jako koncepci a praxi tedy nepochybně lze na základě výše naznačených perspektiv chápat jako jednu z možných interpretací Marxova a Leninova myšlení, akcentující (ranou) formu developmentalismu²⁹ a s ní úzce spojené etapové pojetí dějin. To jsou základní stavební kameny toho, co Moishe Postone nazývá klasickým marxismem. Historie se v něm odvíjí dle modelu po sobě jdoucích „výrobních způsobů“ (prvobytně pospolný, otrokářský, feudální, kapitalistický, socialistický), kde jak fungování uvnitř „společensko-ekonomické formace“, tak přechod od jedné formace ke druhé jsou dány určitým zákonem (například přechodem kvantity v kvalitu). Lenin toto schéma výrazně obohatil myšlenkou „náhlého“, a tedy i „násilného“ skoku, jímž je možné revolucionizovat určitý „výrobní způsob“ na nižším stupni vývoje jakoby zhuštěním časoprostoru a rapidní akcelerací. Můžeme-li si zde posloužit metaforickým výrazem, pak se jedná o rychlý průchod intervalu, a nikoli o skok přes propast: klasický případ představuje samozřejmě Rusko v roce 1917.³⁰ Právě tento postup má rovněž řešit výše zmíněnou „tenzi“ mezi voluntarismem a scientismem – urychlení tempa vývoje v tomto smyslu ještě neznamená zrušení vývojových zákonů společnosti, ale právě jen jejich urychlení.³¹ Základní schéma zůstává alespoň na konceptuální úrovni stále stejné. Stalin tedy z této perspektivy nečiní ve třicátých letech nic výrazně odlišného a právem si tak může nárokovat titul „nejlepšího Leninova žáka“. Výraznou změnou ovšem je, že koncept „náhlého skoku“ praktikuje v jiných podmínkách – zatímco v roce 1917 šlo o převzetí politické moci, v roce 1929 jde o nastartování modernizace z pozice

29 K pojmu „developmentalismus“, resp. „developmentalistická diktatura“ viz LOSURDO, Domenico: *Stalin: Histoire et critique d'une légende noire*. Bruxelles, Aden 2011, s. 241–249. K různým „developmentalistickým“ teoriím vývoje viz PREBISCH, Raúl: *The Economic Development of Latin America and Its Principal Problems*. New York, United Nations 1950. Srv. dále práce Paula Bairocha a André Gundera Franka (viz pozn 13).

30 V tomto ohledu je navýsost signifikantní, jak urputně se Lenin brání a vyvrací jakákoli nařčení z umělého „zavádění“ socialismu v Rusku, z „přeskakování“ etapy „revoluce buržoaznědemokratického charakteru“ či z „okamžité přeměny revoluce v socialistickou“. (LENIN, Vladimír I.: O úkolech proletariátu v nynější revoluci. In: TÝŽ: *Sebrané spisy*, sv. 31: *Březen–duben 1917*. Praha, Svoboda 1987, s. 138–143; TÝŽ: *Dopisy o taktice*. In: *Tamtéž*, s. 156–169.)

31 Tím lze vysvětlit i nutné zavedení liberální Nové ekonomické politiky, která z tohoto úhlu pohledu umožnila Sovětskému svazu rychle vybudovat či dobudovat kapitalistickou společnost. Stalin se pak v tomto ohledu jeví jako skutečný socialistický revolucionář, který vyvádí Sovětský svaz z kapitalismu do socialismu.

zaostalé země, a to jak ve smyslu *backwardness*, tak do značné míry i *underdevelopment*.³² Metaforicky řečeno, Stalinův „velký skok“ zde ovšem stejně jako u Lenina neznamená přeskočení propasti, ale rychlé proběhnutí. Jeho prohlášení z roku 1931 ohledně zaostalosti a tempa hospodářského růstu jsou výstižná: „Opozдили jsme se за выпелыми землями о 50–100 лет. Мы должны эту отсталость уразить за десять лет. Будь так učiníme, nebo нас rozdrtí.“³³

Pokud je v klasickém marxismu (v Postonově smyslu) řeč o první fázi developmentalismu, platí to pro regiony či státy na různě se odvíjejících stupních modernizace, respektive zaostalosti (v Gerschenkronově smyslu). Modernizace tu představuje záměrnou strategii, s jejíž pomocí se zaostalé země snaží dohnat a v krajních případech předejít země nejrozvinutější, přičemž míra zapojení státu a centrálního plánu závisí na stupni zaostalosti, a nikoli na ideovém podhoubí, z něhož (údajně) impulz k modernizaci vyšel. Tato forma „progresivní modernizace“ (Stephen Kotkin), respektive první fáze developmentalismu nadto obsahuje klíčovou složku, jíž se odlišuje od neprogresivních modernizací – snahu o vybudování spravedlivé, rovnostářské společnosti. Nejprůhodnějším označením pro režimy, které vyhovují těmto charakteristikám a jež zároveň nelze označit za demokracie, by pravděpodobně byla „developmentalistická diktatura“.³⁴ Silné tendence k centralizaci a byrokratizaci, které stalinský developmentalismus provázejí, dle mého názoru nelze

32 *Backwardness* zde odkazuje na zaostalost ve smyslu historického vývoje. Stupeň této zaostalosti pak vysvětluje v sovětském případě nutnost a vysokou míru zapojení státu v procesu modernizace. Pokud jde o zaostalost ve smyslu *underdevelopment*, jedná se částečně o hypotetickou otázku, protože Sovětský svaz nebyl v té době integrován do světové ekonomiky zcela standardním způsobem; rozhodně nikoli v tom smyslu, jaký předpokládají teoretikové tohoto pojmu, tj. jako země, která se stává zaostalou až díky své integraci do světové ekonomiky. Na druhé straně, jak uvádí Robert C. Allen, SSSR měl svou ekonomickou a populační strukturou mnohem více společného se zeměmi třetího světa než se Západem, a je tedy na místě se ptát, v jaké míře o něm lze mluvit jako o zemi nejen historicky, ale rovněž systémově zaostalé (ALLEN, R. C.: *Farm to factory* – viz pozn. 23). Na druhou stranu Lenin sice mluvil o Rusku jako o zemi druhého řádu s vysokým podílem cizího kapitálu, která nicméně usiluje o vlastní kolonie (LENIN, Vladimír I.: *Imperialismus jako poslední stádium kapitalismu*. In: TÝŽ: *Sebrané spisy*, sv. 27: *Srpen 1915 – červen 1916*. Praha, Svoboda 1986, s. 367–370, 400 a 411 n.).

33 STALIN, Josef V.: O úkolech hospodářských pracovníků. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 13: *Červenec 1930 – leden 1934*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1953, s. 51.

34 Právě tímto termínem označuje Stalinův režim ve 30. letech italský marxistický filozof a historik Domenico Losurdo (viz LOSURDO, D.: *Stalin*, s. 241–249). Přikláním se k tomuto termínu i s vědomím, že pojem diktatury bývá dnes často zbytečně nadužíván (především ve spojení „socialistická diktatura“) pro politicky a právně relativně stabilní socialistické režimy východního bloku. Diktatura – i vzhledem ke svému původnímu významu – ovšem neoznačuje nějaký „autonomní“ typ režimu s regulérní politicko-právní strukturou, ale specifický stav v rámci této struktury samotné, jenž má vždy přechodný charakter. Jakkoli na politicko-právní rovině Sovětský svaz ve 30. letech takovýmto režimem nebyl, na společensko-ekonomické rovině by se takto označit dal. „Státní socialismus“ je naopak vhodný pojem pro režimy východního bloku v období 60.–80. let, kdy prokazovaly vysokou míru stability, s výjimkou některých period typu pražského jara. (Ke kritice užívání pojmu „diktatura“ viz AGAMBEN, Giorgio: *State of Exception*. Chicago, The University of Chicago Press 2005, s. 48.)

chápat jako nějakou brzdu tohoto akceleračního pojetí modernity, či naopak jako negativní důsledek, eventuálně podstatu určitého (v tomto případě totalitárního) režimu. Mnohem spíše v něm lze spatřovat nutný operační mechanismus, bez nějž by takový modernizační projekt jednoduše nebylo možné uskutečnit. Nelze dále zapomínat na to, že právě tato stalinská verze developmentalismu se stala po druhé světové válce velkou inspirací pro země třetího světa, které v ní viděly způsob, jak se pozvednout ze stavu systémové závislosti (ve smyslu *underdevelopment*), přiblížit se vyspělým zemím, a tím získat ekonomickou a politickou nezávislost.

Právě tato optika pomůže lépe pochopit podstatu, průběh a konec období stalinizace ve východním bloku (a zvláště v Československu). Stalinismus jako určitá verze modernity se stal v těchto regionech její paradigmatickou aplikací, aniž by byla jakkoli zohledněna regionální specifika, minulý průběh modernizace a její stávající úroveň. To neznamená, že by zde tato forma byla vnucována ve všech ohledech sešora, tj. pod přímou kuratelou Moskvy.³⁵ Důležité je, že tuto ahistoričnost stalinské verze modernity začali tematizovat samotní komunističtí intelektuálové, kteří byli samozřejmě stalinismem ve svých formativních letech silně ovlivněni. Pokud lze mluvit o nějakém „vystřízlivění“ této generace, pak dle mého názoru spočívá právě v tomto vědomí konce stalinismu coby životaschopného, progresivního a modernistického projektu. Hospodářské a politické krize v zemích východního bloku během padesátých let jasně dokládaly, že stalinské variantě modernizace dochází dech a je nadále neudržitelná. Takzvané kritické či reformní diskurzy v Československu šedesátých let, jež reagovaly na tyto krize, můžeme interpretovat jako jejich symptom, ale rovněž i jako pokus najít nové progresivní východisko – novou interpretaci modernity ve smyslu Petera Wagnera, a nikoli pouhé zavržení či negaci stalinismu.

Destalinizace/poststalinismus v československém kontextu: problémové okruhy a teze

Již v úvodu jsem naznačil myšlenku, že období po Stalinově smrti, a ještě spíš po dvacátém sjezdu sovětských komunistů by nemuselo být vnímáno jen jako čas kritiky takzvaného kultu osobnosti a zbyrokratizované formy řízení společnosti, čas zavádění více či méně nutných reforem a specifické společenské atmosféry, která se někdy nazývá „táním“. To vše jsou nepochybně jevy, které se v daném období vyskytovaly a v mnoha ohledech (právem) poutají naši pozornost. Na druhé straně snad až příliš zatemňují hlubší myšlenkový pohyb, který tu více, tu méně explicitně vyřázel na povrch v jednotlivých „reformních“ diskurzích. Výše uvedené charakteristiky dané časové periody se přeci jen nesou v až příliš negativně konotovaných termínech – „kritika“, „reformy“, „tání“, ale i samotná „destalinizace“ jako by

35 Spíše opak byl pravdou – stalinizace měla v mnoha ohledech silné domácí kořeny. Mnohdy docházelo k aplikacím postupů, které byly v SSSR již dávno opuštěny. (Viz HEUMOS, Peter: „Výhrůžme si rukávy, než se kola zastaví!“. *Dělníci a státní socialismus v Československu 1945–1968*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2006, s. 44 n.)

nesugerovaly žádné vlastní, neodvozené či (byť relativně) nezprostředkované určení. Sám o sobě pak výraz „destalinizace“ navozuje spíše dojem očištění, návratu k čemusi „původnímu“. Coby eventuální analytický pojem pak „destalinizace“ pro danou dobu není dost přínosná, protože neumožňuje periodu po roce 1956 nahlížet jako relativně samostatné období, které zdaleka není definováno jen stínem osobnosti, k níž se často a převážně (nikoli však zcela) negativně vztahuje, a které má také nějaký vlastní „pozitivní“ charakter. Na následujících stránkách se pokusím nastínit pouze několik hypotéz, otázek a tezí, jež zatím postrádají konzistentnější strukturu; činím tak i s vědomím, že některé navýsost předběžné závěry se pohybují na hranici akceptovatelné míry spekulace.

Podstatnou výjimku v dosavadním pojmání dotyčného období představuje v tomto ohledu nedávno vydaná syntéza Pavla Koláře, která nese termín „poststalinismus“ přímo ve svém názvu.³⁶ Kolář zde explicitně překračuje pouhou destalinizační charakteristiku daného období a pokouší se je nahlížet v mnohem „pozitivnějším“ světle jako samostatnou epochu, která se (řeceno s Karlem Rankem) vztahuje k bohu stejným způsobem, jak je tomu u epoch jiných. Poskytuje pak celou řadu rozlišení, která mají poststalinismus identifikovat. Místo stalinské programatické utopie nastupuje tehdy podle něj utopie procesuální, jež upozaduje konečný cíl a namísto toho zdůrazňuje pluralitu, kontingenci a ambivalenci dějin.³⁷ Oproti jednoznačnosti, neproblematičnosti a jistotě stalinismu, který nic nezpochybňuje a na nic se nedotazuje, se Kolářovi poststalinismus jeví jako „přechodová epocha“³⁸ neustále oscilující mezi „již ne a ještě ne“,³⁹ jako čas „hledání nového začátku a zároveň rostoucí skepse“⁴⁰ a konečně jako „podzim komunismu“⁴¹ – interval mezi optimistickým budováním nového světa a jeho vyčpělou, prázdnou „normalizační“ formou.

Ihned se samozřejmě dere na povrch otázka, zda právě tato charakteristika činí zadost snaze o autonomizaci dané epochy, o nalezení její vlastní, byť relativní nezávislosti.⁴² Rovněž chápání poststalinismu jako „podzimu“ je ošidné: jednak sugeruje navýsost tradicionalistické, cyklické pojetí času, především ale nastavuje prezentistickou perspektivu, protože zpětně (třebaže jen implicitně) hodnotí dějiny dané politické, sociální a ideologické formace (komunismu či socialismu) z hlediska její údajné historické prohry. Kolář takováto hodnocení vědomě neužívá, je nicméně zřetelné, že metafora podzimu, kterou si vypůjčuje od Johana Huizingy, jej až nepříjemně silně zavazuje k tomu, aby chápal dějiny komunismu jako jednolitou

36 KOLÁŘ, Pavel: *Der Poststalinismus: Ideologie und Utopie einer Epoche*. Köln/R., Böhlau 2016. Viz také dřívější autorovy publikace: TÝŽ: Čtyři základní rozpory východoevropského komunismu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 22, č. 1–2 (2015), s. 130–167; TÝŽ: Strana jako utopie: Komunistická identita po pádu stalinismu. In: *Tamtéž*, roč. 19, č. 2 (2012), s. 227–255.

37 KOLÁŘ, P.: *Der Poststalinismus*, s. 329.

38 *Tamtéž*, s. 328.

39 *Tamtéž*, s. 315.

40 *Tamtéž*, s. 314.

41 *Tamtéž*.

42 Právě na tento moment upozornil v diskusi nad Kolářovou prezentací jeho knihy Vítězslav Sommer (v semináři Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR dne 21.12.2017).

historickou vlnu, či přesněji jako organismus, který zažívá svůj zrod, růst, úpadek a pád. Nakolik se mu tak daří uniknout totalitárnímu paradigmatu, které on sám považuje v podstatě již za překonané, zůstává s ohledem na výše řečené palčivou otázkou.

Druhým problematickým bodem Kolářovy konceptualizace je charakteristika poststalinismu jakožto ideové formace, která usiluje o „obrození společnosti coby svébytného aktéra dějin“, o „otevírání prostoru pro historické nahodilosti, nečekané zvraty a nepravidelný vývoj“, o nahrazení „železných zákonů historického vývoje“, „bezejmennosti abstraktních velkých dějin“ a „společnosti jako mrtvého celku“ „konkrétními lidskými jedinci se svými chybami a nedokonalostmi“, kteří tak „získávají ztracený statut tvůrců dějin“.⁴³ Nechci nikterak vyvracet parciální platnost těchto postřehů, nemohu se ovšem zbavit dojmu, že se tu v mnoha ohledech jedná o romantizaci daného období, která s oblibou užívá vyostřených, leč málo vypovídajících dichotomií typu uzavřené – otevřené, abstraktní – konkrétní, fixní – dynamické, dogmatické – kritické. To je ovšem jen jeden sporný aspekt této konceptualizace. V jiné podobě se zde znovu setkáváme s hrozbou prezentismu, zvláště s ohledem na debaty v historiografii, které se vedou v podstatě již od přelomu sedmdesátých a osmdesátých let mezi zastánci dějin každodennosti a postmoderní historiografie na straně jedné a historiky objektivních struktur a procesů na straně druhé. Zdá se totiž, že Kolář zde až příliš neproblematicky převzal rastry dějin každodennosti (zaměřením na dříve bezejmenné jednotlivce jako aktéry dějin a na každodennost samotnou) a postmoderní historiografie (valorizace kontingence a plurality) a že je použil nikoli jako analytický nástroj (tj. jako *explanans*), ale jako výsledek své analýzy (*explanandum*). Popravdě řečeno, onen zcizující explanační rámec se tímto přístupem nijak podstatně nepřekračuje.

Domnívám se, že pojem poststalinismu přesto může nadále sloužit jako označení pro historickou etapu, která se vyznačovala hledáním nových podob a cest progresivní modernity po vyčerpání stalinismu jako její jedné, avšak zdaleka nikoli jediné formy. Samozřejmě může toto pojmenování sice vyvolávat dojem něčeho, co přichází po „herojské“ a „tragické“ epoše stalinismu, a nedosahuje tedy její velikosti. Na druhé straně může přeci jen evokovat určité společné momenty či intence, které přes nezanedbatelné posuny v akcentech zůstávají v důležitých ohledech stejné.

Právě československý kontext může poskytnout perspektivu, z níž je možné se ptát, nakolik byl „proces“ destalinizace (kritika „kultu osobnosti“ a související jevy po dvacátém sjezdu sovětských komunistů) a výzvy k ní dostatečným, či naopak nedostatečným popudem k zásadnější (re)formulaci socialistické modernity. Do jaké míry výzvy ke kritice „kultu osobnosti“ a sebereflexi ve skutečnosti překračovaly tento úzce obsahově vymezený rámec a nakolik šlo o záležitost pouze užší, progresivní intelektuální vrstvy (spisovatelů, filozofů), která byla konzervativním křídlem Komunistické strany Československa (alespoň načas) úspěšně odražena?⁴⁴ Dvacátý

43 KOLÁŘ, P.: *Der Poststalinismus*, s. 258 a 274 n.

44 Viz KUSIN, Vladimír V.: *The intellectual origins of the Prague Spring*. Cambridge, Cambridge University Press 1971, s. 19–27.

sjezd nepochybně patřil mezi stěžejní události i v československých poměrech a fungoval jako prvotní popud ke změně celkového myšlenkového rámce, těžko jej však lze pokládat vsutku za dostačující podmínku pro tento podstatný pohyb, který by jinak pravděpodobně skončil pouze shora kontrolovanou „destalinizací“ bez zásadnějších změn.⁴⁵ Nechci zde nikterak popírat celospolečenskou odezvu a důsledky Chruščovova „tajného referátu“, všeobecné povědomí a debata o Stalinových zločinech by ovšem samy o sobě stěží rozproudily značně širší diskusi o podstatě a dalším směřování socialismu. Zdá se, že podnětem pro takovouto reflexi, s podstatnějším dosahem u inteligence jako celku i v širší veřejnosti, se patrně stala až hospodářská krize z let 1962 a 1963.

Z výše řečeného by ovšem nemělo vyplývat, že by specifická jednota diskurzů, které se více či méně snažily pozitivním způsobem odpovídat na krizi stalinské modernity, byla obsahově jednotlitá. Naopak by se daly vcelku bez problémů identifikovat typy diskurzů, které směřovaly explicitně v mnoha ohledech proti sobě. Například „marxistický humanismus“ Karla Kosíka a Roberta Kalivody, technooptimisté či technokraté ražení Radovana Richty a Oty Šika či trockismus, respektive maoismus Egona Bondyho a Názorového sdružení levice jako radikálně levicových platform by mohly posloužit jako příklady navzájem výrazně konfliktních ideologií. Přitom je však stále třeba mít na paměti, že tato pluralita je pluralitou vnitřní, a to nikoli pouze ve smyslu mantinelů vymezených politickými a ideologickými institucemi, ale rovněž z hlediska producentů těchto intelektuálních diskurzů samotných.⁴⁶ Je nicméně otázkou konkrétního výzkumu, do jaké míry i zde neexistovaly výrazné spojnice či předpoklady (neredukovatelná komplexita dění či skutečnosti, postavení člověka v moderním světě a otázka lidské existence), které byly všem proudům tehdy společné, jakkoli jejich konkrétní odpovědi se mohly podstatně lišit. S tím úzce souvisí otázka identifikace množiny takzvaných dispozitivů – tj. pojmových uzlů či schémat, jejich funkcí a vzájemných vztahů – v nichž se mohla formulovat řešení přesahující zde předpokládaný základní problém dané periody – krizi stalinské verze modernizace a východiska z ní. Takovými dispozitivy by mohla být například Kosíkova „konkrétní totalita“, Šikův „nový systém ekonomického managementu“, Richtova „vědecko-technická revoluce“, „demokratický socialismus“, nová podoba historického materialismu (nedeterministické pojetí historického zákona) a podobně. Každý z těchto konceptů byl na své úrovni (ekonomické, politické, vědecké...) specifickou odpovědí na hledání cesty z krize stalinismu jako politického, ekonomického a ideologického systému, který již nebyl schopen řešit problémy dané doby. Stalinská vize developmentalismu přestávala být vnímána jako rámec, v němž je možné nadále uskutečňovat socialistický modernismus (v Griffinově

45 Patrně i z tohoto důvodu označuje Vladimír Kusín režim Antonína Novotného jako „neostalinský“ (*tamtéž*, s. 27).

46 K pozici intelektuálů jakožto kritiků momentální režimní konstelace v 60. letech viz MERVART, Jan: *Naděje a iluze: Čeští a slovenští spisovatelé v reformním hnutí šedesátých let*. Brno, Host 2010, s. 13–16.

pojetí), a vystávala (ať už implicitně, či v explicitně formulované vizi) nutnost promyslet rámec nový.⁴⁷

Z této perspektivy se lze také komplexně vztahovat k těm pojmům, filozofickým schémátům či směrům, které se snažili poststalinští myslitelé revitalizovat či nacházet jejich „autentický smysl“ (hledání autentického marxismu), anebo k těm, mezi nimiž existuje implicitní schematické či jmenné pojítko (například Lukácsova a Kosíkova totalita a s ní spojené pojetí odcizení).⁴⁸ Není samozřejmě nijak originální zdůrazňovat skutečnost, že onen často zmiňovaný „návrat“ (k leninismu, „autentickému“ marxismu) nebyl žádným banálním návratem na časové ose zpět, k čemusi původnímu, nezkaženému a čistému. Sám Kosík je v tomto ohledu nanejvýš explicitní – návrat k Leninovi pro něj v roce 1957 rozhodně neznamená návrat do roku 1923.⁴⁹ Právě proto je nutné tyto výpovědi analyzovat na synchronní rovině – odkazují na historické reference, ovšem nikoli z hlediska vlivu, ale z hlediska jejich funkce v rámci dané diskurzivní formace: například Lukácsovou referencí v rámci jeho koncepce odcizení je kapitalistická společnost a rodící se společnost socialistická, Kosík naopak reaguje na odcizující mechanismy společnosti, která odcizení měla zrušit, tj. mechanismy společnosti socialistické (nebo z nich přinejmenším vychází).⁵⁰

V následujících odstavcích načrtávám ve velmi hrubých rysech alespoň tři problémové okruhy, v nichž se výše zmíněné pojmy a schémata vyskytují. Jde o problematiku revoluce, dějin a trhu. Podobně by se ovšem v rámci těchto kriticko-reformních diskurzů dalo pojednat o řadě dalších témat, především o charakteru vize společenské proměny, která v sobě obsahovala zvláště dvě tenze – mezi elitní, či naopak neelitní formou této proměny, a mezi scientismem, či voluntarismem.

S pojmem revoluce pracují samozřejmě jak diskurzy leninské, tak i poststalinové, v nichž je Leninovo jméno nejednou evokováno. Vliv mezi nimi je nepopíratelný, pojem je zdánlivě jeden a tentýž, jeho funkce je ovšem výrazně odlišná. Pro leninský typ revolucionáře je revoluce uměním vystihnout vychýlenou rovnováhu sil a rázným úderem ve správný moment tuto porušenou rovnováhu zvrátit nadobro na svou stranu ve jménu spravedlivé socialistické společnosti.⁵¹ Jde vlastně o čas využití příležitosti ve smyslu starořeckého pojmu *kairos*. Pro revolucionáře

47 V tomto ohledu vůbec nepopírám, že „myšlenkový svět“ poststalinismu mohl procházet jistou fází skepse, melancholie a rozkolísanosti, jak o tom mluví Pavel Kolář (KOLÁŘ, P.: *Der Poststalinismus*, s. 288, 303, 314 n.). Dle mého názoru jsou to ale jen průvodní jevy, zasahující velkou většinu společností, které procházejí otřesem starých jistot.

48 K hledání „autentického marxismu“ srv. KUSIN V.: *The intellectual origins of the Prague Spring*; KOPEČEK, M.: *Hledání ztraceného smyslu revoluce*, s. 338 (viz pozn. 28).

49 KOSÍK, Karel: *Přeludy a socialismus*. In: *Literární noviny*, roč. 6, č. 10 (9.3.1957), s. 3.

50 Kosíkův případ je ovšem komplikovanější, protože jeho koncept odcizení nakonec přesahuje jak kapitalistickou, tak socialistickou společnost a odkazuje v mnoha ohledech k neduhům civilizace jako takové (srv. KOPEČEK Michal: *Čeští komunističtí intelektuálové a „národní cesta k socialismu“*: Zdeněk Nejedlý a Karel Kosík, 1945–1968. In: *Soudobé dějiny*, roč. 23, č. 1–2 (2016), s. 115).

51 Nejpregnantněji viz LENIN, Vladimír I.: *Marxismus a povstání*. In: TÝŽ: *Sebrané spisy*, sv. 34: *Červenec–říjen 1917*. Praha, Svoboda 1987, s. 273–278.

kosíkovského a kalivodovského typu naopak čas jako *kairos* a aktuální rozvržení sil nehrají podstatnou roli. Spíše se soustředí na specifický typ aktivity, který by člověku umožnil vytrhnout sebe sama ze skutečnosti nahlédnuté jako „pseudokonkrétní“ či „zfetišizovaná“, aby si ji v dialektickém pohybu mohl přisvojit, právě jako skutečnost touto aktivitou již proměněnou či jinak „zrevolucionizovanou“. I zde samozřejmě čas hraje roli, ovšem ve zcela jiné podobě. Oproti momentu rozhodnutí a rychlosti akce se zde jako klíčový prvek ukazuje koncentrace či zavinutí minulosti a přítomnosti do sebe; jinými slovy, jde tu naopak o zastavení toku času a valorizaci takto získaného časového momentu jakožto přítomnosti.⁵²

Setkáváme se zde tak v podstatě se dvěma velice různými koncepcemi revoluce, které vycházejí z podstatně odlišné strategie. Právě proto ovšem charakteristiky radikálního intelektuálního *milieu* šedesátých let coby „návratu k Leninovi“ nebo „hledání ztraceného smyslu revoluce“ mají pouze velice omezenou platnost a spíše ukazují jen na manifestní obsah myšlenek. Na hlubší úrovni ale mají tyto diskurzivní figury výrazně rozdílnou funkci. Zatímco v leninském a pak i stalinském období hrálo načasování a pak i rychlost zcela určující roli, pro marxistické humanisty, chceme-li je tak nazývat, byl zásadní reverzibilní pohyb, který stále vyhodnocuje a přetváří skutečnost, v níž se právě nachází, přičemž tato skutečnost je vždy nesrovnatelně bohatší než on sám. Kosík s Kalivodou sice mohli prudce napadat Richtovu vědecko-technickou revoluci s jejím manažerským řízením, v podstatě se s ní však (snad i proti své vůli) shodovali. Vědecko-technická revoluce možná neodkrývá a nepřivlastňuje si „konkrétní totalitu“ a nedemaskuje „zfetišizovaný svět“, oproti akceleračnímu postupu stalinské modernizace však klade princip zpětné vazby (převzatý z kybernetiky), která se bohatost „konkrétní reality“ snaží neustále reflektovat a zakomponovat do následujících rozhodnutí.⁵³

S otázkou revoluce coby specifické časové modality je nepochybně v korelaci zcela klíčový rozměr jak stalinského, tak i poststalinského myšlení, jímž je vztah člověka, lidské individuality a dějin. Již německý historik Jochen Hellbeck ve své monografii věnované psaní soukromých deníků ve stalinském Sovětském svazu ukázal, nakolik nabyla otázka individuality, vlastní introspekce a subjektivity ve stalinské době na důležitosti.⁵⁴ Pokud přijmeme předpoklad, že stalinská koncepce dějin vykazovala silné znaky lineárního pohybu, podřízeného domnělým zákonům vývoje, bez možnosti výrazného odchýlení či vývojových alternativ, pak se problematika

52 Viz KOSÍK, Karel: Naše nynější krize. In: TÝŽ: *Století Markéty Samsové*. Praha, Český spisovatel 1993, s. 55 (původně publikováno v roce 1968).

53 K tomu viz MERVART, Jan: Czechoslovak Marxist Humanism and the Revolution. In: *Studies in East European Thought*, roč. 69, č. 1 (2017), s. 111–126; TÝŽ: *Kosíkův marxismus a představy společenské emancipace* (v tisku). K Richtově vědecko-technické revoluci viz SOMMER, Vítězslav: “Are we still behaving as revolutionaries?”: Radovan Richta, theory of revolution and dilemmas of reform communism in Czechoslovakia. In: *Studies in East European Thought*, roč. 69, č. 1 (2017), s. 93–110.

54 HELLBECK, Jochen: *Revolution on my mind: Writing a diary under Stalin*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2006.

individuální lidské aktivity klade právě ve vztahu k takto danému běhu dějin.⁵⁵ Jednotlivec je zde vystaven neustálému nebezpečí, že se ocitne na hraně, nebo dokonce za hranou takto vytčených dějin, a proto má problematika individuální lidské existence ve vztahu k historii ve stalinismu převážně podobu dotazování, zda jednotlivec učinil vše proto, aby daný běh dějin nejen nezpomaloval, ale v souladu se stalinskou koncepcí revoluce dokonce urychloval. Možná paradoxním elementem této koncepce je, že jakkoli je lineární běh dějin takzvaně dán objektivními zákonitostmi, bez individuální angažovanosti jednoho každého člověka panující systém kolabuje, nebo alespoň výrazně zpomaluje ve svém vývoji. Jinak lze totiž jen velmi těžce vysvětlit, proč má stalinský systém takový zájem na aktivizaci a mobilizaci každého jednotlivého člena společnosti; tato skutečnost bývá často i v (post)revizionistických analýzách chápána jako výraz totalitárního charakteru stalinismu.

Jak je zřejmé, otázka individuality, člověka a jeho (sebe)realizace tedy není ve stalinismu kladena s o nic menší naléhavostí než v době následující, kdy se jí zmocňuje humanistická ideologie. Poněkud odlišný je ovšem prostor, v němž se tato otázka klade, a funkce, kterou v něm plní. Humanistický marxismus chápe revoluci jako moment, v němž člověk skutečnost své každodennosti, rozpoznanou jako pseudokonkrétnost, vlastní revoluční praxí násilně rozbíjí a přisvojuje si ji jako vlastní, autenticky vytvářenou skutečnost. Dějiny se tedy stávají skutečně lidskými dějinami, pokud ztratí svůj domněle objektivní, jednostranný charakter a stanou se prostorem, v němž se realizuje sám dějinný rozum, a tím i lidská svoboda; stručněji řečeno, dějiny jsou touto realizací samotnou.⁵⁶ Polarity vztahu člověk–dějiny jsou ve stalinismu a humanistickém marxismu stejné, nesou však opačné znaménko: ve stalinské koncepci je zákonitý průběh dějin předpokládán jakožto objektivně zjiitelná pravda, jíž se člověk snaží dosáhnout; v humanistickém marxismu se takové dějiny naopak ukazují jako pseudokonkrétnost, kterou musí člověk překonat. Jinak řečeno, v prvním případě se jednotlivec ocitá neustále v ohrožení (kvůli své nevědomosti, nebdělosti, lhostejnosti), že se odcizí Dějinám; v druhém případě právě tyto objektivně dané a poznatelné (pseudo)Dějiny odcizují člověka od naplnění jeho bytostných možností. Povaha „revoluční činnosti“ je v obou případech nepochybně odlišná, samotný obsah tohoto dějinného pohybu je ovšem (teoreticky) stejný – je to realizace lidské svobody v (komunistické) společnosti a dějinná kontinuita (jednou jako zákonitého vývoje, podruhé jako navazování na práci předchozích generací).

Jiným ukázkovým problémem poststalinismu bylo neustále diskutované propojení plánu a trhu. Toto propojení by ovšem nemělo být chápáno jako pouhý součet dvou prvků – plánu na straně jedné a trhu na straně druhé; mělo by být nahlíženo z hlediska funkcí, které jsou oběma prvkům v tomto kompozitu přidělovány. Je přitom důležité zdůraznit, že toto propojení nemá nic společného s nějakou formou liberalizace

55 Ke Stalinově pojetí dějin a jejich zákonitostí viz STALIN, Josef V.: *O dialektickém a historickém materialismu*. Praha, Svoboda 1952, s. 18. K historickému myšlení stalinismu výstižně viz SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem (1950–1970)*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011, s. 99–112.

56 Viz KOSÍK, Karel: *Dialektika konkrétního: Studie o problematice člověka a světa*. Praha, Academia 1966, s. 164 n.

ekonomiky původně založené na plánu. Trh jako místo směny je totiž přítomný ve většině společensko-ekonomických formací, a není tedy ničím, co náleží (byť i v podobě zobecněné formy lidských vztahů) bytostně kapitalismu; jeho funkce jsou historicky značně proměnlivé a může fungovat jako prostor směny přebytků, maximalizace zisků, zdroje informací či hledání a udržování rovnováhy.⁵⁷ V tomto ohledu již americká socioložka Johanna Bockmanová koneckonců poukázala na to, že instituce trhu není socialistické ekonomické teorii ničím cizím, zvláště pokud jde o marxistické ekonomy, jako byl Polák Oskar Lange a jeho následovníci, kteří vycházeli z marginalismu neoklasické ekonomie. Někteří marxističtí teoretikové dokonce považovali samotnou marxistickou politickou ekonomii, spolu s pracovní teorií hodnoty jako jejím stěžejním prvkem, za (kritickou) ekonomii kapitalismu, zatímco politická ekonomie socialismu měla vycházet z neoklasické marginalistické koncepce subjektivní hodnoty a teorie rovnováhy. Reformní model socialismu v takovém pojetí nejenže měl kombinovat plán a trh, ale přímo počítal s volným trhem jako podstatnou součástí plánované ekonomiky.⁵⁸ Otázka zní, do jaké míry lze poststalinské ekonomické reformy chápat pouze jako navázání na tuto linii socialistické politické ekonomie a nakolik šlo o novou etapu v konceptualizaci myšlenky propojování plánu a trhu, a tedy o nové určení jejich vzájemných vztahů a funkcí.

Z pohledu koncepcí lidské subjektivity se dá říci, že poststalinský socialista či komunista má mnoho společného s tím, co francouzský filozof Alain Badiou nazývá subjektivní figurou vzkříšení. Ta reaktivuje v přítomnosti určitý (emancipační, novátorský) moment či ideu z událostí minulých, který zůstal v průběhu dějin zatemněn či nevyužit. Je nutné ovšem zdůraznit, že tato figura „předpokládá nový svět, který vytváří kontext nové události, nové stopy, nového těla, krátce řečeno, kontext nové procedury pravdy, v níž se zatemněný fragment [konsekvencí minulé události] znovu ustavuje, poté co byl vytržen ze svého zatemnění“.⁵⁹ Poststalinismus by pak představoval právě takový nový svět, který se zrodil ze souběhu událostí dvacátého sjezdu sovětských komunistů a vnitřní krize lidovědemokratických režimů, a poststalinský revolucionář či myslitel by byl takovým subjektem, který z nich chce vyvodit ty nejzásadnější konsekvence. „Raný Marx“, „Lenin“, „revoluce“ zde představují právě ony fragmenty, jež subjekt uchopuje a rozpracovává v novou formu emancipační politiky, a tím i projektu socialistické modernity. Mapování a analýzy různých cest tohoto vyvozování a rozpracovávání by měly být náplní konceptu poststalinismu, který jsem se zde pokusil načrtnout.

57 K diametrálně odlišné funkci trhů ve feudalismu a kapitalismu viz KULA, Witold: *Théorie économique du système féodal: Pour un modèle de l'économie polonaise 16e – 18e siècles*. Paris, Mouton 1970. K různým funkcím trhu v liberálním myšlení viz FOUCAULT, Michel: *Zrození biopolitiky: Kurz na Collège de France (1978–1979)*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2009, s. 116–119.

58 Viz BOCKMAN, Johanna: *Markets in the Name of Socialism: The Left-Wing Origins of Neoliberalism*. Stanford (California), Stanford University Press 2011, 2. kapitola.

59 BADIOU, Alain: *Logiques des mondes: L'être et l'événement*, sv. 2. Paris, Seuil 2006, s. 74.

Závěrem

Konstrukce zastřešujícího konceptu pro skupinu diskurzů, které vznikaly koncem padesátých a v průběhu šedesátých let a které reagovaly na krizi stalinského modelu modernity, by se měla vyhnout dvěma úskalím: zaprvé liberální interpretaci, která poststalinské „reformní“ diskurzy chápe v „negativních“ pojmech (jako destalinizaci, liberalizaci poměrů, uvolnění cenzury a podobně), respektive jako postupné prolínání socialistických pojmů s liberálními (pluralizace politického systému, propojení plánu a trhu); zadruhé i interpretacím romantizujícím, které akcentují „obrození společnosti coby svébytného aktéra dějin“, „neurčitost a otevřenost lidského života“ či „konkrétní lidské jedince se svými chybami a nedokonalostmi“.⁶⁰ „Reformní“ diskurzy a hnutí nevznikaly primárně proto, aby zaváděly liberalizaci poměrů a pluralismus na způsob západního, liberálního myšlení, ale proto, aby znovu nastartovaly socialismus jakožto moderní experiment, v němž bude masa populace politicky (re)aktivizována. Tento nový start měl podobu reinterpretace progresivní modernity, v jejímž rámci se objevily nové formy „národních cest k socialismu“. S tím je spojena i reinterpretace marxismu jako ideologie emancipace, kterou již není možné chápat v její leninsko-stalinské verzi jako návod k akceleračnímu či skokovému dějinnému pohybu, kde pojmy jako „práce“, „průmyslové řízení společnosti“, „zákonitý pohyb dějin“ a „demokratický centralismus“ hrají ústřední roli. Samotný termín „poststalinismus“ možná sám o sobě nevystihuje veškerou problematiku dané éry, nicméně dokáže zohlednit zvláště jeden specifický aspekt – poststalinismus není antistalinismus. Toto vcelku banální konstatování chce poukázat na jednu důležitou skutečnost: nejenže v mnoha ohledech nešlo o odmítnutí Stalinovy politiky jako celku (rozdíl mezi Stalinem a stalinismem), ale některé akcenty a prvky se dokonce se Stalinovou politikou shodovaly, zvláště pokud šlo o rozvoj výrobních sil, překonávání minulosti a směřování společnosti ke komunistické budoucnosti. Forma, obsah, jakož i svět, v němž byly promyšleny a aplikovány, se nicméně již změnily.

Tento článek vznikl v rámci projektu Grantové agentury ČR GA16-23584S „Vize poststalinského Československa: varianty státněsocialistické modernity“.

60 KOLÁŘ, P.: *Der Poststalinismus*, s. 258 a 274 n.

Recenze

Ideologická kritika ideologické kritiky normalizace

Miloš Havelka

KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny – Ústav pro studium totalitních režimů 2016, 222 strany, ISBN 978-80-7422-560-4.

Demokratické společnosti vášnivě milují obecné termíny a abstraktní slova ... jichž se používá při každé příležitosti, aniž by byla vztahována k nějakému zvláštnímu případu, rozšiřují a zároveň znejasňují myšlenku; činí vyjádření rychlejší a myšlenku méně zřetelnou.

Alexis de Tocqueville¹

Soubor statí Pavla Koláře a Michala Pullmanna *Co byla normalizace?* patří nepochybně k tomu nejvýraznějšímu, co bylo o době takzvané československé normalizace napsáno, jakkoli pozice, ze kterých oba historici nazírají základní charakteristiky

1 TOCQUEVILLE, Alexis de: *Demokracie v Americe*, sv. 2. Přeložil Vladimír Jochman. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 1992, s. 53.

tohoto údobí, jsou výrazně odlišné oproti ostatním autorům, nebo se svým záměrem vůči nim dokonce jeví jako protisměrné. To nelze samozřejmě přehlédnout, ale na druhé straně právě prostřednictvím těchto protisměrností se může obohacovat celkové porozumění tehdejší době a chování komunistického aktivu i dalších občanů. Vedle hledisek navazujících na vývoj v šedesátých letech a na pozice reformního socialismu, jak je představil Milan Otáhal,² reprezentují disidentskou reflexi tehdejší situace především texty Václava Havla a Milana Šimečky.³ Mezinárodně úspěšná, o punktualizované sociologické výzkumy opřená analýza Iva Možného pak poukazyvala na řadu objektivních institucionálních změn každodennosti v „normalizované“ společnosti.⁴ Kolář s Pullmannem situují své výklady do názorového horizontu „mladší generace historiků“,⁵ s nimiž se chtějí distancovat od jednodimenzionálních a prvoplánových, většinou žurnalistických ideologicko-politických hodnocení „pozdního socialismu“, jak se utvářela převážně v devadesátých letech a jak podle nich bohužel přežívají dodnes.⁶ Je jistě škoda, že se autoři necítili ostatními pracemi o normalizaci vybídnuti a nevyrovnali se s jejich argumenty, namísto čehož jen prosazují vlastní hledisko.

Svémi výzvami je Kolářův a Pullmannův sborník nicméně důležitým příspěvkem také pro porozumění „soudobým dějinám“, ať už s ohledem na specifika jejich poznávacích možností jako zvláštní historické disciplíny (včetně některých důležitých konceptuálních rámců, například „historizace prožitých dějin“, situovanosti vztahu dějin a veřejného prostoru, kontinuit a diskontinuit ve změnách atd.), nebo i obsahově, co do jednotlivých, zatím méně prozkoumaných jevů minulého režimu.

Publikace sestává z třinácti statí, z nichž tři jsou společné a po pěti pochází rovným dílem od Pavla Koláře a Michala Pullmanna. Většinou byly již dříve samostatně publikovány a zde se tisknou v poněkud upravené podobě. To sice samo o sobě neruší, na druhé straně však takto sestavený soubor může působit proklamativně, případně i „nedoargumentovaně“. Všechny statě mají společné, že autoři v nich usilují problematizovat a kriticky tematizovat zaujatost dosavadních přístupů k době normalizace, a mezi řádky vlastně k celému údobí let 1948 až 1989. Obojí má být konečně „historizováno“,⁷ i když v předložených textech se tak děje spíše v rámci rodinných zkušeností a představ autorů než zobecněním fungování formálních, a zejména neformálních institucí a zkušeností občanů v jednotlivých segmentech

2 OTÁHAL, Milan: *Normalizace 1969–1989: Příspěvek ke stavu bádání*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR 2002; TÝŽ: *Opoziční proudy v české společnosti 1969–1989*. Praha, ÚSD AV ČR, v.v.i. 2011.

3 HAVEL, Václav: *Moc bezmocných*. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989. Dálkový výslech*. Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 224–330 (jako samizdat vyšlo poprvé roku 1978); ŠIMEČKA, Milan: *Obnovení pořádku*. Brno, Atlantis 1990 (samizdat 1978).

4 MOŽNÝ, Ivo: *Proč tak snadno? Některé rodinné důvody sametové revoluce*. Praha, Sociologické nakladatelství 1991.

5 PULLMANN, Michal: *Život v komunistické diktatuře: O povaze a proměnách soudobých dějin po roce 1989*, s. 27–35, zde s. 34.

6 Vývoj v posledních letech „normalizačního“ režimu zachytil Michal Pullmann z tohoto kritického pohledu již v knize *Konec experimentu* (Praha, Scriptorium 2011).

7 KOLÁŘ, Pavel: *Historizace a dějiny, které bolí*, s. 15–26.

sociálního života (realizace skupinových potřeb a individuálních zájmů, profesní kariéry, samospráva, vzdělání, volný čas a podobně). Tento deficit je pak nahrazen poněkud selektivně vybranou literaturou s přesvědčením, že jejím prostřednictvím, bez hlubší analýzy konkrétních jevů, faktů a procesů oné doby lze vývoj a události historicky „dekódovat“ do forem přijatelné každodennosti, zpřístupnit pro jiná, především „nová“ hodnocení, případně je zbavit jejich „bolestné povahy“,⁸ nebo dokonce podat „ucelené pojetí epochy“.⁹ Vzdor respektu ke vzdělanosti i k intelektuálnímu výkonu obou autorů se nicméně zdá nutné polemicky upozornit na některé nepřesnosti a zjednodušení, jimž ve svých výkladech podlehli.

K pojetí normalizace

Normalizaci autoři vnímají a vykládají jako historicky vzniklou konstelaci ideologie, moci a života či každodennosti, s důrazem na poslední oblast, aniž ovšem podrobněji tematizují některou ze strukturotvorných charakteristik této konstelace, jako byla tehdejší faktická identifikace komunistické strany a státu, paralelnost státních a stranických orgánů nebo naprosté podrobení společnosti systému politického panství (justice přijímající rozhodnutí „po telefonu“, opakované „prověrky“, „kádrové posudky“ v zaměstnání i z místa bydliště, politická podmíněnost odborného vzestupu atd.). Stejně tak ponechávají stranou podvazování funkcí a nároků občanů v „politickém poli“¹⁰ možných konkurencí (udržování individuální či skupinové identity, rodinných tradic, profesní morálky ve veřejné diskusi o politických rozhodnutích, často nahrazujících urbanistické, environmentální, památkářské a další kompetence, partikularizace všech úrovní individuálních a skupinových zájmů atd.) i ve sféře umělecké tvorby a kulturního konzumu. Uvedené faktory měly za následek zřetelný (kompenzační) ústup „normalizovaných“ občanů do soukromé sféry, který s sebou nesl „protispolečenské“ zvýznamnění rodiny jako základního nositele sociálního a kulturního kapitálu ve většině ostatních oblastí (včetně průvodního nepotismu a korupce), jak to shrnovalo heslo „kdo neokrádá stát, okrádá rodinu“. Reflexi a rozhodování tak nahradila adaptace.

8 Tamtéž, s. 15.

9 Předmluva, s. 9–13, zde s. 9.

10 Srv. k tomu analýzu tohoto pojmu v přednášce: BOURDIEU, Pierre: Das politische Feld. In: TÝŽ: *Das politische Feld: Zur Kritik der politischen Vernunft*. Konstanz, Universitätsverlag Konstanz 2001, s. 41–67.

Silné zjištění Iva Možného o normalizačních proměnách funkce rodiny, o rozdílech mezi deklarovaným kolektivismem a jeho faktickým odmítnutím v životě rodin a jejich příslušníků – což se do značné míry týkalo i rodin funkcionářských – zůstalo mimo pozornost. Důsledky, které to mělo pro formy každodennosti a pro orientace privátních jednání, Ivo Možný ideálně typizoval v pojmu „familiarismus“. Šlo o takové vidění světa, „pro něž je rodina osou a centrem univerza jednotlivce i života společnosti a její blaho přirozeným cílem snažení všech“.¹¹ Že se za normalizace jednalo o nové formy sociálního sobectví, nebo dokonce „zbožného fetišismu“ (Karl Marx), o ústup k předmoderním formám rodinného života a k prosazování takzvané rozšířené rodiny jako ekonomické jednotky, postavené na sociálně-ekonomických (nebo i politických) nutnostech přežívání, často včetně její patriarchální hierarchie, lze na tomto místě pouze naznačit.

Prostřednictvím Možného analýz by se dalo navíc ukazovat, do jaké míry jevy polistopadového vývoje, které Pavel Kolář kritizuje ve stati „Čecháček boží a hříchy světa“¹² – jako „únos disentu“, iluze „světodějného ‘českého údělu’“, „marginalizace společnosti“, „vytlačování sociální otázky“ a nejednoznačná „symbióza sociálních a občanských práv“ – byly přímým dědictvím a pokračováním normalizační „každodennosti“ a jejích deformací sociálního života. Otázky kontinuity a diskontinuity ve změnách („staré struktury“) a také projevů univerzality i partikularity v působení civilizačních idejí (demokracie, svoboda, spravedlnost, lidská práva a podobně) by tak mohly vystoupit jako strukturní hlediska pro výklad každého historicko-politického a sociálního převratu ve dvacátém století. Ostatně závěrečný rozhovor Michala Pullmanna s Josefem Chuchmou „Normalizace ještě neskončila“ (s. 191–201) podobné možnosti naznačuje.

Ideologie a kritika

Východiska kritiky zůstávají v knize dost nejasná. Levicovost, sympatie k socialismu, iluze o „perestrojce“, a dokonce i jistá obrana „normalizačního režimu“ prosakují za odkrýváním předsudků a stereotypů objevujících se v přístupech, které autoři považují za stále dominující. Oprávněný požadavek kritiky ideologické kritiky normalizace by se ale neměl zastavit před analýzou konkrétních (v knize nanejvýš enumerovaných) jevů, zejména pak ne před kritikou normalizační ideologie samé a jejích sociálně-politických reifikací. V nich se naruby obracely oficiální proklamace, jako třeba v případě Husákova pokryteckého přihlašování k demokracii, podle něhož – v nekritické Pullmannově parafrázi – „lidem sice náleželo právo diskutovat o různých názorech a zůstat věrnými svým zásadám, tato diskuse však

11 MOŽNÝ, I.: *Proč tak snadno?*, s. 11.

12 KOLÁŘ, Pavel: *Čecháček boží a hříchy světa*, s. 180–190.

měla proběhnout v klidu, trpělivě a v rámci stanovených hranic, aby demokracie nevedla k ‘anarchii, rozkladu, chaosu, svévůli a novému bezpráví’“(?)¹³

Přístup autorů se tak sám lehce stává ideologickým a angažovaným, jen jedním z různých existujících, avšak dále neodůvodněných hledisek na poli konkurenčních výkladů doby a událostí. Stanoviska se jen kladou proti stanoviskům a ve zvřířeném prachu kritiky pak mizí možná poučení, jako třeba to, které autoři nabídli v úvodu: že je třeba neustále ukazovat, kam mohou vést choutky některých dnešních politiků, pokoušejících se „sjednotit ‘spořádané občany’ ideologickým jazykem odkazujícím na stigmatizaci, vylučování či perzekuci okrajových sociálních skupin“.¹⁴

Podobné pokusy o budování názorových kontrapozic končívají – jak známo – v pří-
slovečném a v zásadě dále nepoužitelném, jen sebevymezujičím „panství abstrakt-
ního“, jež Theodor W. Adorno kdysi odhaloval v působení každé ideologie. Z tohoto
hlediska tvrzení autorů, které má v mnohém programový charakter, že „fungující
ideologie se zdá být součástí všech moderních politických kultur“,¹⁵ nevede ani
k vyvrácení teze mladého Marxe, že ideologie je „falešným vědomím“, jež je třeba
překonat „pozitivním věděním“ o vnitřních principech fungování daného systému
a jeho rozporech, ale ani k proklamované „historizaci“ sociálně-politického feno-
ménu normalizace. Spíše to připomíná leninské přesvědčení, že je možné vytvořit
novou „ideologii vědeckou“, definitivně pravdivou a objektivní, a jejím prosazením
všechno napravit.

Požadavek historizace

Potřebná historizace by se proto měla spíše obrátit ke konkrétním jevům, k vývojo-
vým možnostem daného politického a ekonomického systému, k podobě institucí
a jejich fungování, ke komparaci s civilizačními trendy jinde, k analýze prosazování
specifických mentalit (třeba autoritářských, funkcionářských, antisemitských, ka-
riéristických na jedné straně, a maloměstských, rezignovaných, „švejkovských“ či
utopických na straně druhé). Nebo by si měla dokonce položit otázku po ustavování
specifické normalizační (soukromnické „neobčanské“ a vlastně i protispolečenské)
mentality a po principech jejího sebezdůvodňování, po možnostech a mezích jejích
aktivit v ideologicko-politických rámcích každodenního života, po způsobech jejích
řešení každodenních konfliktů a podobně.

Zejména by se však žádoucí historizace měla obrátit k levicové analýze a kri-
tice samotné normalizace a její ideologie. Nepochybně by se pak ukázalo, že to,
co se v sedmdesátých a osmdesátých letech v Československu prosadilo, lze vy-
kládat jako historickou fázi vnitřního ideového zhroucení představ o socialismu,
jako cestu do sociálně-politické a teoretické pokleslosti, končící v neorientovaném

13 PULLMANN, Michal: Konsolidace, pokojný život a neviditelné násilí: Vznik a vývoj norma-
lizační ideologie v Československu, s. 72–84, zde s. 75.

14 Předmluva, s. 12.

15 KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Nenápadný půvab ideologie, s. 49–59, zde s. 58.

pragmatismu a každodennosti bez perspektiv: nejenže se v žilvu „reálně existujícího socialismu“ a v „samočinnosti“ (Václav Havel) jeho údajně vědecké ideologie zcela vypařil původní – ať už možný, nebo nemožný – „revoluční humanismus“, ideje „emancipace“ a „autenticity“, nesené představami o naplnění dějin, že naprosto zmizela víra v „překonání lidského odcizení“, v prosazení rovnosti a v „uskutečnění sociální spravedlnosti“, ve „zrušení státu“ a v „otevření všech kohoutků společenského bohatství“ pro všechny (jak o tom snil Karl Marx v *Kritice Gothajského programu*), ale relativizovala se tak i některá předchozí pozitiva společenského vývoje. A často oceňovaný „klid“ (využívaný demagogicky například federálním premiérem Lubomírem Štrougalem při zahraničních návštěvách jako argument proti „nejistotám“, „extremismu“, a dokonce „terorismu“ v západní Evropě) byl jen druhou stránkou občanské rezignace.

Bylo by proto nutné položit si také otázku, do jaké míry byla normalizace a „reálně existující socialismus“ předzvěstí obecnější a dnes na nejednom místě živě diskutované krize levice, jejích idejí i formalizovaných a neformálních politických, ekonomických i společenských institucí. Zmizení původních idejí hnutí, případně jejich normalizované vyprázdňení, stále zřetelněji zbavovalo režim budoucnosti i původního historického smyslu (jejichž výklady ho měly legitimovat), a tím i jiné než omezené, jen individuálně, nebo i sobecky odůvodnitelné přitažlivosti. Brežněvova teze o „reálně existujícím socialismu“ petrifikovala stávající a omezovala každou představu změny, ospravedlňovala vládu nomenklatury a rozdělovala společnost na straníky, nestraníky („šedou zónu“) a „nepřízpůsobivé“; a straníky na nomenklaturu, „kádrové rezervy“ a pouhé členy. Struktura společnosti, která takto vznikla, byla zřetelně „stavovská“, zpevňovaná tradicemi „dělnického původu“ a podrobením patriarchálnímu způsobu rozhodování („gerontokracie“), a kompetence nahrazovala funkcionářskou „oddaností věci socialismu“.

Jistě by proto stálo za to položit si také otázku, do jaké míry byl „reálný socialismus“ a „normalizace“ jen kompenzačním systémem moci (a skrytého násilí), kryjícím poklidné dožívání stárnoucích a stále méně schopných garnitur politických funkcionářů v situaci, která už byla víceméně ztracená. Vlažný postoj československého vedení k perestrojce (ať už byly její skutečné možnosti jakékoli) a nepochopení Gorbačovova „nového myšlení“ (jako požadavku nutné změny chování, a nakonec i změny ideologie jako předpokladu změny chování) byly příznačné. Tato zapouzdřenost stejně jako útek od moci a odpovědnosti na přelomu osmdesátých a devadesátých let naznačují, že se v normalizaci ani tak nejednalo o promyšlený (do budoucnosti zaměřený) projekt modernity (jak se autoři domnívají), opřený o původní historickomaterialistickou filozofii dějin, ale od počátku spíše o hledání prostředků pro obnovení a udržování vydobytych pozic (a výhod) konkrétních skupin a jednotlivců. Slavná teze francouzského filozofa Luciena Goldmanna o dějinách jako „dění pravdy“¹⁶ dostala s ohledem na ideu socialismu za normalizace silně ironický význam.

16 Srv. GOLDMANN, Lucien: *Das Abenteuer der Dialektik*. Frankfurt/M., Suhrkamp 1970, s. 11.

Nelze přitom odhlížet od „krize legitimacy“ režimu (o níž hovořila ostatně už francouzská historička Muriel Blaive, jejíž knihy se autoři jinak dovolávají),¹⁷ která se v Československu projevila už roku 1956, po Chruščovově odhalení takzvaného kultu osobnosti a v souvislosti s revoltami v Maďarsku a Polsku, a která se s nedjednoznačností „destalinizace“ od počátku šedesátých let dále rozšiřovala. „Reformní socialismus“ byl – mimo jiné – zřetelným pokusem o překonání této krize, a normalizace, která se s ním programově rozešla, tak sama uvízla v historických problémech, jež nazrály k řešení.

„Pozdní socialismus“

Termín „pozdní socialismus“, zvolený v podtitulu knihy pro vývojovou charakteristiku hodnoceného údobí, není nejšťastnější a v knize zůstává dost bezobsažný: Hodnotově neutralizuje vnitřní konceptuální rozpornost jak „reálného socialismu“, tak normalizace jako jeho odvozené verze, které jsou tak nepřímě sugerovány jako něco zřejmě „přirozeného“ a pro lidi samozřejmě přijatelného. Pojem pozdního socialismu zároveň zůstává v knize nejasný i komparativně, s ohledem na odlišnosti od socialismu „raného“, případně „vrcholného“, které by umožnily porozumět zvláštnostem onoho socialismu „pozdního“, včetně změn v používání násilí. Zjištění, že „fysické násilí“ bylo zatlačeno „do míst, kam ‘slušný’ občan nechce hledět nebo nedohlédne“,¹⁸ případně konstatování „mentální bezmoci“ vedení použít v kritické chvíli zbraně a násilí¹⁹ (která možná dokládá, že se „normalizační mentalita“ subjektivních zájmů a objektivní bezvýchodnosti rozšířila nakonec i ve vedení strany a státu), lze sotva použít jako argument proti přežívání totalitárních rysů v „pozdním socialismu“.

Teoreticko-metodologický rámec a prostředky argumentace

Sociálněhistorickým rámcem proklamované „historizace“ událostí českých dějin v období 1948 až 1989, zvláště pak po roce 1968, se podle autorů mají stát dvě obecnější teze: zaprvé, komunistickou diktaturu považují za „výsledek vnitřních společenských vztahů“,²⁰ tj. vývoje politického systému a zvláštní poválečné konstelace země;²¹ zadruhé, „státní socialismus sovětského typu“ údajně není „dějinnou

17 BLAIVE, Muriel: *Promarněná příležitost: Československo a rok 1956*. Praha, Prostor 2001, s. 148.

18 KOLÁŘ, Pavel – PULLMANN, Michal: Klid k práci, holé ruce a konec našeho komunismu, s. 60–71, zde s. 62.

19 TÍŽ: Kdo se bojí normalizační každodennosti?, s. 38–48, zde s. 46. Autoři zde odkazují na stať německého historika Martina Sabrowa.

20 Předmluva, s. 9.

21 Bylo by zajímavé analyzovat, do jaké míry je možné v podobných argumentech vidět strukturální analogie ke stanoviskům českého konzervativního historismu (Jaroslav Goll, Josef

odchylkou“, ale „součástí vývoje západní moderny“.²² Ne každý čtenář ale bude s historickým doložením obou tezí spokojen. Vzniká nebezpečí, že se cílem podobné historizace stane jen aktualizací reinterpretace oné doby, a nikoli opačným směrem jdoucí její „deaktualizace“, ve které je univerzalizující poučení důležitější než konfrontace, případně než omlouvavé pochopení (jak některé pasáže knihy o normalizaci vyznívají).

Pro „historizaci“ má autorům víceméně sloužit jen decizionistické odmítnutí některých tradičních konceptů přístupu k socialistickému systému a k jednotlivým fázím jeho vývoje. Nejzřetelnější je to v případě pojmu „totalita“, respektive „totalitarismus“.²³ Vedle toho nelze přehlédnout snahu o reinterpretaci pojmů dalších, jako je například už naznačované přecenění „ideologického hlediska“ (třeba ve stati „Nenápadný půvab ideologie“) či zdůrazňování pojmu „každodennost“ jakožto zásadního rámce pro jiný výklad normalizačního systému politického panství (ve statích „Kdo se bojí normalizační každodennosti?“ a „Konsolidace, pokojný život a neviditelné násilí“).

K pojmům „totalita“ a „totalitarismus“

Pokud jde o to první, o stydlivé nahrazování konceptu „totality“ a z něho odvozovaného pojmu „totalitarismus“ vágnějším (a zdánlivě přijatelnějším) termínem „diktatura“ (které je ovšem v knize jen terminologické, a nikoli analytické), je třeba vzít na vědomí, že se jedná o něco více než o spornou, zpolitizovanou a účelovou nálepku.²⁴ „Totalitarismus“ by se měl totiž chápat především jako označení společensko-politického systému, jenž byl vědomě a programově protikladný k systému pluralitnímu. Jeho pojem nelze vyčerpat jen poukazem na míru násilí nebo absenci demokracie. Totalitární povahu měla totiž i takzvaná identitní demokracie (Carl Schmitt), vylučující z veřejného prostoru všechny, kdo nejsou Němci, a koneckonců i Gottwaldova „demokracie lidová“, vyřazující předem určité vrstvy společnosti z politického života (nemluvě o Putinově „demokracii suverénní“).

Už jenom proto by bylo třeba vyrovnat se s otázkou, co konkrétně lze prostřednictvím tohoto konceptu poznat a analyzovat, a co již ne. Kromě toho idea totality patřila k odůvodňujícím konceptům Marxova myšlení; byla převzata z Hegelovy kritiky osvícenského (Kantova) rozdvojení člověka a světa, marně opravovaného romantikou, které Hegel usiloval vyřešit v představě „systému vědění“ (a jeho vývoje), jehož jednotlivé složky se navzájem propojují a doplňují, jemuž dominuje filozofie a jenž směřuje k „vědění absolutnímu“. Toto řešení pak Marx „stavěl z hlavy na nohy“ prostřednictvím pojmu „konkrétní totality“ jako něčeho, co realitu určité

Pekař a další), přesvědčenému, že historické útvary jsou odpovědí na potřeby života, mají svůj specifický smysl a neměly by být odstraňovány, ale pouze reformovány.

22 Předmluva, s. 9.

23 PULLMANN, M.: Život v komunistické diktatuře, s. 28 n.

24 Tamtéž, s. 35.

doby myšlenkově „reprodukuje“. Šlo vlastně o požadavek komplexnosti, úplnosti a pronikavosti společenskovědního poznání na „historicky daném stupni“ vývoje, a odtud nutně vyplývajících aktivit hnutí. Tuto intenci pak kultivovali pozdější „marxisté“, zejména György Lukács, Ernst Bloch, Theodor W. Adorno, Lucien Goldmann a další, u nás zejména Karel Kosík, pro které se „konkrétní totalita“ stávala zvláštní historickou podobou „dosažené pravdy“, včetně společensko-politických důsledků, závazků a nároků z ní plynoucích (například totalitární iluze o možnostech bezproblémového přechodu od stranických usnesení k jejich přímému, samozřejmému a nezprostředkovanému uskutečňování). V národním hospodářství měla totalitní povahu například formalizovaná instituce „plánu“. Ten měl být něčím více než jen kalkulací výroby a distribuce prostředků a zboží; svým naplněním se měl pětiletý plán stát zárukou dosahování vývojově vyššího stupně společnosti i kultury, a v tom ohledu důležitou složkou lineárního, byť postupného směřování k cíli dějin (proto bylo například jeho nesplnění v roce 1963 tak pustošivé, nejen hospodářsky, ale i ideologicky). V takzvaném historickém materialismu, a ještě víc v takzvaném vědeckém komunismu byl koncept „totality“ – i když často jen implicitně – spojen s legitimizací prostředků úplné revoluční přestavby společnosti, s „diktaturou proletariátu“ a uskutečňováním komunistických ideálů; platilo to také pro bolševické, od Rousseaua převzaté „donucování lidstva ke štěstí“ s odůvodněním dlouho přezívaných „estébácké“ maximy, že „všechno souvisí se vším“.

Úsilí komunistického systému budovat na podobných základech „novou společnost“, vytvářet kontrolovatelné rámce života individuů i skupin, podílet se na utváření jejich neformálních institucí a využívat nejrůznější ideologicky disciplinační tlaky patřilo k jeho trvalým ambicím.

Každodennost jako argument

K odůvodnění stanovisek autorů asi nepostačí jejich poukazy na formy normalizační každodennosti nebo argument pragmatického „souhlasu“ – původně ovšem vypracovaný pro první polovinu padesátých let a opřený o sporný koncept „vyjednávání“ (sporný, protože nejsou jasní aktéři onoho „vyjednávání“), respektive specifické „sociální smlouvy“ vládnoucí strany a občanů²⁵ – stejně jako soud, že většina obyvatelstva se údajně nezajímala o aktivity disidentů a byla lhostejná k jejich osudu.²⁶ Tvzení, že normalizačnímu vedení šlo o to „vystříhat se viditelných nezákonností a budovat socialismus s ohledem na řád a každodenní práci“, ²⁷ může jako hodnotící hledisko působit pokrytecky.

Na tom asi nemůže nic změnit fakt, že lidé za normalizace (podobně jako etničti Němci, na rozdíl od Židů, Poláků a jiných ve třicátých letech po Hitlerově převzetí

25 Srv. k tomu text přednášky Pavla Machonina „Úvod do problémů vertikální sociální mobility“, prosloušené v Masarykově dělnické akademii 21.11.1995 (v osobním archivu autora).

26 KOLÁŘ, P. – PULLMANN, M.: Klid k práci, holé ruce a konec našeho komunismu, s. 60.

27 Tamtéž, s. 63.

moci) žili své běžné konkrétní životy, že údajně „nebyli jen trpnou masou atomizovaných jedinců, ale využívali dostupné zdroje k dosažení svých neideologických, ‘přirozených’ životních cílů – studia, dobré práce, důstojného života atd.“²⁸ Odhlédneme-li od přežívajících normativních, unitarizujících a ve svých důsledcích manipulativních představ „nového člověka“, „socialistické mládeže“, „socialistické kultury“, „socialistického manželství“, „brigád socialistické práce“, Večerní univerzity marxismu-leninismu a podobně, realizace oněch „neideologických, ‘přirozených’ životních cílů“ v české a slovenské společnosti asi nebyla nejsnadnější pro zhruba šest set osmdesát tisíc vyškrtnutých a vyloučených z KSČ (s nejrůznějšími důsledky pro jejich rodiny a povolání), a také pro další perzekvované po roce 1970 (například jen v okrese Vyškov bylo v letech 1970–1971 z „politických důvodů“ propuštěno 165 učitelů a učitelek na základním stupni),²⁹ nehledě na přežívající skupiny věřících nebo postižených politickým vývojem už po roce 1948. A dokonce i ti, jimž se podařilo v normalizačním systému uhnízdit, byli asi méně spokojení a více smíření, nebo dokonce rezignovaní, a v „dosahování svých přirozených cílů“ omezení nejen konzumními limity, ale i opakujícími se „prověrkami“, agitačními úkoly a podobně. Že se přitom většina obyvatelstva „nezajímala“ o disidentské hnutí a často o politiku vůbec, možná souvisí více se vznikem zmíněné normalizační mentality (literární kritik Bedřich Fučík v této souvislosti například hovořil o „novém *biedermeieru*“ sedmdesátých let)³⁰ nebo jen s obyčejným strachem z potíží.

Jistě: normalizační každodennost sama o sobě produkovala sociologicky, kulturně a antropologicky specifické a badatelsky zajímavé jevy, jež se stále zdají být málo prozkoumány, ať už šlo o vytváření specifických nik kulturního přežívání, o vznik neveřejných nebo poloveřejných diskusí na profesních setkáních či v „bytových seminářích“ (které nebyly jen věcí „institucionalizovaného“ disentu a nezúčastňovali se jich jen nestraníci), o organizaci odideologizovaných (nebo dokonce křesťanských) rodinných prázdninových táborů a podobně, případně o zneužívání „sociálního kapitálu“³¹ v parazitních mimospoločenských „systémech vzájemných úsluh“, o nepotismus a korupci, nebo o pacifikační chalupářské aktivity. To vše působilo paralelně k režimu, totalitarismus tvořil v duchu Michela Foucaulta „folii“ (působící konkrétnost pozadí) a „dispozitiv“ (hierarchizovaný souhrn formálních i neformálních institucí, předpisů, zákonů, organizací, policejních opatření, ideologických pouček,

28 PULLMANN, M.: Život v komunistické diktatuře, s. 31.

29 Tuto informaci čerpám ze soukromého rozhovoru s manželskou dvojicí z Vyškovska (v roce 1974), která patřila k obětem této perzekuční akce a pokusila se ji zachytit.

30 Informace pochází z mých osobních rozhovorů (kolem roku 1980) se zetěm Bedřicha Fučíka Josefem Čermákem, tehdejším zástupcem šéfredaktora nakladatelství Odeon.

31 Tímto pojmem označoval Pierre Bourdieu specifické společenské, hospodářské, kulturní a jiné „zdroje, které spočívají v příslušnosti do nějaké skupiny“ (rodiny, spolužáků, přátel, strany, obchodní nebo profesní sítě atd.) a jsou jednostranně skupinově využívány nebo i zneužívány (viz BOURDIEU, Pierre: *Die verborgenen Mechanismen der Macht: Schriften zur Politik und Kultur*, sv. 1. Hamburg, VSA Verlag 1991, s. 63–70).

urbanistických řešení atp.)³² zmíněných jevů – a v tomto smyslu byly zmíněné jevy komplementární k oněm „ideologicky neutrálním ... životním cílům studia, dobré práce, důstojného života“, které vyzvedávají autoři knihy. Sotva to lze ale využít jako silný argument proti totalitární povaze normalizačního režimu.

Poukazy na normalizační každodennost by proto měly jít hlouběji, analyticky se vyrovnat s již existujícími pracemi na toto téma a položit si především otázku, jak formy každodennosti souvisely s deformovanou podobou života za normalizace a s jeho deficitem, jako byly různé formy závislosti v zaměstnání, potlačení svobody projevu, přesvědčení a shromažďování, kriminalizace stávek a podobně, které pro každodennost definovaly rámce jednání, určovaly jeho meze a podmínky. Normalizace a její každodennost byly na sobě systémově závislé, nutně se podmiňovaly a jejich vzájemné hodnotové osamostatňování je sporné.

Legalita a „legitimní násilí“

Větší problémy může mít zasvěcenější čtenář s (účelovým) výkladem Weberova konceptu monopolu státu na „legitimní použití násilí“,³³ který se pro autory zdá důležitý jak při odmítání zjednodušeného konceptu totalitarismu (pochopeného víceméně výlučně jako systém fyzického násilí), tak pro relativizaci konkrétních podob násilí za normalizace, a dokonce i pro poukaz na „fungování moci v moderní společnosti jako takové – včetně té, ve které právě žijeme“.³⁴

Weberovu ideálnětypickou triádu „panství“ (autorita) – „moc“ (vliv) – „násilí“ (donucovací aparát) autoři operacionalizovali ve zjednodušující parafrázi do podoby problematického tvrzení, že pro Maxe Webera byl legitimní „každý systém, ve kterém výkon fyzického násilí státem není zpochybňován“.³⁵

Teď nejde o to, co opakovaně ukázala weberovská „filologie“, že pojem „legitimity“ patřil v proměnách Weberova myšlení k těm nejméně jednoznačným. Pro pochopení, jak fungovaly instituce a jakou povahu měl stát, Weberovi ovšem nestačila absence „zpochybňování“ jednotlivého aktu „násilí“, nýbrž šlo mu o pochopení celé organizace a odlišného výkonu „moci“ v určité historické podobě „panství“ („charismatického“, „tradicionálního“, „byrokratického“ nebo „hierokratického“). V každé z uvedených forem panství (tj. vlastně konkrétních „režimů“ či „systémů“, jak by se to asi označovalo dnes) se „násilí“ uskutečňovalo různě, mělo některé odlišné podoby (násilí nejen fyzické, ale i psychické, ideologické, náboženské, případně „duchovní“ atp.) a jeho výkon byl (a je) různě limitován. Zcela mimo pozornost autorů tak zůstal fakt, že pro Webera bylo každé použití násilí podmíněno systémem pozitivně formulovaných, hodnotově vyargumentovaných a moderním státem

32 K výkladu a použití těchto pojmů z Foucaultovy dílny srv. např. AGAMBEN, Giorgio: *Was ist ein Dispositiv?* Zürich – Berlin, Diaphanes 2008.

33 KOLÁŘ, P. – PULLMANN, M.: Klid k práci, holé ruce a konec našeho komunismu, s. 61.

34 TÍŽ: Kdo se bojí normalizační každodennosti?, s. 39.

35 TÍŽ: Klid k práci, holé ruce a konec našeho komunismu, s. 61.

přijatých, tj. „platných“ zákonů a norem (institucí), podmiňujících jeho vlastní jednání a rozhodování. „Monopol násilí“ byl sice uznán jako krajní prostředek „moci“ státu, ovšem ve vazbě na to, čemu se dnes říká „legalita“; a proto ne každý projev státní moci by byl pro Webera legální, a potažmo také „legitimní“.

Subsystem legality je ve Weberových výkladech svou povahou sice „formální“ (otevřený legitimitizačním výkladům), ale zároveň zakládá důležitou „šanci empirické platnosti“ určitého řádu (jako „garance“ proti svévoli státu) pro všechny,³⁶ tj. vlastně očekávání platnosti pozitivního práva. Bez této podmínky by se Weberova „legimita“ stala jen „identitní“ (ať už v „etnickém“, nebo „třídním“ smyslu) a otevřela by se politice jako pouhé „definici nepřítel“ (Carl Schmitt) – což je interpretace, na niž, jak se zdá, autoři přistupují.

Otázka, která je tu proto nasnadě, se týká především legality „násilí“, jež používal normalizační režim v konkrétních situacích (výročí srpnové okupace, „Palachův týden“, výročí vzniku republiky, 17. listopad 1989 atd.). Občanské protesty, jež se tehdy odehrávaly, vlastně československá ústava (viz články o svobodě shromažďování, svobodě víry a veřejném projevování názorů) i československý podpis pod „třetím košem“ Závěrečného aktu helsinské konference (o lidských právech) měly povolovat; na fakt, že se tehdy „normalizovaný“ stát dostával do rozporu se základními dokumenty, které sám uzákonil, se poukazovalo vícekrát.

Jde ale bohužel také o to, že na straně 29 dotyčného německého vydání Weberova spisu *Hospodářství a společnost*, na kterou autoři odkazují,³⁷ nelze nalézt nic, co by jejich stanovisko podporovalo. Aspekt „souhlasu“ s takovým používáním násilí (přítomný navíc patrně jen ve velmi malých skupinách obyvatelstva, jako byly Lidové milice, část bezpečnostních složek a část stranického aktivu), který autoři vyzvedají, sice souvisí s Weberovým principiálním pojetím „legitimity“ jako specifického, různě naplňovaného „sociálního vztahu“, respektive – jak on sám říká – jako pouhé „šance“ na souhlas.³⁸ Není však použitelný pro konkrétní, účelové či zastrasovací násilí státu (základní složkou „šance“ na souhlas je pro Webera totiž právě „legalita“). Na oné straně 29, kterou autoři citují, Weber jen pokračuje v objasňování zvláštních jevů spojených s násilím, jako je „disciplína“ a „masová poslušnost“, a potom (v paragrafu 17) přechází k výkladům, nakolik lze rozumět „politickému systému“ jako „systému panství“. Na konci strany 29 se pak Weber obrací k charakteristikám takzvaného hierokratického panství, které „pro garanci svých pořádků [používá] udělování a odpírání posvátných statků (hierokratický nátlak)“ jako projev „duchovního panství nad člověkem“³⁹ – zatímco my bychom s ohledem na normalizaci mohli uvažovat o panství a násilí ideologickém, na které si – prostřednictvím státu – činila monopol „strana“ (u Webera to byla církev). A v této souvislosti by se pak mohla otevřít diskuse, do jaké míry lze rozumět

36 Srv. WEBER, Max: *Wirtschaft und Gesellschaft: Grundriß der verstehenden Soziologie*. Tübingen, Mohr – Siebeck 1972, s. 182 (autoři odkazují na toto vydání).

37 KOLÁŘ, P. – PULLMANN, M.: Klid k práci, holé ruce a konec našeho komunismu, s. 70, pozn. 4.

38 WEBER, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft*, s. 17.

39 *Tamtéž*, s. 29 n.

„totalitarismu“ – mimo jiné – jako zvláštní hybridizaci panství tradičního (stavovství) a hierokratického („pomazání“ věrností a vírou), se všemi politickými, ekonomickými a mocenskými důsledky, které Weber s tímto druhem „panství“ spojoval.

Je tedy zřejmé, že odvolávání autorů na Weberovo pojetí „legitimity moci“ by bylo třeba prohloubit, vnitřně diferencovat, a hlavně přesně citovat.

Normalizace a pražské jaro

Pochybnosti může mít čtenář také o relativizacích ve vztahu k pražskému jaru 1968, pro něž Pavel Kolář využívá koncepty „intelektuálního transferu“, případně tradičního „národního autostereotypu“ o roli „kulturní obce“ jako „hlavní síly společenského pohybu“ (jehož kritika se dnes ovšem už stala novým stereotypem).⁴⁰ Některým pamětníkům se může dokonce zdát, že tento důraz na „kulturní transfer“ je jen jinou, „změkčenou“ verzí sovětských kritik reformního socialismu jako „ideologické diverze“ ze Západu.

Velkorysou a abstraktní tezi o „otevřeném navazování“ „intelektuálních aktérů Pražského jara“ na „středoevropské dědictví“ myslitelů, jako byl Ernst Mach, Carl Stumpf, Max Dvořák či Roman Jakobson,⁴¹ by pak bylo třeba podrobněji doložit, a hlavně ukázat, na které motivy v myšlení těchto postav se tehdy v Československu konkrétně navazovalo a jak se to projevilo.

I když nebudeme odlišovat mezi dobovou vnitřní odbornou diskusí v jednotlivých humanitních oborech a kulturní publicistikou, kde se středoevropské motivy objevily až dodatečně, po sovětské okupaci, v ideologii reformního hnutí a v konkrétní politické argumentaci se podobné navazování bude dokládat dost těžko – snad s jedinou výjimkou několika filozofických esejů Karla Kosíka (dokonce i „kacířské“ projevy Milana Kundery, Ludvíka Vaculíka, Alexandra Klimenta, Ivana Klímy a dalších autorů na sjezdu spisovatelů v roce 1967 se odvolávaly spíše na národní tradice než na nějaké středoevropské inspirace). A zcela nepoužitelní budou uvedení „středoevropští“ autoři například pro celý *Akční program KSČ* z jara 1968, podobně jako všichni ti „neomarxisté“ a „kritičtí teoretikové“, „liberálové“ i představitelé „výslovně konzervativního, pesimistického myšlení“, kteří mají doložit údajnou „pozoruhodnou eklektičnost“ Radovana Richty⁴² – nehledě na to, že opravdu relevantní jména zde autorovi unikla (György Lukács, Daniel Bell, John Desmond Bernal a další). Richtova analýza *Civilizace na rozcestí* nevznikla – jak se tu tvrdí – „na zadání ÚV KSČ“⁴³ a jejích 280 stran v posledním vydání z roku 1969 z ní neudělalo „útlou studii“.⁴⁴ Toto vydání bylo navíc opatřeno předmluvou (která se pak z většiny exemplářů knihy odstraňovala), v níž se Richta mimo jiné bránil proti

40 KOLÁŘ, Pavel: Pražské jaro jako průsečík evropských duchovních dějin aneb Budoucnost mezi Richtou a Grausem, s. 146–155, zde s. 146.

41 Tamtéž, s. 147.

42 Tamtéž, s. 150.

43 Tamtéž, s. 149.

44 Tamtéž, s. 150.

podobným výtkám, tehdy ovšem vedeným z pozic stranické ortodoxie.⁴⁵ O malém porozumění Richtovu záměru u Pavla Koláře svědčí také sebevědomé zpochybnění tématu (nešlo o novou „teorii pokroku“), zkreslení intencí (změny v povaze „práce“ jako základního Marxova pojmu) a též dějin působení tohoto textu. Snad by se někdo měl konečně pokusit prozkoumat Richtovu „přítomnost“, jeho vliv a strukturní analogie jeho konceptu v Gorbačovově „perestrojce“ a „glasnosti“ (sovětským státníkem ostatně nepřímou přiznané).

Podobných nepřesností a zjednodušení v této stati by bylo možné připomenout víc. Třeba údajná idea „českého „sonderwegu“ (?)“ dějinami by se měla kritizovat s odkazem na její podobu a projevy u konkrétních autorů. Stejně tak by bylo potřeba konkretizovat údajný český „historický stereotyp“ o roli „kulturní obce“ v národním hnutí.⁴⁶ Platí to třeba také pro Hrochovy výklady o úloze „intelektuálů“ v „první fázi“ národního vzestupu, případně o „Manifestu českých spisovatelů“ z jara 1917 nebo o prvorepublikové roli kulturní levice? Zde se totiž nepochybně jedná o obecnější sociologický a politologický problém postavení a funkce národních elit v různých historicko-politických „figuracích“.⁴⁷

O sobě zajímavé vyzvednutí „rezignované historické skepse“ Františka Grause, které je postaveno proti údajně „korigované víře v budoucnost“ revizionistů,⁴⁸ není příliš srozumitelné kontextově. Grausova „burckhardtovská“ ironie vůči „velkým dějinám“ nebyla v době reformního komunismu ani za normalizace příliš známa a nehrála například vůbec žádnou programovou roli ani u disidentů z okruhu *Historických studií*. Podobná přiřazení jen dokládají skrytý, jinak ale častý postmoderně „pastišovitý“ způsob argumentace obou autorů, nahrazující analýzu připodobněním.

Čekání na syntézu?

S ohledem na tyto a další možné připomínky nezbyváá než konstatovat, že souboru statí Pavla Koláře a Michala Pullmanna se nepodařilo naplnit očekávání a že v mnohém zůstal na půli cesty. Jejich výklady normalizačních jevů jsou silné, někdy až silácké, přitom často nepřesné, ale zároveň dost sebevědomé, a hlavně abstraktní. Jejich kritika ideologické kritiky normalizace zůstala také jen ideologickou.

45 RICHTA, Radovan: *Civilizace na rozcestí: Společenské a lidské souvislosti vědeckotechnické revoluce*. Praha, Svoboda 1969.

46 KOLÁŘ, P.: Pražské jaro jako průsečík evropských duchovních dějin aneb Budoucnost mezi Richtou a Grausem, s. 146.

47 Německo-britský kulturní sociolog Norbert Elias „figuracemi“ rozuměl pozorovatelné historicky individuální souvislosti mezi nezávislými a závislými proměnnými, které určitý sociální systém připravují a posléze stabilizují pro jeho určité nové funkce a které umožňují genetický výklad značných důsledků z často nepatrných příčin (srv. k tomu HAVELKA, Miloš: *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2010, s. 47–53).

48 KOLÁŘ, P.: Pražské jaro jako průsečík evropských duchovních dějin aneb Budoucnost mezi Richtou a Grausem, s. 149.

Přistoupíme-li na Hegelovu představu „tříčtvrtečního taktu“ vývoje ducha, tak po řadě dosavadních prací, ale i po Kolářově a Pullmannově (abstraktní) „antitezi“ k ideologickým „tezím“ těchto prací, si na „syntézu“ o době normalizace, jejím politickém systému i její každodennosti budeme muset ještě počkat.

Recenze

Kdo je pan Putin?

Nad českými překlady knih o dnešním Rusku

Karel Svoboda

ZYGAR, Michail Viktorovič: *Všichni muži Kremlu: Stručná historie současného Ruska*. Z ruštiny přeložil Libor Dvořák. Příbram, Pistorius & Olšanská 2016, 413 stran, ISBN 978-80-87855-64-5; GESSEN, Masha: *Muž bez tváře: Neuvěřitelný vzestup Vladimira Putina*. Z angličtiny přeložil Marek Sečkař. Praha, Akropolis 2016, 401 strana, ISBN 978-80-7470-126-9; KASPAROV, Garri Kimovič: *Zima přichází: Proč je nutné zastavit Vladimira Putina*. Z angličtiny přeložil Petr Kovařík. Brno, Jota 2016, 302 strany, ISBN 978-80-7462-988-4; LAQUEUR, Walter: *Putin a putinismus: Rusko a perspektivy jeho soužití se Západem*. Z angličtiny přeložila Petruška Šustrová. Praha, Prostor 2016, 383 strany, ISBN 978-80-7260-329-9; POMERANTSEV, Peter: *Nic není pravda, všechno je možné*. Z angličtiny přeložil Martin Weiss. Praha, Dokořán 2016, 259 stran, ISBN 978-80-7363-704-0.

Zopakovat po sedmnácti letech vlády Vladimira Putina prostou otázku, kterou položila novinářka Trudi Rubinová během Světového ekonomického fóra v Davosu v roce 2000, zní zvláště. Za takovou dobu se sešlo obrovské množství různých životopisů, analýz a komentářů k osobě ruského prezidenta, takže by se zdálo, že už není o čem mluvit. Jenže opak je pravdou. Ani po tak dlouhé době nevíme, kdo vlastně Vladimir Vladimirovič Putin je a jaké je jeho Rusko. A každá z předkládaných knih odpovídá na zadanou otázku po svém, byť všechny více či méně kriticky.

I proto mají velký význam. Zároveň ale představují jen malý výsek literatury, která se současnému Rusku a jeho vládci věnuje.¹

Jednotlivé tituly se liší už jen tím, kdo je napsal. Autory jsou většinou hlavní profesí novináři (Masha Gessenová, Peter Pomerantsev, Michail Zygar), ale i historik (Walter Laqueur) a politik (Garri Kasparov). Kromě Laqueura ve všichni narodili v bývalém Sovětském svazu a žijí (až na Zygara) na Západě. Každá publikace tak představuje jiný typ pohledu na současné Rusko, byť mají všechny společné to, že nejsou dílem fanoušků Vladimira Putina. Zároveň všechny pokrývají stejné období, tedy vládu současného ruského prezidenta. Tematicky tak asi nemají příliš čím překvapit; pro člověka sledujícího detailně dnešní Rusko mohou jen stěží přinést něco nového v rámci „velkých“ událostí, ať to byl nástup Vladimira Putina k moci, výměna rozhodujících státních postů s Dmitrijem Medveděvem, či válka na Ukrajině. To nejcennější, co nabízejí, tak jsou různé perspektivy, kterými je možné současné Rusko vidět. Současné platí, že jsou určeny širokému publiku, které se jejich prostřednictvím může seznámit s různými podrobnostmi a souvislostmi tamního dění.

Kniha Michaila Zygara, bývalého šéfredaktora nezávislé televize Dožd', *Všichni muži Kremlu* se krátce po svém vydání stala v Rusku opravdovým hitem.² Její vyprávění je založeno na obrovském množství rozhovorů se současnými i minulými příslušníky ruské vedoucí třídy. Důležité přitom je, že (jak sám Zygar přiznává) ne ve všech případech mluvili dotazovaní zcela otevřeně a že události si samozřejmě upravují podle toho, aby v nich vypadali co nejlépe. Autor si tak uvědomuje limity své knihy, a měl by ji tak vnímat i čtenář. A když předkládá poměrně autoritativně verze událostí, ať již ruské vnitřní, nebo zahraniční politiky, ani zdaleka nemusí jít o jedinou možnost.

Zygar se přitom vymezuje proti základním stereotypům, které o Vladimíru Putinovi panují. Zavrhuje představu, že Putin je neomylným vládcem Ruska, který tahá za nitky, má vše naplánované a kontroluje každý aspekt života v Rusku i za jeho hranicemi. Sám naopak ukazuje, že jednání ruského prezidenta je spíše často založené na chabých informacích, improvizaci a nakonec i nešikovnosti, kterou předvedl třeba v době svého angažmá před volbami na Ukrajině v roce 2004. Zde autor buduje zjevnou paralelu mezi událostmi tehdejší „oranžové revoluce“ a děním o devět let později. Jak dokládá například u anexe Krymu, v Kremlu neexistoval ani náhodou jasný plán toho, co vlastně dělat. Teprve v průběhu protestů na Majdanu, které se Moskvě a s ní spjaté ukrajinské vládě vymkly kontrole, bylo obsazení Krymu

1 V posledních letech vyšly v českých nakladatelstvích k danému tématu ještě další tituly: MYERS, Stephen Lee: *Nový car*. Praha, Argo 2016; PANFILOV, Oleg: *Antisovětské příběhy*. Praha, Portál 2017; HARDING, Luke: *Jed pro Litviněnka: Příběh jeho vraždy a Putinovy války se Západem*. Praha, CPress 2017; BENNETTS, Marc: *Zničil jim život: Putinova válka s opozicí*. Praha, Vyšehrad 2017; SYRUČEK, Milan: *Je třeba se bát Ruska?* Praha, EPOCH 2011; SALMINEN, Veronika: *Nezkreslená zpráva o mocném muži a jeho zemi*. Praha, Daranus 2015. Poslední dvě publikace jsou koncipovány spíše jako obhajoba Vladimira Putina a jeho režimu než jako pokus o analýzu a hlubší porozumění.

2 ZYGAR, Michail V.: *Vsja kremelskaja rať: Kratkaja istorija sovremennoj Rosii*. Moskva, Intellektualnaja literatura 2016.

narychlo naplánováno. Celá akce tak byla obrovským riskem, který řízením mnoha okolností Vladimiru Putinovi vyšel. Nicméně právě v případě Ukrajiny mělo ruské vedení podle Zygara velmi špatné informace o náladách v zemi. Pocházely totiž od tamního proruského politika Viktora Medvedčuka, který je silně dávkoval podle toho, jak se mu to hodilo. Podle Zygara tak Moskva ani neměla detailní zprávy o nesmyslných krocích, které režim prezidenta Viktora Janukovyče podnikal tváří v tvář protestům na Majdanu. Jákýkoli nezdar v dosažení vytčeného cíle si pak Moskva vykládala nikoli jako vlastní chybu či podcenění situace, ale jako výsledek tlaku Západu či jiných nepřátel.

Podobně nesmyslná je pro Zygara verze o démonovi z Kremlu. Autor tvrdí, že Kreml ani zdaleka není schopen kontrolovat vše, co se v Rusku děje. Ve skutečnosti (a odpovídá tomu i struktura knihy) považuje Putina za jakési vyjádření kolektivní vůle kremelského kruhu. Namísto vertikály moci, kterou Putin od počátku své vlády tolik propagoval, Zygara ukazuje, že současné ruské vedení je spíše „kolektivním Putinem“, jenž se skládá z desítek či stovek lidí, kteří se snaží uhodnout, co Vladimir Putin chce. Zároveň se i sám Putin snaží uhodnout, co a jak udělat, aby si tím získal popularitu u většiny ruské populace. Jeho skupina pak stojí ostře proti těm, kteří se postaví na odpor, zatímco poslušným je odpuštěna i neschopnost. A Vladimir Putin, který již ani příliš neskrývá svou únavu z dlouhé vlády, stojí v centru tohoto systému vztahů a protikladů. Ačkoli by podle Zygara svou funkci opustit i chtěl, systém by se bez jeho osobní přítomnosti prostě zhroutil.

Zygarova kniha je obzvláště cenná v tom, že ukazuje fungování a podstatu systému vazeb uvnitř Kremlu. Bývalí oponenti jsou vzati na milost, pokud projeví dostatečnou loajalitu. Zygara tak uvádí třeba postavu Pavla Astachova, který byl nejdříve bojovníkem za svobodu slova v případě odsouzeného opozičního mediálního magnáta Vladimira Gusinského, ale posléze se přesunul do role hlavní postavy zjevně antiamerického „sirotčího skandálu“ (po veřejné kampani ruská Státní дума přijala zákon znemožňující adopci osiřelých ruských dětí do Spojených států). Jedná se o zásadu, která má udržet fungování režimu a loajalitu jeho příslušníků. Zajímavé je, že v prosinci 2017 došlo k narušení tohoto osvědčeného principu odsouzením bývalého ministra ekonomického rozvoje Alexeje Uljukajeva k osmiletému trestu za korupci.

Masha (původním jménem Marija) Gessenová emigrovala s rodiči počátkem osmdesátých let do Spojených států a po návratu dvacet let působila v Rusku jako novinářka a aktivistka hnutí za práva sexuálních menšin. Její kniha *Muž bez tváře* je naproti Zygarově rekonstrukci dějů v Kremlu výrazně osobnější zpodobnění.³ Nijak neskrývá svou blízkost k opozičnímu hnutí ani lesbickou orientaci. Klade si přitom ambici nevěnovat se pouze Vladimiru Putinovi jako hrdinovi, ale celé „jeho“ době, a hodnotí ji z pohledu kritické novinářky, která se ovšem s hlavními aktéry své knihy také setkala. Zatímco devadesátá léta byla ve znamení chaosu, kdy se ale nemusela bát o svůj život, za Putinovy vlády se již přestala cítit bezpečně. Obavy z politicky

3 Původní vydání: *The Man Without a Face: The Unlikely Rise of Vladimir Putin*. New York, Blue Riverhead Books 2012.

motivované vendety spolu s intenzivní kampaní proti hnutí za práva sexuálních menšin byly také důvodem jejího odjezdu z Ruska. Nyní je stálou přispěvatelkou týdeníku *New Yorker*, píše do dalších amerických listů a v řadě svých knih přibližuje různé stránky současného Ruska i sovětské historie.

Gessenová v knize *Muž bez tváře* věnuje velký prostor hlavně osobní charakteristice Vladimira Putina, který – jak sám s oblibou uvádí – již od dětství patřil mezi rváče. Zároveň si všímá i jeho zdánlivého klidu, ze kterého jej občas vyvedou okolnosti, až vybuchne vztekem. Autorka se ani příliš netají tím, že současnému vládcí Kremlu nevěří a že jeho verze událostí považuje za sbírku lží (podobně jako třeba u jeho bývalého šéfa, leningradského starosty Anatolije Sobčaka). V některých momentech, jako je například líčení událostí perestrojky, se nicméně Putinova osoba vytrácí. Zde je také patrný blízký vztah autorky k některým událostem či osobnostem, o nichž píše (včetně autora jiné z recenzovaných knih Garriho Kasparova).

Gessenová měla přístup přímo k nejvyšším kruhům ruské hierarchie a mohla se osobně setkat i s Vladimírem Putinem. Ještě o něco barvitěji ale popisuje další osobnost nedávné ruské minulosti, magnáta Borise Berezovského. Ten proslul jako velký fabulátor, člověk, který měl tendenci nafukovat svůj význam pro vývoj událostí v Rusku do obrovských rozměrů. Také autorka líčí, jak se chlubil, že to byl on, kdo dosadil Putina po neoblíbeném a chřadnoucím Borisu Jelcinovi do prezidentského úřadu, a přitom o něm nevěděl o nic víc než kdokoli jiný (s. 37). Mimoděk tak Gessenová potvrzuje pohled na Berezovského, jaký nabízejí i Michail Zygar či Peter Pomerantsev. Právě ve snaze odkrývat osobnostní rysy aktérů zároveň spočívá síla knihy americko-ruské novinářky.

Putinovu kariéru se autorka snaží rekonstruovat od samého počátku, kdy byl zdánlivě bezbarvým technokratem. Ukazuje nicméně i pozdější momenty, kdy Putin tuto masku ztratil a vybuchl vztekem, jako v souvislosti se zatčením novináře Andreje Babického v Čečensku či s explozemi obytných domů v Moskvě, Volgodonsku či Bujnasku, oficiálně přičítanými čečenským teroristům. Autorka však, byť s odvoláním na svědectví třetích osob, považuje za téměř nezvratné, že za těmito tragickými událostmi nestál nikdo jiný než sám Vladimir Putin.

Masha Gessenová nijak nezastírá, že primárně považuje Vladimira Putina spíše za příslušníka ruské kriminální scény než za politika. Sama ho doslova charakterizuje slovy: „Nyní to byl gauner, ze kterého se vyklubal diktátor.“ (s. 161). Putin podle ní postupně odstraňoval lidi, kteří mu nějakým způsobem zkřížili plány. Nemuselo jít ani o přímou opozici. Kupříkladu problém Anatolije Sobčaka v Putinově první volební kampani spočíval ze všeho nejvíc v jeho sklonu mluvit hodně a o čemkoli. Vykládal tak i vlastní verze toho, co Putin předkládal v oficiálním životopisu (ten podle Gessenové přitom vznikl na popud Berezovského). A není nutné příliš zdůrazňovat, že se obě verze výrazně lišily.

Bývalý šachový mistr světa Garri Kasparov je stále také aktivním politikem, byť žije ve Spojených státech. Jeho kniha *Zima přichází* přitom autorovy ambice více než

potvrzuje.⁴ Kasparov se v ní ani tak nesnaží o chladnou analýzu či osobní zpověď, ale koncipuje ji jako rady západním politikům, jak se chovat k Putinovu Rusku. V souladu s tím velkou část textu věnuje i chybám, kterých se dopustili západní politici v jednání s různými světovými diktátory. Pro Kasparova představuje právě snaha o zachování dobrých vztahů s těmito vůdci zásadní chybu demokracií. Obzvláště spadeno má přitom na Billa Clintona, který podle něj rezignoval na morální vůdcovství Spojených států. Kasparov, který je příznivcem nesmlouvavé politiky vůči Putinovu režimu a obecně diktátorům, tak nemůže přijít bývalému americkému prezidentovi na jméno.

Druhou rovinou jeho knihy je samozřejmě situace v Rusku. Kasparov si o ní nedělá vůbec žádné iluze. O Putinově Rusku mluví střídavě jako o demokracii, fašistickém režimu, nebo mafii. Nejde přitom o nějaké „výstřely od boku“, ale o charakteristiky ilustrované konkrétními příklady, v nichž se ukazuje různá tvářnost režimu. Některé případy znějí až komicky, jako když článek jednoho z Putinových spolupracovníků o „protiruské hysterii“ vznikl z velké části plagováním článku organizátora olympijských her v Berlíně roku 1933 – jen slovo „Německo“ bylo nahrazeno Ruskem!

Zkušenost Kasparova je zajímavá již jen s ohledem na práci opozice v současném Rusku, respektive na reakci mocenských kruhů vůči ní. Ve velké většině případů se neuchylují k přímým zákazům opozičních akcí, ale úzkostlivě (a samozřejmě velmi selektivně) vyžadují dodržování sebenesmyslnějších předpisů. Kasparov líčí i vlastní problémy s pořádáním mítinků s voliči. Rozmanité technické problémy, havárie či náhlé zabránění sálu pro naprosto bezvýznamnou akci, to je jen malá ukázka prostředků, které místní představitelé moci využívali k tomu, aby zabránili opozičním setkáním. Povrchní pozorovatel vlastně ani nemusí zaznamenat nějaké restriktce ze strany státu, přitom je ale zjevné, že „náhod“ je až příliš mnoho. Podobné praktiky ostatně popisuje i Masha Gessenová v případě prezidentské kandidatury Sergeje Glazjeva, který je dnes už Putinovým spolupracovníkem (s. 220).

Známý historik, novinář a politický publicista Walter Laqueur (1921–2018) se narodil v židovské rodině v polské Vratislavi, prodělal zkušenost v kibucech a působil v Izraeli jako žurnalista, prošel akademickou kariérou ve Velké Británii (v polovině padesátých let zde mimo jiné založil a deset let řídil časopis *Journal of Contemporary History*) a donedávna přednášel na amerických univerzitách. V dlouhé řadě jeho knih jsou v popředí tituly o ruských dějinách ve dvacátém století. Laqueurova publikace *Putin a putinismus* je pochopitelně výrazně méně osobní než předchozí práce, nikoli však přísně akademická.⁵ Autor se přitom ani tak nesnažil sledovat události posledních dní jako spíše zkoumat ideologické zdroje a základy současného ruského režimu. Velká část využitých informací se přitom opírá o tvrzení jednotlivců, aniž by je nějak přesněji odkazovala. Jedná se spíše o shrnutí poznatků o ruském

4 Původní vydání: *Winter is Coming: Why Vladimir Putin and the Enemies of the Free World Must Be Stopped*. London – New York, Atlantic Books – Public Affairs 2015.

5 Původní vydání: *Putinism: Russia and Its Future with the West*. New York, Thomas Dunne Books 2015.

nacionalismu v jeho nejrůznějších podobách, od umírněného prosazování ruských zájmů až po nepokrytý fašismus, které autor během své dlouholeté práce nasbíral.

Ve svém pátrání po duchovních kořenech jde Laqueur až do relativně vzdálené minulosti, k ruským intelektuálům pozdního 19. a první poloviny 20. století. Z nich si všímá hlavně Ivana Iljina, který v některých svých pracích dospěl k obhajobě fašismu. Jednu z jeho knih přitom Vladimir Putin doporučoval jako četbu pro ruské státní úředníky. Podobně si Laqueur všímá i eurasijství či koncepcí Alexandra Dugina, které se extrémní pravici velmi blíží. Na rozdíl od jiných autorů ale Duginův vliv nepřehání, jeho úvahy měly podle autora na ruského prezidenta jen omezený vliv. Laqueur představuje i další, více či méně obskurní současné ruské ideology nacionalismu, jako Nikolaje Starikova či Igora Strelkova, nicméně ukazuje také, že oficiální Kreml je vůči jejich výplodům často hodně odtažitý.

Jak již podtitul Laqueurovy knihy napovídá, jejím druhým hlavním tématem jsou možnosti soužití současného ruského režimu se Západem. Je přitom velmi skeptický a zpochybňuje oblíbené teze, že je na vině Západ, který nebyl dostatečně přátelský. Podle autora není ani zdaleka jisté, že pokud by byl Západ po rozpadu Sovětského svazu výrazněji Rusku pomohl, vyvíjely by se vzájemné vztahy lépe. Dokládá, že v současném ruském smýšlení sílí protizápadní tendence, které vyvolávají nepřátelské ovzduší. Mezi nimi jmenuje eurasijství, geopolitiku v dnešním ruském podání a ochotu věřit různým konspiračním teoriím – nejvíce o tom, že za všechny problémy, které Rusko má, může vlastně spiknutí ze strany Západu. Ačkoli si Laqueur nedělá iluze o současném režimu a rozhodně jej nechválí, vyslovuje i obavy z toho, že relativně umírněný a přeci jen pragmatický Putin může být vystřídán někým horším.

V knize se bohužel vyskytují faktografické a jazykové chyby, a to jak v překladu, tak hlavně v originále. Z těch nejnapadnějších lze jmenovat tvrzení, že Putin měl na ruce hodinky v hodnotě sto šedesát milionů dolarů. Putinovy hodinky značky Patek Philippe jsou opravdu pověstné, nicméně zde se jedná o záměnu rublů za dolary. Sovětská ústava pak byla přijata v roce 1936, nikoli 1935, jak uvádí autor (s. 175), a Gruzie nebyla k ruskému impériu přičleněna v roce 1813, ale již v roce 1801 (s. 279). Na vrub překladu pak spadá například zavádějící údaj o ruském kontraktu na dodávky zemního plynu do Číny (s. 321). Uváděných čtyři sta miliard dolarů není totiž roční objem, ale maximální objem kontraktu za celou dobu trvání (méně informovaný čtenář může dojít k závěru, že chyby se dopustil sám autor). Zavražděný ruský právník Sergej Magnitskij je chybně uveden jako Magnickij (s. 92). Překlad slova *minerals* jako „minerální látky“, jestliže je řeč o vývozu nerostných surovin, je také velmi nepřesný. Na druhou stranu u Putinova spolupracovníka, oligarchy Gennadije Timčenka česká verze opravila chybnou anglickou. Posun pak nastal u známého „parníku filozofů“, který se z ruského výrazu *filosofskij parochod* přes Laqueurovo anglické *philosophers' ship* změnil na českou „loď filozofů“.

Novinář a televizní producent Peter Pomerantsev se narodil na sovětské Ukrajině, vyrůstal ve Velké Británii a po roce 2000 žil deset let v Rusku. Nyní působí ve Spojených státech a jeho kniha *Nic není pravda a všechno je možné* se stala

opravdovým hitem.⁶ Rusko líčí z pohledu televizního producenta prostřednictvím krátkých příběhů menších či větších absurdit. Sdělení knihy je obsažené přímo v názvu. Současné Rusko vidí jako obrovské PR, kde se motorkářský pseudogang obrací k náboženství a slouží věrně zemi, kde vymyšlené příběhy nahrazují realitu, obrovské stavby slouží jen k rozkrádání státních prostředků či kde členové mládežnických organizací hasí požáry, aby se pak ukázalo, že jde jen o aranžované scénky. V knize pak představuje i Vladislava Surkova, který je (i podle vlastních slov) spoluvůrcem či hlavním tvůrcem tohoto systému, nápadně se podobajícího Matrixu ze stejnojmenného filmu sourozenců Wachowských.

Podle Pomerantseva nejde o to, že by Surkov a jeho spolupracovníci lhali, aspoň ne v onom nejvíce přímočarém významu. V Rusku došlo k vytvoření alternativní reality, a to prostřednictvím magické Ostankinské věže. Klíčová pro pochopení smyslu sdělení této knihy je přitom epizoda s Borisem Berezovským, který byl jako dřívější vlastník televizního kanálu rovněž spoluvůrcem systému. Pomerantsev zmiňuje hlavně větu z rozsudku v kauze sporu mezi Berezovským a dalším oligarchou Romanem Abramovičem. Podle soudkyně nebyl Berezovskij ani tak lhářem jako člověkem, který svým příběhům odporujícím realitě bytostně věřil. A takové je podle Pomerantseva i celé Rusko: věří alternativním příběhům, které jsou zcela mimo realitu. Příběhům o obklíčování ze strany Západu, o nepříteli číhajícím kdekoli a o Vladimiru Putinovi jako jediném zachránci Ruska. Proto se také Pomerantsev věnuje na velkém rozsahu příběhu modelek, které sekta dohnala až k sebevraždě.

Žádná z recenzovaných knih dokonale nevystihuje současné Rusko či Putinův režim, ostatně ani nemají takovou ambici. Leckdo by mohl snad namítat, že jsou k Rusku veskrze kritické a nesnaží se na něm vidět i něco pozitivního. Na druhou stranu jsou ale solidně podložené, snaží se nahlédnout pod povrch dění a tvoří části komplikované mozaiky současného Ruska. Jedna od druhé se přitom odlišují již jen tím, jak vidí Vladimira Putina a vládu v Kremlu. Otázka, kdo vlastně v Rusku vládne, je dnes mezi pozorovateli této země velmi populární. Nejde ani tak o to, že by někdo zpochybňoval centrální roli Vladimira Putina v systému. Jeho pozice je neotřesitelná. Přesto jako by se jednotliví autoři dohadovali, kdo či co vlastně Vladimir Putin je, která jeho tvář je pravá (a zda vůbec nějakou má).

Michail Zygar vykresluje obrázek improvizátora a chaotika, který těžší spíše ze souher okolností než z kalkulu. Putinovu vládu interpretuje jako hru „hádej, na co myslím“: Putin prý jen naznačuje svá přání a jeho okolí jedná podle toho, jak těmto gestům rozumí, aby se jeho přání stala realitou. Pro Mashu Gessenovou je Putin šéfem mafie, který stále vychází ze svých postupů naučených v tajné policii a jehož celý život je protkán lží. (Od Zygara se Gessenová liší třeba i pohledem na Anatolije Sobčaka, o kterém mluví negativně jako o pokrytci, zatímco Zygar ho pozitivně označuje za „jakéhosi ruského Havla“ – s. 47.) Podobně pak vnímá Putina a jeho zemi Peter Pomerantsev. Rusko je pro něj jeden velký propagandistický podnik a jeho prezident není ničím jiným než jeho produktem. Z hlediska Garriho Kasparova se

6 Původní vydání: *Nothing is True and Everything is Possible: The Surreal Heart of the New Russia*. New York, Public Affairs 2014.

jedná o nebezpečného diktátora, kterému Západ z nepochopitelných důvodů ustupuje. Walter Laqueur vidí v putinismu pokračování delší linie nacionálně orientovaného a vůči Západu v principu nepřátelského myšlení.

Zmínění autoři často nepřikládají vinu jen Rusku a hledají ji také v politice západních zemí vůči němu. Přitom se ale rozcházejí v hodnocení, kde je ona chyba. Podle Zygara spočívala hlavně v ignorování Ruska, ať již v případě splátek ruského dluhu v roce 2003, v souvislosti s invází do Iráku, či při jiných příležitostech. Laqueur je k tomu skeptický a nevěří, že by přátelštější jednání vůči Rusku a případně i jeho daleko větší podpora v době ekonomické transformace na ruském vztahu k Západu něco změnila. Kasparov hlavní selhání Západu přičítá naopak nedůsledné kritice Putina režimu a neschopnosti či neochotě vidět jeho pravou podstatu. Pomerantsev pak kritizuje Západ za uplatňování jednou naivního, jindy naopak cynického přístupu k Rusku. Jeho výtky a sankce se tak mísí s obavami, aby nepřišel o peníze, které z Ruska díky jeho boháčům neustále přicházejí.

Kdo bude chtít adorovat Vladimira Putina, pravděpodobně po těchto knihách nesáhne. Jsou k ruskému vládci kritické, zpochybňují jeho pečlivě budovaný obraz neomylného vládce a nadčlověka. Masha Gessenová či Garri Kasparov jdou ještě dál a neváhají přidat ani obvinění, že Putinův režim má zločinnou podstatu. Kdo chce ale pochopit něco více o současném Rusku, měl by těmto a podobným knihám věnovat svou pozornost.

Recenze

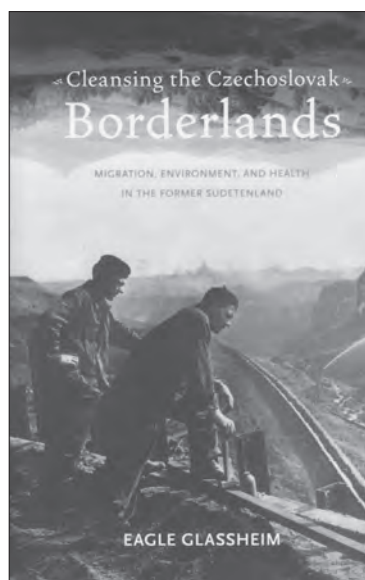
Poválečné proměny českého pohraničí z pohledu amerického historika

David Kovařík

GLASSHEIM, Eagle: *Cleansing the Czechoslovak Borderlands: Migration, Environment, and Health in the Former Sudetenland*. Pittsburgh, University of Pittsburgh Press 2016, 288 stran, ISBN 978-80-8229-6426-1.

Osudy českého pohraničí, a zvláště jeho vývoj po druhé světové válce představují téma, které dlouhodobě přitahuje pozornost domácích i zahraničních historiků. V popředí tohoto zájmu zůstává především problematika poválečného vysídlení Němců a s tím spojené otázky národnostní, sociální i demografické proměny pohraničních regionů. Mnozí badatelé se přitom snaží blíže pochopit následky a poukázat na různé problémy této zásadní společenské transformace, které pohraniční regiony dodnes v mnohém oddělují od ostatních oblastí českého státu. Jejich zásluhou pak vycházejí publikace a studie doplňující nebo revidující dosavadní poznání o poválečném vývoji českého pohraničí a jeho obyvatelích, případně otevírající novátorské a alternativní pohledy na tuto tematiku. Mezi takové počiny je možné zařadit monografii amerického historika Eagla Glassheima *Očista československého pohraničí: Migrace, životní prostředí a zdraví v bývalých Sudetech*, která vyšla před dvěma lety tiskem Pittsburské univerzity.

Glassheim patří mezi zahraniční autory, kteří se tématem českého pohraničí a jeho obyvatelstva dlouhodobě zabývají.¹ Vedle početných badatelů z německy mluvících zemí, jimž je tato problematika blízká především vazbou na společný středoevropský region a působením německého etnika v českém pohraničí, se stále více v takto zaměřeném výzkumu prosazují také američtí historikové a další zástupci „anglosaské historiografie“, kteří vkládají do svých prací často netradiční interpretace a přinášejí osobité pohledy na zkoumanou látku.² Tato charakteristika platí také pro Glassheima, který vystudoval Kolumbijskou univerzitu v New Yorku a nyní působí jako profesor historie na Univerzitě Britské Kolumbie (*University of British Columbia*) ve Vancouveru. Originalita jeho práce přitom nespočívá tolik v předloženém tématu jako spíše v koncepčních a metodologických přístupech, v nichž přibližuje vývoj českého pohraničí a životní podmínky tamních obyvatel především z pohledu environmentálního historika.³ Významnou součástí publikace představuje popisování a hodnocení proměn pohraniční krajiny a životního prostředí, jak se odehrávaly na pozadí vzájemně

- 1 Srv. GLASSHEIM, Eagle: National Mythologies and Ethnic Cleansing: The Expulsion of Czechoslovak Germans in 1945. In: *Central European History*, roč. 33, č. 4 (2000), s. 463–486; TÝŽ: The Mechanics of Ethnic Cleansing: The Expulsion of Germans from Czechoslovakia 1945–1947. In: THER, Philipp – SILJAK, Ana (ed.): *Redrawing nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944–1948*. Lanham (Maryland), Rowman & Littlefield Publishers 2001, s. 197–219. Glassheim vydal také svou přepracovanou disertaci o proměnách české aristokracie po ustavení samostatného Československa: TÝŽ: *Noble nationalists: The Transformation of the Bohemian Aristocracy*. Cambridge (Massachusetts), Harvard University Press 2005 (v českém překladu: *Urození nacionalisté: Česká šlechta a národnostní otázka v 1. pol. 20. století*. Praha, Garamond 2012).
- 2 Srv. např. BRYANT, Chad: Either German or Czech: Fixing Nationality in Bohemia and Moravia 1939–1946. In: *Slavic Review*, roč. 61, č. 4 (2000), s. 683–706; FROMMER, Benjamin: Expulsion or Integration: Unmixing Interethnic Marriage in Postwar Czechoslovakia. In: *East European Politics and Societies*, roč. 14, č. 2 (2000), s. 381–410; GERLACH, David: Working with the Enemy: Labor Politics in the Czech Borderlands, 1945–1948. In: *Austrian History Yearbook*, roč. 38. Houston – Minneapolis – Cambridge (Massachusetts), Race University – University of Minnesota, Center for Austrian Studies – Cambridge University Press 2007, s. 179–207.
- 3 V tomto duchu publikoval Glassheim ještě před vydáním své knihy několik studií i popularizačních textů: srv. GLASSHEIM, Eagle: Etnické čistky, komunismus a devalvace životního prostředí: Vytvoření nové identity severočeského pohraničí (1945–1989). In: *Soudobé dějiny*, roč. 12, č. 3–4 (2005), s. 432–464; TÝŽ: Heimat a jeho dlouhý stín: Lidská a přírodní ekologie československého pohraničí. In: *Dějiny a současnost*, roč. 32, č. 10 (2010), s. 16–19.

propojených společenských, demografických a ekonomických procesů, které autor dokumentuje především na příkladech z ekologicky nejvíce postižených severních Čech.

Glassheimova monografie je postavena na solidním studiu českých i německých pramenů a také na komparaci velkého množství dosud publikovaných prací. Vedle řady známých i méně známých faktů vyplnil autor svůj text různými mikrosondami a osobitými příběhy, jež doprovázejí četné citace dobových protagonistů. Kniha se dělí do šesti tematických kapitol a řady podkapitol. Úvodní část „Češi, Němci a pohraničí před rokem 1945“ v podstatě shrnuje historický vývoj sledovaného území a soustředí se především na dramatický vývoj česko-německých vztahů od druhé poloviny 19. století do konce druhé světové války. Autor sám přiznává, že nemá ambici vnášet do této látky zásadní nové poznatky, a spíše se zaměřuje na některé dílčí otázky, jako je například vzestup nacionalistických ideologií a jejich účinky na vztah místních Čechů a Němců a na jejich přirozené spojení s prostředím, které společně obývali. Obdobný „přehledový“ ráz má i druhá kapitola, zabývající se poválečnými osudy německého obyvatelstva v českých zemích a jejich nuceným vysídlením v letech 1945 a 1946.

Třetí kapitolu věnuje Glassheim poválečné integraci vysídlených Němců v okupačních zónách Německa. Sleduje zde cestu vysídlců a jejich adaptaci v nové vlasti, která se v mnoha ohledech nechovala vůči těmto lidem přívětivě. Přijetí do nového prostředí nebylo bezproblémové nejen ze strany spojeneckých okupačních úřadů a později též německých institucí, ale také domácího obyvatelstva. Jak autor na několika konkrétních příkladech dokládá, vysídlenec dokonce místní lidé považovali za „zdravotní hrozbu“ a ohrožení dosavadní (byť válkou značně narušené) stability. V předmluvě k této kapitole Glassheim konstatuje: „Ačkoliv integrace [vysídlených Němců] byla po materiální stránce nakonec úspěšná, vyhnanci, lékaři i historikové se ještě více než půl století potýkali s patologickými stopami vykořenění.“ (s. 13)

Další dvě kapitoly se zaměřují na situaci v českém pohraničí po skončení největších migračních procesů, kdy původní, převážně německy mluvící obyvatelstvo nahradili osídlenci z českého vnitrozemí a zčásti též ze Slovenska, které ještě doplňovali Maďaři, Romové nebo reemigranti z různých zemí. Právě tato „multikulturní pestrost“ nových obyvatel vedla k narušení původních plánů poválečných československých úřadů vytvořit z pohraničních regionů etnicky homogenní společenství, a stala se navíc zdrojem dalších problémů. Stát ovšem této situace využil k aktivitám a novátorským experimentům, které měly pohraničí proměnit v jakousi laboratoř formování „nové společnosti“ a uskutečnění modernistických technokratických vizí. Právě tyto motivy a projevy plánovaně zaváděné modernity se staly významným předmětem autorova zájmu a posloužily mu rovněž k podrobnému rozboru poválečného osudu severočeského města Most, jemuž je věnována další samostatná část knihy.⁴

4 Severočeskému městu Most a jeho poválečným osudům se podrobně věnoval také historik Matěj Spurný, jenž se ve své práci inspiruje právě Glassheimovým přístupem k environmentálním dějinám (viz SPURNÝ, Matěj: *Most do budoucnosti: Laboratoř socialistické modernity na severu Čech*. Praha, Karolinum 2016).

Poslední tematická kapitola se zabývá vývojem české a německé historické paměti. Zkoumá, jak je přítomna ve vyprávění a vzpomínkách lidí, které se rovněž v čase vyvíjely a přitom ovlivňovaly povědomí o českém pohraničí. V této části autor sleduje delší časový úsek od konce čtyřicátých let až do devadesátých let minulého století, a provádí tak čtenáře i novějším „posttransformačním“ obdobím, které bývá v historickém bádání spíše opomíjeno. Dokládá zde třeba, že navzdory odlišným politickým systémům, ideologickým rozdílům a existenci železné opony sdílela část společnosti na obou stranách státní hranice podobné starosti, obavy nebo rozpaky nad vývojem těžce zkoušeného českého pohraničí. Jak se z knihy také dozvídáme, v německém prostředí se zájem o tuto oblast udržoval převážně mezi vysídlení, v jejichž interpretaci úpadek pohraničních regionů způsobila především samotná nepřítomnost původních německých obyvatel. V českém prostředí zaznívaly kritické hlasy nejvíce z kruhů „akademických historiků“, kteří viděli hlavní příčinu zdejších problémů v těžkostech adaptace sociálně odlišných novoosídlenců do nového prostředí, nebo z prostředí disidentů, kteří zase poukazovali na negativní důsledky devastace životního prostředí a prohlubující se sociální patologii části místních obyvatel.

Eagle Glassheim ovšem nabízí ještě jeden zásadní pohled na české pohraničí – pohled na kraj vyplněný prázdnotou, zmarem a smutkem z opuštěných či zaniklých pohraničních sídel, z „neživé krajiny“, která v lepším případě leží ladem, ponechaná svému osudu, v horším případě je narušená či zcela zničená průmyslovou devastací. Právě této „zjizvené tváři“ pohraničí věnuje Glassheim závěrečnou část své práce. Zabývá se v ní třeba takzvanou sdílenou lítostí, když rozebírá a popisuje kolektivně přenášené i individuální formy nostalgie, stesku a vzpomínání na bývalou domovinu jako na „staré dobré časy“, které přetrvávají zvláště v komunitě německých vysídlenců a jejich potomků. Stejně tak se zamýšlí nad fenoménem „hledání domova“, které v různých podobách a představách naplňovalo nejen prostředí vysídlených Němců, ale provázelo také poválečné novoosídlence při jejich snaze najít v pohraničí novou identitu.

Přestože Glassheimova kniha sleduje a propojuje široké spektrum problémů, do popředí v ní vystupují tři základní tematické okruhy. Prvním je poválečná očista pohraničí, spojená s nenaplněnou snahou československých úřadů o etnickou homogenizaci této oblasti. Druhý okruh zahrnuje proměny pohraniční krajiny a její využití jako „laboratoře státního socialismu“ (byť se zde autorův záběr zužuje především na oblast Mostecka jakožto nejilustrativnější příklad této transformace). Zatřetí autora přednostně zajímá vzpomínání na domov a vytváření nové identity jako procesy, které se sice na obou stranách státní hranice odvíjely v odlišných podmínkách a s rozdílnou intenzitou, avšak podle Glassheima měly také mnoho společného. Autor přitom popisuje komunitu vysídlených Němců i poválečných novoosídlenců v metaforických charakteristikách, například jako společenství „vykořeněných lidí náchylných k individuálním i sociálním patologiím, jejichž rysy jsou shodné s bezdomovectvím“, a české pohraničí pak líčí jako pomyslné „zrcadlo, v němž se objevují utopické i dystopické obrazy, projekce minulých i budoucích snů a noční můra nenaplněné přítomnosti“ (s. 12).

Přestože má Glassheim na některých místech sklony k určitému zjednodušování a částečně i moralizování, odmítá tradiční zjednodušené teze o kvalitativní proměně

poválečné společnosti v českém pohraničí, podle nichž pracovitě, dobře hospodařící a s původním prostředím srostlé německé obyvatelé nahradily nesourodé skupiny sociálně zaostalých a morálně pokleslých osídlenců bez vazby a sounáležitosti s prostředím, což bylo údajně hlavní příčinou žalostného stavu, do nějž upadlo pohraničí, a zdrojem veškerých problémů v tomto regionu. Polemizuje tedy s myšlenkovou konstrukcí, jež je typická zejména pro sudetoněmeckou krajanskou literaturu, občas ale bývá nekriticky přejímána i některými českými autory.⁵ Místo toho Glassheim zdůrazňuje především roli hospodářských a společenských faktorů spojených s ekonomickou politikou státu, která se po druhé světové válce a v čase studené války orientovala především na těžbu nerostných surovin a rozvoj těžkého průmyslu jakožto nástroje k prosazení technokratické a produkcionistické vize modernity. Její uskutečňování ovšem mělo za následek nejen zpusťování pohraniční krajiny a životního prostředí, ale negativně zasáhlo i tamní společnost.

Významným motivem prostupujícím celou knihou je „zdraví“. S tím jsou spojené také hojně používané metafory o nemocech, léčení a uzdravení, přičemž tyto pojmy se zde vztahují na jednotlivce, společenské skupiny, přírodu i kulturní krajinu. Špatná zdravotní kondice obyvatel stejně jako všudypřítomná devastace životního prostředí jsou podle Glassheima podstatnými faktory, které je nutné zohledňovat při studiu a pochopení poválečného vývoje českého pohraničí. Přitom se nejedná pouze o dobře známé problémy způsobené nešetrnou průmyslovou činností v ekologicky nejvíce zasažených oblastech severních Čech. Téma zdravotní kondice se objevuje rovněž třeba v autorově zamyšlení nad rolí tělovýchovných spolků jako praktického i ideologického prostředku k upevňování fyzického a duševního zdraví v česko-německém národnostním zápase v první polovině dvacátého století. Jiným příkladem je pak poněkud diskutabilní pohled na vysídlené Němce coby „přenašeče nemocí“. Tato úvaha vychází ze zkušeností většiny vyhnanců, kteří měli za sebou pobyty v internačních a pracovních táborech s neutěšenými hygienickými podmínkami, nedostatečnou stravou i lékařskou péčí, což se pak podepisovalo na jejich často bídném stavu po příchodu na německé území. Symbolem pomyslné „očisty“ těchto lidí, kterou autor také na několika stránkách popisuje a rozvíjí, se pak stala karanténa v uprchlických táborech v Německu, včetně masově prováděné procedury „odvšívování“ jednotlivých osob postřikem insekticidu DDT. Zvláštní lékařskou péčí ovšem podle Glassheima vyžadovali také noví osídlenci v pohraničí, neboť i oni přicházeli z různého prostředí a míst, kde péče o zdraví byla rovněž často zanedbaná. Tyto závěry by si ovšem zasloužily ještě podrobnější výzkum, lze je tak považovat za další možný směr v bádání o českém pohraničí a jeho obyvatelích.

S ohledem na obsahový záměr Glassheimovy publikace představuje jistý handicap její značně limitující teritoriální vymezení, soustředěné především na popis situace v severních Čechách, respektive v oblasti spojené s hnědouhelnou těžbou.

5 Například etnolog Jiří Woitsch popisuje tento přístup jako „empiricky neudržitelný uplakaný diskurz o vykořeněné krajině bez paměti plné podivných sociálních skupin a individuí“ (WOITSCH, Jiří: Etnologie studené války v České republice: Témata, přístupy, metody. In: *Národopisný věstník*, roč. 33, č. 2 (2016), s. 5–30, zde s. 12 n.).

České pohraničí ovšem tvoří mnohem větší území a také rozmanitější prostředí, což platí i s ohledem na problematiku životního prostředí, preferovanou autorem. Jiné podmínky než v ekologicky zatíženém severočeském regionu bychom našli třeba v pohraničí na severní Moravě a ve Slezsku, odlišná situace zase panovala v Pošumaví nebo na jižní Moravě. Práci by tak prospěl větší přesah a komparace jednotlivých pohraničních oblastí, což by možná také vedlo k revizi či upřesnění některých přetrvávajících představ i Glassheimových názorů o zvláštním „fenoménu“ bývalých Sudet. Místo toho autor předložil poněkud rozporuplný pokus o „srovnávací“ sondu o rozpadu starých struktur a procesu modernizace v jeho americké domovině, ve městě Grand Forks v Severní Dakotě (s. 180–182).

Glassheimova kniha věnuje velkou pozornost procesům průmyslového rozvoje a prosazování modernizačních trendů v poválečném českém pohraničí, naproti tomu se ale příliš nezabývá některými alternativními návrhy předkládanými pro využití těchto oblastí. K nim patřily i různé konstruktivistické představy architektů a „sociálních inženýrů“ z vědecké a národohospodářské sféry, od fantaskních a utopistických nápadů až po reálně diskutované a zčásti také realizované projekty. K problematice životního prostředí a výzkumu zdravotního stavu obyvatel se pojí například „Osídlovací plán pohraničí českých zemí po odsunu Němců“ z července 1945, navržený rektorem Vysoké školy zemědělské v Praze Karlem Matyášem. Tento záměr mimo jiné navrhoval snížit hustotu obyvatel v pohraničí a nahradit osídlení kolem hranic výsadbou souvislého pruhu lesa, jednak jako „přírodní hradby před cizím nepřítelem“, ale také jako „zdroje klidu, zdraví a čistého prostředí, kam se budou lidé jezdit zotavovat a léčit“.⁶ A je třeba také připomenout, že myšlenka zalesnění okolí státních hranic našla, byť v pozmeněné podobě a jiných souvislostech, v českém pohraničí své částečné uplatnění. Tato poznámka ovšem není myšlena jako výtku, ale spíše upozorňuje na další možné směry a perspektivy bádání.

Monografie Eagla Glassheima v mnohém vybočuje z dosavadní historické produkce, neboť se zabývá netradičními otázkami a přináší také originální, někdy možná i diskutabilní pohled na zkoumanou problematiku. To ale zase předurčuje knihu k tomu, aby se stala inspirací pro další autory hledající nové náměty pro výzkum českého pohraničí. Bylo by přínosné, kdyby se tato práce dočkala také českého vydání – a pokud možno ne až po dlouhých letech, jako se to stalo například u podobně zaměřené publikace německého historika Andrease Wiedemanna.⁷

6 Viz ARBURG, Adrian von – STANĚK, Tomáš (ed.): *Vysídlení Němců a proměny českého pohraničí 1945–1951: Dokumenty z českých archivů*, sv. II/1: *Divoký odsun a počátky osidlování (duben–srpen/září 1945)*. Středokluky, Zdeněk Susa 2011, s. 638–642, dokument č. 286 – Osídlovací plán pohraničí českých zemí po odsunu Němců z hlediska celostátního hospodaření a obrany státu, 10.7.1945.

7 WIEDEMANN, Andreas: *„Pojď s námi osidlovat pohraničí“: Osidlování a nové struktury v bývalých Sudetech*. Praha, Prostor 2016 (původní vydání: *„Komm mit uns das Grenzland aufbauen“: Ansiedlung und neue Strukturen in den ehemaligen Sudetengebieten 1945–1952*. Essen, Klartext 2007). Recenze k německému vydání této knihy viz BALCAR, Jaromír: Důkladná německá práce o poválečném osidlování pohraničí. In: *Soudobé dějiny*, roč. 15, č. 3–4 (2008), s. 755–757.

Recenze

Národnostní složení československých jednotek za druhé světové války

Martin Čížek

MARŠÁLEK, Zdenko: „Česká“, nebo „československá“ armáda? Národnostní složení československých vojenských jednotek v zahraničí v letech 1939–1945. Praha, Academia 2017, 528 stran, ISBN 978-80-200-2608-8.

Historik Zdenko Maršálek působí v Centru pro dějiny menšin Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR, v. v. i. Zabývá se především historií vojenství Československa a zemí střední Evropy v letech 1918 až 1945.¹ Zároveň spolupracoval s Vojenským ústředním archivem – Vojenským historickým archivem v Praze na databázích československých vojáků bojujících za druhé světové války.²

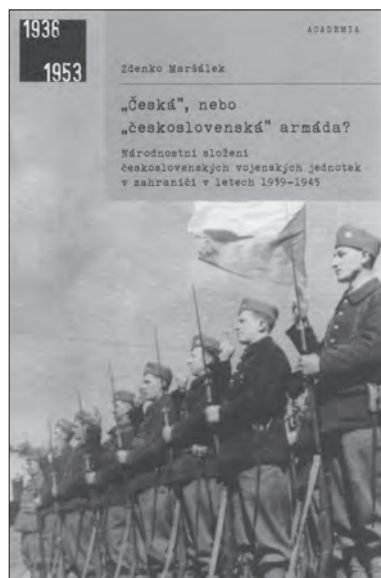
1 Viz MARŠÁLEK, Zdenko – HOFMAN, Petr: *Dunkerque 1944–1945: Ztráty Československé samostatné obrněné brigády během operačního nasazení ve Francii*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2011; HOFMAN, Petr – MARŠÁLEK, Zdenko: *Československá samostatná obrněná brigáda a obléhání Dunkerque 1943–1945*. Praha, Československá obec legionářská 2011; MARŠÁLEK, Zdenko a kol.: *Interbrigadisté, Československo a španělská občanská válka: Neznámé kapitoly z historie československé účasti v občanské válce ve Španělsku 1936–1939*. Praha, Historický ústav AV ČR, v.v.i. 2017.

2 MARŠÁLEK, Zdenko – FIDLER, Jiří – HOFMAN, Petr: *Databáze padlých, zemřelých a nezvěstných československých vojáků československých a spojeneckých zahraničních jednotek za 2. světové války*. Praha, Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv 2004;

Jak z názvu vyplývá, kniha se zabývá národnostním složením československých vojenských jednotek v zahraničí za druhé světové války. Autor pracuje s numerickými metodami, známými jako „historie v číslech“. Vytkl si přitom čtyři základní cíle: důkladně zmapovat vývoj personálního složení československých vojenských jednotek v zahraničí z pohledu národnostní struktury; poukázat na možnosti využití elektronického zpracování personálních dat a nastínit metody kombinace elektronické databáze a dobových materiálů; upozornit na některé základní aspekty národnostní problematiky v Československu v letech 1918 až 1945, zvláště pak na problematičnost definic a kategorií; a konečně, téma práce má posloužit jako příklad, na němž je možné konkrétně demonstrovat problémy kompatibility metod exaktních a humanitních věd (s. 98 n.). Maršálkova kniha vyvrací některé mýty o československém zahraničním odboji a současně nabízí zamyšlení nad problematikou národnostní sebeidentifikace za první Československé republiky a za druhé světové války.

Text je rozdělen do šesti částí. Po předmluvě a úvodu následuje kapitola, která se zabývá metodami statistického podchycení národnosti v Československu a československé armádě, způsobem její evidence a vysvětluje proměny definic, kritérií a vliv politických tlaků. V další kapitole autor představuje metodologii a cíle práce.

Stěžejní a nejrozsáhlejší je čtvrtá část „Na různých frontách“, ve které se Maršálek zaměřuje na národnostní problematiku v československých jednotkách od Francie v letech 1939 a 1940 přes Blízký východ a Velkou Británii až po Sovětský svaz. Dle dílčích témat je rozdělena do kapitol a podkapitol. Autor zde také provedl dvanáct aplikací (sond) na úrovni různě velkých vojenských útvarů a analyzoval možnosti rekrutace dalších vojáků. Představená data demonstrují zcela zásadní rozdíly mezi místními rekrutačními zdroji ve Francii a v Británii, které se projevovaly prakticky ve všech ohledech. V případě jednotek ve Francii a v Británii Zdenko Maršálek představil možnosti a výsledky detailní práce založené na databázi Vojenského ústředního archivu – Vojenského historického archivu v Praze. Při zpracování problematiky československého vojska vytvářeného v Sovětském svazu se rozhodl pro ilustraci ukázat, k jakým výsledkům je možné dojít, když se základem stanou především běžně přístupné publikované dokumenty a literatura.

MARŠÁLEK, Zdenko – PILÁT, Vladimír – BROŽ, Miroslav – HOFMAN, Petr ad.: *Databáze příslušníků československých zahraničních jednotek za 2. světové války*. Praha, Vojenský ústřední archiv – Vojenský historický archiv 2005–2013.

V páté části, nazvané „Z odlišných břehů“, se autor zabývá židovskou a rusínskou národnostní problematikou v československé armádě. V kapitole „Poznatky, závěry a hypotézy“ Zdenko Maršálek shrnuje v širších souvislostech zjištění, ke kterým dospěl, a nastiňuje nové otázky spojené s národnostními a technickými aspekty československých zahraničních jednotek za války. Jednotlivé kapitoly obohacuje celkem 106 tabulek. Na konci knihy je zařazen přehled pramenů a literatury, seznam zkratk, české a anglické resumé a jmenný rejstřík. Vlastní text ještě doplňuje čtyřadvacet stran příloh, rozdělených na dvě části. V první jsou přetištěny dokumenty ze sbírek Vojenského ústředního archivu – Vojenského historického archivu, druhá příloha obsahuje přehledové grafy a tabulky, které poukazují na neustálé proměny československých zahraničních jednotek v průběhu války co do počtu a organizační struktury i vnitřního složení. Vítané jsou uváděné individuální příklady vojáků, které dobře dokreslují údaje o větších vojenských celcích a ilustrují různorodost osudů, případně dokáží vtipně zpestřit text.³

Metodologickým záměrem autora bylo v maximálně možné míře se omezit na numerické zpracování a co nejvíce zredukovat jiné vlivy. Předkládaná práce však nemá být souhrnným zpracováním tématu. Naopak, právě díky jednostrannosti kvantitativního přístupu se vynořily některé skutečnosti, které by při jiném postupu zanikly. Přesto jsou numerická data zasazena do základních historických souvislostí. Cílem bylo vytvořit předpoklady pro zjištění, zda a jak se vzájemně ovlivňovaly tři faktory: reálný stav personálního složení jednotek, specifika konkrétních teritorií, na nichž se jednotky formovaly, a politické direktivy exilového civilního a vojenského vedení.

Autor sám upozorňuje na to, že při vyhodnocování údajů uváděných v dokumentech je nutné mít na paměti, že mnohdy neodpovídají skutečnosti. „Vojáky proto nelze a priori považovat za Čechy, Slováky, Němce, Maďary atd., ale jen a pouze za osoby, které mají v dotaznících uvedeny tu nebo onu mateřskou řeč nebo národnost.“ (s. 83)

Nejdůležitějším zdrojem pro následné interpretace a analýzy se stala numerická data získaná z elektronické databáze všech příslušníků československých exilových vojenských jednotek, která od roku 2005 vznikala ve Vojenském ústředním archivu – Vojenském historickém archivu. Databáze obsahuje kolem devadesáti tisíc osobních záznamů s ohromným množstvím různých informací, z nichž jen malá část se nějak vztahuje k národnostnímu určení. Části databáze jsou přístupné i na internetu,⁴ avšak originální podoba, ze které autor vycházel, slouží výhradně pro vnitřní potřeby ústavu. Jako primární údaj databáze a s ní souvisejících materiálů slouží identifikační číslo personální evidence československých zahraničních jednotek. Díky tomu je možné v kombinaci s plným textovým vyhledáváním podstatně lépe identifikovat příslušné osoby nebo jejich skupiny. Autor mohl provádět křížová

3 Tak například na jaře 1940 byl ke spojovací rotě ve Francii přidělen nováček jménem Funk (s. 205, pozn. 539).

4 Vojenský historický ústav, Databáze VHA: *Databáze příslušníků čs. vojenských jednotek v zahraničí za 2. světové války* [online]. [Cit. 2018-06-18.] Dostupné z: <http://www.vuapraha.cz/fallensoldierdatabase>.

srovnání, především mezi konfesemi a národnostmi. Komparacemi v chronologické závislosti se také mohl soustředit na hledání případných korelací mezi kategorií národnostního určení a dalšími, zvláště sociologickými kategoriemi (věk, vzdělání, povolání, zdravotní stav a podobně). Použitá metodika přináší možnost získat tím podrobnější výsledky, čím detailnější je zvolená šíře záběru. Autor toho využil při konstruování dvanácti analytických sond, zaměřených až na stupeň rotý a čtyři. Zároveň se mu podařilo ověřit, že dobové evidence a starší historické práce řádově odpovídají zjištěním dle uvedené databáze.⁵ Přesto autor také narazil a poukázal na limity co do výpovědní hodnoty dobových pramenů.

V podobném duchu by bylo vhodné zpracovat také Legii Čechů a Slováků v Polsku a letecké jednotky ve Velké Británii a Sovětském svazu, včetně jejich pozemního personálu. Tím by se zcela naplnil obsah podtitulu knihy.

Výsledky svého bádání autor shrnul v deseti závěrech a třech hypotézách. K jeho základním poznatkům patří diverzita personálního složení československého zahraničního vojska, které vzhledem k jiným exilovým armádám představovalo národnostně zdaleka nejpestřejší celek. Tato různorodost a míra zastoupení jednotlivých národností se podstatně lišily jak geograficky podle oblastí, kde jednotky vznikaly, tak i v průběhu času. Vždy se svým složením lišily od národnostní skladby meziválečné československé armády i československých legií za první světové války.

Národnostní složení důstojnického sboru bylo výsledkem působení několika různých faktorů. Rozhodující vliv měla národnostní struktura důstojnického sboru praporepublikové armády, v níž jednoznačně převažovali Češi. Do zahraničního odboje se přitom nezapojil ani jeden voják z povolání německé nebo maďarské národnosti.

Vojenské orgány československého exilu se důsledně snažily mísit jednotlivé rekrutační zdroje. Hlavním klíčem se stalo prosazování „čechoslovakismu“, s viditelnou preferencí českého národa. Zároveň se evidentně projevovala nedůvěra vůči neslovanským národnostem jako celku. Tento koncept narušil komunistický exil v Moskvě, který ve spolupráci se Slovenskou národní radou prosadil naprosté opuštění dříve aplikovaných zásad. Tento přístup k národnostní otázce byl však jen taktickým krokem při hledání spojenců proti oficiální exilové vládě.

Význam jednotlivých národnostních skupin v armádě neodpovídal jejich aritmetickému počtu ani procentuálnímu zastoupení. Zvolená metodika umožnila Maršálkovi rozkrýt rozsáhlý průnik mezi kategoriemi definovanými jazykově a konfesně, především pak kvantifikovat, či alespoň odhadnout poměrné zastoupení osob židovského původu v rámci jednotlivých kategorií, doposud chápaných jako kategorie „národnostní“. Na základě získaných údajů je možné se pokusit formulovat (čistě pracovní) hypotézu o vlivu „rasového prvku“ pro míru podpory, kterou protinacistický exil „československých Němců“ projevoval československému zahraničnímu odboji.

5 Viz např. BROD, Toman: *Tobrucké krysy*. Praha, Naše vojsko – Svaz protifašistických bojovníků 1967; Kolektiv autorů: *Vojenské dějiny Československa*, sv. 4. Praha, Naše vojsko 1988; Kolektiv autorů: *Za svobodu Československa*, sv. 1–3. Praha, Naše vojsko 1959–1961; KULKA, Erich: *Židé v československé Svobodové armádě*. Praha, Naše vojsko 1990; TÝŽ: *Židé v československém vojsku na Západě*. Praha, Naše vojsko 1992.

Službou v československém zahraničním vojsku prošlo během války mnoho desítek tisíc vojáků. Pro Čechy dospěl autor k poměrně překvapivému závěru, že s výjimkou velkých měst byla účast v zahraničním vojenském odboji vlastně okrajovou, dokonce až raritní záležitostí. Tato skutečnost jistě měla výrazný dopad na utváření historické paměti.

Počet Čechů z českých zemí, kteří bojovali v jednotkách na Západě, podstatně převyšoval počet těch, kteří sloužili v jednotkách na východní frontě. Z toho vychází i třetí autorova hypotéza, že v rámci jednotlivých regionů České republiky i bývalého Československa existují podstatné rozdíly, pokud jde o odraz zahraničního vojenského odboje ve společné paměti.

V procesu postupné a někdy vícenásobné změny národnostní sebeidentifikace se prokázala relativně vysoká míra prostupnosti jednotlivých národnostních kategorií. Současně také muselo docházet ke střetům loajality řady osob vůči těmto skupinám.

Významným faktorem při určení národnostní příslušnosti byla osobní sebeidentifikace jednotlivých osob, tedy hledisko subjektivní, personální údaje dobové vojenské evidence však oficiálně měly spíše charakter objektivního kritéria. Mnohé osoby i celé skupiny přikládaly otázce národnostní sebeidentifikace malý, nebo dokonce vůbec žádný význam. Naopak relativně velká skupina změnou svých osobních záznamů vyjadřovala své politické postoje.

Autor dochází k poznatku, že jeho pokus o operacionalizaci fenoménu dvojí či vícenásobné sebeidentifikace selhal. Teoreticky by se po mechanické stránce daly využít metody používané v rámci teorie fuzzy množin. Avšak zásadním problémem zůstala definiční vágnost prvotních kritérií jednotlivých kategorií. Fuzzy logika sice může nabídnout jisté teoretické analogie, není však možné ji v tomto případě reálně použít.

V textu jsem zaznamenal pouze několik nepřesností, některé zde uvádím. Předpokládám, že francouzské divize byly vybaveny motorizovanými, nikoli „motorickými prostředky“ (s. 142). Snad na tom Francouzi tak špatně nebyli. Dle mého názoru je lepší používat originální německý název *Afrikakorps* a nepřejímat z anglosaské literatury výraz *Afrika-Korps* (s. 370). Český ani československý hodnostní systém neobsahuje hodnost seržanta (s. 479). *Sergeant* v britské armádě náleží mezi poddůstojnické hodnosti, přibližným ekvivalentem je četař. Z tohoto důvodu by bylo lepší uvádět vojenskou hodnost v originální podobě nebo její český ekvivalent.

Trochu mne překvapilo autorovo „zaklínání“ údajně promarněnou šancí vyzdvihnout hojné zastoupení vojáků menšinových národností, včetně neslovanských, v československé zahraniční armádě a prezentovat ho jako výraz podpory od všech vrstev, a především národnostních skupin obyvatelstva v boji demokracie proti nacismu (například s. 12, 27 a 238). Jinde přitom celkem správně rozebírá, že tyto myšlenky mezi obyvatelstvem obecně nebyly příliš zakořeněny, protože z předchozího vývoje nabylo přesvědčení, že se demokracie v podobě první republiky moc neosvědčila, a dokonce většina účastníků odboje chtěla v nějaké míře její změnu (s. 74–76). Dnešní pohledy a názory není nejvhodnější promítat do minulosti, kdy byla odlišná situace a lidé měli jiné zkušenosti.

Také si nemyslím, že je vhodné v česky psané knize citovat celé anglické věty (například s. 79 a 84). Do anglické publikace s obdobnou tematikou by se stěží přidávala citace originálního českého textu bez překladu do angličtiny. Na některých stranách rozsah poznámek pod čarou přesahuje vlastní text. Připomnělo mi to citát Jana Wericha ze hry *Těžká Barbora*: „A kolikrát jsou ty vysvětlivky tlustší než ta kniha, kterou vysvětlují.“⁶ Stojí proto za zamyšlení, zda by nebylo lepší obsah některých poznámek pod čarou zakomponovat přímo do textu. Jak jsem ale uvedl výše, jedná se pouze o drobnosti (a v některých případech spíše o věc názoru nebo vkusu), které hodnotu a kvalitu zpracování knihy nesnižují.

Závěrem prosba adresovaná nakladatelství do budoucna: takto rozsáhlá kniha by si zasloužila pevnou vazbu. Brožovaná je vhodná pro menší publikace nebo pro ty, které se vloží do knihovny, aniž by se předpokládalo, že je bude někdo číst, natož aby se k nim čtenář vracel. Avšak práce Zdenko Maršálka se dle mého názoru zařadí mezi tituly, po kterých zájemci o danou problematiku opakovaně sáhnou.

6 Viz např. záznam divadelního představení hry *Těžká Barbora* v podání Jana Wericha a Miroslava Horníčka z roku 1960. In: Youtube [online], 14.10.2014, track 1.55.35–1.55.40. [Cit. 2018-06-18.] Dostupné z: https://www.youtube.com/watch?v=V5inGoS-B_Q.

Recenze

Nesnesitelná lehkost ženských práv?

Adéla Gjuričová

WAGNEROVÁ, Alena: *Žena za socialismu: Československo 1945–1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*. (Gender sondy, sv. 12.) Z němčiny přeložila autorka. Praha, Sociologické nakladatelství 2017, 262 strany, ISBN 978-80-7419-252-4.

Není zrovna obvyklé recenzovat odbornou knihu starou více než čtyřicet let, zvláště pak u tématu, jehož pojetí se od té doby tak zásadně prakticky proměnilo a teoreticko-konceptuálně vyvinulo. Alena Wagnerová napsala knížku o ženách v socialistickém Československu v roce 1974,¹ když po svém příchodu do západního Německa narazila na patriarchalismus, který z „reálsocialistického“ Československa neznala: „Pokud jde o společenské postavení ženy, rovnalo se její přestěhování do Spolkové republiky Německo cestě do minulosti. Její každodennost se stala permanentní konfrontací s tradičním modelem ženy, jeho představami, nároky a očekáváními,“ vysvětluje v přetištěné „Předmluvě k německému vydání 1974“ (s. 14). To ji přimělo, aby z odstupu, pro německé publikum i sama pro sebe zkusila sociologicky popsat socialistický model emancipace a situaci československých žen po roce 1945. Podkladem pro tuto její analýzu byly především velké empirické výzkumy postojů obyvatel Československa ze šedesátých a počátku sedmdesátých let.

1 WAGNEROVÁ, Alena: *Die Frau im Sozialismus: Beispiel ČSSR*. Hamburg, Hoffmann & Campe 1974.

Do prvního českého vydání editoři Sociologického nakladatelství zařadili vedle autorčina překladu vlastní německé práce² také některé její kratší texty z let 1986 až 2017, v nichž se věnovala pozdějšímu vývoji postavení žen, včetně období po roce 1989.³ K nim připojili ještě jeden text Jiřiny Šiklové z roku 2006.⁴ Recenzi si však tato útlá knížka zaslouží především jako pozoruhodné svědectví z hloubi sedmdesátých let. Emancipace žen v socialistickém Československu byla totiž později nahlížena značně kriticky, ať už prizmatem antikomunismu, nebo genderové teorie. Wagnerová v návaznosti na konfrontaci německé a československé praxe, tak jak ji zrcadlily empirické sociologické výzkumy, podává historické vysvětlení, jež černobílé vidění „nucené emancipace“ obratem vyvrací. Aniž by tehdy znala a užila pojem genderu – říká ještě „pohlavní role“ – vidí na německé i české skutečnosti velmi ostře právě ony společensky vytvářené nábaly na představy přirozené ženskosti a mužskosti, všechny stereotypy a nerovnosti, jimiž se pozdější feministické teorie zabývaly. Právě historicky ukotvený výklad přitom zůstává i u nejnovějších, velmi důkladných genderových studií týkajících se doby státního socialismu stále vzácný.⁵

V západní Evropě bylo dobývání ženských práv zpravidla provázeno ostrými konfrontacemi a otevřenými střety, a to nejen v dramatických bojích o volební právo. Také na počátku německé feministické vlny sedmdesátých let stálo poznání studentských aktivistek, že ženská práva nemají šanci dostat se na program muži vedené studentské revoluce roku 1968. Proto už v září toho roku na zasedání studentských

- 2 Ta tvoří první oddíl knihy a nese v obsahu název „Výsledky a deficit marxistického modelu emancipace žen v Československu ve srovnání se situací v západním Německu 1945–1974“.
- 3 Druhé ženské hnutí v Německé spolkové republice v letech 1967–1990 (2017, s. 190–199), Reálná rovnoprávnost – ženy v Československu téměř po čtyřiceti letech (1986, s. 200–213), Ve vztahu od člověka k člověku změnit svět... „aneb ženské jméno Charty 77“ (1991, s. 214–219), Emancipace a vlastnictví (1995, s. 220–231), Feministické zapomínání (2012, s. 241–245).
- 4 ŠIKLOVÁ, Jiřina: Pár poznámek ke změnám v postavení žen v České republice po převratu v roce 1989, s. 232–240.
- 5 Viz např. HAVELKOVÁ, Hana – OATES-INDRUCHOVÁ, Libora (ed.): *Vyvláštěný hlas: Proměny genderové kultury české společnosti 1948–1989*. Praha, Sociologické nakladatelství 2015. Srv. s polskými studiemi k tématu: FIDELIS, Małgorzata: *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*. Warszawa, Foksal 2015; JARSKA, Natalia: *Kobiety z marmuru: Robotnice w Polsce w latach 1945–1960*. Warszawa, Instytut Pamięci Narodowej 2015. K této problematice viz též recenze Adély Gjuričové na knihu *Vyvláštěný hlas* v časopise *Dějiny – Teorie – Kritika*, roč. 13, č. 1 (2016), s. 183–186.

rad v Západním Berlíně revolucionářky místo očekávaného vaření kávy vůdcům metaly na své kolegy rajčata. Naproti tomu československé ženské hnutí podle Wagnerové vycházelo z tradice raného českého ženského aktivismu, podivuhodně konsenzuálního s muži: Vojta Náprstek zakládal Americký klub dam společně s Karolínou Světlou, profesor Tomáš Masaryk se považoval za propagátora feminismu. Podobnou koalici s muži popisují při vypravování o sedmdesátých a osmdesátých letech v opozici příslušnice české disidentské komunity: „Nerozlišovala jsem na muže a ženy, pro mě byl důležitý spíš rozdíl mezi námi a policajty.“⁶

Přitom se zdá, že se české prostředí vyznačovalo tradičně vysokým podílem žen na kulturním a veřejném životě, respektive rozvinutým ženským hnutím, aniž by si to české ženy musely radikálně vyvzdorovat jako jejich západní kolegyně. Organizace, projekty i kariéry meziválečných aktivistek nabraly zvláštní spád po únoru 1948, kdy komunistická strana pozvedla krom jiných také prapor ženské emancipace. Stranické vedení se přitom odvážilo popravit přední funkcionářku ženského hnutí Miladu Horákovou. Ještě v době jejího vyšetřování však zároveň nechalo parlament schválit zákon o rodině, jenž vycházel z jejího, do té doby nerealizovaného návrhu. Zákon rušil institut hlavy rodiny a výlučné rozhodování muže o mnoha rodinných záležitostech, čímž zcela zrovnoprávňoval muže a ženy (v Německu byla odpovídající norma přijata až v roce 1977). Model emancipace zaváděný od konce čtyřicátých let byl podle Wagnerové založen na mechanickém chápání rovnoprávnosti, na představě zestejňování mužů a žen skrze sbližování míry jejich zaměstnanosti. Cílem byl rovný podíl na společné výrobě a budování, slovy Antonína Zápotockého z roku 1949: „Ve společné práci s muži dokazují ženy nejlépe svou rovnoprávnost.“ (s. 31) Výsledkem celé kampaně bylo, že během několika málo let se práce mimo domov skutečně stala běžnou součástí ženské role. Tuto neuvěřitelně rychlou změnu však neprovázely posuny v jiných sférách a českým ženám například zůstalo plné penzum domácích prací a péče o děti.

Vznikající přetížení žen bylo tematizováno až v šedesátých letech. Ženy je však podle provedených empirických výzkumů nejčastěji reflektovaly v „hrdinské“ poloze, když sice připouštěly náročnost své pozice, ale deklarovaly, že „na to stačily“ (s. 35). Vlivnějším se v této době stal jiný kritický motiv: téma deprivace dětí vyrůstajících v kolektivních výchovných zařízeních. Teprve tímto okamžikem bylo ve společenském diskurzu postaveno zaměstnání ženy do konfliktu s její mateřskou rolí, což je představa, jež provázela celý zbytek socialistické éry a dodnes je přítomná ve všech strategiích „sladování“ obou rolí. Od roku 1968 byla také v Československu zaváděna mateřská dovolená trvající dvacet šest týdnů, již tehdy nejdelší v Evropě. V kritice radikální politiky padesátých let a v hledání komplexního modelu emancipace byly tedy nereflektovaně přejímány některé tradiční vzorce. Wagnerová uvádí fascinující příklad tehdejšího myšlenkového naladění, když ve svém výkladu o tehdejší diskusi o „efektivitě ženské zaměstnanosti“ zmiňuje, že v novém hospodářském modelu Oty Šika byla pochybnost o ženské pracovní síle vyjádřena tím, že do výpočtu finanční

6 LINKOVÁ, Marcela – STRAKOVÁ, Naďa (ed.): *Bytová revolta: Jak ženy dělaly dissent*. Praha, Academia – Sociologický ústav AV ČR 2017, s. 120, rozhovor s Helenou Klímovou.

náročnosti ženské zaměstnanosti byly zahrnuty náklady na provoz státních dětských zařízení (s. 86).

Alena Wagnerová rovněž na základě shromážděných dat odhaluje případy dobových stereotypů a diskriminací. Průměrný plat žen tvořil v roce 1970 pouhých čtyřiašedesát procent platu mužů. Prakticky stejný *pay gap* tehdy existoval i na Západě, v socialismu se tak ale dělo mimo jiné i kvůli preferenci, respektive platové diskriminaci celých odvětví, v nichž ženy (ne)působily, dále v důsledku „trestání za mateřství“, když byla do výše platu započítávána odpracovaná léta a podobně. Typickým rysem ženské zaměstnanosti v socialistickém Československu bylo nerovné zastoupení žen na různých kvalifikačních stupních v daném sektoru. Podíl žen ve vedoucích pozicích tedy nebyl v žádném poměru ke stavu zaměstnanosti žen a dosaženému vzdělání. A čím vyšší řídicí pozice, tím méně žen. Autorka udává, že v roce 1972 sice zasedala ve federálním a republikových parlamentech čtvrtina žen (německý Spolkový sněm měl přitom v téže době méně než šest procent poslankyň), avšak ve federální vládě působila jediná ministryně, Ústřední výbor Komunistické strany Československa měl osm žen ze 115 členů a jeho předsednictvo pak jedinou ženu z dvaceti. „Žena v socialismu zůstala druhým pohlavím,“ uzavírá Wagnerová (s. 83).

Každodenní práce mimo domov přinesla ženám ekonomickou nezávislost i větší mocenskou váhu v rodině. Ženy sice stále dělaly drtivou většinu domácích prací (dle dat z roku 1971 trávily úklidem, vařením a nakupováním 4,4 hodiny v pracovní dny a šest hodin ve volných dnech – viz s. 136), ale mnohem více než v tradičních rodinách rozhodovaly o školách pro své děti, dovolených, rodinných investicích a podobně. Tento posun zároveň umožnil návrat otců k rodinné péči: podle autorčiných závěrů z výzkumů se teprve muži zaměstnaných žen prakticky zapojovali do péče o děti, a navíc to v těchto případech bylo statusově přijatelné: „Muž, který ze zasedání, které se protáhlo, spěchá, protože je dnes na řadě, aby vyzvedl dítě ze školky, je v Československu už myslitelný. Podobná situace by v SRN (1974) byla sotva možná.“ (s. 103) V Československu přitom podle Wagnerové vládlo zcela sekularizované pojetí otce jakožto praktického pomahače, zatímco v německé představě byl otcovský princip ve výchově jakousi filozofickou alternativou k principu ženskému. Autorka dokládá, že nový československý zákon o rodině z roku 1963 mnohem více zdůraznil emocionální vazby a směřoval k pojetí egalitární rodiny vázané citovými pouty. V reálu tedy rodinu navenek nezastupoval otec, ale každý člen rodiny ve své příslušné sociální skupině. Rodina měla nabízet intimitu i otevřenost vůči vnějšímu světu.

Tuto náročnou proměnu však muži nepřijali za svou. Průzkumy ukazují, že si pod slupkou socialistické rovnoprávnosti uchovávali značně konzervativní postoje. Ivo Možný mnohem později hovořil o „mužích žijících v rodině ženy s rodinou nespokojené“, ⁷ Wagnerová totéž naznačila mnohem dříve. Ženy emancipované

7 MOŽNÝ, Ivo: *Moderní rodina: Mýty a skutečnosti*. Brno, Blok 1990, s. 111. Podrobněji k tomu viz např. VODOCHODSKÝ, Ivan: Patriarchát na socialistický způsob: K genderovému řádu státního socialismu. In: *Gender, rovné příležitosti, výzkum*, roč. 8, č. 2 (2007), s. 34–42.

socialistickým modelem pojímaly manželství jako citový vztah, v nefunkčním manželství zůstávaly podle průzkumů leda kvůli dětem, ale existenčně či statusově manželství nepotřebovaly. Ženy proto v sedmdesátých letech zřetelně převažovaly mezi žadateli o rozvod. Rozvodové statistiky se rovněž dramaticky lišily v českých zemích a na Slovensku (čtyřicet, respektive 9,5 rozvedených manželství ze sta v roce 1970 – viz s. 108). Wagnerová na základě demografických dat komentuje i několik dalších fenoménů typických pro socialistické Československo, například snižující se věk uzavírání prvního sňatku, *baby boom* v letech 1975 až 1980 nebo šokující počty interrupcí (v roce 1990 připadalo na 130 tisíc porodů 111 tisíc interrupcí). Pokouší se ukázat vlivy ideologické (přesun od lékařského k morálnímu posuzování v interrupčních komisích), technické (zanedbaný výzkum antikoncepce) i kulturní (mnohem větší váha náboženských ohledů před rozhodnutím podat žádost o interrupci na Slovensku).

Shromážděná data, a zvláště pak způsob, jakým s nimi autorka místy pracuje, skýtají ovšem řadu problémů. Statistická data mají tendenci jednotlivé sociální skupiny homogenizovat, což je pozice, z níž pozdější genderový výzkum Wagnerovou kritizoval: ženské identity měly podle něj mnohem více poloh a „silná socialistická žena“ byla jen jednou z nich, v jiných chyběla ženám sebedůvěra nebo se mnohem výrazněji nechaly vést loajalitou vůči mužům.⁸ V knize je rovněž řada pasáží, v nichž se z kvantitativních dat vyvozují dalekosáhlé závěry bez další statistické analýzy, tedy pouze rétoricky. Také redakce mohla být u číselných údajů, jmen a podobně ještě pečlivější. Cílem knihy však bylo především postihnout rozdílnost československého a západoněmeckého případu. Přitom autorce zdaleka nešlo pouze o to vykřičet se z frustrace, že se po přesídlení na Západ ocitla v zemi, kde většina žen po sňatku ještě opouštěla svá zaměstnání. Svým srovnáním stavu v obou zemích v roce 1974 a zapojením historického kontextu chtěla především upozornit, že se o zisky v oblasti ženských práv dá zase přijít. To dokládá zejména oněch několik pozdějších textů připojených k českému překladu, jež se (s jednou výjimkou) zabývají další cestou žen a ženských hnutí v obou zemích, respektive tím, jak do tužeb a organizování zájmů zasahovaly politické ideologie, společenské nálady a historická traumata.

Když hnutí inspirované druhou vlnou feminismu začalo v západním Německu prosazovat ženskou zaměstnanost a osvobození symbolizované legalizací interrupcí, ohrožovalo tím tradiční genderové uspořádání, jež stálo mimo jiné i na obrovském objemu neplacené ženské práce. Konzervativní kruhy využily na jeho obranu tehdy módní teorie deprivace a podle Wagnerové kontrovaly „s represivitou, naprosto překvapivou v demokratickém systému“ (s. 192). Děti zaměstnaných rodičů byly přirovnávány k dětem z dětských domovů, které nejsou schopny navázat trvalé

8 Viz např. ZÁBRODSKÁ, Kateřina: Mezi ženskostí a feminismem: Konstruování identity „české socialistické ženy“. In: HAVELKOVÁ, H. – OATES-INDRUCHOVÁ, L. (ed.): *Vyvláštěný hlas*, s. 285–317, zejména s. 311 n.

citové vazby k blízkým osobám.⁹ Přitom i německé ženy už jednou o svou zaměstnanost přišly: po druhé světové válce byla totiž jejich zaměstnanost vlivem válečných ztrát velmi vysoká, avšak zatímco v Německé demokratické republice se s oporou v ideologii socialistické emancipace udržela, ve Spolkové republice byly restaurovány konzervativní vzorce a zdálo se, že válečná zkušenost zanechala v sebevědomí žen překvapivě malou stopu. Feministické hnutí sedmdesátých let však už dosáhlo trvalé změny paradigmatu: nový zákon o rodině z roku 1977 konečně obě pohlaví zrovnoprávnil a v osmdesátých letech státní instituce systematicky usilovaly o „rovné partnerství mezi mužem a ženou“. Taková společnost směřovala k rodičovské dovolené, kterou mohou střídavě využívat oba rodiče, k několikaleté možnosti částečného úvazku a podobně.

V textu z roku 1986 autorka bilancovala postavení žen v Československu a zdůraznila, že ačkoli se v této době naprosto neřešilo dvojí zatížení žen, měly u nás svůj vlastní status, který nebyl odvozován od muže.¹⁰ Svou úlohu v tom sehrál i socialistický rozvrat předchozích – patriarchálních – vlastnických struktur. Stejně nemilosrdně a bez obalu charakterizovala v pozdějším článku vývoj po roce 1989: „Rychlost, s níž muži po listopadové sametové revoluci znovuobjevili svá před čtyřiceti lety ztracená loviště v podnikání, obchodě a svobodných povoláních, dovoluje změřit míru ponížení, jež jim připravil socialismus.“¹¹ A na adresu žen dodala: „O emancipaci, ženském hnutí, nebo dokonce feminismu nechce většina českých žen ani slyšet. (...) České ženy ještě nevědí, jak rychle se ztrácejí právě ženská práva.“¹²

Knihu uzavírá stať „Feministické zapomínání“ z roku 2012, v níž Alena Wagnerová shrnuje důvody své otažitosti jak od českého odporu vůči feminismu (jenž přitom nastolil onu trvalou a pozitivní společenskou proměnu), tak od některých trendů v akademické teorii genderu a institucionalizovaných *gender studies*. Koncept genderu měl původně přitáhnout pozornost k jevům kolem nás, které lidé považovali za přirozené a automatické. Měli jsme si uvědomit jejich sociální konstruovanost, mocenské aspekty a učit se o nich komunikovat, nově je vyjednávat. Institucionalizací vědeckého a studijního oboru došlo však také k určitému opevňování jazyka a metod, a především k omezení komunikace s jinými obory i vzdělání v nich. Wagnerová současným genderovým studiím implicitně vytýká, že kvůli přehnané pozornosti věnované pěstování vlastního oborového jazyka přestávají být schopné vnímat některá česká a československá specifika a rovněž souvislost s konkrétními historickými událostmi. Svým čtením dat z počátku sedmdesátých let nám autorka nabídla pozoruhodný historický výklad toho, do jaké míry žily ženy v socialistickém Československu reálnou rovnoprávnost jako nereflektovanou samozřejmost, o níž se předtím nemusely samy utkat.

9 Proti přímočarosti německých konzervativců staví Wagnerová „velmi diferencované“ kampaň Zdeňka Matějčka v Československu, viz např. dokumentární film *Děti bez lásky* (1963).

10 WAGNEROVÁ, A.: Reálná rovnoprávnost – ženy v Československu téměř po čtyřiceti letech.

11 TÁŽ: Emancipace a vlastnictví, s. 230.

12 Tamtéž, s. 231.

Recenze

Industrializací za rovnoprávnost polských žen

Dalibor Státník

FIDELIS, Małgorzata: *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*. Z angličtiny přeložila Maria Jaszurowska. Warszawa, Wydawnictwo W. A. B. 2015, 366 stran, ISBN 978-83-280-1532-6.

Gender, emancipace, feminismus. To jsou v posledních desetiletích nová, i když někdy stále marginalizovaná témata historiografie. Navíc je to jeden z mnoha prostorů, v nichž se názorně manifestoval rozdíl mezi západoevropskou zkušeností a praxí, která měla tendenci k evolučnímu, pozvolnému, ale o to snad důsažnějšímu vývoji oproti sovětskému experimentu, exportovanému po roce 1945 do jeho satelitů. A to je také badatelským tématem profesorky historie na Illinoiské univerzitě v Chicagu Małgorzaty Fidelisové.

V knize *Ženy, komunismus a industrializace v poválečném Polsku*, která vyšla původně anglicky¹ a poté v polském překladu, autorka dovozuje, že po dvaceti letech od skončení první světové války se v mnohém opakovala situace, kdy ženy prokázaly, že mohou úspěšně nahradit muže v nejrůznějších oborech práce a služeb. Bylo tomu tak od konce třicátých let nejen v Německu (nicméně ve Spolkové republice byly

1 FIDELIS, Małgorzata: *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland*. Cambridge, Cambridge University Press 2010.

záhy přijaty zákony, které ženy vrátily k jejich tradičnímu postavení), ale i v bohatých a nepříteli neobsazených Spojených státech a Velké Británii. V Polsku navíc mnohé ženy působily v odboji, v podzemních školách a univerzitách a vůbec v ilegality. Není tedy divu, že se po válce často dívaly na vracející se muže jako na „doma velmi ceněný nábytek“ (*bardzo w domu kosztowny mebel*). Po zfalšovaném referendu v roce 1946 a podobně zmanipulovaných volbách roku následujícího se ujala moci Polská dělnická strana (*Polska Partia Robotnicza* – PPR) pod vedením Bolesława Bieruta a země prošla několikaletým obdobím stalinismu. Když pak dvacátý sjezd Komunistické strany Sovětského svazu umožnil v satelitních zemích destalinizaci, Polsko toho maximálně využilo. Dělnické bouře v Poznani v červnu 1956 a události takzvaného Polského října vynesly k moci „národního“ komunistu Władysława Gomułku, který se snažil získat přízeň dočasnou liberalizací poměrů, pro niž se vžil výraz „obleva“ (*odwilż*). Mnohé „výstřelky“ předchozího období byly odstraněny, a dotklo se to i postavení žen ve společnosti a nazírání na jejich úlohu. Částečně se tak znovu prosadily konzervativní náhledy, které byly v uplynulém desetiletí komunistickou politikou potlačeny.

Autorka sleduje poválečné změny v postavení polských žen na pozadí socioekonomického vývoje Polska jako země začleněné do východního bloku. Industrializace a přednostní rozvoj těžkého průmyslu, sloužící mimo jiné masivnímu zbrojnímu programu podle sovětských plánů, tvořily po roce 1947 hlavní ekonomickou strategii polské vlády a svým způsobem vycházely vstříc ideálu zrovnoprávnění žen s muži, s nímž pracovala komunistická ideologie. „Hladovému“ průmyslu bylo nutno dodávat stále nové pracovní síly a jedním ze zdrojů byly ženy v domácnosti nebo z venkova, které tvořily velkou rezervní armádu dělnických profesí. V období do roku 1956, které se v Polsku víceméně krylo se šestiletým plánem, probíhala v celém východním bloku kampaň na podporu začleňování žen do výroby. O průmyslovou produkci šlo sice v první řadě, ale komplexním cílem bylo vytvoření „nového“ socialistického člověka, který měl žít nejen v blahobytu, ale také osvobozen od dědictví minulosti. Ekonomické a s nimi spjaté sociální změny v životě žen měly podstatně ovlivnit mentální vzorce jejich chování a každodennost.

Industrializace v převážně zemědělském Polsku obnášela jednak intenzivní exploataci dosavadních zastaralých továren (například v Lodži nebo Poznani), jednak výstavbu nových závodů. Ty měly kromě výroby jako primárního poslání podle autorky plnit i úkol „politický“, ideový, protože měly působit na své okolí, proměnit sociální strukturu polského venkova i způsob života a uvažování jeho obyvatel.

Tradiční, konzervativní selství a jeho odpor k novým pořádkům byly samozřejmě pro komunistickou moc nepřijatelné. Autorka věnuje značnou pozornost „vzorovému“ novému městu Zambrów u Białystoku, s ukázkovým textilním závodem. Místo nebylo vybráno náhodně. Leželo v oblasti bez jakéhokoli průmyslu, uprostřed rolnických hospodářství, na nichž se po staletí žilo téměř neměnným způsobem. Od výstavby textilky si komunističtí plánovači slibovali, že místní venkovské dívky po vyučení v závodních školách a zaměstnání v moderním provozu „přetvoří“ k žádoucímu obrazu, aby pak mohly zase působit na své rodiny. Odčerpání přebytečných pracovních sil ze zemědělství do průmyslu mělo navíc dopomoci k naplnění dalšího komunistického hesla, deklarujícího odstranění rozdílu mezi městem a vesnicí.

Autorka připouští, že práce v továrně s sebou přinášela možnost ideologické indoktrinace. Nábor do průmyslu byl také spojen s pracovní povinností, a tak se některé dívky před ním ukrývaly. Na druhé straně mnohé dívky, třeba i ze zvědavosti, rády opustily nevábné vesnické hospodářství, které se potýkalo s řadou ekonomických problémů, a uzavřené sociální prostředí. Vyučily se, se zaměstnáním získaly vlastní příjem a mohly si život zařídit po svém. V rozhovorech, které s nimi autorka vedla, dnes vzpomínají s nostalgií na tehdejší časy, kdy se začaly po městsku oblékat, nosit boty na podpatkách, bavit se a žít uvolněněji než jejich babičky a matky. Přitom však narážely na odpor konzervativní vesnické komunity, pro niž město bylo místem hříchu, „jedním velkým veřejným domem“. Kritika vůči morálním důsledkům masového průmyslového zaměstnání žen se však zvedla i v širších vrstvách polské veřejnosti. Někdy byl sexuální život mladých dělnic, žijících často v závodních ubytovnách, až demonizován a pohlíželo se na ně jako na potenciální prostitutky. Podle autorky vypukla morální panika, která byla typická pro dobu průmyslové revoluce na Západě v 19. století.

Z tehdejšího, ale i dnešního pohledu (úmluva Mezinárodní organizace práce například zakazuje zaměstnávání žen pod zemí) byl nejkřiklavější nástup dělnic do těžkého průmyslu, a hlavně do hornictví. Autorka připomíná, že ženy například v Anglii nebo Belgii ještě v první polovině 19. století běžně pracovaly v dolech, ovšem „zásluhou“ pokrytecké měšťanské morálky viktoriánské doby zmizely nejen z kolektivní paměti, ale také z vědeckých děl. Také tehdy se moralisté obávali neregulované ženské sexuality a byli pohoršeni nejen těžkou prací, ale především sporým oděním horniček, podobně jako později manželky polských horníků... Horničky navíc údajně přebíraly mužský způsob života, pily, hrubě mluvily a podobně. Oproti dnešním náhledům ale autorka dokládá, že polské ženy v padesátých letech většinou pracovaly pod zemí a vůbec v těžkém průmyslu rády, protože si vydělaly mnohem více než v běžných ženských povoláních. Prosazoval se tak ovšem silně deformovaný model ženského zrovnoprávnění s muži.

Nástup žen do fabrik a jejich emancipace v komunistickém Polsku přitom nebyly zase takovou novinkou, jak by se z dnešního pohledu mohlo zdát. Rovnoprávnost pohlaví byla zakotvena již v poměrně pokrokové polské ústavě z roku 1921 (která ovšem byla za sanačního režimu v roce 1935 nahrazena konzervativnější) a v meziválečném Polsku tvořily ženy více než třetinu všech zaměstnanců v lehkém, především textilním průmyslu. Tato tradice se v některých centrech, jako byl Żyrardów

u Lodže, datovala již od druhé poloviny 19. století a dělnice se již tehdy aktivně účastnily stávkových bojů, například pověstné stávky v květnu 1883. Vždy měly ovšem nižší mzdu než muži, přibližně o třetinu. A mezi válkami v Polsku pracovaly ženy i v těžkém průmyslu, dokonce zde tvořily až sedmadvacet procent zaměstnanců, ale vykonávaly jen nekvalifikované a špatně placené práce. Postrádaly šance na kariérní postup, který se jim otevřel až od padesátých let, kdy navíc byly jejich pracovní výkony a „hrdinství“ při budování socialismu široce medializovány.

Autorka v této souvislosti ovšem ukazuje, jak stalinistický režim při prosazování svých cílů programově „sázel“ na nejméně kvalifikované vrstvy společnosti. Ženy, jež nastoupily do průmyslu, přitom sehrávaly do jisté míry roli „trojského koně“ proti kvalifikovaným dělníkům, které si nový režim nezískal a možná o to ani nestál. Za stalinismu se postavení kvalifikovaných dělníků celkově zhoršilo (dokonce i za německé okupace si udrželi vyšší status) a bylo to jednou z příčin nepokojů, které vedly k poznašské revoltě v létě 1956.

Ženy v továrnách ale nebyly zdaleka jen poslušné či „prostopášné“. Dovedly vystupovat velmi radikálně, především pak starší dělnice včetně komunistek. V Polsku nebylo od nespokojenosti ke stávkám na rozdíl od Československa nikdy moc daleko, a polské dělnice skutečně často stádkovaly. Namnoze za to ani nebyly postihovány, protože vedení závodů mělo tendenci pohlížet na ně jako na „hysterické“ nebo svedené. Je možné, že toho samy využívaly nebo že se za nimi někdy „skryli“ i mužští organizátoři. Ženy navíc často stádkovaly pod komunistickými hesly péče a starostlivosti o pracující, čímž vlastně odhalovaly přetvářku oficiální propagandy. Často se ženy účastnily stávek proti špatnému zásobování. To se poté někdy zlepšilo, ale jen dočasně a „na oko“, když se do obchodů dodalo zboží, které pak chybělo jinde a jindy. Většinou šlo v těchto případech o maso, jeho nedostatek nebo zdražení se stávaly posledními spouštěcími mechanismy lidové nespokojenosti, zvláště když ji provokovalo přednostní zásobování funkcionářů. Důvodem ke stávkám byly také špatné pracovní podmínky, i v nových závodech. Poruchovost strojů a nekvalitní vstupní suroviny způsobovaly nezaviněné prostoje, na něž dělnice doplácely nižším výdělkem.

Je zajímavé, že po roce 1956 se podle autorky zaměstnávání žen v těžkém průmyslu stalo částečně zástupným problémem, jímž bylo možno veřejně manifestovat nesouhlas s vládní politikou a směřováním země. Poukazovalo se přitom na zájmy národa, na vlast, která potřebuje zdravé budoucí pokolení, o jehož zajištění se má postarat především žena jako manželka a matka, a zaznívaly varovné hlasy, že vyrůstá generace žen a dívek, které neumějí vařit a starat se o domácnost. Dokonce i chuligánství, tak typické pro tehdejší polskou realitu, bylo dáváno za vinu nedostatečné péči zaměstnaných žen, místo nichž prý děti vychovává ulice. Problémem byl ovšem hlavně nedostatek předškolních zařízení, jeslí a školek, tak jako v dalších socialistických státech. Někdy byly dokonce mladé dělnice vnímány jako symbol nenáviděné stalinské industrializace.

V Polsku k tomu podle autorky přistupoval ještě jeden specifický moment, a sice zkušenosti Poláků zavlečených po roce 1939 do sovětských pracovních táborů, kolchozů a továren na dálném severu nebo ve střední Asii, kteří byli svědky

mimořádného vykořisťování ženské práce. Považovali to nejen za barbarství, ale také za útok na celý polský národ, a v začleňování žen do těžkého průmyslu pak viděli pokračování této nelidské politiky, ohrožení ženskosti, a dokonce „polskosti“. Skutečností je, že mnohdy polské ženy po nástupu komunismu pracovaly v podmínkách, které je možno označit až za abortivní.

Ostatně symbolu trpící polské ženy využil i odborový svaz Solidarita, když v osmdesátých letech organizoval hladové pochody žen s dětmi (podle mého názoru ne nepodobné pochodům žen s prázdnými hrnci na sklonku Allendovy vlády v Chile), aby pak polské ženy po pádu komunismu ztratily řadu reálných práv a možností, jak podle autorky dnes s údivem zjišťují západní feministky...

V rámci destalinizačních změn od roku 1956 byly ženy (pod záminkou, ale i s opravdovou starostí o jejich zdraví) propouštěny z obtížných a rizikových závodů a povolání. Samy proti tomu mnohdy protestovaly, protože si zvykly na svou práci, a hlavně na vyšší výdělky. Závodní rady jako samosprávné orgány zaměstnanců se jich přitom nezastaly – možná také proto, že v roce 1957 v nich byla jen pouhá tři procenta žen, ačkoli ženy představovaly víc než třetinu „dělnické třídy“. Navíc tyto orgány stejně jako vedení závodů byly zainteresovány na zisku a spolehaly na kvalifikované dělníky, jejichž výdělky byly zajištěny. Ženy byly najednou posílány na podřadnější místa, kde měly i adekvátně nižší příjem, protože starost o zajištění rodiny měla nyní zase spočívat na mužích. A tak během několika let se některé obory, například nižší administrativní funkce, zcela feminizovaly. Zastánci ženské emancipace nyní propagovali „mechanizaci“ domácnosti coby rozhodující nástroj, který ulehčí ženám od domácích prací a zlepší jejich život. Nová poststalinská politika tak byla v tomto ohledu výhodná pro muže, konstatuje jasně autorka.

V knize nechybějí ani pasáže o ženských „zájmových“ orgánech v socialistickém Polsku, jako bylo ženské oddělení Polské dělnické strany, respektive Polské sjednocené dělnické strany (*Polska Zjednoczona Partia Robotnicza* – PZPR) a Liga žen (*Liga kobiet*), která byla obdobou Československého svazu žen. I když je publikace do značné míry založena na vyprávění bývalých dělnic, autorka metody orální historie efektivně propojila s archivním výzkumem a využitím relevantní literatury. Je obdařena bohatými poznámkami a také seznamem použité literatury, excerpcovaných novin a časopisů a (převážně polských) archivů.

Małgorzata Fidelisová nabízí nejen nové poznatky, ale dává je do patřičných souvislostí a podává v netradičním nasvícení. Sympatické přitom je, že apriorně nehodnotí snahy o radikální řešení ženské otázky v Polsku před rokem 1956 ani některé s nimi spojené extrémní rysy polské „šestiletky“, ale spíše se je snaží pochopit a historicky vyložit. Největší potenciál jejího výzkumu přitom spatřuji v komplexním přístupu. Proto může mít její monografie velký metodologický a věcný význam i pro české čtenáře.

Kronika

Kořeny a tváře národního parlamentu

Konference o historii České národní rady

Michaela Tučková

Vědecká konference s názvem „Česká národní rada: Kořeny a tváře národního parlamentu“, připomínající padesáté výročí ustavení ČNR, kterou uspořádal Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v. v. i., ve spolupráci s Kanceláří Poslanecké sněmovny Parlamentu ČR, proběhla ve dnech 17. a 18. května 2018 v autentických prostorách Poslanecké sněmovny v pražské Sněmovní ulici.

Po úvodních slovech ředitele Ústavu pro soudobé dějiny Miroslava Vaňka a ředitele Parlamentního institutu Štěpána Pecháčka začal první panel, věnovaný ustavování České národní rady v roce 1968, který moderoval spoluorganizátor konference Tomáš Zahradníček z Ústavu pro soudobé dějiny. Historik Jiří Hoppe ze stejného pracoviště hovořil o důvodech vzniku a procesu formování ČNR jako součásti procesu federalizace společného státu, který byl zpočátku slovenskou iniciativou. Referent své teze podložil badáním profesora Zdeňka Jičínského a doplnil vlastním archivním výzkumem.

Tomáš Pavlíček, historik z Masarykova ústavu a Archivu AV ČR, v. v. i., vedl historickou analogii mezi Panskou sněmovnou rakousko-uherského parlamentu a Českou národní radou. Přiblížil v ní vytváření parlamentních reprezentací v obou institucích a upozornil na paralelu mezi výběrem zasloužilých osobností v Panské sněmovně a výběrem kandidátů pro kooptaci do ČNR během pražského jara. Někteří

z nich byli po roce 1969 perzekvováni, zatímco jiní přes své zapojení do „obrodného procesu“ nebyli z kandidátky vyškrtnutí (jako například Božena Pátková, signatářka manifestu „Dva tisíce slov“).

Adam Hudek z Historického ústavu Slovenské akademie věd zpřítomnil slovenskou debatu o národních radách a poukázal přitom na skutečnost, že ČNR byla v konečném důsledku mnohem spíš plodem slovenských aktivit než spontánního procesu v české části republiky. Federalizace se totiž stala klíčovým tématem „obrodného procesu“ na Slovensku, na jehož realizaci se podíleli především rehabilitovaní takzvaní buržoazní nacionalisté. Téma národní emancipace a s ní spojená kritika čechoslovakismu a českého šovinismu ale zůstaly na Slovensku předmětem debat i během „normalizace“ v sedmdesátých a osmdesátých letech.

Cenným komentářem doplnil referáty prvního panelu profesor Zdeněk Jičínský, významný aktér politických událostí nejen po listopadu 1989, ale i v roce 1969 (jako poslanec Federálního shromáždění i ČNR), a současně autor základní knihy o vzniku a počátcích České národní rady.¹ Hovořil o tehdejších představách, které s odstupem padesáti let vnímá jako příliš jednoduché. Připomněl znevážení slovenských orgánů jako představitelů slovenské státnosti v ústavě z roku 1960, kdy se vycházelo z obecné teze, že během výstavby socialismu se národy sblíží a národní problematika spíš ztrácí na významu. Po revizi politických procesů se slovenskými „buržoazními nacionalisty“ se ukázalo, že problém česko-slovenských vztahů je složitější a že je třeba vidět jej v komplexnosti. Během pražského jara byl však oběma stranami vnímán s různou vahou. Problematika federalizace se dostala do *Akčního programu KSČ* až později a s tím vyvstala i potřeba vytvořit český reprezentativní politický orgán, paralelní k chystané Slovenské národní radě. Na počátku „normalizace“ se důležitost některých požadavků na pravomoci národních rad samozřejmě měnila; to se týkalo i postojů Gustáva Husáka, poté co přijal roli garanta „normalizace“ a obnovil se původní centralistický systém řízení politiky, ekonomiky i celé společnosti. Jičínský se zmínil i o kvalitním výběru kandidátů do ČNR v roce 1968.

V následné diskusi zazněly například odpovědi na otázky, co znamenalo v každodennosti stát se poslancem ČNR, v čem spočívala od 1. ledna 1969 činnost ČNR (která v roce 1968 fungovala jako politicky konzultativní a poradní orgán), o čem rozhodovala, jaká legislativní opatření přijímala či jaká byla náplň činnosti Slovenské národní rady.

Druhý panel následujícího dne s názvem „Česká národní rada v 70. a 80. letech“ moderoval Petr Roubal z Ústavu pro soudobé dějiny a zahájila ho spoluorganizátorka konference Adéla Gjuričová z téhož ústavu, která se dlouhodobě věnuje dějinám parlamentarismu a působí i v mezinárodních parlamentních asociacích. Ve svém příspěvku se zabývala národními radami v systému zastupitelských orgánů socialistického Československa a na základě především výsledků bádání v Archivu ČNR poukázala na to, že „normalizační“ časy uvnitř ČNR byly nehybné jen zdánlivě.

1 JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Vznik České národní rady v době Pražského jara 1968 a její působení do podzimu 1969*. Praha, Svoboda 1990 (poprvé vyšlo v roce 1984 v exilovém nakladatelství Index v Kolíně nad Rýnem).

Národní rady, přestože nebyly autonomními orgány, měly formálně široké pravomoci, svůj parlamentní provoz, plnily praktické funkce a důležité symbolické obsahy. Své teze dokládala citacemi z archivních materiálů, ale i z rozhovorů, které byly vedeny s bývalými poslanci, například s Ladislavem Niedobou, v roce 1976 zvoleným do parlamentu jako bezpartijní šestadvacetiletý dělník a funkcionář polských národnostních spolků.

Milena Bartlová, která působí na Vysoké škole uměleckoprůmyslové, hovořila o rekonstrukci a vnitřní modernizaci budov ČNR v letech 1985 až 1989. Panel doplnil komentářem Jiří Botur, pamětník parlamentního zázemí, bývalý předseda politickoorganizačního odboru Kanceláře ČNR, který řídil od roku 1981 celou organizační agendu a vnitřní chod národní rady a také se podílel na uspořádání Archivu ČNR. Upozornil přitom na důležitost práce stenografů.

Příspěvky třetího panelu, který moderovala Adéla Gjuričová, se týkaly působení ČNR po roce 1989. V prvním z nich Tomáš Zahradníček hovořil o třech vývojových krocích v ČNR po roce 1989, které nazval dobou výzev k autonomii republikových orgánů, fází zdvojování federálních institucí po volbách v červnu 1990 s většinou poslanců Občanského fóra a nakonec fází zdvojování federálních institucí za účelem jejich likvidace po volbách roku 1992 do zániku federace a nového začátku. Jako zkušený bývalý novinář reflektoval Tomáš Zahradníček chování tisku k tehdejší slovenské parlamentní reprezentaci, slábnoucí podporu veřejnosti federálním institucím a neústavní jednání o likvidaci federálního státu.

Jindřiška Syllová z Parlamentního institutu se ve svém příspěvku vrátila k vlastnímu článku z počátku devadesátých let uveřejněnému v *Sociologickém časopisu* a komentovala způsob tehdejší sociologické klasifikace poslanců národních rad a Federálního shromáždění. Lubomír Kopeček, který působí na Katedře politologie Fakulty sociálních studií Masarykovy univerzity v Brně, se v příspěvku nazvaném „Proměna vnímání a pozice českého parlamentu v 90. letech“ zaměřil na chování voličů a stranických elit při takzvaných prvořadých a druhořadých neboli „srdečních“ volbách. „Volbu srdcem“ vysvětlil na volbách do Federálního shromáždění a do národních rad v roce 1992, které pak měly zásadní dopad na další vývoj parlamentní politiky po rozpadu Československa. Posledními komentujícími byli pamětníci Marie Stiborová, profesorka Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy a někdejší poslankyně za Komunistickou stranu Československa, a poslední předseda ČNR a první předseda Poslanecké sněmovny Milan Uhde, který se snažil být velmi osobní, když hovořil o své dvouleté pozici ministra kultury v české vládě a o pozici předsedy ČNR po svém zvolení poslancem ve volbách roku 1992. Zmínil tvorbu české ústavy a vyjádřil se k rozdělení Československé republiky, když připomněl prohrěšek, „kterého jsme se po právní stránce dopustili. Důležité je, že to rozdělení republiky proběhlo bez těžkých konfliktů a jeho důsledky se projeví v drtivé míře příznivě.“² S odstupem desítek let si kladl otázku, zda odhlédnutím od jistých účelových hledisek nenarůstala lhostejnost k právu a nebyla narušena politická slušnost, důsledky čehož cítíme dodnes.

2 Citováno podle poznámek autorky.

Dvoudenní jednání nabídlo také možnost diskuse mezi historiky a historičkami, zkoumajícími český parlamentarismus z různých perspektiv, a aktéry a pamětníky, podílejícími se na fungování ČNR od roku 1968 do jejího zániku. Velmi cenné byly vstupy a komentáře již zmíněných Marie Ctiborové, Zdeňka Jičínského, Milana Uhdeho, Jiřího Botura, ale také v diskusích vystoupivších Jany Reschové, Jana Kadlece, Vladimíra Laštůvky a Marka Bendy, kteří svými osobními vzpomínkami doplnili bádání historiků informacemi nejen o vzniku ČNR, o práci poslanců v období 1968–1969, během „normalizace“ a v etapě po roce 1989, ale také o vývoji složitého mechanismu odborného zázemí parlamentu v jednotlivých obdobích.

Kronika

Socialismus na lavičce

Třetí mezinárodní vědecká konference v Pule o socialismu

Milan Sovilj

Centrum kulturologického a historického zkoumání socialismu na Univerzitě Jurje Dobrily v chorvatské Pule (*Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli*) uspořádalo ve dnech 28.–30. září 2017 už potřetí mezinárodní konferenci věnovanou výzkumu socialismu pod názvem „Socialismus na lavičce: Komunisté a komunistické strany. Politiky, akce, debaty“ (*Socijalizam na klupi / Socialism on the Bench. Komunisti i komunističke partije: politike, akcije, debate / Communists and Communist Parties: Policies, Actions, Debates*). Uvedené akademické středisko, založené v roce 2012 jako interdisciplinární pracoviště, se již může pochlubit svými letními doktorskými workshopy, přednáškami, vydavatelskou edicí, rozsáhlou sítí odborných kontaktů, akademickou spoluprací, ale také zmíněnými konferencemi.¹ Jedná se o jedinečné pracoviště na území bývalé Jugoslávie, které se věnuje různým aspektům zkoumání socialismu. Podobně i jeho konference představují jedinečné shromáždění badatelů z různých humanitních disciplín, organizované každý druhý rok na podzim (první konference se konala v roce 2013, druhá v roce 2015). Některé výsledky první a druhé konference byly

1 Srv. webové stránky centra <https://ckpis.unipu.hr/ckpis/en> [cit. 2018-03-11.].

již publikovány jako sborníky.² Bezpochyby se jedná o největší vědeckou historickou konferenci organizovanou na území bývalé Jugoslávie.

Třetí mezinárodní konference v Pule se zúčastnilo kolem stovky badatelů z různých humanitních oborů. Nejvíc jich bylo z Chorvatska a dalších států bývalé Jugoslávie a doplnili je jednotlivci z jiných evropských zemí. České akademické a vědecké instituce reprezentovali Jan Pelikán (Filozofická fakulta Univerzity Karlovy), Ondřej Vojtěchovský (FF UK), Boris Mosковиć (Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v.v.i.) a Milan Sovilj (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.).³ Program konference byl rozdělen do pěti hlavních panelů, dále členěných na jednotlivé sekce (nejvíc sedm). Některé z nich byly věnované především známým jugoslávským komunistickým osobnostem a vztahu Komunistické strany Jugoslávie (KSJ), respektive od roku 1952 Svazu komunistů Jugoslávie (SKJ) k jugoslávské společnosti od začátku druhé světové války až do začátku devadesátých let, tedy do zániku socialistické Jugoslávie. Zkoumány byly také rozmanité aspekty poměru KSJ/SKJ ke kultuře, umění, architektuře, k budování sídlišť a měst, ale i různé teoretické otázky vývoje komunismu. Svě místo ve dvou samostatných sekcích měla osobnost Josipa Broze Tita, o jeho politické činnosti se však mluvilo i v jiných sekcích. Organizátoři konference se postarali i o mezinárodní aspekty zkoumání jugoslávského socialismu a poměru KSJ/SKJ k jiným komunistickým stranám, když jim vyhradili celý jeden panel (šest sekcí). Prezentovány v něm byly příspěvky o jugoslávsko-italských vztazích (což je z pohledu historického vývoje Puly a samotné Istrie docela pochopitelné), o poměru jugoslávských komunistů ke komunistickým stranám v západní Evropě, k partnerským stranám v Sovětském svazu, socialistickém Polsku a také Československu. Stranou nezůstaly ani aktivity různých skupin jugoslávských občanů v jiných státech, především v Československu, Sovětském svazu a Maďarsku. Mluvilo se rovněž o Jugoslávii ve vztahu ke Hnutí nezúčastněných zemí, dvě sekce byly věnovány úloze žen v jugoslávské socialistické společnosti a v komunistické straně.

Široká škála probíraných témat, jež se dotýkala vztahu komunistické strany ke společnosti (především v jugoslávském případě), dokazuje neustálý zájem badatelů nejen z bývalé Jugoslávie, ale i z jiných evropských zemí zabývat se tímto okruhem otázek jako specifickým fenoménem druhé poloviny dvacátého století. Některá vystoupení vyvolala okamžitou živou debatu mezi referenty a publikem, zvláště pokud se věnovala jednotlivým osobnostem jugoslávské komunistické strany; platilo

2 Viz DURAKOVIĆ, Lada – MATOŠEVIĆ, Andrea (ed.): *Socijalizam na klupi: Jugoslavensko društvo očima nove postjugoslavenske humanistike*. Zagreb – Pula, Srednja Europa – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli – San(j)am knjige u Istri 2013; BONFIGLIOLI, Chiara – KOROMAN, Boris (ed.): *Socijalizam: Izgradnja i razgradnja*. Zagreb – Pula, Srednja Europa – Sveučilište Jurja Dobrile u Puli 2017.

3 Program konference viz *Socijalizam na klupi 2017: Treći međunarodni znanstveni skup Socijalizam na klupi. Komunisti i komunističke partije. Politike, akcije, debate*. In: Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma [online]. [Cit. 2018-03-11.] Dostupné z: https://ckpis.unipu.hr/ckpis/socijalizam_na_klupi/2017.

to například pro Anteho Ciligu, komunistického funkcionáře, který byl počátkem třicátých let uvězněn v Sovětském svazu a poté se stal odpůrcem komunismu.

Během konference vystoupili se svými přednáškami mimo jiné Stephen A. Smith z Oxfordské univerzity, Jens Gieseke z Centra pro bádání o soudobých dějinách v Postupimi (*Zentrum für zeithistorische Forschung Potsdam*) a Pavel Kolář z Evropského univerzitního institutu ve Florencii (*European University Institute*). Smith se vrátil ke stoletému výročí bolševické revoluce v Rusku, Gieseke hovořil o komunistické straně v Německé demokratické republice v období destalinizace a Kolář se zaměřil na úpadek komunistického stranictví po roce 1968.⁴ Pořadatel konference zorganizoval také diskuse u kulatého stolu na téma dosavadních publikací z minulých konferencí i o sociálních aspektech jugoslávského socialismu.

Celkově je možné zhodnotit konferenci „Socialismus na lavičce“ jako velmi kvalitní setkání badatelů převážně mladší a střední generace. Potvrdilo se, že zájem o zkoumání socialismu (nejen jugoslávského) pořád trvá a že jeho výsledky prezentované na pulské konferenci mají ohlas a vybízejí k další spolupráci. Její organizátoři plánují, podobně jako po minulých setkáních v Pule, vydat další sborník a zorganizovat čtvrtou konferenci v roce 2019.

4 SMITH, Stephen A.: *The Russian Revolution: A Hundred Years On*; GIESEKE, Jens: *Communist Parties in State Socialist Societies after 1956: The Case of East Germany and beyond*; KOLÁŘ, Pavel: *The End of the Party: Ideological Disbelief and the Decline of Mass Politics since 1968*.

Kronika

„Čtěte dějiny“

Záhřebský festival dějin Kliofest

Milan Sovilj

Podobně jako v minulých čtyřech letech se během května (letos od 8. do 11. května 2018) uskutečnil v Záhřebu festival dějin pod názvem „Kliofest“. V Chorvatsku se jedná o jedinečnou akci, kterou uspořádalo společně dokonce třináct různých vědeckých institucí a společností.¹ V čele celého projektu stál profesor Damir Agičić z Filozofické fakulty Univerzity v Záhřebu. Festival se konal v prostorách Národní a univerzitní knihovny, Chorvatského státního archivu, Knihovny „Bogdan Ogrizović“, Polské kulturní společnosti „Mikołaj Kopernik“, Slovinského domu a Filozofické fakulty Univerzity v Záhřebu.

Letošní festival připomínal osmičková výročí vztahující se k Chorvatsku, k prostoru bývalé Jugoslávie a také k některým evropským a světovým událostem. Během čtyř dnů se uskutečnilo mnoho přednášek a debat za kulatým stolem, jež se například týkaly stopadesátého výročí uzavření chorvatsko-uherské dohody (1868), stoletého jubilea konce první světové války a vzniku jugoslávského státu, ale i počátku epidemie španělské chřipky (1918). Další vzpomněly, že uplynulo devadesát let od atentátu na poslance Chorvatské rolnické strany v jugoslávském Národním

1 Celkový program viz Kliofest 2018: Festival povijesti. In: Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu [online]. [Cit. 2018-06-08.] Dostupné z: <http://www.kliofest.org/programska-knjizica/>.

shromáždění (1928), sedmdesát pět let od povstání ve varšavském ghettu (1943), sedmdesát let od rozkolu Tita a Stalina (1948), padesát let od studentských demonstrací v Jugoslávii (1968). A také připomněly, že je to již deset let, co se pravidelně konají „Desnicova setkání“ (*Desničini susreti*), konference historiků na počest spisovatele Vladana Desnice, na níž se mimo jiné diskutuje o chorvatsko-srbských vztazích. Některé z těchto přednášek a diskusí za kulatým stolem přitáhly obrovskou pozornost publika, jako například vystoupení režiséra Rajka Grliče a univerzitního profesora Žarka Puhovského na téma interpretace studentských demonstrací v roce 1968.² Zaujali též historici Husnija Kamberović, Jan Pelikán, Tvrtko Jakovina a Ondřej Vojtěchovský, kteří přednesli příspěvky o rozkolu Tita se Stalinem a začátku krize Informačního byra komunistických a dělnických stran v roce 1948.³ Během festivalu se také mluvilo o nových výzkumných projektech ve Slovinsku a v Bosně a Hercegovině.

Svůj prostor a čas dostali na festivalu také historici z českých vědeckých institucí, kteří byli po tuzemských kolezích prakticky nejpočetnější skupinou: Jan Pelikán, Ondřej Vojtěchovský a Ondřej Žíla (všichni z Filozofické fakulty Univerzity Karlovy), Václav Štěpánek (Filozofická fakulta Masarykovy univerzity v Brně), Boris Mosković (Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v.v.i.) a Milan Sovilj (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.). Všichni se zúčastnili společné přednášky o aktuálním vývoji české historické balkanistiky.⁴ Kromě již zmíněné účasti Jana Pelikána a Ondřeje Vojtěchovského v debatě za kulatým stolem o rozkolu mezi Titem a Stalinem měli Ondřej Žíla, Boris Mosković a Milan Sovilj prezentaci svých knížek publikovaných vydavatelstvím Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze.⁵

Poslední den Kliofestu byl zasvěcen dějinám na území skoro celého Chorvatska. Ve více než dvaceti městech a městečkách se konaly mnohé přednášky a prezentace knížek, hlavně z pera tuzemských autorů.

Kliofest je největší festival svého druhu nejen v Chorvatsku, ale v celém sousedním regionu (v Sarajevu se podle jeho vzoru koná od roku 2017 History Fest). Velký počet přednášek, debat, výstav a prezentací knih zabývajících se historií zajistily Kliofestu bezpochyby významné místo v současné chorvatské historiografii. Jedná se také o důležitou možnost pro vydavatele, aby prezentovali své knihy a nabídli je ke koupi širší veřejnosti.

2 Kulatý stůl „Studentské jaro roku 1968 – padesát let později“ (*Studentsko proljeće 1968 – pedeset godina kasnije*).

3 Kulatý stůl „Titovo ‘ne’ Stalinovi, nebo Stalinovo ‘ne’ Titovi? Sedmdesát let od konfliktu Tita se Stalinem“ (*Titovo „ne“ Staljinu ili Staljinovo „ne“ Titu? Sedamdeset godina od sukoba Tita sa Staljinom*).

4 Debata „Příspěvky české historiografie k chorvatským a jugoslávským dějinám“ (*Prilozi o hrvatskoj i jugoslavenskoj povijesti u češkoj historiografiji*).

5 ŽÍLA, Ondřej: „Jedna si jedina moja domovina?“: Etno-demografické změny v Bosně a Hercegovině v letech 1945–2012. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2014; SOVILJ, Milan: Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československé republiky do okupace Království Jugoslávie. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2016; MOSKOVIĆ, Boris: Mezi Titem a Tuđmanem: Chorvatsko v letech 1989–1990. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2017.

Běžný návštěvník se však na Kliofestu nepotká s mnoha autory a vydavateli z jiných států bývalé Jugoslávie. Přijeli na něj bohužel pouze jednotliví autoři a diskutující ze Srbska, Slovinska, Bosny a Hercegoviny, a kromě chorvatských vydavatelů prakticky nikdo jiný. Právě na tomto poli je nutné pro další chystané ročníky festivalu něco udělat, neboť bez intenzivnější vzájemné diskuse a spolupráce neexistuje cesta k většímu pochopení současných a také minulých konfliktních témat, jako například srbsko-chorvatských vztahů (o nichž se na letošním Kliofestu také hovořilo). Aby se diskuse a spolupráce realizovaly, nestačí jen dobrá vůle pořadatelů festivalu, ale také větší zájem dalších exjugoslávských republik.

Nakonec chci konstatovat, že pátý ročník festivalu dějin Kliofest, který se konal pod heslem „Čtěte dějiny“, nepochybně splnil očekávání účastníků i četného publika. Přispěli k tomu velice laskaví pořadatelé a všichni ostatní, kteří se na organizaci a fungování festivalu podíleli.

Anotace

ČERVINKA, František: *Studie. Eseje. Polemiky*. K vydání připravili Eva Červinková a Martin Kučera. Praha – Vysoké Mýto, Sumbalon 2017, 376 s., ISBN 978-80-906617-2-1.

Předložený výbor z odborných statí a publicistiky oživuje vzpomínku na historika doc. PhDr. Františka Červinku, CSc. (1923–1981). Červinka byl dlouholetým učitelem na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy v Praze – působil zde od školního roku 1950/1951 a ovlivnil tak bezprostředně celou generaci českých a slovenských historiků (k jeho žákům náleželi například Otto Urban, Jaroslav Jirsa, Jan Galandauer, Marie Neudorfllová, Antonín Klimek či Miloslav Martínek). Po neblahých prověrkách na této fakultě byl nucen v roce 1971 odejít a čelil nárazům zákeřné nemoci jen s pomocí několika přátel, a zejména díky obětavé péči své druhé manželky Evy Červinkové. Ta obdivuhodným způsobem pečuje dodnes o jeho odkaz – připomeňme aspoň pietní vydání Červinkových přednášek v publikaci *Česká kultura a okupace* (Praha, Torst 2002; její recenzi jsem uveřejnil v *Českém časopise historickém*, roč. 102, č. 1 (2004), s. 189 n.).

V knížce jsou soustředěny studie, které František Červinka publikoval na strán-

kách časopisu *Dějiny a současnost* v letech 1960–1964, tedy od zrodu časopisu, u něhož stál, do jistého odcizení s nově jmenovanou redakcí, jež bylo způsobeno ideovými rozpory i rozdílným pohledem na žádoucí tematický záběr příspěvků. Na konci 60. let byl ovšem již František Červinka uznávaným a žádaným autorem, známým rovněž z veřejných debat a mítinků. Jeho studie vycházely v tehdy populárních a hojně čtených časopisech, jako byl *Plamen*, *Impuls* či *Student*, k nimž můžeme přidat i „revizionismu“ propadlý časopis Ústavu dějin KSČ *Revue dějin socialismu*.

Uveřejněné studie věrně vypovídají o Červinkově dlouhodobém odborném směřování. Tento zájemce o dějiny národního a socialistického myšlení se postupně začal koncentrovat na tematiku kulturních dějin, což bylo v té době u nás rozhodnutí průkopnické. Jeho původní zájem o dějiny 19. století se v edici odrazil ve statích o dějinách českého divadla a o Manifestu České moderny. Další studie se věnují dílům a tématům z děl Boženy Němcové, Ericha Marii Remarquy, Franze Kafky, Émila Zoly (zde odvážně rozvinul v té době tabuizované téma prostituce), ale i osobnosti Berthy Suttnerové a tématu pacifismu.

Červinka se dále zabýval vztahem moderního umění a avantgardy k umění 19. století a v neposlední řadě důkladně reflektoval dílo svého přítele, filozofa Karla Kosíka. Od roku 1967 se v Červinkově bibliografii projevuje koncentrace na osobnost Zdeňka Nejedlého (předtím se věnoval jeho otci Romanu Nejedlému). Toto soustředění se mělo v roce 1969 zhmotnit ve vydání monumentální a v několika směrech dosud nepřekonané monografie o této pozoruhodné osobnosti (*Zdeněk Nejedlý*. Praha, Melantrich 1969). Nejedlovská studia u něho současně povzbuzovala zájem o témata šaldovská a masarykovská.

Oddíl esejů a polemik, který tvoří druhou část edice, představuje nanejvýše pestrá mozaika témat, k nimž se František Červinka v drobnějších literárních formách utíkal. Je nutno říci, že byl mistrem sdělení v těchto menších populárně-vědeckých útvech, které dnes již téměř zanikly či zplaněly. V esejích a polemikách Františka Červinky probleskují znovu především témata kulturní, zejména pak literární, úvahy o smyslu tradic a jejich předávání, zvláště mladé generaci. Červinka se vedle toho zamýšlel nad odpovědností intelektuálů a umělců k současnosti i nad rolí kultury ve společnosti nebo řešil problém tvůrčího rozvoje marxismu, který chápal jako otevřený myšlenkový systém.

Úvahy nad morální odpovědností jedince vrcholí v úchvatném, a přitom svým způsobem drsném textu „Úrazy generací“, uveřejněném v březnu 1969 v časopise *Listy*. V něm autor zaujímá nekompromisní stanovisko ke kolaboraci s nacistickou mocí za okupace. Článek v sobě nese jasné paralely s tehdejší situací a s dilematy, jež na počátku „normalizace“ museli intelektuálové v Československu řešit. Červinka se zamýšlí nad důsledky individuálních i generačních „úrazů“, jež přinášejí svým aktérům a svědkům dějiny.

Oddíl je zakončen čtenářsky vděčným esejistickým dvojportrétem, v němž se vzájemným respektem o tom druhém promluvili dva životní přátelé (kamarádili se v dětství v pražských Smečkách a potkali se znovu za války v pracovním táboru pro židovské míšence Klettendorf) – herec Miloš Kopecký a historik František Červinka. Kopecký o svém druhovi napsal: „Je jedním z mála lidí, které znám, u nichž je minimální rozpor mezi jejich slovy a činy. Nikdy nekázal vodu a nepil víno.“ (s. 340)

Kniha je vybavena edičním komentářem (ten obsahuje údaje o původním vydání jednotlivých příspěvků a informaci o ediční přípravě textů) a zasvěceným závěrečným slovem Martina Kučery. Ten shrnuje základní informace o životě Františka Červinky a zasazuje jeho dílo do dobového kontextu vědy a společenského dění. Klade si rovněž otázku, v čem bylo Červinkovo působení inspirující pro jeho současníky. Lze předpokládat, že právě vydaná kniha odborných studií a publicistických příspěvků Františka Červinky může inspirovat poučené historiky, sociology, psychology i filozofy, a především zájemce o dějiny moderní české historiografie. Přispěje snad k oživení zájmu o myšlení v době československého reformního pokusu 60. let, který by si zasluhoval větší pozornosti historiků.

Jiří Křestan

JINDRA, Martin: *Sáhnout si do ran tohoto světa: Perzekuce a rezistence Církve československé (husitské) v letech 1938–1945*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2017, 704 s., ISBN 978-80-87912-80-5.

Nejnovější monografie Martina Jindry *Sáhnout si do ran tohoto světa* se zabývá pronásledováním Církve československé ze strany

nacistických úřadů v době od konce první republiky do zániku Protektorátu Čechy a Morava (1938–1945). Je rozdělena do dvou částí, historicky výkladové a biografické, kterou tvoří osm biografických medailonů popravených kněží této církve (Rudolf Babula z Uherského Brodu, Jaroslav Bendl z Prahy, Václav Falta z Holic, Linhart Hodík z Kdyně, František Janků z Jihlavy, Jan Parkán z Kolína, Vojtěch Schück z Havlíčkova Brodu a Alois Tuháček z Plzně) a dvaatřicet portrétů dalších pronásledovaných duchovních.

Faktograficky bohatá monografie, v níž Martin Jindra fruktifikoval dlouholeté studium rozsáhlých archivních fondů, dobového tisku a relevantní literatury, činí z hlavní dějové linie knihy strhující příběh, který volně navazuje na autorovu monografii *Česká pravoslavná církev od Mnichova po obnovu v roce 1945* (Praha, ÚSTR 2015). Autorův široký záběr, který před čtenáře ставí rozsáhlý text doplněný množstvím dobových fotografií, vytváří cenné svědectví o tvrdé perzekuci významného církevního společenství v době německé okupace. Na základě sčítání obyvatel z roku 1930 představovala Církev československá se 779 672 věřícími druhou nejpočetnější náboženskou komunitu v Československu. V letech národní nesvobody se pak profilovala jako výrazná ideologická odpůrkyně nacistického režimu. Na nátlak nacistických orgánů byla nucena změnit svůj název na Církev českomoravskou, navíc se musela rovněž vyrovnat se ztrátou své hlavy v osobě druhého patriarchy a biskupa pražské diecéze Gustava A. Procházky, který zemřel v Praze v únoru 1942.

Autor nenapsal jen příběh pronásledované církve v kontextu dramatického dění, díky zužitkovanému zájmu o společenský, duchovní, hospodářský a sociální život té doby předložil klíčový manuál k historii Církve československé (husitské) ve dvacátém století. Jeho monografie klade současně před

české historiky výzvu, aby Jindřův výzkum rozšířili i na prostředí katolické a evangelické církve.

Marek Šmíd

LOZOVIUKOVÁ, Kateřina – PAŽOUT, Jaroslav (ed.): *Život na československých hranicích a jejich překračování v letech 1945–1989*. Praha – Liberec, Ústav pro studium totalitních režimů – Technická univerzita v Liberci 2017, 319 stran, ISBN 978-80-87912-68-3 a 978-80-7494-328-7.

Titul přivádí čtenáře a čtenářky opět k tématu života na československých hranicích v období po skončení druhé světové války a v průběhu války studené. S přibývajícím časovým odstupem a ubývajícím množstvím dobových svědků a pamětníků se toto téma ocitá stále více na rozmezí moderních a soudobých dějin a podléhá historizaci. Příspěvky zařazené do anotované publikace přinášejí výsledky historického bádání, jež byly ve valné většině původně předneseny na sklonku srpna 2015 na jubilejním 25. ročníku tradičního mezinárodního semináře pro učitele dějepisu a občanské výchovy, historiky a archiváře „Česko-slovenské vztahy – Slovensko-české vztahy“ na půdě Technické univerzity v Liberci.

Publikace obsahuje celkem patnáct statí a vedle nezbytných formálních atributů, jako je editorská předmluva, cizojazyčné resumé (v angličtině) nebo stručné autorské medailonky, je rozčleněna do tří příbuzných tematických bloků. Úvod do problematiky, předcházející těmto blokům, obstarává příspěvek nestora české historiografie moderních dějin Roberta Kvačka, kterým bylo v srpnu 2015 zahájeno „seminární“ jednání. Autor se v esejisticky laděném zastavení snaží postihnout tematiku hranic Československa

v historicko-memoárové perspektivě, zejména ve vztahu k období 20. až 40. let minulého století. První blok se váže k různým stránkám života na československých hranicích od roku 1945 do roku 1989 a sestává ze čtyř příspěvků. Nejprve Kateřina Lozovíková (Technická univerzita v Liberci), jež je jednou z hybných duší libereckých setkání, představuje základní rámce a kontury vývoje Liberce jako „pohraničního města na severu“ těsně po skončení druhé světové války. Dvojice David Kovařík (Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.) a Sandra Kreisslová (etnologka/antropoložka a historička z České zemědělské univerzity v Praze) poté zprostředkuje pohled na každodenní dění na opačné hranici Československa s Rakouskem. Zatímco Kovařík tak činí zejména perspektivou archivního bádání, Kreisslová se opírá o závěry svého terénního kvalitativního výzkumu vedeného prostřednictvím biografických rozhovorů. Další rozměr pak dodává krátká (na semináři nepřednesená a dodatečně včleněná), nicméně velmi přínosná překladová studie o (česko)slovensko-rakouských pohraničních vztazích v letech 1945–1968 od německého historika Davida Schriffa (Rakouská akademie věd, Vídeň), specialisty na dějiny slovensko-rakouských vztahů.

Část druhá je věnována dnes nejvíce zkoumané problematice překračování státních hranic a jeho překážkám v pojednávaném období, ať již z pohledu přechodů legálních, ilegálních, případně ostrahy hranic a existence „železné opony“. První studií přispívá největší tuzemský expert na dějiny novodobé pasové a vízové agendy, historik Jan Rychlík (Technická univerzita v Liberci a Univerzita Karlova v Praze), pod jehož drobnohledem se ocitají přeshraniční styky v zemském a posléze i mezistátním pomezí na severu Čech (po roce 1945 mezi ČSR, Německem a Polskem). Matej Medvecký (Vojenský historický

ústav, Bratislava) se poté zabývá budováním československé zpravodajské sítě s mezinárodním přesahem v poúnorovém období, a to na příkladu osudů agenta Kurta Prepelici, jenž mimo jiné podával zprávy o dění v prostředí německých vysídlenců v SRN. Jeho profesní kolega Lubomír Morbacher (Evropská platforma paměti a svědomí, Praha) se v nedlouhém a spíše úvahovém příspěvku zamýšlí nad zodpovědností špiček KSČ za vybudování hermeticky se uzavírající „železné opony“ a nad možnostmi jejich trestního stíhání, pokud jsou ještě naživu. Zástupce Ústavu pro studium totalitních režimů, historik Libor Svoboda v obsáhlé a archivním výzkumem podložené studii nastiňuje případy zběhů z řad elitních jednotek československé Pohraniční stráže ve druhé polovině 80. let. Na samotném semináři pak nezazněly příspěvky Veroniky Dubové z hostitelské Technické univerzity v Liberci a také německé historičky Sabine Nachbaurové (Institut Ludwiga Boltzmann pro studium následků válek, Štýrský Hradec), jež byly do publikace zařazeny dodatečně. Dubová se v regionálně laděné sondě zabývá ilegálními přechody státních hranic, jež byly projednávány Krajským soudem v Liberci v polovině 50. let, Nachbaurová se pak souhrnně snaží představit možnosti využití archivních materiálů rakouské proveniencí pro historické studium ilegálních (záměrných či nezáměrných) přechodů hranic. Jak autorka poukazuje, studium vzhledem k limitům rakouské archivní legislativy není pro badatelskou obec tak komfortní – a tudíž ani atraktivní – jako velmi liberální režim (takřka) „otevřené minulosti“ daný českými archivními normami.

Třetí blok publikace pak vychází ze spíše prakticky laděné části semináře, kde se jednalo o pedagogicko-didaktických otázkách, současných možnostech projektové výuky a také filmovém zpracování tematiky

hranic (zejména před rokem 1989). Ve svém teoreticko-metodologickém příspěvku se nad možnostmi výuky soudobých dějin prostřednictvím tématu hranic zamýšlí historik Kamil Činátl (Ústav pro studium totalitních režimů a Univerzita Karlova v Praze). Jeho kolega Jaroslav Najbert (ÚSTR) se ve velmi obsáhlém a praktičtěji zaměřeném příspěvku snaží podat návod na skloubení anglosaských konceptů historické gramotnosti a historického myšlení na příkladu „železné opony“ ve školním dějepisném vyučování. Příspěvek autorského tria z hostitelského pracoviště ve složení Michaela Weissová, Kamil Polehla a Iveta Vavřinová se téma státní hranice pokouší ve své stati začlenit do dobového kontextu filmografie 50. let. O nástin v podobném duchu se snaží také historik filmu a médií Petr Bednařík (Univerzita Karlova a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i.) v případě vybraných československých „(po)-hraničních“ filmů z období tzv. normalizace.

Celá publikace působí poměrně sevřeným a vyrovnaným dojmem, většina studií se vhodně doplňuje a dává možnost nahlédnout rozmanitost jak témat, tak i přístupů k jejich zkoumání. Osobně velmi oceňuji snahu zařadit zejména zahraniční příspěvky, dodávající tuzemské debatě nevšední a zároveň velmi potřebný rozměr; dále se mi velmi líbí relativní generační i genderová vyváženost autorského složení, jež v tuzemské historiografii nebývá vždy obvyklá. Editorský tandem si za odvedenou práci zaslouží velké uznání.

Aniž to přispěvatelé i organizátoři sami původně plánovali či tušili, možná největším přínosem celé publikace je její aktuální „společenská relevance“. Pod vlivem některých událostí posledních let (například zesíleného proudu migrací směřujících do Evropy a tzv. uprchlické krize) se značně proměnilo společenské klima a jednotlivé referáty knižním vydáním nabyly zcela nových významů.

Takzvaná příhraniční studia (*border studies*) tak i u nás zažila a zažívají donedávna stěží očekávanou renesanci a zařadila se napříč Evropou mezi společensky velmi aktuální témata, diskutovaná politickými reprezentacemi i laickou veřejností. A historikové a historičky by podle mého přesvědčení měli v této „výhni“ leckdy vášnivých debat nejen naslouchat argumentům debatujících, ale také nechat zaznít svůj strážlivý a odborným bádáním podložený hlas.

Pavel Mücke

VODIČKOVÁ, Stanislava: *Uzavírám vás do svého srdce: Životopis Josefa kardinála Berana*. Brno – Praha, Centrum pro studium demokracie a kultury – Ústav pro studium totalitních režimů 2018, 415 s., ISBN 978-80-7325-452-0 a 978-80-87912-67-6.

Životopis pražského arcibiskupa Josefa kardinála Berana z pera Stanislavy Vodičkové se čtenářům dostává do rukou ve druhém vydání (poprvé vyšel v roce 2009 a byl recenzován v *Soudobých dějinách*, roč. 21, č. 1–2 (2014), s. 227–231). Jestliže vychází podruhé v upraveném a doplněném vydání, je to u příležitosti zásadního posunu ve „druhém životě“ pražského arcibiskupa – totiž repatriace jeho tělesných ostatků z baziliky svatého Petra v Římě do katedrály svatého Víta, Václava a Vojtěcha v Praze. Slavnostní akt proběhl ve dnech 19.–23. dubna 2018 a lze k němu přistupovat jako k jedné z linií dlouhodobě trvajících snah o beatifikaci Josefa Berana. Kardinál ve své poslední vůli vyslovil přání, aby byl po smrti uložen v katedrální hrobce nebo v rodinném hrobě v Plzni. Vzhledem k neuskutečnitelnosti návratu z exilu v roce 1969 ovšem jeho tělo na základě rozhodnutí papeže Pavla VI. spočinulo v papežské hrobce ve Vatikánu.

Stanislava Vodičková předkládá biografii Josefa kardinála Berana (1888–1969) v chronologickém uspořádání, hlavní text doplňuje rozsáhlý poznámkový aparát a samostatné medailony některých osob vložené do výkladu. Medailony prošly obsahovými úpravami, byly doplněny fotografiemi a již nejsou tištěny kurzívou. Kniha v pevné vazbě je opatřena velkým množstvím černobílých fotografií a také CD nosičem s nahrávkami arcibiskupových vzpomínek z roku 1965 a jeho vyjádřením ke smrti Jana Palacha z roku 1969. Jednotlivé stopy na CD byly nově detailněji rozděleny, což usnadňuje orientaci.

Autorka zpočátku sleduje životní osudy Josefa Berana od narození a dětských let (s. 19–25) a studií v české koleji Bohemicum v Římě (s. 27–37) k návratu novokněze do pražské arcidiecéze v roce 1912. Tak jako v případě dalších kleriků měl pobyt v Římě a formace v koleji, jež byla určena pro výchovu budoucí elity české římskokatolické církve, pro Josefa Berana velký význam vzhledem k jeho další činnosti. Podle autorky „získal intelektuální rozhled a seznámil se s univerzální dimenzí církve. Jako základní kámen, na němž postavěl svou víru, přijal Josef Beran pastorační cíle tehdejšího papeže Pia X. Seznámil se zde se spiritualitou františkánů, dominikánů, jezuitů a redemptoristů a z každé z nich dokázal čerpat.“ (s. 36)

Již za svých kaplanských let začal Beran působit také jako pedagog, od roku 1914 v Praze, od roku 1929 na teologické fakultě, a současně se věnoval literární činnosti (s. 39–59). V létě 1933 se stal rektorem arcibiskupského semináře (s. 61–85). Podrobně autorka líčí etapu nacistické perzekuce a věznění v Malé pevnosti Terezín a v koncentračním táboře Dachau v letech 1942–1945 (s. 87–141). Přes veškeré útrapy, břišní tyfus a slabou tělesnou konstituci přežil nelidské podmínky i pochod smrti,

mimo jiné díky knězi Františku Štverákovi, a mohl se vrátit na místo rektora.

V roce 1946 se Josef Beran stal arcibiskupem pražským a v tomto úřadě jej brzy čekal střet s komunistickým státem; pisatelka se proto podrobně věnuje také církevně-politickému kontextu po roce 1948 (s. 143–229). Po odmítnutí rezignovat na svatovojtěšský stolec byl zatčen a v letech 1949–1965 vězněn, nejprve v arcibiskupském paláci; kapitola nazvaná nyní „Období internace“ pak mapuje dalších šest lokalit Beranova velmi dlouhého nedobrovolného pobytu (s. 231–305). Díky shromážděným pramenům a svědectvím poskytuje Stanislava Vodičková podrobný pohled na věznění českého primase.

Po patnácti letech internace byl arcibiskup „postaven před skutečnost, že bude muset zůstat natrvalo v Římě. Přestože tato alternativa byla vždy ve hře, pokládal ji za vyloučenou, neboť by tak nad ním v cizině ztratili kontrolu. Byl připraven dál zažívat ústrky, naschvály, špiclování a šikanu v některém ze ‘zapomenutých’ míst Československa, ale rozhodně nechtěl prožít zbytek života v Římě.“ (s. 310) Na základě jednání mezi Svätým stolcem a československou vládou nicméně odešel Josef Beran – mezitím již jmenovaný kardinálem – do exilu v Římě bez možnosti návratu a administrátorem pražské arcidiecéze se stal František Tomášek. Ve „věčném městě“ se pak český kardinál účastnil závěrečné fáze Druhého vatikánského koncilu, kde přednesl řeč o svobodě svědomí, podnikl též cestu do USA a Kanady a dne 17. května 1969 skonal v Nepomuceanu (s. 315–377).

Druhé vydání knihy nabylo o šestnáct tisíkových stran. Rozšíření výzkumu autorky zahrnuje jednak využití dalších pramenů pro biografii (Archiv Arcibiskupství pražského, osobní archiv Josefa Bláhy, ITS digitální archiv v Bad Arolsen), jednak bádání zúročené v dalších jejích publikacích. Z řady

drobných doplnění a užitečných upřesnění lze zmínit detaily pedagogického působení Josefa Berana, které jej dokreslují jako odborníka v oblasti pastorální teologie se zaměřením na liturgiku a homiletiku (s. 55). Přepřacovány byly pasáže o Beranově dět-

ství a rodinném zázemí, kde se Stanislava Vodičková již nemusela přidržovat životopisné knihy Marie Luňáčkové *Velká mše*.

Michal Sklenář

Abstracts

In memoriam of Bedřich Loewenstein

Central European historian Bedřich Loewenstein

Tomáš Hermann

The author summarizes the life and in particular scientific career of historian Bedřich Loewenstein, describes areas of his professional interest and his intellectual orientation, reminds of his most important works published in Czech and German, and assesses his contribution. Loewenstein was born in 1929 in Prague, in a Czech-German-Jewish family, lived through the German occupation in difficult conditions, and started studying history and philosophy at what was then the Faculty of Arts and History of the Charles University, but was expelled two years later for political reasons. He was allowed to complete his studies later, and in 1957 started working at the Institute of History of the Czechoslovak Academy of Sciences, where he remained until his dismissal in 1970. He started intensive contacts with West German historians and other intellectuals during the 1960s, and organized an important international symposium, "Europe and Fascism", in Prague in 1969. Since the early 1970s, he was not allowed to publish and was employed as an interpreter/translator of the trade mission (since 1973 embassy) of the Federal Republic of Germany. Although watched by the State Security, he managed to make use of his position to establish an important connection between domestic dissenters and their supporters abroad, which was used to exchange publications and other documents. In 1979, he accepted an offer of professorship of recent history at the Free University in West Berlin, where he remained until 1994 and where he could develop and expand his research interests and devote himself to intensive publication activities.

For a long time, Bedřich Loewenstein was focusing on the German history of the 19th and 20th centuries; since the 1960s, he was also studying ideological, psychological, and social prerequisites of Nazism and later also more general issues of crises of the 20th century, modernism and modernity, civic society, European nationalism, and civilization. In this respect, he was able to integrate approaches and knowledge of other social sciences – sociology, social psychology, anthropology, philosophy, political science, and economy – in a prolific manner. He was a long-time and intensive intermediary of views and ideas between the Czech (or Czechoslovak) and German historiographies. His works, written in a concise, scientific-essayist style, earned him respect among colleagues both at home and abroad. His principal works include *Plädoyer für die Zivilisation* (Hamburg, Hoffmann und Campe 1973), *Entwurf der Moderne: Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilisation* (Essen, Reimar Hobbing 1987; in Czech in 1995), *Problemfelder der Moderne: Elemente der politischen Kultur* (Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1990), *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie* (Brno, Doplněk 1997; in German in 2003). A synthesis of Loewenstein's thinking about a broad spectrum of issues is presented in his book *Der Fortschrittsglaube: Geschichte einer europäischen Idee* (Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2008; in Czech: *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje*. Prague, OIKOYMENH 2009).

“I was not a too courageous man, but I sometimes overcame my cowardice”

Bedřich Loewenstein talking to Kateřina Čapková

The conversation between Bedřich Loewenstein and historian Kateřina Čapková, who prepared it for publication, took place in July 2013 in Berlin. In the interview, Loewenstein is talking about his Czech-German-Jewish family roots, recalls his difficult childhood with his mother in the German-occupied Prague, wartime emigration of his father and brothers, or studies at the Faculty of Arts and History of the Charles University and the conflict resulting in his expulsion, his work at the Institute of History of the Czechoslovak Academy of Sciences and his dismissal in the early 1970s, his employment at the Embassy of the Federal Republic of Germany, which he made use of to facilitate transfers of sensitive documents between local dissidents and Czechoslovak exiles. He also touches upon his intellectual inspirations at the time when he was a teenager, or the morally questionable behavior of some of his colleagues among Czech historians.

Europe's Central European Bedřich Loewenstein

Miloš Havelka

In his article, the author presents, in a concise and condensed fashion, the foundation, contours, principal features, and themes of the thinking of Bedřich Loewenstein (1929–2017), a modern and contemporary history historian spanning a multitude of disciplines. He finds the deepest layer of Loewenstein's thinking in historical anthropology, in his interest in specific human beings and their actions, motivations, and orientations, explaining the historian's "frame of mind" by his personal, lived experience of a Central European intellectual confronted with dramatic turns of history in the twentieth century. This also the reason behind Loewenstein's understanding for the diversity of identities (in Central Europe mainly ethnic and national) and their coexistence, as well as his sensitivity to historical location and conditionality of individuals. According to Havelka, Loewenstein was representing a viewpoint (fairly rare in the Czech environment) which regarded "spiritual sciences" as sciences on creations of the collective and individual human spirit, focusing also on historical forms and influences of these creations, no matter whether his research topic was Fascism, "Bonapartism", civic society, development and progress, or, more generally, history of ideas. The author points at Loewenstein's skepticism toward constructions of great theories and his pronounced terminological nominalism refusing to grant essential validity to collective entities such as nations and cultures. This is related to Loewenstein's conviction about the openness of history, both to the past and to the future, toward potential alternative interpretations. The historical pessimism is counterbalanced by Loewenstein's complementary perception of historical processes of disciplination and emancipation, or the formation of order and human freedom, although he was also a historian of nationalism, violence, and mass manipulation. The author pays special attention to Loewenstein's concepts of modernity, civilization, and mainly belief in progress, which is viewed in his works in diverse manifestations of its ambiguity. In the end, Havelka emphasizes Loewenstein's Europeism as a perspective of his historical view and as an integrating civilization principle which is associated with trust in intellect as a means of understanding, tolerance, and consensus.

On "The Power of the Powerless" forty years later

Bedřich Loewenstein

Suk, Jiří and Kristina Andělová (eds.): „Jednoho dne se v našem zelináři cosi vzbouří“: Eseje o „Moci bezmocných“. Prague: Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic, v. v. i., 2016, 309 pp., ISBN 978-80-7285-200-0.

A review of a collection in which thirty authors and authoresses are contemplating and pondering of Václav Havel's famous essay *The Power of the Powerless* forty years since its samizdat edition (1978) was first published in German in the Munich-based *Bohemia* journal, Vol. 57, No. 1 (2017), p. 250 n. The reviewer states that *The Power of the Powerless* has so far been translated into twenty-two languages and in many authoritarian regimes it is perceived as highly topical. He points at certain continuities in Havel's thoughts about politics, appreciates the diverse character of the texts written for the collection, and presents some author's views on Havel's essay. In his opinion, the collection is an important contribution to the understanding of the period of late Socialism, and also presents evidence of Havel's thinking as a continuous source of inspiration.

Studies and essays

When we walk down the Wenceslas Square...

A picture of the return of Czechoslovak legionnaires to their home country in their memories and autobiographic novels

Dalibor Vácha

The study stems from the author's long-time interest in the history of the Czechoslovak foreign resistance during the Great War, particularly in Russia. As to its sources, it draws from a collection of published recollections of Czechoslovak legionnaires and their autobiographic novels and other texts of prose. The author attempts to reconstruct the picture of the return of Czechoslovak legions from Russia to their home country; due to the nature of his sources, however, his intention is not to convey an authentic experience of the return in the first days and weeks, but rather to examine the construct created by the legionnaires' memories and novels. In this respect, he makes use of, in particular, Anglo-Saxon historical literature dealing with similar topics. The key issues include how individuals or whole social groups were coping with the reality of the newborn republic, which was rather different from the visions of the home country they had been dreaming about while away. An important factor affecting their reflections was also the required political non-affiliation of organizations of legionnaires, as well as the criticism of the situation not just among the veterans, but in the entire society. The extent of the idealization of Russia, which was a fairly frequent phenomenon among them, was directly proportional to the disillusionment after their return, and was a mirror image of their previous idealization of home while they had been in Russia. In the author's opinion, the topic of the return of Czechoslovak legions home and their life in their home country is far from exhausted; this is why the present study should be just a springboard to further broadly conceived research.

For a better life of a country woman

Pictures of civic and political acts of women in the “Annunciation” magazine before the elections to local governments in 1919

Marie V. Fousková

The study monitors the ladies' magazine *Zvěstování* (*Annunciation*) before the elections to local governments in June 1919, which were important not only because they were the first elections in the newborn Czechoslovak Republic, but also as the first occasion during which women could exercise their newly gained right to vote. The Agrarian Party started publishing the *Annunciation* weekly in January 1919 as a campaigning and educational tool the purpose of which was, first and foremost, to make country women involved in politics, strengthen their loyalty to the party and, in particular, to motivate them to join the agrarian women's movement which was being formed at that time. The authoress focuses on how the movement was articulating its ideas about political and civic activities and interests of women. The resulting picture has a number of features which are the same as or similar to the general period ideal of a female politician as a woman working for the benefit of all, focuses mainly on social issues related to women and children, cultivates the society and politics, and contributes a specifically female element to them. However, the picture is supplemented by an openly declared intention to work on a practical improvement of lives of country women, and open criticism of the behavior of country men to women, not just in the public sphere, but mainly in the marriage and family. The criticism of the patriarchal marriage model is accompanied by articulated awareness of the interlinking of the public and private spheres. The magazine heralds the future evolution of the feminist movement of country women the core of which in the years to come was the Czechoslovak Branch for Interests of Country Women under the umbrella of the Agrarian Party. In the magazine's optics, however, the loyalty of female voters of the Agrarian Party was based primarily on their identification with the country, economic motivations, and worries about the collapse of the social order which the Social Democrats were perceived to be able to bring about. The defense of women rights was perceived as a matter and responsibility of women themselves, to whom the party was supposed to provide an organizational framework for this purpose.

Renaissance of the Czech economics

The Prague Spring and the Institute of Economics of the Czechoslovak Academy of Sciences

Jan Klacek and Václav Kupka

The authors offer a picture of the 1960s (and partly also the 1970s) as a period heading for a renaissance of rational economic thinking in the Czech Lands, pointing at certain links to economic discussions of the 1990s. The work is a specialized study

on the history of economic thinking, but its character is partly that of remembrance as well. It focuses on two outstanding representatives of the Institute of Economics of the Czechoslovak Academy of Sciences in the 1960s, Ota Šik (1919–2004) and Josef Goldmann (1912–1984), and their research teams. As to collaborators of the Institute's director (and Deputy Prime minister in 1968) Ota Šik, who were officially tasked with the preparation of economic reforms at that time, the authors mention contributions of Karel Kouba, Čestmír Kožušník, Bohumil Komenda and Otakar Turek. In 1965, Josef Goldmann established a department of prosperity and economic growth research, which was staffed by many young economists, including the authors of the present study. The latter present an analysis of three directions of Goldmann's research: a theory of medium-term fluctuations in the growth rate of central planning economic systems; strategy of economic growth; and research of prosperity. They also describe the influence of the theoretical models of socialist economic systems of Włodzimierz Brus (1921–2007) on Šik's team, and that of another Polish economist, Michał Kalecki (1899–1970), on Goldmann's thinking. As to macroeconomic issues, the study deals with a period theoretical contribution of Václav Klaus (on inflation in centrally planned economies), while microeconomics is represented by works of Lubomír Mlčoch (in particular his study on the theory of the firm). The study also documents a significant generation dimension of the transformation of economic thinking in Czechoslovakia during the 1960s.

In the end, the authors formulate a legacy of the Prague Spring in 1968 in the area of economic thinking. Fifty years ago, the Czechoslovak economics tried to overcome the simplified ideological notion of the centrally planned economy, to better understand the behavior of economic entities, and to use the knowledge to draft an economic reform. Today, we have not yet come to terms with the shift from the principle (ideology) of a "market without attributes" and with the critical analysis of the real operation of the public sector within today's economy, with a high level of redistribution which is often a long way from market principles. Just like in 1968, the gist of the matter is to better understand the "games" played by various economic subjects and institutions, and hence potential dysfunctions of the entire socio-economic system.

Halfway through the Cold War

The "Half a Century of Communist Cadre Training" project

Markéta Devátá

The article is devoted to a US conference and oral history project organized by the University of South Carolina in Columbia in 1969 under the title "Half a Century of Communist Cadre Training". Its aim was to obtain testimonies of former graduates of different types of education centers of Communist parties and to use the information for a better understanding of the transnational phenomenon of Communist "cadre" training and its importance for the dissemination of the Communist

ideology. The authoress introduces individuals involved in or associated with the project – academic experts and ex-Communists/contemporary witnesses – their public actions and literary works. She uses several selected example to attempt to show how the formation of the Communist activists and their subsequent mis-sions were affecting the evolution and development of Communist movements in their respective countries. She thematizes the project's position in the context of the development of the US Soviet studies and its role from the viewpoint of period socio-political reflections of the Cold War, including predictions of its future development. The article is primarily based on collections of the Hoover Institution Archives in Stanford, California, the core of which consists of unpublished academic and contemporary witnesses' essays produced under the aegis of the project.

Discussion

The turning point of epochs, the myth of the golden age, and praise of good old times

On the concept of time and nostalgic aspects of post-Stalin Communism

Pavel Kolář

In his interpretatively conceived essay, the author attempts to elaborate on existing studies of the Communist notion of time, using Czechoslovak, East German, and Polish source to examine how the Communist concept of time changed during the period of de-Stalinization. In doing so, he assumes that the critical year of 1956 cannot be viewed only as the beginning of the downfall of the Communist system, but also as the birth of a new epoch with its own specific concept of time. The settling of accounts with Stalinism started by Nikita Khrushchev shook the concept of “iron laws of historical evolution” and strengthened the notion of randomness and irregularity of history. This in turn reinforced the authenticity of various historical players who no longer had to act in accordance with the “great history”. In his analysis, the author distinguishes between two levels of Communist language: binding ideological texts and statements of leaders, as well as texts of party propaganda and historiography, and their modifications in the everyday ideological language practiced, in particular, at meetings of regional, district, and company-level part organizations. Using this material, the author presents several hypotheses concerning the notion of “post-Stalinism”, to be used as a potential starting point of new thinking about the continuity and turning points in the history of Communism. The first of them is a disintegration of the notion of linear time and a strengthening of cyclic elements, which the author calls a “hybridization of time”. The second one is a restitution of the “authentic party” by a revitalization of local memory concentrated on everyday life, as

represented by systematically captured memories of pre-war party members. The second hypothesis is related to the third one, namely that of the production and dissemination of nostalgic images of pre-Stalin Communist parties as an alleged original homeland of genuine comradeship. The last hypothesis of the author concerns a deceleration of history and a blurring of the notion of revolution during the post-Stalinism period.

Post-Stalinism as a (non)Stalinist project of modernity?

Possibilities of a conceptual capture of intellectual “reform” discourses between 1956 and 1968

Jiří Růžička

The author deals with potential approaches to the conceptualization of post-Stalinism as a specific mental formation gradually born at the turn of the 1950s and 1960s as a result of the crisis of Stalinism. In doing so, he is in opposition to approaches perceiving the period after Stalin's death as a mere de-Stalinization, or as a transition period between Stalinism and the so-called normalization in Czechoslovakia. He chose the modernity, or modernization, theory concept of German sociologist Peter Wagner and a reinterpretation of the work of Marx (or Marxism as such) by American philosopher Moishe Postone as his methodological starting points, and he introduces both of them in detail in his study. It is through this optics and dissociating himself from the theory of totalitarianism that he interprets Stalinism as a project of accelerated modernization the efficiency of which was ensured by a centralist bureaucratic system, including its authoritarian features, better than a market economy would have done. He also attempts to infer that Stalinism was a specific evolution of thoughts of Marx and Lenin in given historical circumstances. After the 2nd World War, it was paradigmatically applied in other countries without taking into account their regional specifics, or the previous history and existing level of modernization; during the 1950s, its potential was ultimately spent. In the end, the author tries to view intellectual reform discourses in Czechoslovakia in the 1960s as a distinctive attempt to restart a specific version of socialist modernity. In doing so, he focuses on issues related to the notions of revolution, history, and market, and formulates some hypotheses and topics for discussion.

Reviews

Ideological criticism of the ideological criticism of the normalization

Miloš Havelka

Kolář, Pavel and Michal Pullmann: *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu*. Prague: Lidové noviny Publishing House and Institute for the Study of Totalitarian Regimes, 2016, 222 pp., ISBN 978-80-7422-560-4.

In the reviewer's opinion, the collection of essays is one of the most significant publications that have so far been written about the so-called Czechoslovak normalization period (1970–1989), the fact that their primary motivation was to problematize and critically thematize the bias of past and existing approaches to the period, and in fact to the whole era of Czechoslovak Communism (1948–1989) notwithstanding. His extensive review points at problematic aspects of the “revisionist” interpretation of the authors, and polemicizes with some of their concepts and ideas. In his opinion, the basis of their criticism is vague, partly politically motivated and leaning to the left, and he also claims that justified requirements of taking a historical view on the Czechoslovak “normalization” stop short of an analysis of specific phenomena. He questions their schematic rejection of the concept of totalitarianism or, given the topic, the adequacy of their terms “late socialism”, “dictatorship”, or “everydayness” used as interpretation frameworks or analytical tools. He polemicizes with the authors' interpretation of the Prague Spring in 1968 and Max Weber's concept of power legitimacy, especially in connection with the use of violence during the “normalization”. In the end, the reviewer concludes that the authors offer a not very convincing, ideological antithesis to existing theses on the time of the Czechoslovak “normalization”, which means that we will still have to wait for a true historical synthesis.

Who is Mr. Putin?

On Czech translations of books on today's Russia

Karel Svoboda

Zygar, Mikhail Viktorovich: *Všichni muži Kremlu: Stručná historie současného Ruska*. Translated from Russian by Libor Dvořák. Příbram: Pistorius & Olšanská, 2016, 413 pp., ISBN 978-80-87855-64-5; Gessen, Masha: *Muž bez tváře: Neuvěřitelný vzestup Vladimira Putina*. Translated from English by Marek Sečkař. Prague: Akropolis, 2016, 401 pp., ISBN 978-80-7470-126-9; Kasparov, Garri Kimovich: *Zima přichází: Proč je nutné zastavit Vladimira Putina*. Translated from English by Petr Kovařík. Brno: Jota, 2016, 302 pp., ISBN 978-80-7462-988-4; Laqueur, Walter: *Putin*

a putinismus: Rusko a perspektivy jeho soužití se Západem. Translated from English by Petruška Šustrová. Prague: Prostor, 2016, 383 pp., ISBN 978-80-7260-329-9; Pomerantsev, Peter: *Nic není pravda, všechno je možné*. Translated from English by Martin Weiss. Prague: Dokořán, 2016, 259 pp., ISBN 978-80-7363-704-0.

The reviewer presents and compares five books on Russia's president Vladimir Putin and the political regime in today's Russia which have been published in Czech. Three of them were written by journalists (Gessen, Pomerantsev, Zygar), one was written by a renowned historian (Laqueur), and the last one by an active politician and chess grandmaster (Kasparov). All are very critical toward the current Russian regime, but they differ in the extent of personal experience with it and in their focus on different aspects of the topic: Putin's personality and journey to power (Gessen), power establishment and ruling mechanisms in the Kremlin (Zygar), ideological sources of Putin's regime and current Russian nationalism (Laqueur), methods of persecuting political opponents and attitudes of the West to Russia (Kasparov), or media propaganda of the Kremlin and creation of a false image of reality in the society (Pomerantsev). It is the diversity of their view on today's Russia, the capturing of various aspects of its political reality, and efforts to penetrate under the surface the reviewer sees the greatest merit of the abovementioned books in. Original titles of the reviewed publications: Zygar, Mikhail V.: *Vsya kremelskaya rať: Kratkaya istoriya sovremennoy Rossii*. Moscow: Intellektualnaya literatura, 2016; Gessen, Masha: *The Man Without a Face: The Unlikely Rise of Vladimir Putin*. New York: Blue Riverhead Books, 2012; Kasparov, Garri: *Winter is Coming: Why Vladimir Putin and the Enemies of the Free World Must Be Stopped*. London and New York: Atlantic Books and Public Affairs, 2015; Laqueur, Walter: *Putinism: Russia and Its Future with the West*. New York: Thomas Dunne Books, 2015; Pomerantsev, Peter: *Nothing is True and Everything is Possible: The Surreal Heart of the New Russia*. New York: Public Affairs, 2014.

Post-war changes of Czech border regions in the eyes of an American historian

David Kovařík

Glassheim, Eagle: *Cleansing the Czechoslovak Borderlands: Migration, Environment, and Health in the Former Sudetenland*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2016, 288 pp., ISBN 978-80-8229-6426-1.

The author focuses on three areas of issues. The first of them is the post-war cleansing of the Czechoslovak borderlands, related to the unfulfilled efforts of Czechoslovak authorities for an ethnic homogenization of the regions. The second one comprises changes of the borderlands and their use as a "laboratory of state socialism" in the

process of modernization transformations. The third area concerns memories of home and the formation of a new identity of expelled Germans and new settlers arriving to the border regions. In the reviewer's opinion, the uniqueness of the book stems from conceptual and methodological approaches by means of which Glassheim describes the development of the Czechoslovak borderlands and living conditions of local people from a viewpoint of an environmental historian rather than in the topic of the publication. He emphasizes the role of economic and social factors related to the economic policy of the state, since the end of the war oriented mainly on the exploitation of mineral resources and heavy industry as tools used to promote the technocratic, production-driven vision of modernity. However, its implementation not only resulted in the devastation of the borderlands and their environment, but also had an adverse effect on the local population, particularly on their social relations and health.

Ethnic composition of Czechoslovak units during WW2

Martin Čížek

Maršálek, Zdenko: „Česká“, nebo „československá“ armáda? *Národnostní složení československých vojenských jednotek v zahraničí v letech 1939–1945*. Prague: Academia, 2017, 528 pp., ISBN 978-80-200-2608-8.

The author examines in detail the ethnic structure of Czechoslovak units which were formed in France, Great Britain, Soviet Union, North Africa and Middle East during the 2nd World War. His work is based mainly on a statistical analysis of an extensive set of data stored in the complete electronic database of soldiers of the Czechoslovak foreign army of the Central Military Archives – Military History Institute in Prague. The reviewer describes the numerical methods used, including their benefits and limitations, and presents the author's conclusions and hypotheses. In his opinion, the most significant finding of the book is that concerning the diversity of the Czechoslovak units abroad; compared to other exile armies, the Czechoslovak Army's ethnic structure was by far the most diverse one. The diversity of and percentages of different nationalities in the units depended on the place where they were formed and the time of their formation.

The unbearable lightness of women's rights?

Adéla Gjuričová

Wagnerová, Alena: *Žena za socialismu: Československo 1945–1974 a reflexe vývoje před rokem 1989 a po něm*. Gender sondy, Vol. 12. Translated from German by the authoress. Prague: Sociologické nakladatelství, 2017, 262 pp., ISBN 978-80-7419-252-4.

The publication is a Czech translation of Alena Wagner's book *Die Frau im Sozialismus: Beispiel ČSSR* (Hamburg: Hoffmann & Campe, 1974) which was originally published in German, supplemented by several later essays dealing with the situation of women and women's movements in Czechoslovakia (Czech Republic) and the Federal Republic of Germany. The Czech writer and cultural historian explains her motivation to write the book by a sharp contrast between the emancipated status of women in Czechoslovakia and the traditional patriarchal model she encountered after her arrival to West Germany in the early 1970s. Based on results of previous sociological surveys, she used the example of Czechoslovakia to describe the model of socialist emancipation characterized by a high level of employment of women and their full equality under the law. The reviewer believes the forty years old study of Alena Wagner is very remarkable, primarily because the authoress analyzes gender issues (without actually using the term "gender") against a specific historical background, an aspect that is often absent in today's works in the field of *gender studies*; she also foresees findings of later sociological analyses, and weighs pros and cons of the emancipation model she analyzes.

Through industrialization for equality of Polish women

Dalibor Státník

Fidelis, Małgorzata: *Kobiety, komunizm i industrializacja w powojennej Polsce*. Translated from English by Maria Jaszurowska. Warszawa: Wydawnictwo W. A. B., 2015, 366 pp., ISBN 978-83-280-1532-6.

The book by the Professor of the Illinois University in Chicago was originally published in English under the title *Women, Communism, and Industrialization in Postwar Poland* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010) and deals with the journey toward women's emancipation in post-war Poland in the context of the socio-economic development in the country. She focuses on the process of socialist industrialization, which involved mass employment of particularly country women in industrial enterprises, including mines and heavy industry factories. However, the independence and new lifestyle of young female workers were also causing moral criticism, which was combined with a rejection of the previous policy in

the process of de-Stalinization after 1956. As a result, women were forced out to more traditional and less paid professions. According to the reviewer, the authoress not only offers new information, partly based on oral history, but places it into an appropriate context and presents it in an unconventional manner. At the same time, she does not provide an a priori assessment of the efforts to radically resolve the women's issue in Poland before 1956, but attempts to understand them in a comprehensive manner and provide their historical interpretation.

Chronicle

Roots and faces of the national parliament

Conference on the history of the Czech National Council

Michaela Tučková

The scientific conference named “Czech National Council: Roots and faces of the national parliament” and commemorating the fiftieth anniversary of the establishment of the Czech National Council, which was organized by the Office of the House of Deputies of the Parliament of the Czech Republic together with the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic, took place on May 17 and 18, 2018, on the premises of the House of Deputies in Prague's Sněmovní Street. The report describes the contents of presentations delivered by historians and contemporary witnesses (including ex-politicians) and their discussion. Personal recollections thus made a useful contribution to the research of historians focused not only on the establishment of the Czech National Council and the work of the deputies in 1968 and 1969, but also on the so-called normalization and the period after 1989, thus providing an insight into the complex mechanism of the professional support structure of the institution at different times.

Socialism on the bench

Third international scientific conference on socialism in Pula

Milan Sovilj

On September 28 to 30, 2017, the Center for Culturological and Historical Studies of Socialism of the Juraj Dobrila University in Pula, Croatia (*Centar za kulturološka i povijesna istraživanja socijalizma, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli*), organized the third international conference dedicated to research of socialism under the title “Socialism on the Bench: Communists and Communist Parties. Policies, Actions, Debates”) (*Socijalizam na klupi: Komunisti i komunističke partije: politike, akcije,*

debate). The report presents the organizing institution and the event's content, characterizing the conference as a very successful meeting of more than a hundred historians and specialists in other social sciences, mainly from countries of former Yugoslavia, on diverse aspects and issues of the history of (not only) Yugoslavia's socialism.

“Read history”

Kliofest – the history festival in Zagreb

Milan Sovilj

The report describes a unique (at least in the Croatian context) event named “Kliofest” which takes place in Zagreb and comprises a number of historical lectures, discussions, exhibitions, and book presentations. The event was held for the fifth time on May 8 to 11, 2018, and was jointly organized by thirteen different scientific institutions and associations led by Professor Damir Agičić of the Faculty of Arts of the Zagreb University. This year's event was a reminder of anniversaries ending with an “8” and related to Croatia, the territory of former Yugoslavia, and also to some European and global events. The Czech Republic was represented by a fairly numerous group of historians, but the professional dialogue over the common past would have benefited from a higher number of colleagues from other countries of former Yugoslavia.

Authors and Authoresses

Kateřina Čapková (1973)

A researcher and head of the Inclusive History WG at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague; also lectures at the New York University in Prague. Her field of research is the history of the 19th and 20th centuries, with a focus on the history of Jewry in Central and Eastern Europe, religious and ethnic minorities, and issues related to refugees and migration. Her published works include the monograph *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách 1918–1938* (Prague and Litomyšl 2005), which was subsequently reworked and published in English under a slightly modified name *Czechs, German, Jews? National identity and the Jews of Bohemia* (New York and Oxford 2012) and then again in Czech (Prague and Litomyšl 2013). Together with Michal Frankl, she wrote the monograph *Nejisté útočiště: Československo a uprchlíci před nacismem 1933–1938* (Prague and Litomyšl 2008), which was published in German under the title *Unsichere Zuflucht: Die Tschechoslowakei und ihre Flüchtlinge aus NS-Deutschland und Österreich 1933–1938* (Cologne and Vienna 2012).

Martin Čížek (1977)

A historian and a guest lecturer at the Institute of International Studies of the Faculty of Social Sciences of the Charles University in Prague. His field of research is the history of the 20th century, with an emphasis on international relations and military issues. He has published, inter alia, the publications *Nikomu vás nedáme... Vojensko-politické aspekty sovětské invaze do ČSSR v srpnu 1968* (Prague 2014) and *Letadla zrazeného nebe: Československá vojenská letadla v roce 1938* (Prague 2015).

Markéta Devátá (1968)

A historian and Russian studies expert, researcher and head of the History of Memory WG at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. She specializes in the ideologization of social science disciplines in Czechoslovakia after 1945, history of universities in the 20th century, interwar history of Russian and Ukrainian scientific institutions in Czechoslovakia, and memory sites related to the Communist past in today's Czech Republic. She has published the book *Marxismus jako projekt nové společnosti: Dvě studie ke společenským vědám (1945–1969)* (Prague 2014) and together with Doubravka Olšáková, Vítězslav Sommer and Peter Dinuš also the work *Vědní koncepce KSČ a její institucionalizace po roce 1948* (Prague 2010).

Marie V. Fousková (1980)

A doctorand at the Institute of Political Sciences of the Faculty of Arts of the Charles University in Prague, studying pre-election communication targeting female electorate in interwar Czechoslovakia.

Adéla Gjuričová (1971)

A researcher and head of the Political History Department of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic; she deals mainly in metamorphoses of the ideological discourse of the right-wing part of the Czech political spectrum since 1989 and, as the working group head, also in research of the Czechoslovak parliamentary system during the post-Communist transformation. She is a co-authoress of the fourth volume of the textbook titled *České země v evropských dějinách*, which covers the period from 1918 to 2004 (together with Jaroslav Cuhra, Jiří Ellinger and Vít Smetana, Prague – Litomyšl 2006), and the collective monograph *Rozdělení minulosti: Vytváření politických identit v České republice po roce 1989* (together with Michal Kopeček, Petr Roubal, Jiří Suk and Tomáš Zahradníček, Prague 2011).

Miloš Havelka (1944)

A sociologist and philosopher, professor of philosophy at the Faculty of Humanities of the Charles University in Prague; he also lectures at the Faculty of Arts of the Charles University and CEVRO Institute in Prague. For a long time, he was the editor-in-chief of the *Sociologický časopis* journal and its English version *Czech Sociological Review*. He specializes in the history of sociology, philosophy and historiography, and on systematic problems of social science epistemology. He is a translator and editor of works of Max Weber. He has published, inter alia, the commented anthologies *Spor o smysl českých dějin 1895–1938* (Prague 1995) and *Spor o smysl českých dějin, Vol. 2: 1938–1989. Posuny a akcenty české otázky* (Prague 2006), and the monograph *Dějiny a smysl: Obsahy, akcenty a posuny „české otázky“ 1895–1989* (Prague 2001). A collection of his studies was published under the title *Ideje – dějiny – společnost: Studie k historické sociologii vědění* (Brno 2010).

Tomáš Hermann (1974)

A historian and philosopher, working at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic and at the Department of Philosophy and History of Science of the Faculty of Sciences of the Charles University in Prague; also, and is the editor-in-chief of the *Dějiny věd a techniky* journal. His field of research includes the intellectual history of the 19th and 20th centuries in the Czech and Central-European context, with a focus on the life sciences, philosophy and historiography. He has published studies related to the Czech philosophy, reception of evolutionism in the Czech Lands, Russian scientific emigration in Czechoslovakia, philosophy in dissent or relations between science and ideology. He is the author of the monography titled *Emanuel Rádl a české dějepisectví: Kritika českého dějepisectví ve sporu o smysl českých dějin* (Prague 2002), editor of a collection of contributions

from the conference *Emanuel Rádl: Vědec a filozof / Emanuel Rádl: Scientist and Philosopher* (together with Anton Markoš, Prague 2004), and a co-editor of the five-volume publication *Homines scientarium: Třicet příběhů české vědy a filosofie* (Prague 2015).

Jan Klacek (1942)

An economist, since 1966 working for a long time at the Institute of Economics of the Czechoslovak Academy of Sciences, between 1990 and 1992 as its director. Later he was the director of the Institute of the Czech National Bank (until 1998) then the Managing Director and Chairman of the Board of the Investment and Post Bank (until 2000), and later still a contract employee of the Czech Statistical Office. Apart from other works, he is a co-author of the studies *Inflace, mzdy a trh: Makroekonomická analýza a prognostické scénáře* (with Václav Klaus and Miroslav Toms, Prague 1968), *Pracovní síla a modelování reprodukčního procesu: Experimentální studie, aplikace na československou ekonomiku* (with Miroslav Toms, Prague 1976), and *Produkční funkce a modelování ekonomického růstu v ČSSR* (with Alena Nešporová, Prague 1983); he was also the leader of the team of authors of the publication *Makroekonomická analýza a prognostické scénáře* (Prague 1989).

Pavel Kolář (1974)

Professor of Eastern European history at the University of Konstanz, which he joined after leaving the European University Institute in Florence. His field of research includes modern history of Germany and Central and Eastern Europe, in particular history of historiography, nationalism, state socialist dictatorships, and physical violence. At the moment, he is studying issues related to the capital punishment in the period of late socialism and the concept of post-Stalinism. Apart from a number of studies published mainly in German or English, he has published a two-volume monograph titled *Geschichtswissenschaft in Zentraleuropa: Die Universitäten Prag, Wien und Berlin um 1900* (Leipzig 2008) and the monograph *Der Poststalinismus als Sinnwelt: Ideologie und Utopie nach 1956* (Cologne 2016). He and Michal Pullmann wrote a publication named *Co byla normalizace? Studie o pozdním socialismu* (Prague 2016) and he is a co-editor of the publication *Historische Nationsforschung im geteilten Europa 1945–1989* (Cologne 2012).

David Kovařík (1972)

A researcher of the Brno subsidiary of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic. He studies Czech and Czechoslovak history after 1945, focusing on post-war life in border regions and the modern history of Brno. He is the author of the work *Proměny českého pohraničí v letech 1958–1960: Demoliční akce v českém pohraničí se zřetelem k vývoji od roku 1945* (Brno 2006); together with Adrian von Arburg and Tomáš Dvořák, he wrote the publication *Německy mluvící obyvatelstvo v Československu po roce 1945* (Brno 2010).

Václav Kupka (1944)

An economist, working for a long time at the Institute of Economics of the Czechoslovak Academy of Sciences, since 1984 an analyst of the Office of the Government. Between 1990 and 2000, he held a succession of jobs as a deputy minister at the Ministries of Economy, Industry, and Regional Development. He then was an assistant to the General Manager of Czech Guarantee and Development Bank, analyst at the Czech Statistical Office, and lecturer at the University of Regional Development in Prague. In addition to other specialized texts, he published a study titled *Investice a ekonomický růst v ČSSR: Východiska modelování* (Prague 1983); together with Václav Klaus and Kamil Janáček, he wrote the book *Úvod do zkoumání inflace v československé ekonomice* (Prague 1969), and was a member of team of authors (led by Josef Goldmann) of the publication *Úvod do makroekonomické analýzy* (Prague 1978).

Bedřich Loewenstein (1929–2017)

Until 1970 a researcher at the Historical Institute of the Czechoslovak Academy of Sciences in Prague, between 1979 and 1994 a professor of modern history at the Free University in (West) Berlin. He specialized in selected topics of modern European history, in particular the German history since the 18th century, including fascism, civic society, modernity, and the idea of progress in European thinking. He has published in German and also in Czech collections of essays titled *Projekt moderny: O duchu občanské společnosti a civilizace (Der Entwurf der Moderne: Vom Geist der bürgerlichen Gesellschaft und Zivilisation)* (Prague 1995; Essen 1987), *My a ti druzí: Dějiny, psychologie, antropologie (Wir und die anderen: Historische und kultursoziologische Betrachtungen)* (Brno 1997; Dresden 2003), and the monograph *Víra v pokrok: Dějiny jedné evropské ideje (Der Fortschrittsglaube: Geschichte einer europäischen Idee)* (Prague 2009; Göttingen 2008). The books *Civilizace a fašismus: Studie z let 1969–1971* (Prague 2003) and *Občanská společnost a její krize: Eseje historické a filosofické* (Brno 2015) were published only in Czech, while, for example, *Plädoyer für die Zivilisation* (Hamburg 1973) was published only in German.

Jiří Růžička (1979)

A researcher of the Modern Czech Philosophy Department of the Institute of Philosophy of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. His field of research includes history of Marxism, thinking of Michel Foucault, and epistemology of humanities, in particular historiography.

Milan Sovilj (1981)

A Serbian historian and researcher of the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. He occupies himself with the history of Czechoslovak-Yugoslav relations and the history of Yugoslavia. In addition to many studies most of which have been published in Serbia, he wrote the monographs *U potrazi za nedostižnim: Jugoslovensko-čehoslovačke kulturne*

veze 1945–1949 (Searching for the unachievable: Yugoslav-Czechoslovak cultural relations between 1945 and 1949) and *Československo-jugoslávské vztahy v letech 1939–1941: Od zániku Československa do okupace Království Jugoslávie* (Czechoslovak-Yugoslav relations between 1939 and 1941: From the demise of Czechoslovakia to the occupation of the Kingdom of Yugoslavia) (Prague 2016).

Dalibor Státník (1962)

An archivist, works at the State Regional Archive in Prague and State District Archive in Mělník. His areas of interest include the history of trade unions, social and cultural-historical context of the 20th century (writer Jaroslav Maria and his time), regional history of the Mělník area in the 19th and 20th centuries, and religious and ethnic situation in Northwestern Slovakia. The list of his publications includes *Sankční pracovní právo v padesátých letech* (Prague 1994), *Jan Palach a Československo 1948–1989: Doba a společnost ve fotografii* (Prague 2016), and *Květen 1945 na Mělnicku: České květnové povstání ve fotografii* (with Tomáš Jakl, Prague 2011).

Karel Svoboda (1979)

A senior lecturer at the Department of Russian and East European History of the Institute of International Studies of the Faculty of Social Sciences of the Charles University in Prague. He presently studies economic tools of foreign policy on the example of the Russian Federation. Apart from specialized studies, he has published the monograph *Autokrat a jeho doba: Rusko a revoluce v letech 1830–1831* (Prague 2016).

Michaela Tučková (1969)

A historian, works at the Institute for Contemporary History of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague as the curator of the Collection of Contemporary Documentation and also participates in the development of a database for the “Memorial places of the Communist regime” software application. She devotes her efforts mainly to the fate of the Catholic Church after 1948. She is a co-authoress of a biography of Eduard Marek, boy scout and political prisoner, whose title *Nebyl den jako druhý: Touhy a sny kluka ze Žižkova* (with Eduard Marek, Prague 2018).

Dalibor Vácha (1980)

A historian/writer, he defended his doctoral thesis at the Historical Institute of the Faculty of Arts of the University of South Bohemia in České Budějovice. He now teaches at the Secondary Medical School and the Higher Vocational School of Medicine, also in České Budějovice. His subjects of study include everyday history, history of comics, and, in particular, the thinking and fates of Czechoslovak legionnaires in Russia. He has published the monographs *Bratrstvo: Všední a dramatické dny československých legií v Rusku 1914–1918* (Prague 2015) a *Ostrov v bouři: Každodenní život československých legií v ruské občanské válce (1918–1920)*

(Prague 2016); he dedicated a biography named *Srdce tak bohaté na život: Rudolf Medek a jeho doba* (Prague 2017) to the well-known legionnaire general, writer and politician Rudolf Medek. He is also the author of historical novels depicting the life of the legionnaires, namely *Červenobílá* (Prague 2014, Literary Award of the Book Club) and *Cestou* (Prague 2016), dating back to WW2 (*Hranice*; Prague 2015), or the Prague Uprising (*Hoří už Praha?*; Prague 2017). He also writes fantasy, horror, and sci-fi stories.

Contents

In memoriam of Bedřich Loewenstein

Tomáš Hermann	Central European historian Bedřich Loewenstein	11
“I was not a too courageous man, but I sometimes overcame my cowardice” Bedřich Loewenstein talking to Kateřina Čapková		23
Miloš Havelka	Europe’s Central European Bedřich Loewenstein	35
Bedřich Loewenstein	On “The Power of the Powerless” forty years later	52

Studies and essays

Dalibor Vácha	When we walk down the Wenceslas Square... A picture of the return of Czechoslovak legionnaires to the home country in their memories and autobiographic novels	55
Marie V. Fousková	For a better life of a country woman Pictures of civic and political acts of women in the “Annunciation” magazine before the elections to local governments in 1919	85
Jan Kláček – Václav Kupka	Renaissance of the Czech economics The Prague Spring and the Institute of Economics of the Czechoslovak Academy of Sciences	109
Markéta Devátá	Halfway through the Cold War The “Half a Century of Communist Cadre Training” project	147

Discussion

Pavel Kolář	The turning point of epochs, the myth of the golden age, and praise of good old times On the concept of time and nostalgic aspects of post-Stalin Communism	175
-------------	--	-----

Jiří Růžička	Post-Stalinism as a (non)Stalinist project of modernity? Possibilities of a conceptual capture of intellectual “reform” discourses between 1956 and 1968 208
--------------	--

Reviews

Miloš Havelka	Ideological criticism of the ideological criticism of the normalization 229
Karel Svoboda	Who is Mr. Putin? On Czech translations of books on today’s Russia 244
David Kovařík	Post-war changes of Czech border regions in the eyes of an American historian 252
Martin Čížek	Ethnic composition of Czechoslovak units during WW2 258
Adéla Gjuričová	The unbearable lightness of women’s rights? 264
Dalibor Státník	Through industrialization for equality of Polish women 270

Chronicle

Michaela Tučková	Roots and faces of the national parliament Conference on the history of the Czech National Council 275
Milan Sovilj	Socialism on the bench Third international scientific conference on socialism in Pula 279
Milan Sovilj	“Read history” Kliofest – the history festival in Zagreb 282

<i>Annotations</i>	285
--------------------------	-----

<i>Abstracts</i>	292
------------------------	-----

Doubravka Olšáková a Jiří Janáč: *Kult jednoty: Stalinský plán přetvoření přírody v Československu 1948–1964*. Šťastné zítřky, sv. 29. Praha, Academia 2018, 291 s., ISBN 978-80-200-2825-9.

Stalinský plán přetvoření přírody, který byl v Sovětském svazu zahájen na podzim roku 1948, zásadně ovlivnil také československý přístup k poválečné obnově a přeměně přírody a životního prostředí. Publikace sleduje hlavní rysy tohoto ambiciózního plánu, jehož provedením byli v Československu pověřeni Rudolf Slánský a Josef Smrkovský, proces jeho implementace, institucionální zakotvení i nakládání s přírodními zdroji, které se v komunistickém Československu odehrávalo v duchu radikálního odmítnutí malthusiánských teorií. Autoři věnují pozornost velkým stavbám socialismu, budování nových měst a čtvrtí, hospodaření s půdou a vodními zdroji, změnám klimatu i úsilí o vytvoření „nového člověka“.

Karel Hrubý

CESTY KOMUNISTICKOU DIKTATUROU

KRITICKÉ STUDIE A ESEJE

edice historické myšlení

ARGO/ÚSD AV ČR

Karel Hrubý: *Cesty komunistickou diktaturou: Kritické studie a eseje*. Praha, Argo a Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2018, 482 s., ISBN 978-80-257-2474-3 (Argo) a 978-80-7285-212-3 (ÚSD).

Kniha představuje výběr z autorových studií a esejí, které byly publikovány v posledních pětadvaceti letech v českých vědeckých i kulturně-politických časopisech a ve kterých se autor zabývá společností a komunistickým režimem v rovině sociální, ideologické a intelektuální. První část knihy přináší statě týkající se komunistického převratu, následujícího vývoje a dobového myšlení z hlediska působení ve vědě, kultuře a politice. Ve druhé části se autor věnuje názorovým proměnám intelektuálů od stalinského období do reformy pražského jara a takzvané normalizace. Důraz přitom klade na prostředí marxistické historiografie a svět českých filozofů a spisovatelů. Třetí část souboru shrnuje autorovy polemické texty věnované hodnocení komunistické diktatury, které se kriticky vymezují vůči současným revizionistickým přístupům některých historiků.

Tomáš Vilímek – Oldřich Tůma – Tomáš Bursík – Jaroslav Cuhra: *Projevy a podoby protirežimní rezistence v komunistickém Československu 1948–1989*. (Česká společnost po roce 1945, sv. 14.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i. 2018, 288 s., ISBN 978-80-7285-214-7.

Publikace mapuje rozmanité projevy a ohlasy rezistence vůči komunistickému režimu v Československu v letech 1948 až 1989. Autoři chápou rezistenci jako přirozenou a často spontánní reakci jedince či skupiny osob na „totalitní, nelidské, nezákonné nebo morálně neakceptovatelné požadavky režimu“, jenž se snaží prosazovat závazný ideový výklad světa, udržovat svůj mocenský monopol, v souladu s tím určovat pravidla lidského jednání a vynucovat jejich dodržování. Svým způsobem představuje rezistence pomyslnou základnu společenského vzdoru, který může vyústit jak v opoziční postoj, snažící se nenásilnou formou reformovat stávající systém, tak v aktivity odbojové, usilující o jeho zánik, a to i za použití násilí. Čtyři studie této kolektivní monografie postupně mapují hromadné projevy a formy rezistence ve veřejném prostoru (demonstrace a protesty) proti československému komunistickému režimu od února 1948 do listopadu 1989, zachycují podoby a příběhy odporu proti režimu v rámci katolické církve, dokládají různé projevy rezistence po komunistickém převzetí moci a při volbách v prvních dvaceti letech jeho existence, a nakonec typizují a systematicky popisují rezistenční chování občanů (verbální delikty, protirežimní písemnosti, emigrace, poslech západního rozhlasu) v letech takzvané normalizace.